

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ОТДЕЛЕНИЕ ЗА ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

ACADÉMIE DES SCIENCES DE BULGARIE—INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE

ИЗВЕСТИЯ

НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

BULLETIN DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE

XXII

СОФИЯ — SOFIA

1959

А-825

1959г.

XXII

Редакционна колегия:

Акад. Кр. Миятев (отговорен редактор), чл.-кор. Д. П.
Димитров, чл.-кор. В. Бешевлиев, ст. научен
сътрудник В. Миков, кандидат на историческите науки
Г. Георгиев (секретар)

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД
ДЕПОЗИТНИ 19 59 № 455

СЪДЪРЖАНИЕ

	Стр.
Рогачев А. Н. Раскопки палеолитических стоянок и погребений	3
Джамбазов Н. Разкопки в пещерата Моровица през 1955 г.	15
Георгиев Г. Ил. Относно датуването на първобитното селище при Мадара, Коларовградско	29
Петков Н. Праисторически материали от разкопките при с. Горни Пасарел, Софийско	41
Манцевич А. П. Золотой венец из кургана на р. Калитве	57
Огненова Л. Някои аспекти на Бендида върху паметници от Тракия	81
Табакова Г. Светилището на Аполон Зерденски при с. Крън, Старозагорско	97
Герасимов Т. Где са сечени тетрадрахмите на Кавар, келтски владетел в Тракия	111
Иванов Т. Новооткрити латински надписи от Улпия Ескус	119
Иванова В. Южната порта на Вътрешния град в Преслав, нейният градеж и архитектурен тип	133
Игнатов Б. Южната порта на вътрешната крепост в Преслав като обект за консервация и реставрация	173
Иванов Ст. Храната от животински произход на обитателите на южната порта в Преслав	209
Акрабова-Жандова Ив. Принос към проучването на керамичното производство в Преслав	223
Станчев Ст. Керамиката от пещите по пътя за Патлейна	239
Чангова Й. Средновековни амфори в България	243
Михайлов С., Милчев А. Разкопки в Плиска през 1955 г.	263
Михайлов С. Стенописите на църквата Св. Петка Самарджийска в София	291
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ВЕСТИ. — Останки от първобитно селище в центъра на София (Г. Ил. Георгиев), 329. — Две медни бравички от Старозагорския музей (Д. Николов), 333. — Монети от гр. Зоне на Бяло море (Т. Герасимов), 334. — Тракийски подражания на тетроболите на гр. Истиея (Т. Герасимов), 335. — Монети от Андроник II с Андроник III, Мануил II и Андроник IV Палеолог (Т. Герасимов), 336. — Антични уреди от желязо за сигниране (Т. Герасимов), 339. — Латински надписи от музея в гр. Бургас (В. Велков), 342. — Предварителни проучвания на средновековното селище до град Враца (С. Георгиева, Д. Бучински), 345. — Един неизвестен надпис от Батошевския манастир (Н. Ковачев), 352. — Колективни находки от монети през 1956 и 1957 г. (Т. Герасимов), 356	329

ОЦЕНКИ НА КНИГИ. Liubiša Popović. Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa (Ив. Венедиков),	
367. — И. В. Соколова. Древнеболгарские монеты в музеях СССР (Т. Герасимов),	
369. — Neana Băncilă. Despre groșii „cu casă” de la Ioan Sracimir (Т. Герасимов),	
372. — Р. А. Канцельсон. К вопросу о взаимоотношениях архитектуры восточных и	
южных славян и Византии (Кр. Миятев), 373	367
КНИГОПИС от В. Велков	377
БИБЛИОГРАФСКИ СЪКРАЩЕНИЯ	394
ПОКАЗАЛЕЦ	396

SOMMAIRE

	Pages
Рогачев А. Н. Раскопки палеолитических стоянок и погребений	3
Djambazov N. Fouilles dans la grotte de Morovica	15
Georgiev G. I. Über die Datierung der prähistorischen Siedlung bei Madara, Kreis Kolarovgrad	29
Petcov N. Matériaux préhistoriques des fouilles du village de Gorni Pasarel, arrondissement de Sofia	41
Манцевич А. П. Золотой венец из кургана на р. Калитве	57
Ognenova L. Quelques aspects de Bendis sur les monuments de Thrace	81
Tabakova G. Le sanctuaire d'Apollon Zerdenos près du village de Krän, arrondissement de Stara Zagora	97
Gerassimov T. Quelle est la ville où les tétradrachmes de Cavarus, roi celtique, ont été frappées	111
Ivanov T. Neuentdeckte lateinische Inschriften aus Ulpia Escus	119
Ivanova V. La porte sud de l'enceinte intérieure de Preslav	133
Ignatov B. La porte sud de la forteresse intérieure de Preslav et sa conservation et restauration	173
Ivanov St. Die Fleischnahrung der Bewohner am südlichen Stadttor von Preslav	209
Akrabova-Jando a I. Contribution à l'étude de la fabrication de la céramique de Preslav	223
Stančev St. La céramique des fours sur la route de Patleïna	239
Čangova J. Amphores du Moyen Age en Bulgarie	243
Michailov S., Milčev A. Les fouilles de Pliska de 1955	263
Michailov S. Les peintures murales de l'église St ^e Petka Samardjiska de Sofia .	291
NOUVELLES ARCHEOLOGIQUES. — Eine prähistorische Siedlung im Zentrum von Sofia (G. I. Georgiev), 329. — Deux hachettes de cuivre du Musée de Stara Zagora (D. Nicolov), 333. — Monnaies de la ville de Zonè sur le littoral de la Mer Egée (T. Gerassimov), 334. — Imitations thraces de tétroboles de la ville d'Histiée de l'île d'Eubée (T. Gerassimov), 335. — Monnaies d'Andronic II avec Andronic III, Manuel II et Andronic IV Paléologue (T. Gerassimov), 336. — Anciens outils de fer à marquer (T. Gerassimov), 339. — Lateinische Inschriften aus dem Museum in Burgas [Bulgarien] (V. Velkov), 342. — Étude sur les sites du Moyen Age près de la ville de Vraca (S. Georgieva, D. Bučinsky), 345. — Une inscription inconnue du monastère de Batoševo (N. Kovačev), 352. — Trouvailles de monnaies de Bulgarie recueillies en 1956 et 1957 (T. Gerassimov), 356	
	329

BIBLIOGRAPHIE. — Liubiša Popović. Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa (Iv. Venedicov), 367. — И. В. Соколова. Древнеболгарские монеты в музеях СССР (T. Gerassimov), 369. Ileana Băncilă. Despre groșii „cu cască” de la Ioan Sracimir (T. Gerassimov), 372. — Р. А. Канцельсон. К вопросу о взаимоотношениях архитектуры восточных и южных славян и Византии (Kr. Mijatev), 373 —	367
PUBLICATIONS NOUVELLES CONCERNANT L'ARCHEOLOGIE BULGARE (V. Velkov)	377
INDEX	396

РАСКОПКИ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ СТОЯНОК И ПОГРЕБЕНИЙ

А. Н. Рогачев — Ленинград

Столь важный в истории первобытной культуры факт, как существование остатков жилищ в эпоху верхнего палеолита, был окончательно установлен, в сущности, совсем недавно, притом в нашей стране, где систематическое изучение палеолитических стоянок началось фактически лишь после гражданской войны в начале 1920-х годов.¹ Объективной причиной запоздалого внимания исследователей палеолита к остаткам палеолитических жилищ является переотложение и деформация культурного слоя подавляющего большинства палеолитических стоянок и невыразительность на многих из них признаков жилых и хозяйственных сооружений. Эти обстоятельства, а также и то, что изучением палеолита занимались, главным образом, натуралисты, которым в большинстве случаев были чужды проблемы истории первобытной культуры, обусловили почти безраздельное господство ошибочного взгляда на культурный слой палеолитических стоянок, как на чисто естественное геологическое явление. В соответствии с этим процесс исследования стоянок обычно сводился к выяснению геологического разреза и к сбору коллекций каменных и костяных орудий и фауны млекопитающих. Отрицательное влияние на развитие науки о первобытности и на археологию палеолита оказало преобладание реакционных школ и направлений, характерное для первой половины нашего столетия. Это выразилось, в частности в том, что в странах Западной Европы в области изучения палеолита почти не совершенствовались методы полевого и лабораторного исследования археологических материалов.

Пионерами в деле изучения остатков жилищ древнекаменного века выступили советские археологи В. А. Городцов, П. П. Ефименко и С. Н. Замятин. Их собственные наблюдения и теория первобытно-общинного строя, явившаяся главным итогом развития науки о первобытности в прошлом столетии, позволили им увидеть и правильно оценить новые факты, остававшиеся до тех пор не замеченными и должным образом не оцененными в науке.

С. Н. Замятин, исследовавший в 1927 году Гагаринскую стоянку, уже в предварительном отчете справедливо отметил, что „открытие остатков сооружения из

¹ А. А. Спицын. Русский палеолит. Зап. отд. русской и славянской археологии РАО, XI, 1915, 172; П. П. Ефименко. Некоторые итоги изучения палеолита СССР. Журн. Человек, изд. АН СССР, 1928, № 1, 48.

камней, повидимому, основания шалаша или чума, впервые позволяет составить некоторое суждение о характере жилища палеолитического человека, когда он не мог пользоваться пещерами или другими естественными укрытиями".¹ В своем обстоятельном и полном отчете он выразил эту же мысль еще определеннее. „Раскопки в Гагарине, собственно говоря, впервые дают вполне ясное указание на наличие жилища на палеолитической стоянке под открытым небом".²

Разработка и совершенствование приемов наблюдения и документации фактов с целью наиболее полного выявления картины обитания людей на палеолитических стоянках с хорошо сохранившимися остатками жилищ на Гагаринской, Костенковской I, Тельманской, Костенковской IV, Пушкаревской, Ильской, Мальтинской, Буретской, Елисеевической, Гонцовой и на ряде других, привело советских исследователей палеолита к установлению определенных методических приемов полевого исследования стоянок, которые стали обычными. Рассадником новых более совершенных методов полевого исследования палеолитических стоянок явилась многолетняя Костенковская палеолитическая экспедиция, руководимая в 1930-х годах П. П. Ефименко.

Изучая остатки жилищ, советские исследователи палеолита раскрыли достаточно сложную домашнехозяйственную жизнь первобытных общин верхнепалеолитического времени. Важным вкладом П. П. Ефименко в науку явилось то, что он заметил и высоко оценил ничтожный в этом отношении опыт отдельных западноевропейских исследователей палеолита и теоретически обосновал необходимость и возможность изучения остатков жилищ на палеолитических стоянках.³

Изучение остатков палеолитических жилищ позволило советским археологам поставить проблему жилищ и поселений, разработка которой сопровождалась не только выяснением этого очень важного историко-культурного вопроса, но и коренным изменением представлений о культуре, образе жизни и общественном устройстве древнейшего населения Европы и Северной Азии. Теперь уже нельзя сомневаться в том, что дальнейшие успехи в освещении истории культуры в эпоху верхнего палеолита зависят от совершенствования методических приемов и тщательности исследования стоянок с хорошо сохранившимся культурным слоем. Достигнутые успехи и расширившиеся возможности использования естественных наук при исследовании палеолитических стоянок позволяют правильно понять остатки деятельности людей по сооружению жилищ и на стоянках с частично разрушенным и деформированным культурным слоем. В этом отношении особенно радостны успехи чехословацких археологов, работающих в тесном контакте с представителями естественных наук.⁴

Публикация подробных отчетов об исследованных памятниках и обобщение опыта их исследования является теперь главным неотложным делом. Обсуждение методических вопросов будет способствовать выработке наиболее рациональных

¹ С. Н. Замятнин. Экспедиция по изучению культур палеолита в 1927 г. Сообщ. ГАИМК, II, 1929, 214.

² С. Н. Замятнин. Раскопки у с. Гагарино. Изв. ГАИМК, вып. 118, 1935, 39.

³ П. П. Ефименко. Значение женщины в ориньякскую эпоху. Изв. ГАИМК, XI, вып. 3—4, 1931, 38—55.

⁴ B. Klíma. Sídlní objekt na tábořišti lovců mamutů v Dolních Věstonicích. Časopis Moravského Musea v Brně, XXXV, 1950; A. Knor, V. Ložek, J. Pelišek, K. Žebera. Dolní Věstonice. Praha, 1953; B. Klíma. Výsledky archeologického výzkumu na tábořišti lovců mamutů v Petřkovicích, okr. Ostrava v roce 1952a 1953. Časopis Slezského musea, IV, 1955, Opava, ČSR.

приемов исследования палеолитических стоянок, являющихся основным источником познания далекого прошлого народов, их культуры и истории.

За исключением небольшой статьи М. В. Воеводского, написанной на основании личного опыта исследования стоянок бассейна Десны, у нас нет специальных работ, посвященных методике исследования палеолитических стоянок.¹

Данная статья представляет собой попытку более широкого освещения вопросов методики полевого исследования палеолитических стоянок на основе опыта работы многолетней Костенковской палеолитической экспедиции.

Ниже освещаются вопросы разведки верхнепалеолитических стоянок, основные принципы методики полевого исследования культурного слоя палеолитических стоянок и способы изучения ям и погребений, встреченных на палеолитических стоянках. Не имея возможности останавливаться (в силу определенных размеров данной статьи) на подробностях, мы отсылаем читателей к достаточно полным нашим отчетам об исследовании Александровского поселения (Костенок IV) и Авдеевской стоянки.²

Обнаружение и полевое исследование открытых палеолитических стоянок затрудняется тем, что из-за глубокой древности эти памятники не имеют каких-либо внешних признаков. Остатки деятельности людей древнекаменного века погребены в четвертичных слоях под толщей современных (голоценовых) отложений и очень часто на большой глубине. Поэтому в отличие от пещерных стоянок, обнаруживаемых обычно шурфовкой площадок и дна пещер, открытые стоянки чаще всего обнаруживаются при осмотре естественных обнажений и при хозяйственных земляночных работах.

Подавляющее большинство открытых палеолитических стоянок и в особенности стоянки нижнего палеолита, залегающие в отложениях верхних террас рек, оказываются многократно переотложенными и при том в глубокой древности. В результате этого каменные орудия шелльского, ашельского, а часто и мустьерского времени приходится собирать на поверхности или среди галечников. Компактное или разбросанное их залегание свидетельствует об условиях переотложения, которые иногда можно установить при изучении положения культурных остатков, геоморфологических и геологических условий их залегания. Памятники верхнепалеолитического времени почти всегда приурочены к нижним (первой и второй) надпойменными террасами рек или к позднечетвертичной толще отложений склонов речных долин и древних балок, при этом наиболее ранние из них тоже часто бывают переотложенными и деформированными в результате аллювиальных, делювиальных и солифлюкционных процессов.

Наиболее ранние стоянки эпохи верхнего палеолита в пределах Средне-Русской возвышенности относятся ко времени завершения накопления аллювия второй надпойменной террасы, а наиболее поздние — залегают в верхах делювиальных толщ первой и второй надпойменных террас. Как показывает изучение многослойных стоянок в Костенках, верхнепалеолитическое население появилось в области Средне-Русской возвышенности в конце периода бурной овражной деятельности и обитало здесь до конца плейстоцена. Верхнепалеолитические стоянки на Дону и на Десне

¹ М. В. Воеводский. К методике раскопок открытых палеолитических стоянок. Доклады и исследования института МГУ им. М. В. Ломоносова, вып. VII, 1948, 82.

² А. Н. Рогачев. Александровское поселение древнекаменного века у с. Костенки на Дону. МИА, № 45, 1955; Его же, Исследование остатков первобытно-общинного поселения верхнепалеолитического времени у с. Авдеево на р. Сейм в 1949 г. МИА, № 39, 1953, 137—191.

залегают как в низах делювиальной толщи второй надпойменной террасы, содержащей горизонты погребенного гумуса, так и в верхах ее и в делювии первой надпойменной террасы.

Исходя из общепризнанной датировки наиболее ранних стоянок в Костенках ориньякским временем, т. е. ранней порой эпохи верхнего палеолита, необходимо отвергнуть гипотезу В. И. Громова и П. И. Борисковского¹ о незаселенности области Средне-Русской возвышенности в раннюю пору верхнего палеолита, как не имеющую опоры в реальных фактах. Многие памятники Костенок, относящиеся к раннему времени верхнего палеолита, сохраняют традиции эпохи мустье в технике обработки кремня и в составе кремневого инвентаря. Поэтому нет никакого зияющего разрыва во времени, например, между позднемустьерской Ильской стоянкой и нижними слоями Костенок XII, Костенок I и Стрелецкой II. Кстати, геологические и геоморфологические условия Ильской стоянки аналогичны упомянутым трем древнейшим Костенковским стоянкам.²

С точки зрения облегчения разведочной работы важно отметить то обстоятельство, что все верхнепалеолитические стоянки бассейна Дона и Десны приурочены к оконечности долинных и овражных мысов второй и первой надпойменных террас и редко к мысам более высоких склонов долины. На протяжении всей эпохи верхнего палеолита, как показывает изучение теперь уже большого числа открытых многослойных стоянок, люди селились на одних и тех же местах, причем остатки их поселений находятся непосредственно друг над другом, в одном и том же разрезе. Это свидетельствует, с одной стороны, о наличии на протяжении всей эпохи верхнего палеолита одинаковых хозяйственных и природных условий, определявших выбор места поселения, с другой стороны, это позволяет сделать вывод о стабильности основных черт рельефа, сложившегося еще в начальную пору эпохи верхнего палеолита. Основные черты этого древнего рельефа, за исключением, разумеется, последующих изменений поймы, в большинстве случаев хорошо прослеживаются в современном рельефе, что позволяет при небольшой затрате сил, средств и времени обследовать определенные районы с целью выяснения вопроса об их заселенности в эпоху верхнего палеолита.

Опыт показывает, что стоянки ранней поры верхнего палеолита могут быть встречены не ниже уровня отложений второй надпойменной (15—20 м) террасы. При этом они залегают всегда глубоко от поверхности почвы (4—7 м) и никогда не вскрываются при хозяйственных земляных работах. Нижние культурные слои всех семи многослойных стоянок Костенко-Боршевского района, залегающих в отложениях второй надпойменной террасы Дона и балок, были открыты в результате специальных разведочных работ.³ В бассейне Десны наиболее древние верхнепалеолитические стоянки, судя по типичным обнажениям позднеплейстоценовых отложений, должны залегать тоже на глубине 6—8 м.

При разведке палеолитических стоянок необходимо смелее и шире применять бурение в качестве предварительного зондирования с последующей постановкой

¹ В. И. Громов. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит). Труды ИГН АН СССР, вып. 64, 1948, 385; П. И. Борисковский. Палеолит Украины, 1953, 179.

² А. Н. Рогачев. Многослойные стоянки Костенко-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине. МИА, вып. 59, 1957, 9—134.

³ Костенки I, Костенки V, Маркина гора, Костенки XII, Костенки XVII, Тельманская и Стрелецкая II.

шурфов. Многослойный западный участок стоянки на Маркиной горе был нащупан бурением. При бурении здесь была извлечена красная и желтая охра, имеющаяся в большом количестве, как потом оказалось, во втором культурном слое. При постановке буровой скважины на стоянке Бугорок в районе Пушкарей на глубине 5 м от поверхности были обнаружены кости крупных млекопитающих, относящиеся, следует полагать, к стоянке Погон (5-й метр), открытой здесь ранее М. В. Воеводским.

С обнаружением культурного слоя в обнажении, в глинокопной яме или в шурфе начинаются сложный и длительный процесс его исследования. При этом перед каждым археологом встает вопрос как лучше это сделать при наименьшей затрате сил, средств и времени и вместе с тем получить наиболее полное представление о памятнике; как лучше и точнее документировать неизбежно уничтожаемый в процессе исследования памятник.

Думая над этим вопросом и в порядке эксперимента применяя различные приемы, советские исследователи палеолита единодушно осудили систему последовательного полного уничтожения культурного слоя квадрат за квадратом. М. Я. Рудинский, исследовавший таким приемом Журавскую стоянку, в последующие годы уже не применял эту так называемую „кессонную систему“ наблюдения и документации культурного слоя.¹ Мало чем отличается от этой поквadratной системы и так называемый „послойно-штыховой“ метод, при котором последовательно и полно уничтожается исследуемый культурный слой только несколько большими участками с отвалом земли в сторону законченных исследованием участков.

Сторонники этого устаревшего приема поочередно полного квадрат за квадратом уничтожения культурного слоя выставляют часто его экономическую выгоду; гарантию полной сохранности коллекций фауны и костяных вещей, снимаемых сразу же после их расчистки; большую точность документации в чертежах, обеспечиваемую якобы этим методом. Однако главный недостаток этого метода, состоящий в произвольном взрезании культурного слоя и в отсутствии благодаря этому возможности наблюдения общей картины изучаемого слоя, делает эти так называемые преимущества эфемерными. Применение системы последовательного вскрытия культурного слоя по отдельным его участкам порождает у исследователя досаду на ошибки и упущения, которые осознаются, к сожалению, лишь в процессе взаимоувязки и осмысления картотеки чертежей, когда уже нет возможности проверки и уточнения измерений и наблюдений.

Процесс исследования культурного слоя палеолитической стоянки по опыту работы Костенковской палеолитической экспедиции тоже расчленяется на этапы, но на каждом этапе, или в каждой фазе исследования имеется возможность наблюдать в натуре общую картину изучаемого культурного слоя, что достигается его одновременно вскрытием на широкой площади, размеры которой определяются границами скопления культурных остатков, а в случае наличия очень больших скоплений, возможностью исследования вскрытого слоя в данном сезоне полевых работ.

Процесс исследования стоянки при этом подразделяется на три следующих, неразрывно связанных друг с другом, этапа: 1) местная разведка культурного слоя и его обнажение; 2) анализ путем разборки обнаженного культурного слоя с выяснением взаимоотношения его элементов в плане и по вертикали; 3) изучение основания культурного слоя (пола жилищ и древней дневной поверхности поселения), расчистка древних ям и углублений, завершаемая в необходимых случаях контрольным вскапыванием материка с целью обнаружения скрытых ям или более древнего куль-

¹ М. Рудинский. Журавка. Антропология, вып. III, 1929, Київ 1930, 97—122.

турного слоя. Коротко говоря, полевое исследование палеолитической стоянки, как и остатков любого древнего поселения, сводятся к выяснению и установлению взаимной связи культурных остатков и их отношения к вмещающей породе. При этом исследователь палеолита должен преодолеть значительно большие трудности, связанные с древностью этих памятников. Стоянки обычно залегают глубоко, не имеют внешних признаков, сохранившиеся остатки обитания людей на них в большинстве случаев ничтожны. Очень часто только в результате тщательного исследования памятника устанавливается полная нарушенность культурного слоя и проявленные усилия кажутся неоправданными результатами. Но больше всего забот и хлопот и напряженного внимания в течение всего периода раскопок проистекает из-за залегания культурных остатков в материке.¹ Заполнение ям, вырытых четвертичным человеком, в их верхней части очень часто ничем не отличается от породы, в которой они вырыты. Нередко культурный слой оказывается лишенным целиком каких-либо органических остатков и представлен только лишь расщепленным кремнем и камнями, залегающими в однородной массе суглинка.

Рекомендуемая здесь система исследования палеолитических стоянок на широкой площади позволяет легче преодолевать эти объективные трудности. Исследователь на протяжении всего процесса раскопок в натуре видит как общую картину культурного слоя, так и ее детали, что позволяет с большей точностью, полнотой и объективностью наблюдать и документировать факты. Широкая площадь раскопа с момента обнажения культурного слоя и до анализа его основания (пола) позволяет маневрировать с целью выяснения каких-либо непонятных деталей и явлений, обеспечивает наиболее выгодные позиции для их наблюдения и документации, обеспечивает поиск ответов на встающие в процессе исследования все новые и новые вопросы, и на любом этапе исследования дает возможность выверить и уточнить ранее сделанные промеры и наблюдения. Загадочные и вначале непонятные явления при мобилизации на них внимания в конце концов находят объяснение, если исследователь не поспешил со снятием расчищаемых материалов и не отрезал тем самым возможность для углубленных наблюдений.

Прежде чем перейти к развернутому описанию содержания работ на каждом из трех этапов исследования культурного слоя, сделаем еще одно общее замечание. При обнаружении даже ничтожных остатков каких-либо сооружений перед исследователем естественно встает вопрос об их сохранности и условиях разрушения. Выяснение условий разрушения и частичного нарушения какого-либо объекта становится специальным вопросом. При исследовании, например, Авдеевской стоянки в 1949 г. после обнажения культурного слоя пришлось специально заняться вопросом эолового, мерзлотного и водного нарушения культурного слоя и с этой целью было предпринято дальнейшее расширение раскопа. Выяснение этих вопросов на окраинах основного скопления находок, за пределами жилой площади обеспечило уверенную дальнейшую работу, так были четко разграничены явления естественной деформации и различные виды переотложения культурного слоя, благодаря чему была значительно облегчена документация остатков поселения, сохранившихся в непереотложенном состоянии.

Обнажение культурного слоя может быть успешным лишь при условии сопровождения его местной разведкой, ведущейся с помощью системы траншей и шурфов.

¹ Понятие материк или целик, верное с точки зрения поздней археологии, в свете изучения остатков палеолитических жилищ нуждается в уточнении.

Известно, что общая разведка памятников, преследующая цель их выявления и ознакомления с культурным слоем и коллекций, предшествует плановому, ведущемуся на широкой площади и обычно ряд лет изучению палеолитической стоянки. Однако, несмотря на точность и полноту предварительных сведений о памятнике в процессе его детального изучения, часто приходится производить местную разведку. Такая разведка необходима не только с целью лучшей организации обширных раскопочных работ, но и для получения более полного представления о памятнике в целом, так как детальному исследованию, несмотря на широкую площадь раскопов, подвергается всегда более или менее ограниченная часть поселения. В целях сохранности культурного слоя, местная разведка производилась обычно только путем его обнажения в траншеях и в шурфах. В тех случаях, когда являлась необходимость знать не только наличие культурного слоя в том или ином пункте стоянки, но и иметь представление о характере коллекции, разбирается культурный слой и в шурфе, однако с оставлением на месте крупных костей, камней, скоплений зольной массы и т. п. При производстве местной разведки без необходимости не прорезали материк, не портили пол с тем, чтобы при расширении раскопа на эти участки иметь целостную картину расчищенного культурного слоя в натуре.

Основной задачей при обнажении культурного слоя было изучение пород, покрывавших его и содержащих обычно предметы коллекции, вынесенные по кротовинам, культурные остатки более позднего времени и т. п. При обнажении культурного слоя устанавливалась его верхняя граница и путем постепенного расширения площади раскопа отыскивались его границы в плане. В процессе обнажения культурного слоя необходимо стремиться к полному вскрытию изучаемой линзы культурного слоя или скопления культурных остатков. Однако, обнажая культурный слой, необходимо иметь в виду фактическую возможность его исследования в текущем сезоне полевых работ.

Обнажив культурный слой, установив границы скопления или скоплений культурных остатков, исследователь получает в какой-то мере контуры общей картины, многие детали которой все более и более проясняются на следующих этапах исследования. При анализе культурного слоя уточняются границы его распространения в плане, прощупывается на всей площади нижняя граница, как в местах скопления культурных остатков, так и на их периферии. При разборке культурного слоя не нарушается пол или основание культурного слоя, так как на следующем, третьем этапе пол является объектом специального изучения, а его нарушение может затруднить понимание и документацию материала всего комплекса. Широкий участок вскрытого слоя позволял маневрировать в интересах избежания ошибок или пропуска каких-либо важных наблюдений. Таким маневрированием исследователь стремится найти наиболее выгодные подходы к разборке того или иного участка (объекта) с целью уяснения и уточнения вопросов, вставших в процессе исследования.

В процессе разборки культурного слоя оставлялись на месте в расчищенном виде крупные кости, камни и другие вещи для последующего анализа и документации условий их залегания. В тех же местах, где находки вообще редки и нет других признаков культурного слоя, например, вне границ жилища, оставлялись в расчищенном виде все находки, выбирался только суглинок. Уровень залегания этих находок определял древнюю дневную поверхность поселения. Для проверки, правильности установленного уровня древней дневной поверхности во всех необходимых случаях производилось зондирование материка.

По опыту Костенковской экспедиции установление пола углубленного в лёсс жилища и его границ в плане представляется делом достаточно простым. Жилые углубления и полуземлянки всегда оказывались заполненными стелящимся по дну более или менее мощным культурным слоем, в большинстве случаев имевшим ясные и определенные признаки в виде окрашенности охрой или большой насыщенности золой, костными углями и другими остатками обитания и, благодаря этому, четкие границы в плане и по вертикали.

По мере необходимости производилось снятие расчищенного материала и продолжались разборка и анализ культурного слоя. Особое внимание уделялось точному установлению пола. Намечающиеся при этом в отдельных местах ямы, вырытые в полу жилища удобнее было исследовать после освобождения пола жилища от документированного материала, залежавшего на подходах к этим объектам. Разумеется, что в процессе снятия материала ведется его подробное описание, уточняется и детализируется общий план раскопа. Основные материалы, имеющие отношение к конструкции жилища, оставались в расчищенном виде на месте, чтобы иметь возможность изучить и документировать их в том состоянии, в котором они дошли до нас при наиболее полной расчистке остатков жилого сооружения.

Разборкой ям и скоплений очажной массы завершалось исследование культурного слоя. Тщательный анализ остатков очагов, расчищенных от остальной массы культурного слоя, производился обычно в последнюю очередь, после детальной зачистки пола жилища с расчищенными ямами и углублениями. При разборке ям и очажных углублений не следует нарушать материка, так как это затрудняет изучение заполнения ям и их документацию.

При внимательном анализе пола жилища путем его зачистки по матерiku почти всегда удавалось обнаружить признаки наличия ям и других углублений в виде локализованных пятен культурного слоя или ничтожной примеси культурных остатков в однородной массе материка, или по отдельным торчащим костям животных. На дне же ям обычно находилось большее количество вещей, чаще в охристом заполнении, расчищая которое удавалось проконтролировать правильность установления стен ямы. В случае заполнения ям культурным слоем имела возможность точно установить и форму их стен. При разборе ям первым делом следует обнаружить заполнение их дна, и лишь после этого искать и уточнять стены, т. к. в верхней части их заполнения содержится обычно незначительное количество культурных остатков. Если заполнение верхней части ям было суглинистым, подобным матерiku, то стены их документировались вертикальными, а размеры и форма определялись по расположению культурных остатков на дне.

Могила на стоянках изучаются такими же приемами, как и ямы, при этом уясняются те же два главных вопроса: заполнение могилы и дна ее. Если заполнение могилы в своей верхней части не отличается от окружающего материка, то по имеющимся признакам необходимо проникнуть ко дну (к скелету) и, ориентируясь по его положению, оставляя его пока без детальной расчистки, необходимо нащупать приблизительно общий контур могилы в плане. При определении границ могилы необходимо выяснить систему ее заполнения по сохранившимся в нем культурным остаткам. При изучении скелета и дна могилы решается вопрос о преднамеренном или случайном положении отдельных вещей и других материалов.¹ Но и

¹ А. Н. Рогачев. Погребение древнекаменного века на стоянке Костенки XIV (Маркина гора). СЭ, 1955, № 1, 29—38.

при изучении верхней части заполнения могилы изучается вопрос о связи его с данным культурным слоем.

При изучении ям и могил решение вопроса о приемах наблюдения и документации фактов еще в большей степени зависит от учета местных условий. Руководящим принципом при этом является тщательное обдумывание общего плана исследования, который должен обеспечить наивыгоднейшие позиции для наблюдения и фиксации фактов.

В процессе расчистки ямы необходимо маневрировать, искать разные подходы для всестороннего анализа открывающихся явлений, которые часто ставят новые, порой неожиданные вопросы, ответы на которые следует пытаться искать, несмотря на кажущуюся ограниченность возможностей в данный момент. Эти возможности могут в ходе дальнейших наблюдений расшириться и доставить большую радость исследователю.

На основании опыта можно сделать следующие общие советы исследователям, ведущим расчистку заполнения ям: во-первых, нельзя без острой необходимости удалять хорошо расчищенные и документированные находки, если они не мешают вести дальнейшую работу; во-вторых, в интересах выяснения заполнения ямы или могилы не следует нарушать ее материковые края, это лишь повредит выяснению общей картины (в интересах сравнительного анализа заполнения ямы и материка, в котором она вырыта, необходимо сделать небольшой зондаж за пределами ямы); в-третьих, выясняя заполнение ямы, не следует поддаваться соблазну наиболее легкого решения вопроса, например, получением натурального разреза ямы, погоня за которым отвлечет внимание исследователя от многих иных деталей, могущих осветить полнее все вставшие вопросы. Производя разборку ямы, исследователь все время видит разрез ее заполнения. Расчисткой соседних участков он имеет возможность проследить распространение в разрезе и в плане то или иное характерное явление. В ходе расчистки ямы он может составить все необходимые разрезы. Погоня за наблюдением во что бы то ни стало натурального разреза ведет к созданию искусственных трудностей и является выражением общей ошибочной идеи: будто исследование культурного слоя по частям путем его произвольного взрезания является более целесообразным и точным методом. Расчет на авось, натуральный разрез даст разрешение всех сложных вопросов заполнения ямы в условиях палеолитических поселений, может оказаться ошибочным, и исследователь рискует вместо наблюдения заполнения целой ямы изучить лишь ее отдельные части. Разрезы заполнения ямы должны составляться по мере их расчистки с ведением измерений по нивелиру.

Наблюдение и документация остатков жилых и хозяйственных построек на палеолитических стоянках направило внимание исследователей на более тщательное изучение условий отложения культурного слоя. Опыт показал, что наилучшей сохранностью обладает культурный слой, отложившийся на дне глубоких ям и обширных западин, вырытых людьми в процессе обитания на стоянке. В сочетании с обычными массовыми отбросами обитания эти древние нарушения поверхности земли, получившиеся в результате целесообразной деятельности людей, и остатки строительных материалов (камни, кости, инвентарь и земля) являются столь же достоверными остатками человеческого труда, как и сохранившиеся кремневые, каменные и костяные орудия. Хорошей сохранности культурного слоя способствовало его относительно быстрое захоронение под развалинами построек, стены и кровля которых сооружались, следует

полагать, с использованием земли. Развалины жилища погребали отложившиеся в результате длительного обитания на их полу отбросы и предохраняли культурный слой от выветривания и размывания.¹ Бурная растительность, выраставшая на развалинах палеолитических селищ, о чем свидетельствует обилие пыльцы лебедовых, способствовала сохранности культурного слоя от разрушения делювиальными процессами. Культурные остатки, залегающие в верхней части делювиальной толщи, отличаются, как правило, хорошей сохранностью. Более древние же культурные слои, залегающие в нижней части делювия второй террасы рек и балок, в большинстве случаев деформированы или компактно переотложены, повидимому, явлениями сезонного промерзания и оттаивания, что при наличии склонов приводило к разжижению и движению грунта вместе с заключенным в нем культурным слоем. Изучение явлений деформации культурного слоя наиболее древних верхнепалеолитических стоянок стало неотложным делом. В процессе изучения культурного слоя вопросы его сохранности и деформации всегда должны находиться в центре внимания. При этом речь идет не о кротовинах и трещинах усыхания, которые чаще всего не причиняют сколько-нибудь существенного вреда пониманию остатков сооружения, а о более значительных перемещениях культурного слоя, вызванных его залеганием на склонах.

Основным документом при изучении стоянок является дневник исследователя с приложенными к нему планами, разрезами, зарисовками и фотографиями и полевой описью коллекции. Содержание записей в дневнике имеет протокольный характер, здесь не должно быть места различным догадкам и предположениям исследователя, которые подменяли бы детальное описание наблюдаемых фактов и явлений. Для удобства дневниковых записей и увязки их с планами и разрезами исследуемый участок разделяется единой постоянной квадратной метровой сеткой с наименованием квадратов литерой и цифрой по принципу шахматной доски. Дневниковые записи производятся *de visu* на месте в календарном порядке. Дневник вместе с другими документами должен дать полную картину исследования стоянки. Считается недопустимым дневниковые записи исследователя подменять чертежами и записями вспомогательного персонала экспедиции. Наименьший масштаб полевых чертежей на палеолитических стоянках 1:10; чертежи погребений составлялись в масштабе 1:1 и 1:2. Масштаб планов определяется потребностью точнее документировать мелкие объекты и детали.

Таковы основные методические требования к исследователю палеолитических стоянок. Мы изложили их в том виде, как они сложились в Палеолитической экспедиции ИИМК, благодаря участию в ней многих исследователей они получили широкое распространение. Разумеется, что каждый исследователь в зависимости от его подготовки, личного опыта и местных условий своеобразно производит раскопки,

¹ Нельзя считать правильным вывод М. М. Герасимова о том, что линзы культурного слоя на дне жилых углублений образовались после покидания жилища в процессе его разрушения. М. М. Герасимов. Обработка кости на палеолитической стоянке Мальта. МИА, вып. 2, 1941, 65. Нечеткие формулировки по этому вопросу были даны и у П. П. Ефименко в статье Костенки I, СГ АИМК, 1931, № 11—12, 59—60. Материалы кровли жилищ, состоявшей, в частности, из крупных костей животных, отлагались, как правило, над линзой культурного слоя в покрывающей его толще. Имевшие место ранее ошибочные объяснения такого положения костей над культурным слоем, отложившимся на дне жилых углублений, осознаны их исследователями. См. П. П. Ефименко. Из материалов палеолитического поселения Костенки I. Землянка А. СА, вып. XI, 1949, 119; П. И. Борисковский. Палеолит Украины, 1953, 199.

но все его действия по руководству раскопками всегда должны быть оправданы наибольшей целесообразностью и удобством наблюдения и документации явлений и фактов. Колоссальные возможности археологии в познании далекого прошлого находятся в прямой зависимости от совершенствования методических приемов полевых и лабораторных наблюдений. Если наша статья вызовет обсуждение этого вопроса в коллективах исследователей или на страницах печати, то поставленная цель будет достигнута.

РАЗКОПКИ В ПЕЩЕРАТА МОРОВИЦА ПРЕЗ 1955 Г.

Николай Джамбазов

През лятото на 1955 г. бяха направени отново разкопки в пещерата Моровица край с. Гложене, Ловешко (обр. 1).

В същност задачата на тези разкопки беше да се открият нови материали, които да послужат за експонати при представяне на първобитното общество в изложбената зала на Околийския общ народен музей в гр. Тетевен. Едновременно с това трябваше да се съберат допълнителни данни, които заедно с данните от старите разкопки¹ ще позволят да се уточни времето и се уяснят някои въпроси свързани с развитието на палеолитната култура у нас.

Разкопките проведохме от 15 юни до 1 юли 1955 г. със средства на Тетевенския музей. В разкопките взе участие Георги Ил. Георгиев, научен сътрудник в Археологическия институт и музей при Българската академия на науките, под чието ръководство бе разкопан културният пласт от медната епоха. Той ни предостави за обнародване находките от тоя пласт, за което му изказваме благодарност.

Поради това че пещерата е разкопавана много пъти, а паралелно с това и от иманяри, трябваше да се изберат такива места, които външно изглеждаха непо-
кътнати.

Избрахме два сектора. Първият сектор, който се намира на 15 м от входа, обхвана 25 кв. м площ. Той заема почти центъра на най-осветената част на пред-
дверието и лежи непосредствено до сондажите II и III, правени от Р. Попов (обр. 2).

С цел да достигнем основата на пещерата поради малкото време и средства, с които разполагахме, вторият сондаж бе намален на 12 кв. м площ. Той лежи в дъното 50 м навътре от входа до сондаж VI (вж. плана). По такъв начин бе за-
сегната средната част на пещерата, където би трябвало да се очаква повече архео-
логически материал.

Изкопаната пръст при двата сектора прехвърляхме встрани, без да бъде из-
возвана навън. Да се ориентираме върху характера на отделните палеохоризонти
ни помогнаха механичният състав и профилът, публикувани от Р. Попов.

¹ Р. Попов. Разкопки в пещерата Моровица. ИБАД, III, 1912/13, 263 сл.

Обр. 1. Входът на пещерата Моровица
Fig. 1. Entrée de la grotte Morovica

Профил и съдържание на пластовете

Изследваният разрез в първия сектор позволи да се разграничат главно два основни геологични периода на кватернера: долу, принадлежащи към късноплейстоценовите надлаги, и горе — алувиални естествени отложения и културни напластявания. На това място стратиграфският профил, който разкрихме на дълбочина до 4 м, има следния вид (обр. 3):

1. (А), 15—20 см хумус и тор, образуван от пладнуването на добитъка. В него рядко се среща чакъл, състоящ се от ръбест варовит камък. Тук липсват културни останки.

2. (Б), 70 — 100 см слой от варовит чакъл. Изобилствуват късове от глинени съдове, оръдия за производство, горели въглини и други битови предмети от медно-каменната епоха.

3. (В), 50—75 см тъмнокафява чакълеста глина. Керамични късове се срещат твърде рядко.

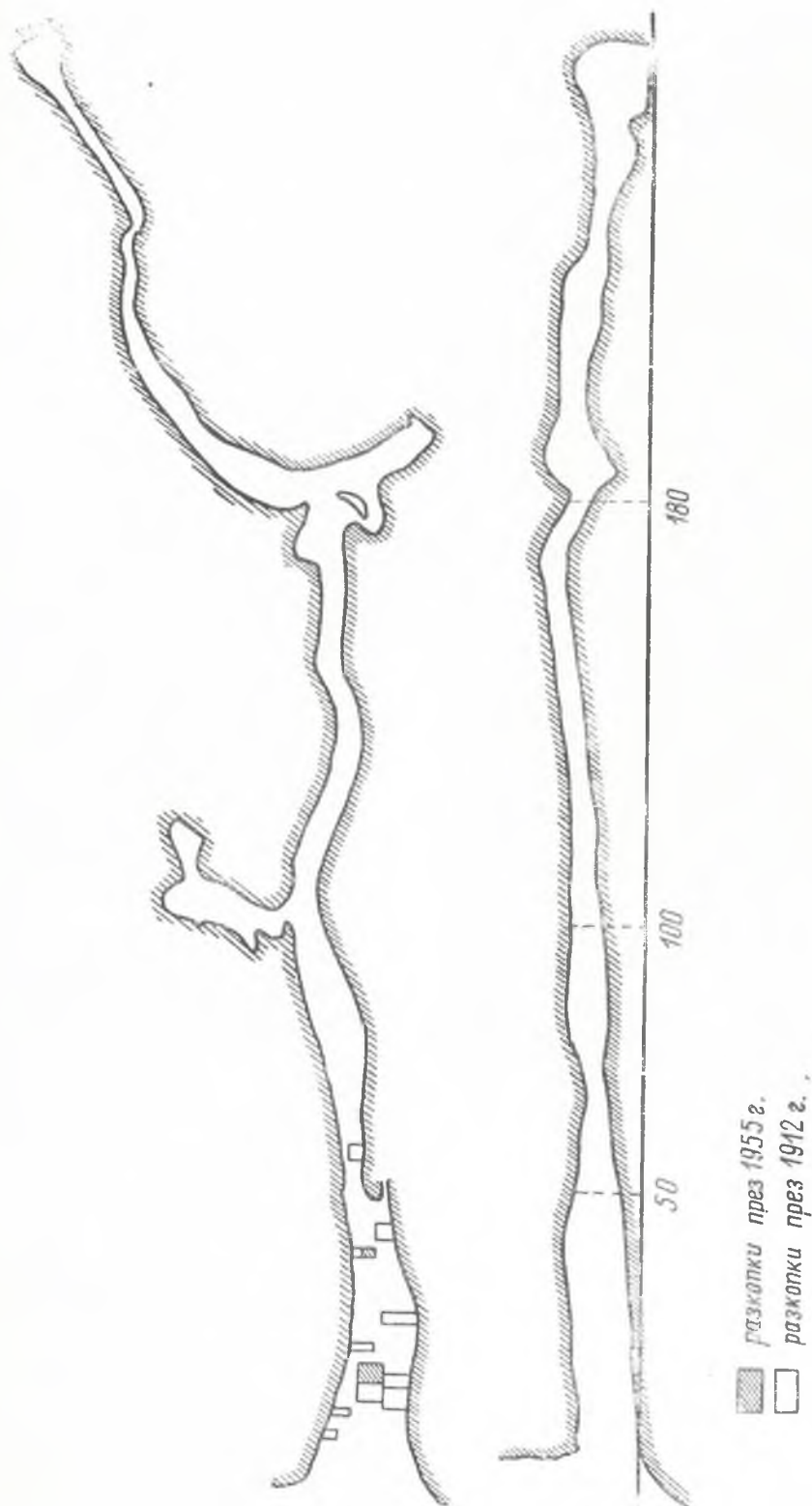
4. (Г), 8 см глинесто-песъчлив хоризонт от прослойки с керемиденочервен цвят, придобит от продължителното изпичане на огън.

5. (Д), 15 см хумусен хоризонт, примесен с дребен речен чакъл, донесен от човека от речното корито. По-рядко се срещат културни останки.

6. (Е), 25—30 см. Непосредствено до дясната стена дебелината на този пласт достига 150 см. Той е значително променен в кафявочервен цвят и не може да се установи границата между отделните прослойки. В него попаднахме на множество кости от животни, отнасящи се към плейстоцена. Пластът безсъмнено принадлежи към палеолита. Намериха се малко културни останки от кремък и кост.

7. (Ж, З и И), 86—101 см; тройното редуване на светли с тъмни хоризонти показва правилно отлагане на постплейстоценовите наслаги, а именно:

Първият хоризонт (Е₁) е от льосовидна глина със светложълт цвят и 15 см дебелина.

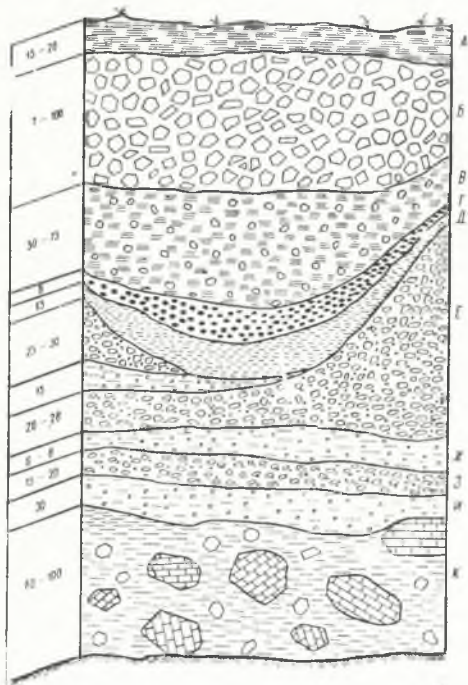

Обр. 2. План на пещерата Моровица
Fig. 2. Plan de la grotte Morovica

Вторият хоризонт (E_2) е от чакъл, примесен с глина с кафяв цвят и дебелина 20—28 см.

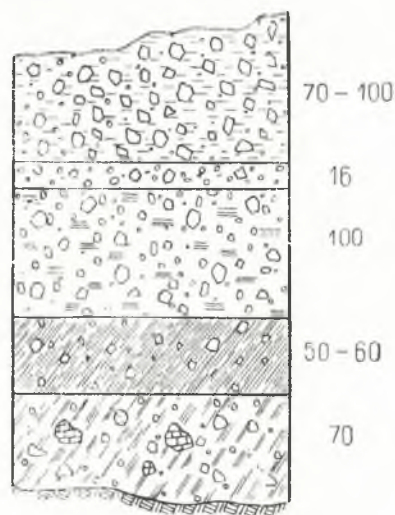
Третият хоризонт (Ж) е по състав подобен на E_1 . Той има светложълт цвят и дебелина до 8 см.

Четвъртият хоризонт (З) е с дебелина 15—20 см в кафяв цвят.

Обр. 3. Профил на културните пластове при сектор I на 15 м от входа

Fig. 3. Profil des couches culturelles au secteur I à 15 m de l'entrée

Обр. 4. Профил на пластовете при сектор II на 50 м от входа

Fig. 4. Profil des couches au secteur II à 50 m de l'entrée

Петият хоризонт (И) е 30 см дебел и със светложълт цвят, който постепенно прекожда към кафяв (К). Последният лежи в основата на пещерата.

8. (К), 60—100 см. Основният пласт, непосредствено върху пода на пещерата, се състои от жълтокафява глина, примесена с едри скални блокове. Те достигат до няколко кубически метра и затрудняват копането надолу. В него не бяха открити никакви културни останки. На места попаднахме на счупени кости от животни.

При втория сектор се откриха плейстоценови наслаги, засвидетелствувани с повече културни останки от времето на палеолита. Пластовете, разкрити тук, имат следния стратиграфски профил (обр. 4):

1. Калцинирана маса от дребен варовит чакъл с кафява глина. Силно разчупени кости от плейстоценова фауна. Кремъчните и костните оръдия се срещат твърде рядко. Дебелина на пласта 70—100 см.

2. Кафява глина, примесена с ръбест варовит чакъл, паднал от тавана на пещерата. Културни останки изобилствуват. Костният материал преобладава. Върху този хоризонт лежи тънък слой от дребен чакъл с дебелина 116 см.

3. Светлолъсовидна глина с малко културни останки. Дебелина на пласта 50—60 см.

4. Червенокафява глина, изпъстрена с варовит чакъл и скални блокове, паднали от тавана на пещерата. Културни останки липсват. Дебелина 70 см.

На това място подът на пещерата е доста неравен.

Като се вземат под внимание механичният състав и културните останки в отделните пластове, разкрити в пещерата Моровица, могат да се различат следните периоди, принадлежащи на кватернера:

Най-горните наноси, които лежат на повърхността, по време отговарят на суббореалната фаза, или каменно-медната епоха (III хилядолетие пр. н. е.).

Атлантическият нанос е беден на културни останки. Той е представен в хоризонти В, Г, Д. Повече данни за него имаме във вътрешността на пещерата, гдето скалните блокове са го покрили и запазили.

Наносът от бореално време археологически съответствува на мезолита. Той е застъпен с незначителна дебелина в пещерата (Е). Без културни останки.

Най-долният пласт съдържа и палеолитни материали, които са отложени през вюрма (WI, WII и WIII). Тройното редуване на светли и тъмни палеолитни хоризонти по време схожда на геологичните фази на вюрма. Последният ясно очертава три студени и две топли ледникови и междуледникови фази. Най-горният хоризонт (E₁) отговаря на последната фаза на вюрма — вюрм III.

Средният (Ж) хоризонт съответствува на вюрм II и съдържа кости от пещерна мечка, пещерна хиена и други фосилни останки.

Долният, светлолъсов (И) хоризонт съответствува на вюрм I.

Тъмният, основен хоризонт на профила (К) може да се отнесе към рисс или първата половина на рисс — вюрмския междуледников период.

При разкопките в двата сектора се откриха малко културни останки. В долните пластове се намериха останки от палеолита — оръдия за производство и кости от плейстоценова фауна, — а в горния — късове от глинени съдове, оръдия на труда и оръжия и други битови предмети, кости от домашни и диви животни

Палеолитна епоха

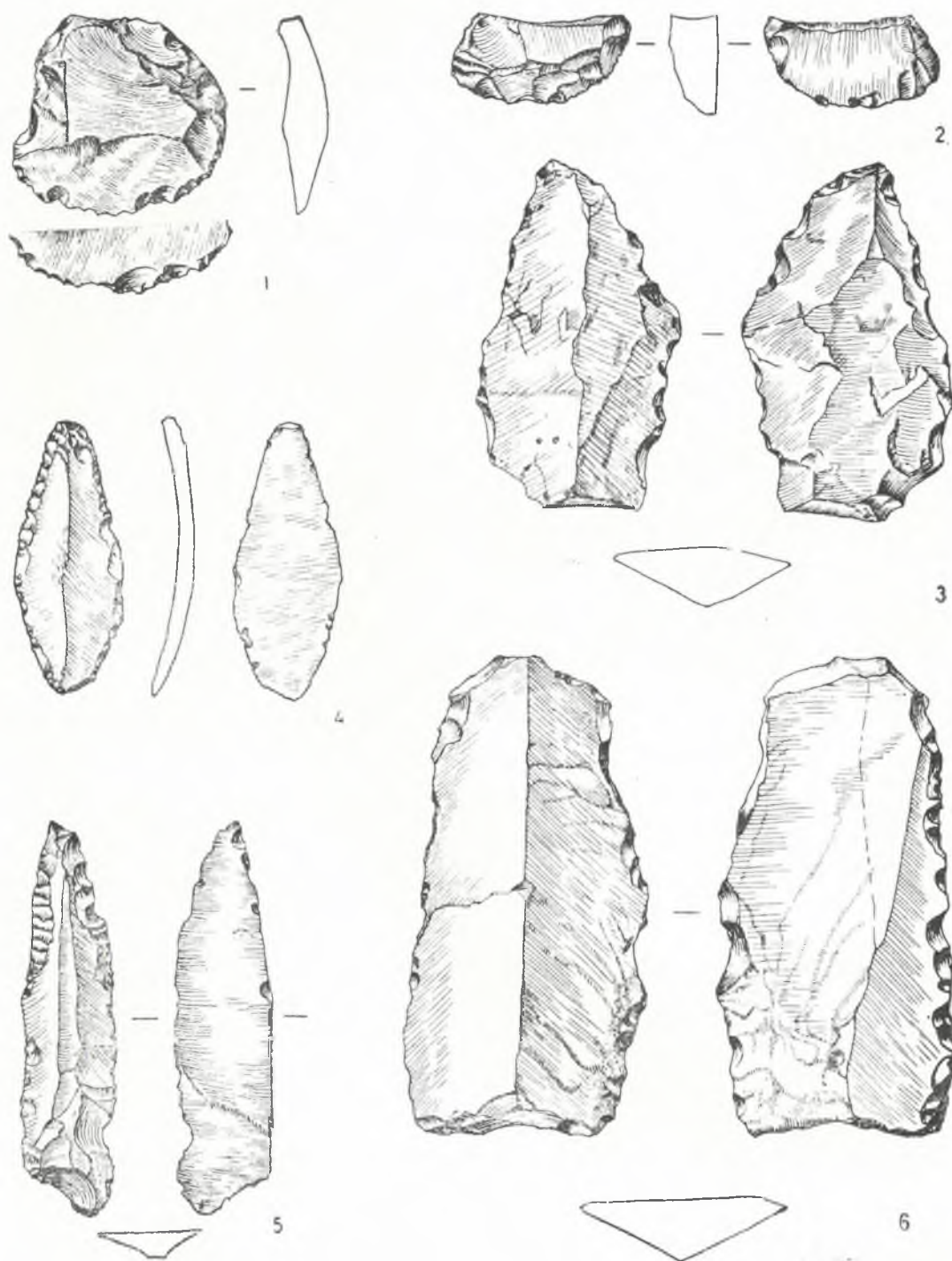
От палеолитния пласт произхождат само три кремъчни ножа и една стъргалка. За по-голяма яснота относно формата и техниката, която те показват, даваме кратко описание на кремъчните оръдия.

1. Кремъчен нож, направен от доста удебелена пластинка със сив цвят. Гръбната плоскост е равна и има леко притъпени ръбове. Режещото острие има дълговидна форма. Страничният ръб е ретуширан от едната страна, а другата е равна. Задният край е очукан. Дължина на гръбната плоскост 4,2 см, при ширина 1,8 см и дебелина на гръба 1,2 см (обр. 5,2).

Този кремъчен нож е подобен на ножовете от Деветашката пещера и е напълно сходен с някои кремъчни остриета от ловешките пещери.¹

2. Нож от полупрозрачен кремък с черен цвят (обр. 5,5). Кремъчната пластинка е дълговидно извита в горния край, а противоположният край е грубо очукан и изпъстрен с бели капчици. Ретуширани са двата странични ръба, особено към върха на пластинката. Пълният и широк ретуш на острието обхваща почти цялата гръбна плоскост. Има трапецовидно сечение. Върху двата надлъжни ръба и особено в десния горен край се виждат много драски и нащърбявания — следи от

¹ Непубликувани материали в Археологическия музей в София. Срв. Н. Джамбазов. Първите обитатели на нашата страна. Археологически открития в България, Софил, 1957, 22 сл.

Обр. 5. Оръдия за производство
1 — съргалка ; 2,5 нож ; 3,6 острие от камък ; 4 — ножовидно острие

Fig. 5. Outils

1 — racloir ; 2,5 couteau ; 3,6 pointe en pierre ; 4 — pointe en forme de couteau

по-продължителна употреба. В това състояние ножът е дълъг 8,8 см, широк 2,2 см и дебел 0,8 см.

3. Малка кремъчна пластинка в сив цвят. На страничния ръб се виждат драски, получени при употреба. Вероятно пластинката е служила за нож.

Вторият вид остриета, разкрити тук, са стъргалките. От тях по-ясно очертана е стъргалката, представена на обр. 5,1. Направена е от дебела пластинка със сив

Обр. 6. Кремъчни и каменни оръдия

Fig. 6. Outils en silex et pierre

цвят. Противоположният на острието край е зъбовидно ретуширан. На места се виждат драски, явни следи от употреба, нанесени върху страничните плоскости. Размери: дължина 5,2 см, височина 4,7 см и дебелина 1 см.

Наред с кремъчните оръдия бяха намерени и мергелни пластинки със следи от нащърбяване или с лек ретуш, въз основа на който трябва да се приеме, че са служили за оръдие. По-характерни образци от този вид остриета са следните:

1. Малка удължена трапецовидна мергелна пластинка. Долният по-широк край е дъговидно извит и вероятно използван като стъргалка. Горният край е стеснен и както изглежда, пригоден за прикрепване. Върху страничните ръбове следи от нащърбяване. Трапецовидно сечение. Дължина 4 см и ширина 2 см (обр. 6,3). Подобни единични стъргалки са познати от Деветашката пещера¹ и други находища, отнасящи се към началните степени от развитието на късния палеолит.

На обр. 5,6 е представена удължена мергелна пластинка с ретуш, нанесен върху двата странични ръба. Дължината е 10,5 см, ширината при долния край 5,3 см и дебелината 2 см.

Удебелена мергелна пластинка с листовидна форма, представена на обр. 5,3 и 6,1. Нейните ръбове са зъбовидно нащърбени по цялата дължина и особено към

¹ Н. Джамбазов. Нови данни за палеолита в България. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, 357 сл.

върха на пластинката. Размери: дължина — 8 см, ширина — 4,2 см, дебелина — 1,5 см.

Почти същия характер имат и останалите мергелни пластинки. Някои от тях са доста груби и трудно могат да се различат от обикновените каменни късове.¹ Поради липса на кремъчен материал са употребявани каменни късове, каквито често срещаме в пещерата.

Костен материал

При разкопките и в двата сектора се намериха множество разчупени кости от кватернерни бозайници. От тях по-добре запазени са отделни челюсти с по няколко зъба и отделни ходилни кости от по-дребни животни. Най-голям процент от костния материал се пада на пещерната мечка. Сравнително по-малко са костите от пещерна хиена, диво говедо, елен и други видове, които човекът е убивал край пещерата.

Пещерна мечка (*Ursus spelaeus*). От различна дълбочина в долния пласт се откриха цели долни челюсти със зъби, фрагменти от черепи от млади индивиди, ходилни и други кости от мечка.

Отделни кучешки зъби. *Dentes canini*. Повечето от зъбите са с дълбоко изтрети зъбни конуси и принадлежат на престарели екземпляри, поради което измеренията на тяхната дължина не могат да ни дадат действителната им големина.

На следната таблица даваме размерите на осем от намерените 13 кучешки зъба от пещерна мечка.

№ по ред	Dentes canini	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
1	Дължина на зъба	94	104	94	93	100	95	110	109
2	Височина на коронката	35	36	33	31	32	39	41	40
3	Надлъжен диаметър на коронката, мерена в основата	26	23	21	26	21	28	30	28
4	Напречен диаметър на коронката на същото място	18	16	17	20	17	21	24	21
5	Дебелина на корена	27	25	25	29	25	30	36	33
6	Ширина на корена	17	18	16,5	19	20	19	28	23

Фрагмент от лява долна челюст. Мандибуларното рамо е счупено. Дъвкателните площи са доста изтрети, което показва, че челюстта принадлежи на възрастен екземпляр. От зъбите са запазени C , M_2 и M_3 . Техните размери, дадени в милиметри, съответно са:

1. Обща дължина на зъбния ред, мерен в предния алвеоларен ръб на P_4 до задния M_3 107
2. Височина на коронката на C 35
3. Надлъжен диаметър на коронката на C 29

¹ Подобно явление, познато и от долните пластове (K,L) на пещерата Бачо Киро при Дряновския манастир, гдето вместо мергелни са употребени андезитни късове, говори все в същия смисъл (вж. D. Garrod. Excavation in the Cave of Bacho Kiro, North-East Bulgaria. American School of Prehistoric Research, Bulletin 15, 1939, табл. XXIV (47—53), XXV (61).

4. Напречен диаметър на същата	21
5. Дължина на коронката на M_2	32
6. Ширина на коронката на M_2	19
7. Дължина на коронката на M_3	31,5
8. Ширина на коронката на M_3	20
9. Височина на челюстта пред алвеолата на P_4	67
10. Дебелина на челюстта на същото място	28
11. Дължина на M_2M_3	62
12. Дебелина на челюстта под M_3	30
Индекс на височината на челюстта към дебелината пред P_4 . . .	18

Фрагмент от лява долна челюст с пълен ред зъби. Коронките са леко изтрети, което показва, че челюстта произхожда от възрастен индивид.

1. Обща дължина на зъбния ред, мерена от предния алвеолен зъб на P_4 до задния на M_3	99
	P_4 M_1 M_2 M_3

2. Надлъжен диаметър на коронката, мерена в основата на същата	15	28	28	29
3. Напречен на челюстта под M_1	9,5	13,5	18	19
4. Дебелина на челюстта под M_1				20
5. Дебелина на челюстта между M_2 и M_3				21

Фрагмент от лява долна челюст с M_1 и M_2 . Дълбока изтрита дъвкателна площ. Фрагментът принадлежи на престарял екземпляр

1. Дължина на коронката на M_1 и M_2	57
2. Дължина на коронката на M_1	30
3. Ширина на коронката на M_1	20
4. Дължина на коронката на M_2	27,5
5. Ширина на коронката на M_2	22

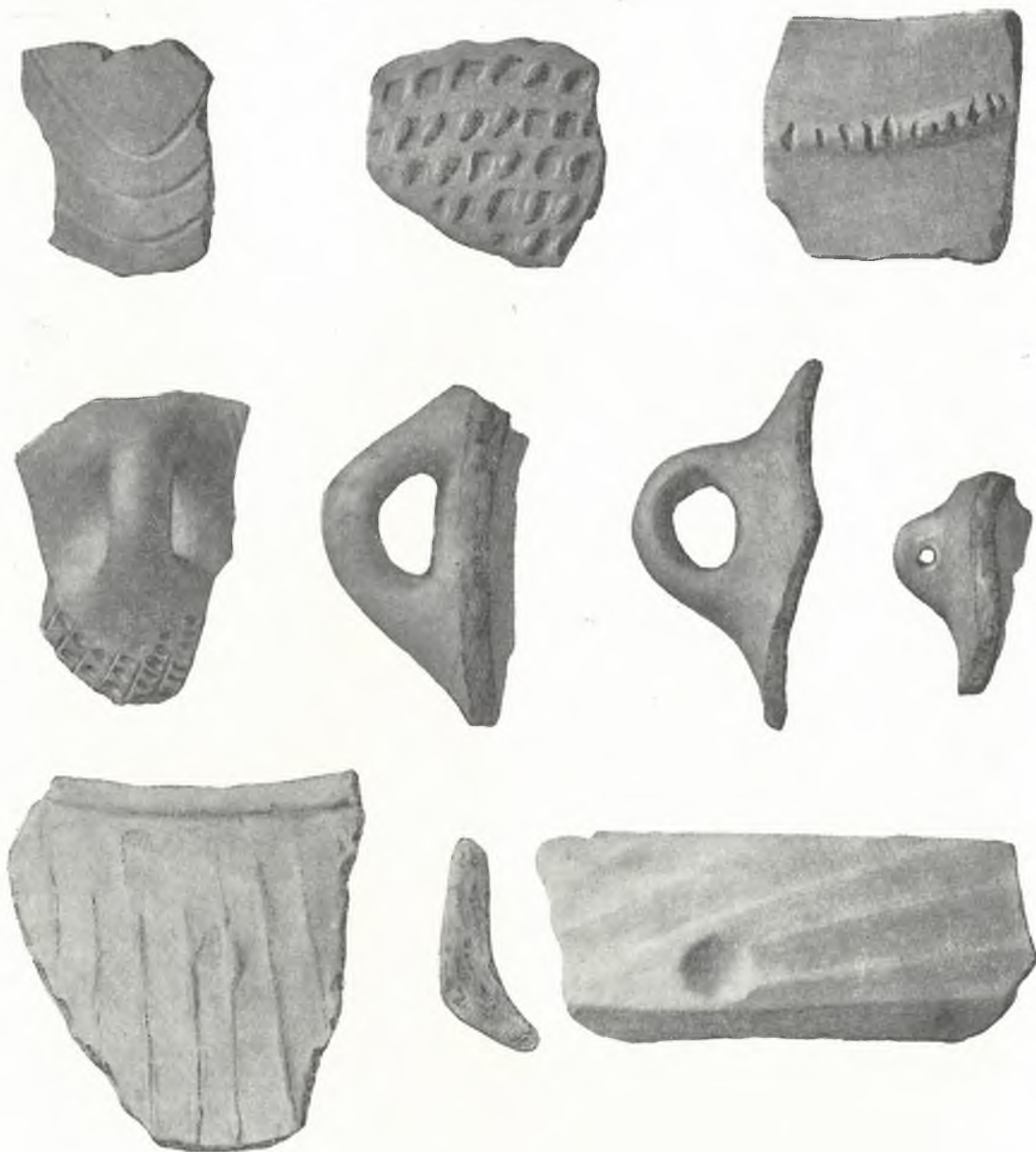
Фрагмент от дясна долна челюст с M_1 , M_2 и M_3 . Дъвкателните площи са значително изтрети, което показва, че имаме работа с престарял индивид.
Размери:

	M_1	M_2	M_3
1. Дължина на коронката, мерена в основата	29,5	27	25
2. Ширина на коронката	15	18	19
3. Дължина на M_1 и M_2	57		
4. Дължина на $M_1M_2M_3$	81		
5. Дебелина на челюстта между M_1 и M_2	22		
6. Дебелина на челюстта под M_3	26		

Намерените предкътни и кътни зъби от пещерна мечка по размерите си влизат в границите на вариациите на зъбите от отделните челюсти.

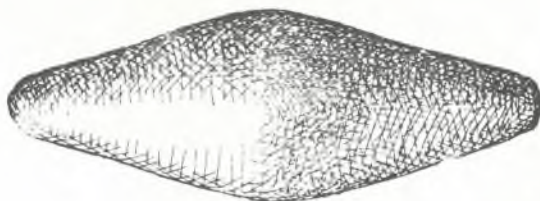
Пещерна хиена (*Hyaena spelaea*). В сравнение с пещерната мечка костите от пещерната хиена са по-малко. Открити са силно разчупени кости. Добре запазен е един кътен зъб (P_4) от долна челюст. Има следните размери (в мм):

1. Дължина на коронката	25
2. Ширина на коронката	16
3. Височина на зъбния конус	22
4. Височина на зъба заедно с корена	46

Обр. 7. Керамика

Fig. 7. Céramique

Обр. 8. Глинена тежест

Fig. 8. Poids en argile

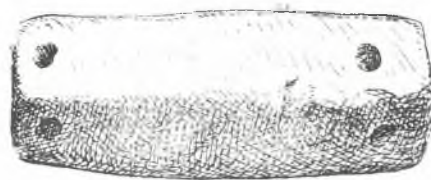
Говедо (*Bos sp.*) При разкопки в сектор I и II са открити три астрагалуса. Третият астрагалус е силно фрагментиран, поради което трудно могат да се направят измерения. Размерите на астрагалусите показват, че тук се касае по-скоро до *Bos trochoceros*, отколкото до *Bos primigenius*.

Елен (*Cervus elaphus*). От елен се намериха счупени кости, зъби и два цели астрагалуса, които спомогнаха да се определи неговата видова принадлежност. При двата сектора бяха открити кости от по-дребни животни, птици, риби и други.

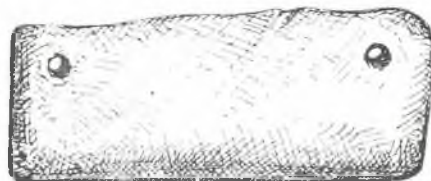
Каменно-медна епоха

Находките от горния културен пласт са по-разнообразни. Намерени са оръдия за производство, късове от глинени съдове, керамични и други предмети и кости от домашни и диви животни. Тук ще се задоволим накратко да отбележим по-добре запазени и по-ясно очертани оръдия и други битови предмети.

1. Каменни чукалки от гранит, андезит, кварцит и други квартизувани пясъчници. От тях по-добре запазени са 12 броя с явни следи от употреба. Имат кълбовидна или цилиндрична форма със заоблени краища. Размерите им варират от 5—11 см.

2. Кремъчните и костените оръдия са сравнително по-малко. Две фрагментирани остриета са служили за ножове. Една стъргалка от кремък с восъчен цвят се отнася към групата на единични стъргалки. Намерен е кремъчен резец от сърп.

3. Хромелни камъни. Горните и долните хромелни камъни, разкрити тук, са силно фрагментирани.

4. Керамика. Производството на глинени съдове и други керамични предмети е било доста развито. Съдовете са правени на ръка, без грънчарско колело. Освен канелираната повърхност характерен белег за тях е графитната украса, която по сигурен начин определя епохата, към която те принадлежат (обр. 7).

5. Глинени тежести. От този пласт произхождат две глинени тежести. Първата от тях има вретеновидна форма. Служила е за риболовна мрежа (обр. 8).

Обр. 9. Глинена тежест

Fig. 9. Poids en argile

На обр. 9 е представена втора глинена тежест. Има форма на тристенна призма. Размери: дължина 8 см, ширина при основата — 3 см.

6. Торсо от глинена фигурка, представяща жена. Добре изразена е гръдната част. Основната конкавна страна, както изглежда, е оформила кухо тяло (обр. 10). Подобни фигурки, представящи жена, символизируют плодотворност.

родието. Те са познати от Деветашката пещера и особено много в могилните селища от енеолитната епоха.

Обр. 10. Глинена фигурка

Fig. 10. Figurine d'argile

Костен материал

Заедно с културните останки от живота на енеолитичния човек в пещерата бяха намерени доста много кости от диви и домашни животни. Въз основа на морфологичните белези и остологичните измервания, които направихме, могат да се разграничат следните видове: говедо, елен, сърна, коза, овца.

Датиране на културните останки

Находките, разкрити при разкопките през 1955 г., както споменахме вече, принадлежат на два културни периода — късния палеолит и енеолит. Въпреки ограничения брой оръдия за производство все пак съществуват отделни образци, които позволиха по-ясно да се определи времето, т. е. тяхното по-точно датиране.

Ножовете, стъргалките, както и кремъчното острие (обр. 5, 4) от старите разкопки показват явна мустерска техника, запазена през късния палеолит. В същия смисъл говори и костеното острие, открито по-рано. Засега обаче не може да се каже откъде води началото си тази техника, тъй като в основния хоризонт не бяха открити никакви археологически материали, а и между животинските кости липсват по-старите видове. По всяка вероятност обитателите на пещерата за пръв път са се настанили преди настъпването на вюрм II. Всичко това изисква да се сравнят някои от находките с кремъчните остриета от пещерата В. Левски до гр. Ловеч. Като се вземе под внимание тяхната форма и техника, може да се каже, че оръдията за производство от пещерата Моровица се отнасят към селетската култура.

В същност малкият брой оръдия, както и липсата на пластинки, отломки, ядки и суров, още необработен кремъчен материал говорят, че пещерата е обитавана през известни по-студени периоди от годината. Колкото се отнася до плейстоценовата фауна, всички животни повече или по-малко принадлежат към една планинска област, както се вижда от огромното количество кости от пещерна мечка, пещерна хиена и някои по-дребни хищници.

Находките от времето на енеолита са по-разнообразни. Аналогични находки са познати и от други наши пещери и селищни могили в Северна България.

FOUILLES DANS LA GROTTÉ DE MOROVICA

N. DJAMBAZOV

(Résumé)

Des fouilles ont été effectuées au cours de l'année 1955 dans la grotte de Morovica, près du village de Glogéné, arrondissement de Loveč. Cette grotte se trouve à environ 2 kilomètres au sud-ouest du village, dans le niveau supérieur du terrain karstique. Elle a une ouverture en forme de voûte ovale de 8 m de hauteur et de 16 m de largeur, orientée au nord. L'entrée se rétrécit et forme à l'intérieur un couloir long de 50 mètres.

Les fouilles dans les secteurs I et II (voire fig. 2) d'une superficie respectivement de 24 et 12 m² ont permis de mettre au jour deux couches fondamentales correspondant au pléistocène et à l'holocène jusqu'au deuxième millénaire avant notre ère. Ces dépôts ont la stratigraphie suivante:

1. Tourbe et humus formés par des excréments de bétail . . .	15,20 cm
2. Niveau subboréal à gravier avec des restes culturels de l'époque néolithique (B)	70—100 cm
3. Dépôts atlantiques à restes culturels rares pouvant être rapportés aux néolithiques (Д)	73—98 cm
4. Niveau E, correspondant à une époque boréale sans restes culturels	25—30 cm
5. Niveau E ₁ d'argile jaune clair datant de W ₃	15 cm
6. Niveau E ₂ à cailloutis et à argile jaune clair. Restes culturels	20—28 cm
7. Niveau (Ж) constitué par de l'argile jaune clair semblable à du loess. On rencontre plus rarement du cailloutis calcaire W ₂	6—8 cm
8. Niveau (3) interglaciaire. Il est constitué par de l'argile brune, mêlée à des cailloux calcaires à crêtes	15—20 cm
9. Niveau (И) argile brune semblable à du loess W ₁	30 cm
10. Niveau (K) à gravier et à grands blocs remplis d'argile brune se trouvant à la base de la grotte — RW	60—100 cm.

Les restes culturels, à savoir outils et de grandes quantités d'ossements de gibier tué, correspondent sans nul doute au paléolithé supérieur.

Parmi les instruments de travail le racloir en silex des fig. 5,1 est caractéristique. Les deux faces latérales sont retouchées sur l'extrémité intérieure recourbée en

forme d'arc. L'extrémité opposée est grossièrement taillée de manière à faciliter l'emmanchement.

Par leur technique et leur morphologie le couteau, le racloir (fig. 5,2) et les autres pointes en silex du même tableau peuvent être comparés aux couteaux de la grotte „V. Levsky“ près de la ville de Loveč et, en partie, à ceux de la grotte Samuilica II près de Kunino, arrondissement de Vraca. Pour le moment, ces gisements sont les plus proches qui ont permis de dater les trouvailles de Morovica et de conclure à une culture szélethienne.

Les restes des animaux trouvés dans les deux secteurs ont permis de déterminer les espèces suivantes: ours des cavernes (*Ursus spelaeus*), hyène des cavernes (*Hyaena spelaea*) que l'on retrouve avant tout dans les premières phases des dépôts wurmilus. On a trouvé dans les sédiments postpléistocènes des os de bœuf — *Bos p.*, cerf — *Cervus elaphus*, etc.

Comme nous l'avons déjà mentionné, la seconde couche culturelle comprend des trouvailles plus nombreuses et plus variées. Outre la céramique à ornementation de graffite, on a découvert de nombreux outils en pierre, en silex et en os, datant de l'époque enéolithique.

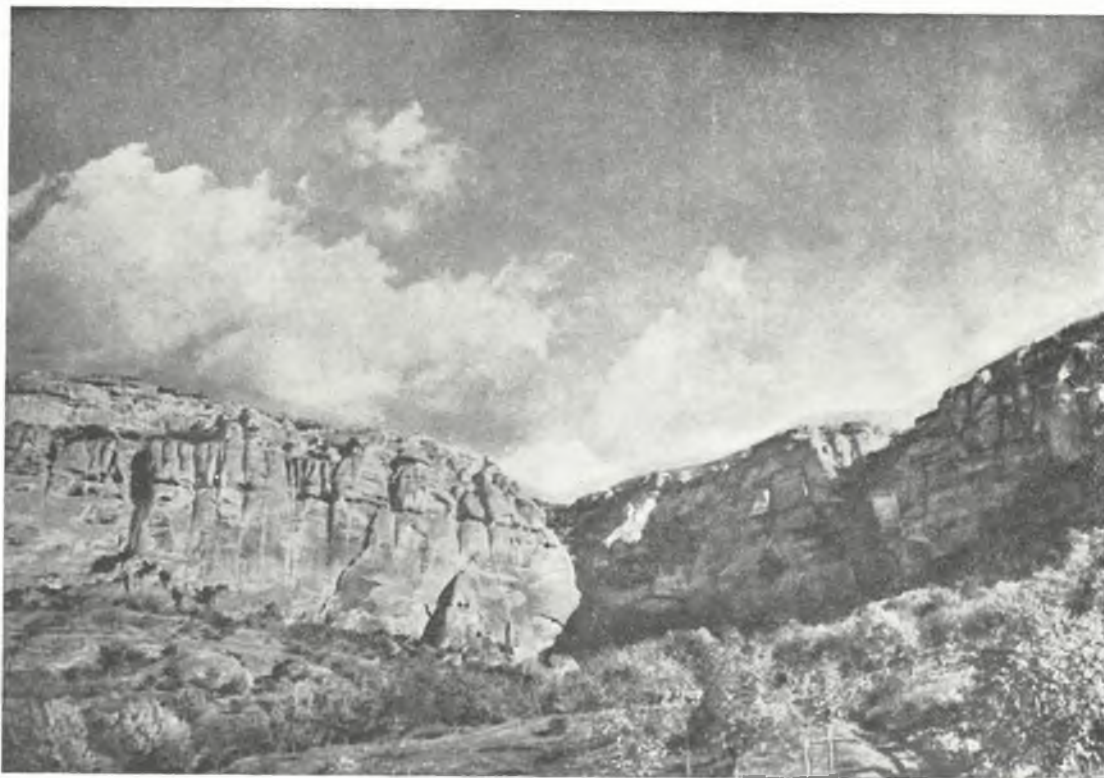
Les ossements d'animaux appartiennent aux espèces domestiques et sauvages suivantes: bœuf (*Bos taurus*), chèvre (*Capra hircus*), mouton (*Ovis aries*) et surtout au renne (*Cervus elaphus*).

Une partie des trouvailles plus récentes ont été sans doute introduites au cours de visites fortuites.

ОТНОСНО ДАТУВАНЕТО НА ПЪРВОБИТНОТО СЕЛИЩЕ ПРИ МАДАРА, КОЛАРОВГРАДСКО

Георги Ил. Георгиев

Първобитното селище под мадарските скали многократно е привличало вниманието на Р. Попов, който го е открил и е пръв негов изследвач (обр. 1).¹ Р. Попов

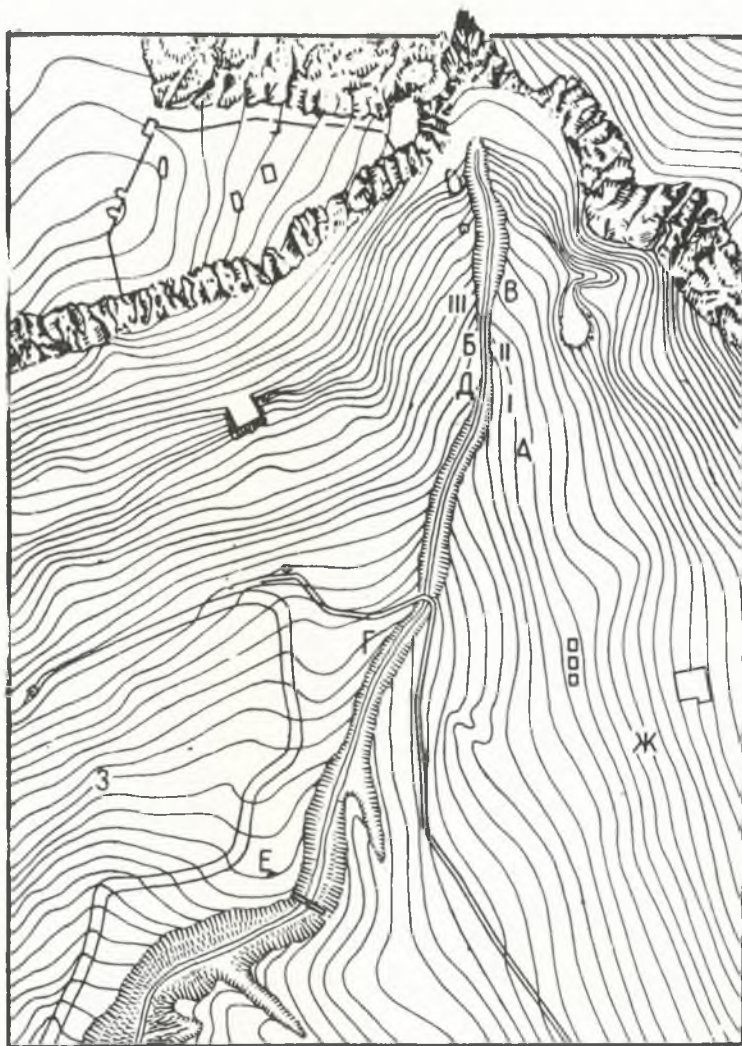

Обр. 1. Местоположение на първобитното селище при Мадара

Abb. 1. Lage der prähistorischen Siedlung bei Madara

¹ Р. Попов. Материали за предисторията на Мадара (сондажи, разкопки и проучвания в предисторическия пласт). Сб. Мадара, I, София, 1934, 15—74 и цитираната там литература.

не можа да приключи с проучването на селището. Той определи много общо и предпазливо епохата, към която се отнася културата на селището, именно към новокаменната (неолитната) епоха. Попов счита, че „тук имаме най-старата у нас културна степен на каменната епоха, която предшества културата на селищните могили“.¹ В. Миков датува селището при Мадара, също и селищата при Алтимир,

Обр. 2. План на част от околностите на Мадара (по Р. Попов) с местата на сондажите
Abb. 2. Plan eines Teiles der Umgebung von Madara (nach R. Popov) mit Bezeichnung der Versuchsgrabungen

Врачанско, Мездра и други към ранния неолит (VI—V хилядолетие пр. н. е.).² Тази датировка на селището, определена от Р. Попов и В. Миков, е отразена във

¹ Р. Попов. Материали за предисторията на България (4. Абоба и Мадара). ГНМ за 1921 г., 234.

² В. Миков. Траките. Сб. През вековете, София, 1938, 34; същият, Култура неолита, енеолита и бронза в България (по данни за последните години). СА, 1958, кн. 1, 54, поставя мадарското селище към ранния неолит, което е в противоречие със следващия текст, и го датува към 3000 г. пр. н. е.

всички научни и популярни съчинения, които засягат най-старото минало на нашите земи.

Проучването на материалите от сондажните разкопки на селището при Мадара, открити от Р. Попов, което направихме в светлината на новите данни от последните десет години за развитието на културата през новокаменната и медната епоха в българските земи,¹ ни показва, че датуването на това селище се нуждае от ново разглеждане. Необходимо беше да се направят нови сондажни изкопи, с които да се провери и уточни стратиграфията на културния пласт на селището. Същевременно новооткритите материали и направените наблюдения можеха да ни позволят да определим по възможност по-точно и времето, през което е съществувало селището.

Три малки сондажни изкопа направихме от 27 август до 2 септември 1954 г., през времето, когато се извършваха проучванията на релефа на Мадарския конник и на надписите около него (обр. 2).

Първият сондажен изкоп (I) направихме на левия бряг на мадарския поток, недалеч от бента, под вадата, по която е текла водата за някогашната Кунева воденица. Разкрита бе площ от 9 кв. м на дълбочина 0,45 м. На тази дълбочина сондажът бе преустановен, понеже се изчерпа културният пласт и се достигна до скала. Установен бе следният профил на културния пласт: 0,15 м хумус, в който се срещат находки от различни епохи — кости от животни, отпадъци от кремъчни оръдия, късове от дебелостенни и тънкостенни глинени съдове, работени на ръка и на грънчарски кръг. Късовете имат малки размери и заоблени ръбове, понеже са влачени от поройните води. Керамичните късове и другите материали се отнасят към различни епохи: медната, римско-византийската и средновековната българска епоха. В следващите 0,30 м на културния пласт се намериха находки, подобни на находките от хумусния пласт. Най-голямо количество праисторически находки се откриха в слоя на дълбочина от 10 до 20 см. Ще опишем само две кремъчни оръдия от медната епоха, които представляват по-голям научен интерес:

а) Кремъчно оръдие с листовидна форма (обр. 3, а). Кремъкът има восъчножълт цвят. Едната страна на оръдието е плоска, а другата изпъкнала. Всичките му краища са ретуширани. Ретушът на една от дългите страни и излъскването на повърхността на оръдието го определят като зъбец на сърп. Дължина 5,5 см, ширина 1,6 см, дебелина 0,6 см.

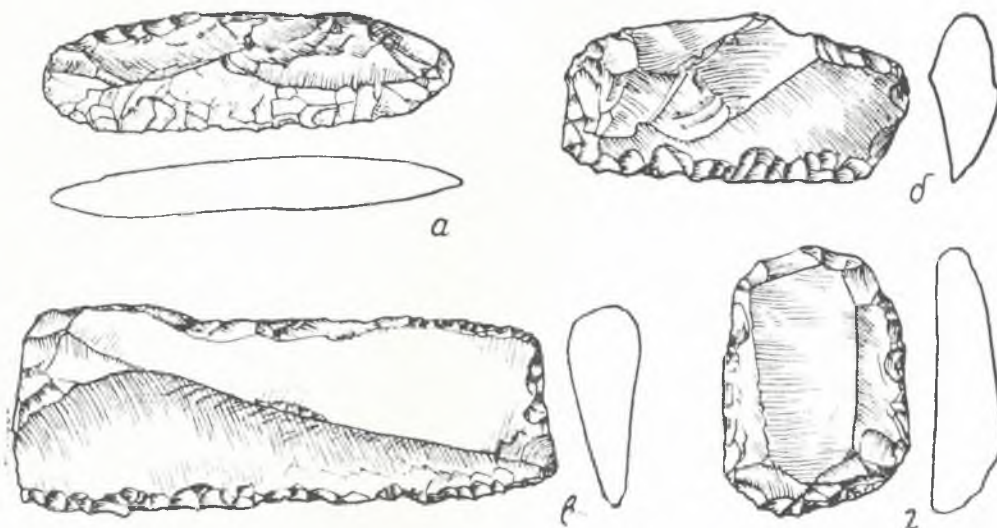
б) Кремъчно оръдие, вероятно пила или зъбец на сърп (обр. 3, б). Кремъкът има рогов цвят. Острието на оръдието е ретуширано и излъскано от употреба. Гърбът му не е равен. Дължина 4,6 см, ширина 2,1 см, дебелина 0,5 см.

в) Оръдие, подобно на второто оръдие, вероятно пила (обр. 3, в), от кремък с петнист цвят се откри в брега на долчинката, която се намира недалеч от мястото на сондажа. Острието на пилата е ситно ретуширано и излъскано от употреба. Дължина 7,2 см, ширина 2,5 см, дебелина 1,3 см.

Вторият сондаж (II) с размери 1 кв. м направихме североизточно от топилнята за кори, недалеч от коритото на потока, на самата вада, по която е текла водата за бившата Кунева воденица. Установихме следния профил: след хумусния пласт, дебел 0,10 см, има ситен пясък, носен от водата; след пясъка следва чакъл, между който се намериха късове от глинени съдове от медната епоха и от други епохи. В този изкоп се намери половина от каменна топка, която е служела за чукане.

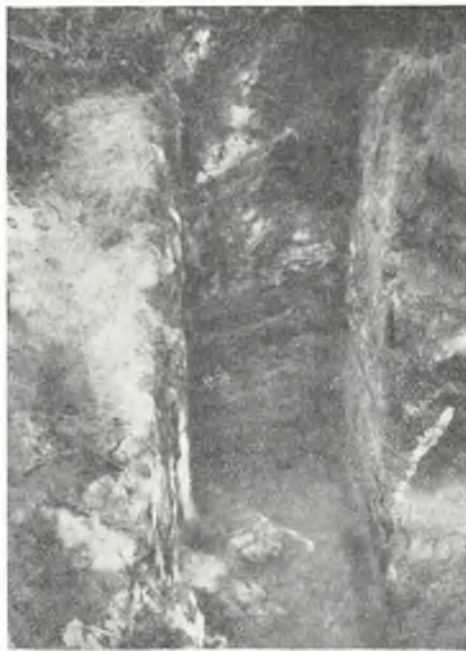
¹ Г. Ил. Георгиев. Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България. Сб. Археологически открития в България. София, 1957, 33 сл.

Всички находки, които се откриха тук, са донесени от водата. На около 0,50 м разкопаването на изкопа бе преустановено, тъй като се показва здрав глинест пласт.

Обр. 3. Оръдия от кремък
Abb. 3. Feuersteinwerkzeuge

Тези два изкопа не дадоха задоволителни резултати за разрешаване на поставената задача. Затова бе необходимо сондажните изкопи да бъдат продължени като се подбере подходящ терен за разкопаване, където има изгледи да се постигнат желаните резултати.

Обр. 4. Сондажен изкоп III
Abb. 4. Versuchsgrabung III

Направен бе нов, по-голям сондажен изкоп (III) на склона на десния бряг на потока (обр. 4, 5), източно от сондаж Б, който е правил Р. Попов през 1924 г.¹ Сондажът имаше ширина 1,10 м и дължина по посока на потока 3 м. Впоследствие той бе разширен отчасти в източна посока, за да се проучи по-добре културният пласт от медната епоха. Разкрит бе следният профил на културния пласт:

1. Стерилна геологическа основа, която се състои в горните слоеве от ситен пясък с бял и жълтеникав цвят, в който има тънки прослойки от пясък, също ситен, а в по-долните слоеве — от долнокредни (неокомски) глини и мергели (по Р. Попов). Този пласт бе разкопан в северната част на изкопа на дълбочина 0,77—0,86 м, а в южната част (към потока) — на дълбочина 1,60 м. До нивото на коритото на потока дълбочината

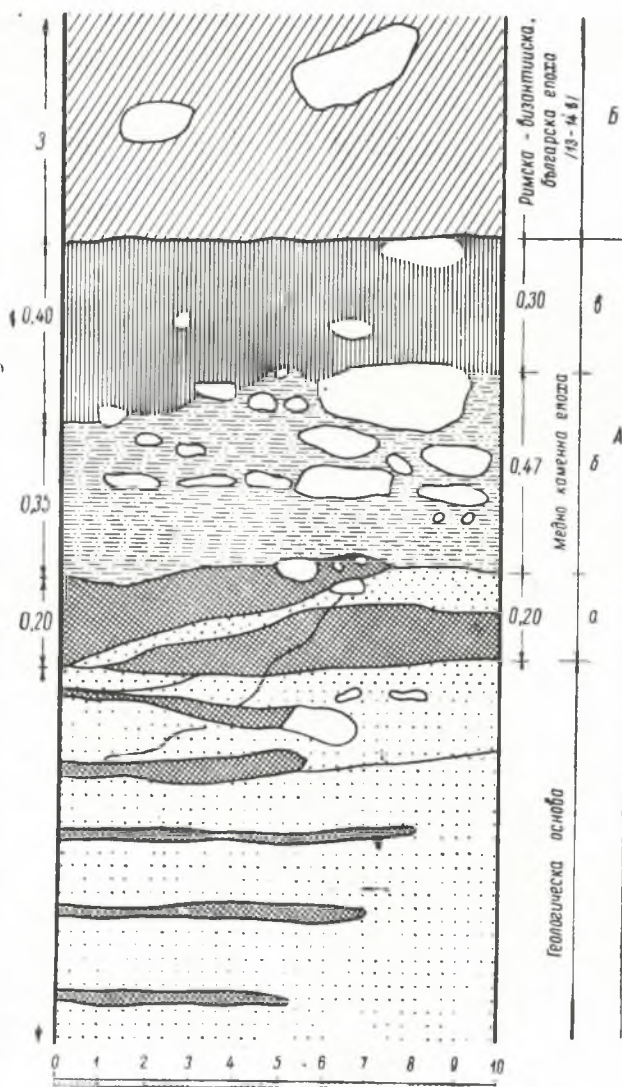
¹ Р. Попов. Материали за предисторията на Мадара, обр. 6.

на този геологически пласт е около 2 м. Разкопахме го на по-голяма дълбочина, за да проверим дали няма да се намерят в него находки от по-ранни епохи. Такива находки не се откриха.

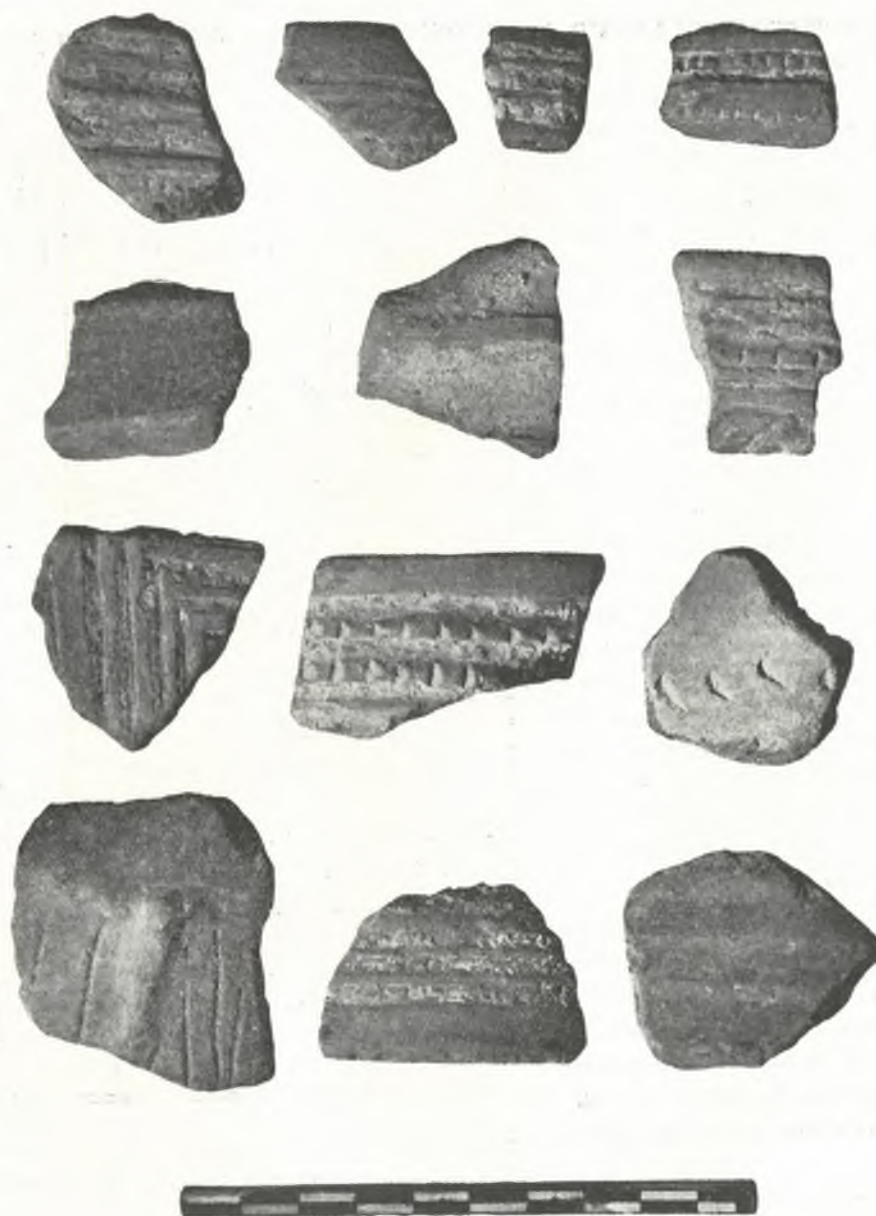
2. Слой А, а, 0,20 см, от сив и бял пясък, дребен чакъл и заоблени камъни. Намериха се различни археологически находки от медната епоха: кости от животни, части от оръдия, кремъчни отломки, дребни късове от глинени съдове с дебели стени (от по-големи съдове) и с тънки стени (от по-малки съдове) (обр. 6). Дебелината на стените е от 0,5 до 1 см. Повърхността им е сива или сивокафява. Повърхността на един съд е била украсена с коси резки, а на друг съд — с врязани широки ленти, които са били запълнени с бяла материя, която е изпадала. Дъната на съдовете са равни или слабо вдлъбнати. Съдовете са имали също релефна украса, направена с нокът, или украса, рисувана с графит (запазени са само следи от графита, който е измит от водата при търкалянето на керамичните късове). Дръжките на съдовете имат кръгло сечение. В този слой се намериха още следните находки:

- а) Каменна топка-чукало от кремък с диаметър 6,2/5,6 см, направена от кремъчно ядро (обр. 7, а).
- б) Малка каменна топка (обр. 7, б).
- в) Част от хромелен камък.
- г) Оръдие от кремък с восьмьножълт цвят, който има бели петна (обр. 8, а). Формата на оръдието е дисковидна. Ретуширано. Дължина 4,3 см, ширина 4,2 см, дебелина 1,2 см.
- д) Част от кремъчно оръдие (обр. 8, б). Кремъкът има рогов цвят. Дължина 2,1 см, ширина 1,7 см, дебелина 0,3 см.
- е) Част от рог на елен, който изглежда е бил използван за дръжка на каменна тесличка. Дължина 28 см (обр. 9).

Дъждовните води са измили всички тези находки от културния пласт на селището, което се е намирало при изворите на потока и вероятно в пещерата и

Обр. 5. Стратиграфски профил на сондажен изкоп III
Abb. 5. Stratigraphischer Schnitt der Versuchsgrabung III

Обр. 6. Късове от глинени съдове от медната епоха
Abb. 6. Bruchstücke von Tongefäßen aus der Kupferzeit

около нея, носени са от водите му и заедно с пясъка са отлагани от двете му страни.

3. Слой А, б, 0,35—0,47 м, с малки и големи скални блокове, плочи, чакъл и ситен пясък със сивозеленикав цвят. Камъните са довлечени от водите на потока. Между камъните в пясъка се откриха различни находки:

а) Долен хромелен камък с елипсовидна форма, издялан от едрозърнест пясъчник. Дължина 24,5 см, ширина 16,8 см, дебелина 2,6 см.

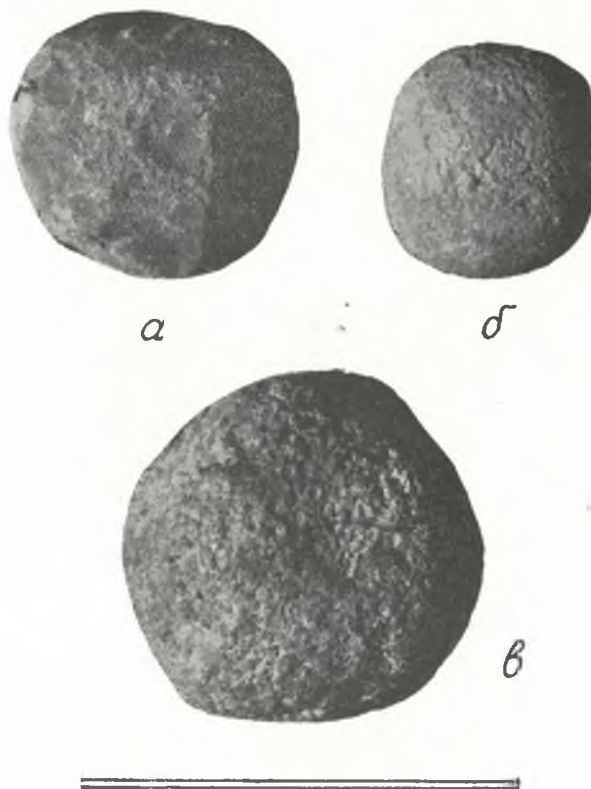
б) Наблизо до тоя хромелен камък се намери половина от каменна топкачукало, изработена също от пясъчник. Диаметър 7,8 см, дебелина 4,5 см (обр. 7, в).

Събрани бяха малки керамични късове, които са от съдове с тънки и дебели стени (обр. 6). Повърхността им е загладена, със сив или червеникав цвят. Червеникавият цвят се е получил при изпичането на съда. Дъната на съдовете са равни. Преобладават късове от груби съдове. Характерни са четири малки къса от съдове с инкрустирани орнаменти. Инкрустацията е изпадала. Намериха се и части от три дръжки: две от тях имат почти кръгло сечение. Повърхността им е сива. Размерите на първата дръжка са: дължина — 6,3 см, диаметър — 2,7 см. Размерите на втората дръжка са: дължина — 4,5 см, диаметър — 2,5 см. Третата дръжка, която е по-голяма, има керемиденочервена повърхност и е украсена с надлъжни плитки канелюри. Сечението ѝ е елипсовидно. Дължина 9,3 см, диаметър 3,5 см.

4. Слои А, в, 0,30—0,40 м, от сивопепелява твърда глинеста пръст, в която има малки и големи каменни блокове. Насипът на този пласт е свлечен от склона, на който е било разположено първобитното селище, а не е донесен и отложен от водите на потока. Има дори някои указания, като например положението на един хромелен камък, който се намери *in situ*, които показват, че сме попаднали на непокътнат културен пласт. Малките размери на сондажа обаче не ни позволяват да твърдим това с положителност.

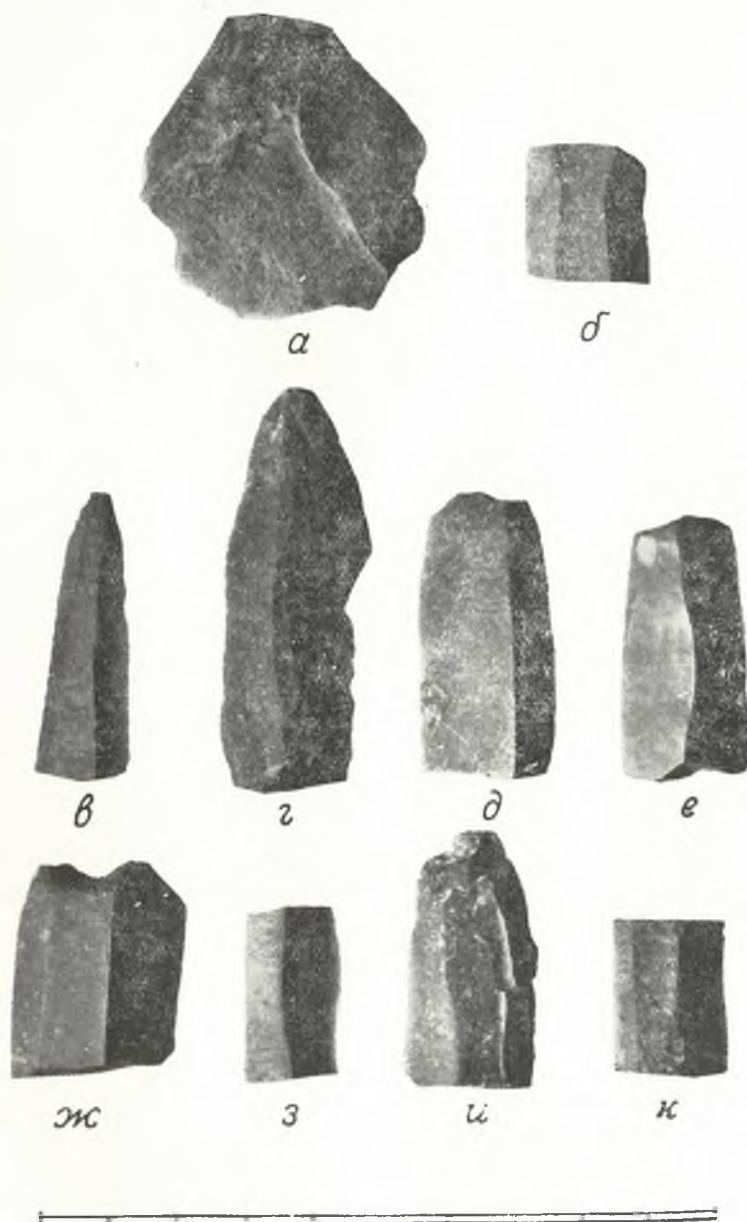
В насипа се откриха: кости и зъби от животни, малки въгленчета, парчета от глинена обмазка на жилища, късове от кремъчни отломки, малки части от кремъчни стъргалки и ножове и части от други видове оръдия, части от хромелни камъни, издялани от пясъчник. В най-голямо количество бяха късовете от глинени съдове (обр. 6). Има късове от съдове с прави стени, със завит навътре или навън ръб на устието, със среден профилиран ръб и др. Съдове с такива профили са характерни за културата на селищните могили в Североизточна България през медната епоха. Намериха се части от похлупаци на съдове със страничен перваз от типа на салмановските похлупаци. Орнаментите на съдовете са също типични за медната епоха: релефни пъпки, следи от графитни украси, рисувани върху сивочерна или светлокафява полирана повърхност. Ще отбележим само няколко находки, които са открити в тоя слой (обр. 8):

а) Предна част на кремъчен нож (обр. 8, в). Кремъкът има восъчножълт цвят. Дължина 4,3 см, ширина 1,4 см, дебелина 0,2 см.

Обр. 7. Оръдия от камък

Abb. 7. Steinwerkzeuge

Обр. 8. Оръдия от кремък
Abb. 8. Feuersteinwerkzeuge

б) Кремъчно оръдие, счупено (обр. 8, в). Направено от подобен кремък както първото оръдие. Дължина 6 см, ширина 1,8 см, дебелина 0,1 см.

в) Част от кремъчно оръдие (обр. 8, г). Повърхността му е излъскана от употреба. Кремъкът има восъчножълт цвят. Дължина 4,3 см, ширина 1,9 см, дебелина 0,6 см.

г) Оръдие от кремък с рогов цвят (обр. 8, е). Дължина 4 см, ширина 1,9 см, дебелина 1,4 см.

д) Оръдие от кремък (обр. 8, ж). Дължина 3,3 см, ширина 2,6 см, дебелина 0,9 см.

е) Оръдие от кремък с жълт цвят (обр. 8, з). Дължина 2,6 см, ширина 1,3 см, дебелина 0,3 см. По повърхността на оръдието има следи от излъскване, получени при употребата му.

ж) Част от кремъчно оръдие (обр. 8, и). Кремъкът има восъчножълт цвят. Дължина 4 см, ширина 1,9 см, дебелина 0,4 см.

з) Средна част от кремъчно оръдие (обр. 8, к). Дължина 2,4 см, ширина 1,7 см, дебелина 0,9 см.

5. Слой Б, 2,80—3 м, от сива пръст. Срещат се кости от животни и главно късове от съдове от римско-византийската и българската средновековна епоха (XIII—XIV в.).

Още в началото на разкопките в горните слоеве на този пласт бе намерена една малка стъргалка от кремък с тъмножълт цвят. Дължина 3,3 см, ширина 2,4 см, дебелина 0,8 см (обр. 3, г). Стъргалката е попаднала тук случайно. Може би е била изхвърлена от сондажите, които е правил Р. Попов. Тя обаче подсказваше, че на това място може да се очаква културен пласт от медната епоха.

6. Хумус (сивочерна пръст), 0,10 м.

И така сондажните изкопи, които направихме, особено сондаж III, показаха, че стратиграфският профил на културния пласт, който се намира от двете страни на мадарския поток, се състои от два пласта: долен пласт (А) с три слоя (а, б, в), чиято култура се отнася към медната епоха (първата половина на третото хилядолетие пр. н. е.), а не към ранния неолит, както се приемаше преди, и горен пласт, съдържащ находки от римско-византийската и средновековната българска епоха (XIII—XIV в.). И трите слоя (а — в) на долния пласт съдържат находки от медната епоха.

Ние установихме също, че находките в слоевете а и б на пласт А са донесени и отложени от водите на потока, които са размивали културния пласт на първобитното селище, което се е намирало във и около Голямата пещера от двете страни на извора. Находките в слой в на същия пласт са свлечени пък от десния склон на потока, който също е бил заселен през медната епоха.

За да се установи стратиграфията на културния пласт на селището *in situ*, необходимо е да се направят допълнителни разкопки по този склон, недалеч от изворите на потока, и в Голямата пещера.

Новата датировка на откритите находки се обуславя както от стратиграфското положение на праисторическия културен пласт, така също и от техния характер. Тези находки, а също и находките от предишните сондажи, по нищо не се различават от находките от същата епоха, открити в селищните могили в Североизточна България, например в Коджадермен и Салманово, Коларовградско, и др. Р. Попов не беше намерил керамични късове с инкрустирани и графитни орнаменти, които, както е известно, са характерен белег за културата на селищата в българските земи и в Румъния (т. нар. Гумелница култура) през медната епоха. Отсъствието на

Обр. 9. Дръжка на каменно оръдие от рог

Abb. 9. Horngriff eines Steinwerkzeugs

такива орнаменти бе попречило на Р. Попов и на другите изследвачи да определят правилно мястото на първобитното селище при Мадара всред останалите селища от същата епоха. В полза на новата датировка са всички находки, открити досега от нас и от Р. Попов — оръдия за производство, пластични човешки изображения, медно шило и др.¹

Културата на обитателите на селището при Мадара не се е различавала по същество много от културата на племената, които са живели в равнината, например в селищата при Коджадермен, Салманово и др. Съществували са само локални различия, които са били обусловени от местоположението на селището, което се намира в полупланинска област край буен поток и всред гори. Затова главният поминък на неговото население е бил ловът на диви животни, а не примитивното земеделие и скотовъдство, които са му били също познати, но не са били така добре развити както при обитателите на полето и равнината. Многобройните прекрасни образци от кремъчни върхове за стрели са красноречиво доказателство за съществуването на добре развит лов.² Окончателното изясняване на въпросите из икономиката на обитателите на селището се нуждае от още и от по-пълноценни материали.

В заключение ще изтъкнем, че в светлината на резултатите от разкопките през последните години и особено от Караново, Сливенско, и от Русе първобитното селище при Мадара в никакъв случай, поне въз основа на находките, които притежаваме досега от него, не е било обитавано през ранния неолит, а както отбелязахме — през медната епоха. Както сме изтъкнали вече, най-старата неолитна култура, която е открита досега у нас, е културата Караново I А — Кремиковци,³ а не културата на селищата при Мадара, Коларовградско, Алтимир, Врачанско, и другаде.

¹ Р. Попов. Материали за предисторията на Мадара, 49 сл.

² Пак там, обр. 14—16.

³ Г. Ил. Георгиев. Цит. съч., 36.

ÜBER DIE DATIERUNG DER PRÄHISTORISCHEN SIEDLUNG BEI MADARA, KREIS KOLAROVGRAD

G. I. GEORGIEV

(Zusammenfassung)

Der Verfasser führte im Jahre 1954 drei kleine Versuchsgrabungen in der prähistorischen Siedlung bei Madara aus, um die Stratigraphie der Kulturschicht zu untersuchen und die Epoche dieser Siedlung genauer zu bestimmen (Abb. 1—2).

Bei der Versuchsgrabung III wurden zwei Kulturschichten festgestellt:

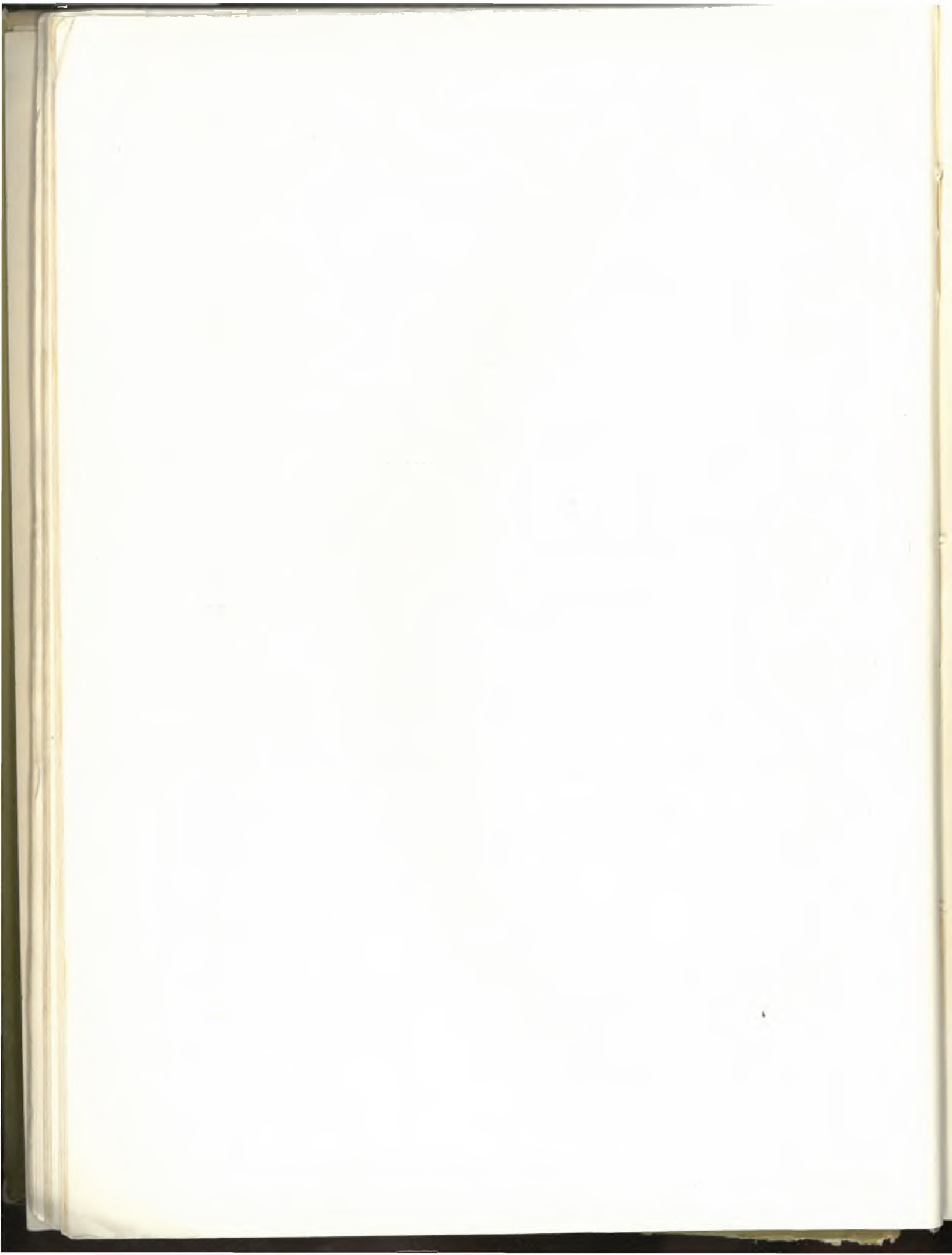
Untere Schicht (A), aus drei Lagen (a, б, в), ungefähr 1 m dick, mit Funden aus der Kupferzeit und nicht aus dem Frühneolithikum, wie früher angenommen wurde (Abb. 4—9).

Obere Schicht (B), 3 m dick, mit Funden aus der römisch-byzantinischen Zeit und dem bulgarischen Mittelalter (XIII—XIV Jh.).

Die Funde sind sekundär abgelagert. Die Siedlung befand sich in und um die Große Höhle, zu beiden Seiten des Madarabachs.

Der Verfasser datiert diese Funde in die Kupferzeit, hauptsächlich auf Grund der Keramik mit graphitierten und inkrustierten Verzierungen, deren Analogien sich in der Keramik der Siedlungshügel Kodžadermen, Salmanovo, Kreis Kolarovgrad, u. a. finden.

Die Kultur der Siedlung bei Madara unterscheidet sich nicht wesentlich von der Kultur der Siedlungen in der Ebene, nur daß die Bewohner von Madara sich mehr der Jagd als dem Ackerbau und der Viehzucht widmeten.

ПРАИСТОРИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ ОТ РАЗКОПКИТЕ ПРИ С. ГОРНИ ПАСАРЕЛ, СОФИЙСКО

Неделчо Петков

Между многото обекти, които поради заливането им от водите на язовир „Сталин“ бяха набелязани от Археологическия институт при Българската академия на науките за проучвания и разкопки около с. Горни Пасарел, Софийско, беше и Голямата могила, която се намираше на около 1 км източно от селото, насипана върху северната част на терасата „Лицето“.¹ Могилата имаше височина 11 м, диаметър 40 м и конусообразна форма. Както по повърхността на могилата, така и около нея се откриха много фрагменти от глинени съдове, украсени с врязан и графитен орнамент, което показваше, че за насипването ѝ е вземана пръст заедно с културни останки от близко до нея праисторическо селище. Това обстоятелство наложи през 1952 и 1953 г. цялостното разкопаване на Голямата могила, за да се установи дали тя е насипана върху праисторическо селище и дали в нея има някакво погребение. Разкопаването на могилата започна от южната ѝ страна, където се откриха много фрагменти от глинени съдове, украсени с врязан и графитен орнамент, късове от подова мазилка и животински кости. По-късно разкопаването на могилата започна в средната ѝ част и на самия ѝ връх. На всички дълбочини от върха до основата на могилата се наблюдаваше почти еднообразно насипване на материала: върху насипвания на малки количества чакъл имаше насипана жълта глина, размесена с чакъл, а върху глината — тънък пласт черна земя, в която се намираха фрагментите от глинени съдове. На много места вертикалните разрези в Голямата могила очертаваха малки могилни насипвания с височина до 2 м и дължина до 3 м. Тези насипвания от изток бяха по-ниски, а от запад по-високи, от което следваше да се заключи, че в по-голямата си част могилата е била насипана със земя, вземана от западната част на терасата „Лицето“.

При разкопаването на могилата се установиха две прекъсвания при насипването ѝ, от които първото, на 3 м от основата ѝ, очертаваше по повърхността си сива сбита прослойка, дебела около 5 см, вероятно кална утайка вследствие на

¹ В проучванията и разкопките около селата Г. Пасарел, Калково и Шишманово през 1952 и 1953 г. взеха участие Ив. Велков, Н. Петков и Ст. Михайлов.

продължителен дъжд. На много места повърхността на тази сбита сива прослойка беше напукана, което показваше, че насипването на могилата след първото прекъсване не е продължило веднага. Второто прекъсване при насипване на Голямата могила беше установено на около 6 м от основата ѝ с изравняване върху цялата насипана част на могилата на горяла червеникава пръст, на много места с металическа окраска и разпръснати по повърхността въглени, пепелища, горели кости от говедо и свиня и опушени фрагменти от глинени съдове. Почти в средата на това изравняване беше забит недялан камък, висок 0,60 м, дълъг около 1 м и широк около 0,40 м. На запад от камъка се откри малък къс от мед, а около 5 м на изток от него и над 5 м от повърхността на могилата се намери в пясъчна прослойка скелет на малко куче в свито положение. Нямаше никакви следи от разбъркване на насипванията около скелета на кучето, което показваше, че заравянето на кучето е станало през време на насипване на могилата. Подобно заравяне на куче, пепел и въглени близо до него ни е познато от Кукова могила при с. Дуванли, Пловдивско.¹

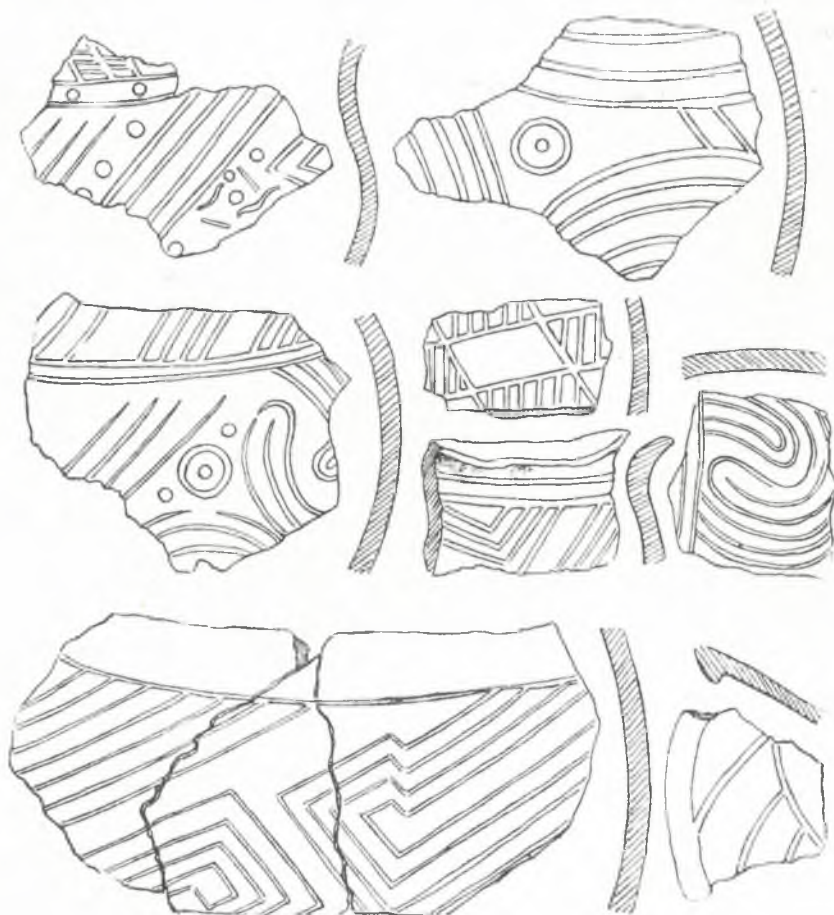
При разкопаване повърхността на могилата на дълбочина до 2 м от върха ѝ се откриха 14 вторични погребения, от които седем бяха закопани на 1 м дълбочина, а останалите седем между 1 и 2 м дълбочина от върха на могилата. Положението на мъртвите беше от запад към изток, като ръцете на 13 от скелетите бяха сложени успоредни с тялото, а само в един гроб ръцете на мъртвия бяха скръстени върху гърдите. До главите на четири скелета имаше сложени големи камъни, по два малки речни камъка, а под главата на един скелет (гроб № 9) се намериха парчета от римски тухли. В три гроба бяха открити украшения: обици, сърмена тъкан и една монета от сръбския крал Стефан Душан (1331—1355), а между краката на скелет № 3 се намери череп от кон.

При разкопаване на могилата от върха ѝ под вторичните погребения до основата ѝ не се откриха никакви предмети, свързани с насипването на могилата, освен тези, вземани за насипването ѝ от праисторическото селище под и около нея, и то в най-разбъркано състояние. Подобно разбъркано насипване на материали, вземани от праисторическо селище, ни е познато от Кукова могила при с. Дуванли, Пловдивско.² За да се уверим дали във или под основата на могилата има някакво погребение, върху което е била насипана внушителната по големина пръст, повече от две трети от нея бе разкопана и разчистена при най-голяма дълбочина на изкопа 11 м в центъра, което беше действителната височина на Голямата могила. При това проникване в могилата не се откри погребение. Оставаше да се провери дали под основата на могилата няма гроб и дали могилата е насипана върху част от праисторическото селище. За тази цел под основата на могилата бяха направени 12 сондажа с обща повърхност 216 кв. м, в които също не се откриха следи от погребение, а само 1 м дебел слой от черна земя без примеси на глина или чакъл. В него намерихме разбъркани много парчета от глинени съдове, украсени с врязан и графитен орнамент, парчета от подова мазилка, няколко счупени и здрави хромелни плочи, зърноразтривачки, кременни оръдия и животински кости. Под този слой, наситен с културни останки, следваше 0,10 м жълта глина, под нея 0,40 м червена чакълеста земя, а най-отдолу дълбока пясъчна прослойка. В основата на всички сондажи, направени под основата на могилата, не се откриха никакви дупки на колове от жилище, нито късове от стенна мазилка, а само разхвърляни камъни, части от малки каменни стени, без да очертават в това си положение някакво

¹ Надгробните могили при Дуванли в Пловдивско, 11, 12.

² Пак там, 6, 19, 187, 188.

жилище. Почти в центъра на този подмогилен слой се откри полукръг от четири големи камъка с обща дължина 2 м, между които имаше наредени дребни речни камъни. Един от тези камъни беше хромелна плоча, а до него зърноразтривачка. Около камъните имаше парчета от глинени съдове и няколко малки къса подова

Обр. 1. Фрагменти от съдове с врязан орнамент

Fig. 1. Fragments de vases à décor incisé

мазилка. Около 5 м северозападно от този каменен полукръг се намери част от каменен зид, дълъг 1 м, дебел 0,20 м и висок 0,20 м, около който имаше парчета от глинени съдове с врязан и инкрустиран с бяла материя орнамент, като гладките полета между врязаните линии бяха боядисани с червена охра или графит. Подобен начин на орнаментиране ни е познат от Гниляне — Окол Глава¹ и от Кукова могила при с. Дуванли, Пловдивско.² На същото място бяха открити глинени масички с врязан орнамент, крак от антропоморфен съд, глинени прешлени, много парчета от дъна на дебелостенни съдове с отпечатащи на мрежи и рогозки, каменно оръдие и мотика от еленов рог. В източната част на подмогилния слой намерихме разрушено глинено огнище, три големи камъка, а около тях парчета от съдове с врязан и графитен орнамент. На много места в основата на тази част на подмогилния слой се откри 5 см дебела сива трамбувана пръст, върху обратната страна

¹ Н. Петков. Селищната могила Окол Глава при с. Гниляне. ИАН, XVII, 164, обр. 100, 101.

² Цит. съч., 20—23, обр. 20—25.

на която имаше много отпечатъци на цели, дълги 25—30 см листа от *Tipha latifolia* и *Tipha angustifolia* с ширина на листата от 5—6 мм до 0,50 см.

Всички тези разхвърляни в безпорядък и начупени на дребни парчета съдове подова мазилка, части от каменни стени и отделни камъни, хромели, зърноразтравачки и разрушени огнища, открити в слоя под основата на Голямата могила, ни дават основание да приемем, че могилата е била насипана върху част от голямо пра-

Обр. 2. Фрагменти от съдове с врязан орнамент

Fig. 2. Fragments de vases à décor incisé

историческо селище от каменно-медната епоха, което по неизвестни причини е било изоставено, разрушено, но не и опожарено, защото никъде в слоя под основата на могилата не се срещнаха следи от опожаряване. При напускане на жилищата по-ценните и здрави предмети от глина, камък, кремък или кост са били отнесени от обитателите на селището. Иначе не бихме могли да си обясним при това цялостно разкопаване както на могилия насип, така и на слоя под могилата да се открият само едно каменно, едно костено и три кременни оръдия и нито един цял глинен съд.

Предметите, които намерихме в насипа на могилата и в слоя под основата на могилата,

произхождат от едно и също селище и принадлежат на една и съща епоха, поради което тяхното разглеждане ще бъде общо.

От всички дълбочини на могилата и в слоя под нея се откриха извънредно голям брой фрагменти от различни части на глинени съдове, което позволява да се определят както формите, така и орнамента им. Застъпени са предимно дебелостенни, големи по размери глинени съдове и орнаментирани от външната, а в някои случаи и от вътрешната им страна, с врязани волути, тълести спирали, кръгове и други геометрични фигури (обр. 1—2). На много места, особено в подмогилия слой, намерихме фрагменти от подобни съдове, където във врязаните линии е запазена инкрустация от бяла глина, а гладките неорнаментирани полета са боядисани с червена охра или графит. Съдовете са правени от непречистена от пясъчинки

глина. Отвън са загладени, но не и излъсквани. Цветът им е червен или опушено черен. Имали са издута средна и свита горна част. Горният ръб на този тип съдове е бил прав, а в някои случаи слабо извит навън. В средната си издута част тези съдове са били снабдени с две срещуположни една на друга обикновени кръгли

Обр. 3. Фрагменти от съдове с рисуван с графит орнамент

Fig. 3. Fragments de vases peints en graphite

отвесни дръжки. Дъната им са плоски и в много случаи върху тях се срещат отпечатащи на плетки и рогозки, каквито ни са познати от Челопечене, Г. Богров и други праисторически селища от Софийското поле.¹ Подобни съдове, орнаментирани с врязан и инкрустиран с бяла глина орнамент, ни са познати от Яна, Г. Богров, Челопечене, Петърч, Белица и другаде от Софийското поле,² от Кукова могила при с. Дуванлий, Пловдивско,³ и от центъра на София.⁴

Вторият преобладаващ тип съдове от Голямата могила са рисувани с графит (обр. 3). По големина те са по-малки от съдовете с врязан орнамент и са направени от пречистена от песъчинки глина, грижливо работени, изглаждани от двете страни и излъскани отвън, а в много случаи и от вътрешната им страна. Цветът им е черен и червен. Имат горна извита навън и средна издута част, но се срещат и купообразни съдове. Липсват характерните за енеолита от селищните могили разлати съдове с профилирания навътре ръб на устията им. Както от външната, така и от вътрешната им страна, а също и върху дръжките съдовете са украсени с графитен орнамент, представляващ спирали, волути, ъглести спирали и други геометрични

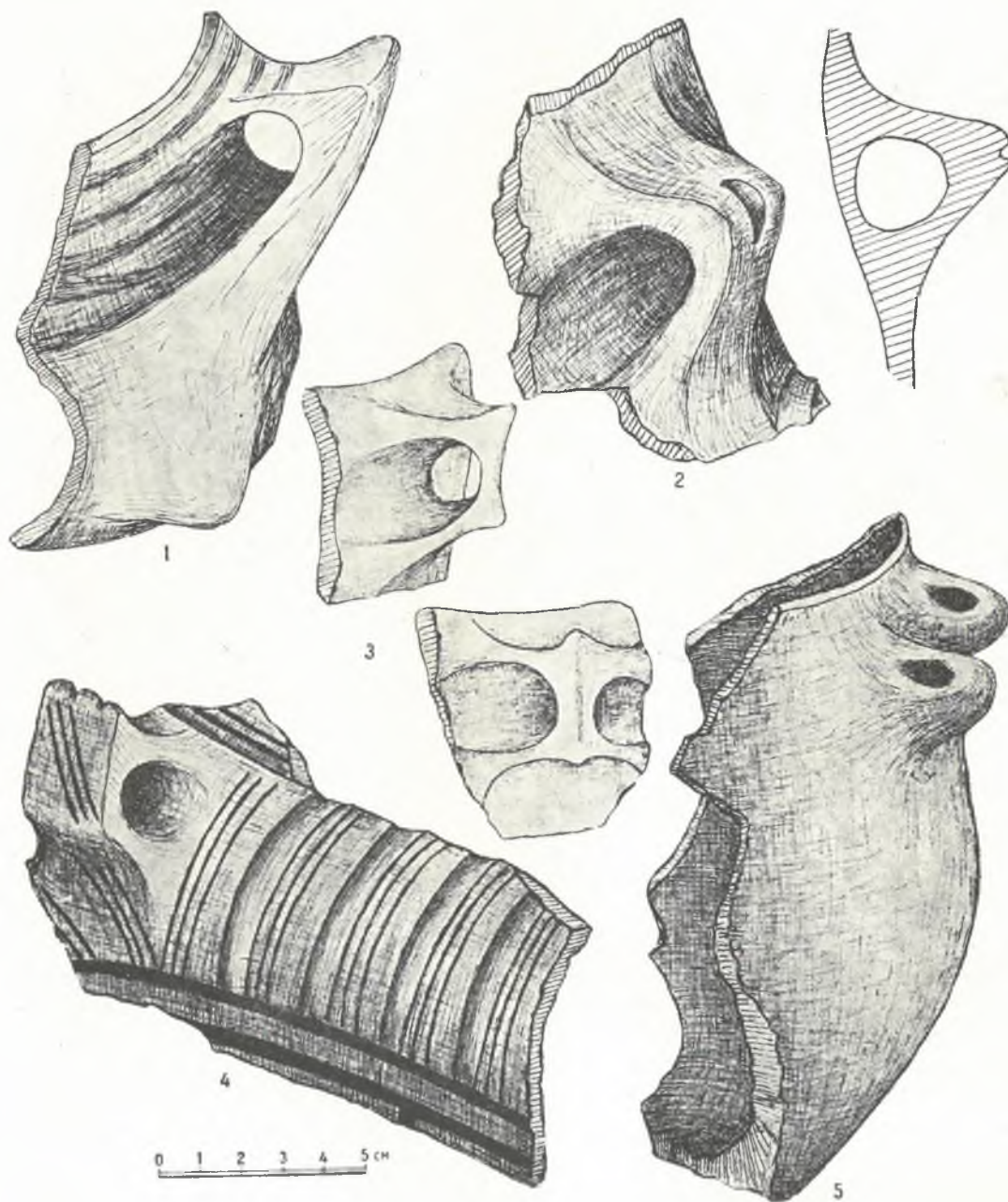
¹ Н. Петков. ГНМ, 1922—1925, 49—56; същият, ГНМ 1921, 217—222.

² Н. Петков. Предисторическо изследване на Софийското поле. ГНМ, VI, 1932—1934, 407, обр. 253.

³ Цит. съч., 19—24, обр. 20—25.

⁴ Вж. статията на Г. Ил. Георгиев. Останки от първобитно селище в центъра на София, в същия том.

фигури от тесни и широки линии (обр. 3). Този орнамент е покривал горната и цялата издута част на съдовете и е изведен върху черната, а в много случаи и върху червената основна излъскана повърхност на съдовете.

Обр. 4. Фрагменти от съдове с разни форми дръжки
Fig. 4. Fragments de vases à diverses anses

Освен купообразните всички съдове с рисуван с графит орнамент са имали по две срещуположни една на друга и най-различни по форма, големина и положение дръжки. На обр. 4 са показани няколко по-характерни от тях. Намериха се

няколко зооморфни дръжки, една от които представлява цяло четвероного животно, моделирано в отвесно положение върху средната издута част на тънкостенен съд, украсен от вътрешната си страна с графитен орнамент.¹ От особен интерес е и зооморфната дръжка, показана на обр. 4, 3, която представлява дегенерация на по-горе

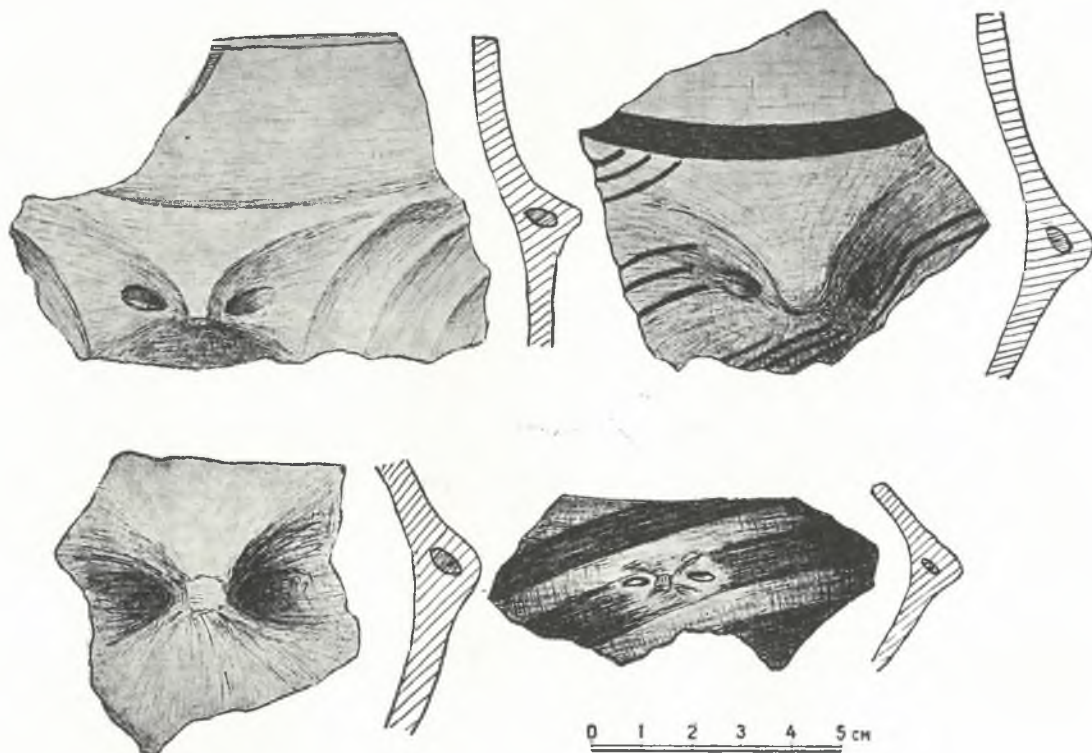
Обр. 5. Фрагменти от съдове с релефен и врязан орнамент
Fig. 5. Fragments de vases à décor relief et incisé

описаната зооморфна дръжка с пълни анатомични подробности на цяло животно, които напълно липсват във втората дръжка, от което би следвало да заключим, че тя е по-нова.²

¹ Н. Петков. Животински декоративен орнамент в енеолитната керамика от Горни Пасарел. ИАИ, ХХІ, 1957, 291—294, обр. 1.

² Пак там, 292; И. Т. Кругликова. О местной керамике Пантикапея. Материалы и исследования по археологии Северного Причерноморья. МИА, СССР, 33, 1954, 109.

Намериха се също така голям брой фрагменти от съдове със средна големина, направени от пречистена глина, тънкостенни, излъскани и в червен цвят, а по-рядко и черни. По форма те се различават от орнаментираните с графит съдове. Имат широка, почти отвесна горна и издута средна част. Снабдени са с плоски дъна. Тези съдове са украсени в средната си издута част с пъпковидни дръжки с хоризонтални дупки и графитни линии (обр. 5, 1, 2). В много случаи

Обр. 6. Фрагменти от съдове с релефен орнамент „птичи глави“

Fig. 6. Fragments de vases à décor relief „têtes d'oiseaux“

тези съдове са украсени с релефно изображение на птича глава, окръжени или с релефни дъги, или с графитен орнамент (обр. 6). Подобни дръжки ни са познати от селищата от Челопечене, Горни Богров и Яна от Софийското поле¹ и от центъра на София.²

Освен съдове с големи размери намериха се фрагменти и от по-малки по размери, чиито височини не надминават 8 см. Всички имат купообразна форма, някои са украсени с врязан орнамент (обр. 5, 5, 6), а в по-голямата си част са орнаментирани само по ръба на устията си с нарязи или ямички.

Похлупаци. На различни дълбочини из насипа на могилата, а също и в подмогилния слой се намериха парчета от плоски глинени похлупаци, снабдени с кръгли дръжки и странични малки дупки за привързване на похлупаците към съдовете. Някои похлупаци са били орнаментирани с графитен орнамент.

Цедачки. Намериха се много фрагменти от глинени цедачки с различни големина с кръгли и четвъртити дъна.

¹ Н. Петков. ИАИ, XIII, 1939, 310, обр. 336.

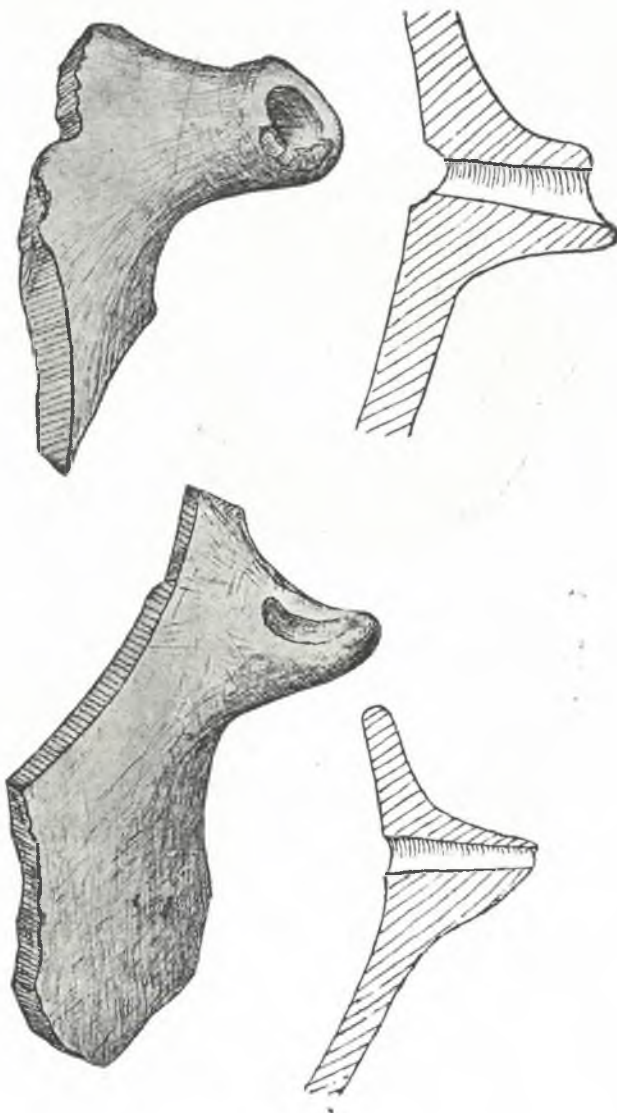
² Георги Ил. Георгиев. Цит. съч.

Някои от втория тип съдове с графитен орнамент са били снабдени с улейчета за изливане на течността от тях (обр. 7).

Прешлени. В слоя под основата на могилата се откриха здрави и строшени плоски и двойноконични прешлени.

Масички. В същия слой се разкопаха части от четвъртити плоски и вдлъбнати глинени масички, украсени с врязани кръгове, спирали и волути.

Глинена лампа. В източната част на могилата на дълбочина около 8 м от повърхността ѝ намерихме цилиндрична глинена лампа с височина 4,5 см, диаметър на горната плоскост 6 см, а на дъното 7 см и с дебелина на стените 1 см (обр. 8). Снабдена е с две малки хоризонтални дръжки, моделирани близо до горния ръб. Направена е грубо, без заглаждания, от непречистена глина. Цветът ѝ е червен, а на много места по горната кръгла плоскост е опушена. Върху горната плоскост на лампата са пробити две големи кръгли дупки с диаметър 1,5 см, а между и около тях 11 малки неправилни по форма дупки с диаметър до 0,5 см, наредени във форма на буквата Н. Това е първата открита у нас праисторическа лампа с цилиндрична форма. В Русенската селищна могила на дълбочина до 2,70 м са открити три,¹ а на дълбочина 0,50 м една² двойноконична лампа с по една малка дупка за фитил. Подобни по форма лампи, но снабдени с крачета ни са познати от могилата до Липник, Русенско,³ и от Гумелница — Румъния.⁴

Обр. 7. Улейчета от глинени съдове

Fig. 7. Goulots de vases en argile

¹ Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г., ИАИ, XVIII, 160, обр. 144.

² Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г., ИАИ, XXI, 94, обр. 54.

³ К. Шкорпил. Опис на старините по течението на Русенски Лом. София, 1914, 61, 62, обр. 62.

⁴ V. Dumitrescu. Dacia, I, 1924, 339, обр. 10—6, 15; същият, Dacia, II, 1925, 61, обр. 29—23.

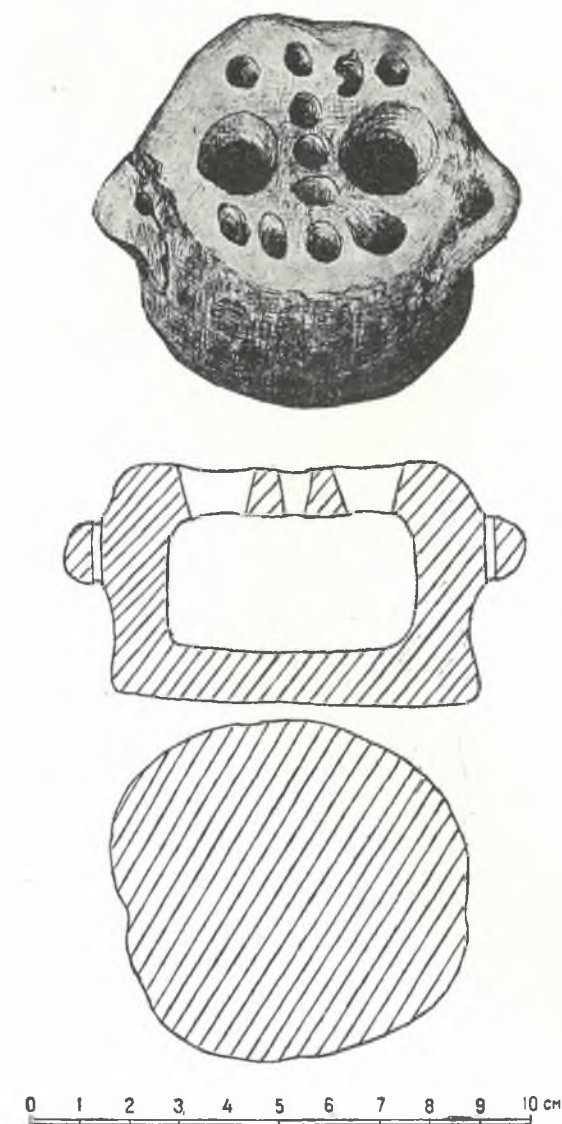
Идоли. Близко до лампата на същата дълбочина в насипа на могилата се намери половин глинени идол с височина 11 см. Цветът му е червен. Украсен е с врязани спирали, точки, а в долната част на коляното с релефна конусообразна пъпка (обр. 9). В горната хълбочна част има пробита дупка, вероятно за окачване

на идола. Подобни по форма и орнамент идоли ни са познати от праисторическите селища от Софийското поле при Челопечене, Горни Богров и Курило.¹

Глава от глинени идол със схематично изобразена лицева част. Подобни глави от идоли ни са познати от Челопечене, Софийско, и др.²

Оръдия на труда. В слоя под основата на могилата се намериха три кременни оръдия, от които един четиригълен нож, дълъг 8 см, две стъргалки и един нуклеус (обр. 10). Както ножът, така и стъргалките имат ретуширани само една от дългите си страни. От същото място произлизат едно костено шило, едно здраво и друго строшено каменно оръдие и мотика от еленов рог с четвъртита, косо пробита дупка в горния край на мотиката (обр. 10).

Присъствието на мотиката, на хромелите, на зърноразтривачките, на плоските глинени прешлени и на големия брой дъна от дебелостенни съдове, върху които има отпечатъци на рогозки, плетени от стъблата на хлебни растения, и на мрежи, плетени или тъкани от ленени влакна, говорят, че обитателят на праисторическото селище, открито под основата на Голямата могила, се е занимавал със земеделие и с отглеждане на влакнодайни растения и е умее да плете и да тъче. На обр. 11 са показани няколко по-характерни отпечатъци от рогозки и мрежи, които се намериха в слоя под основата на могилата. За плетене на рогозки са били използва-

Обр. 8. Глинена лампа

Fig. 8. Lampe d'argile

вани листата на широколистната *Tipha latifolia* и теснолистната *Tipha angustifolia*, които и днес растат в близките блатисти места край р. Искър и р. Шипочница. Много листа от двата вида *Tiphaceae* бяха отпечатани върху трамбуваната

¹ Н. Петков. Предисторическо изследване на Софийското поле. ГНМ, VI, 1932—1934, 409, обр. 250, 414, обр. 262.

² Н. Петков. ГНМ, VI, 414, обр. 262, 5.

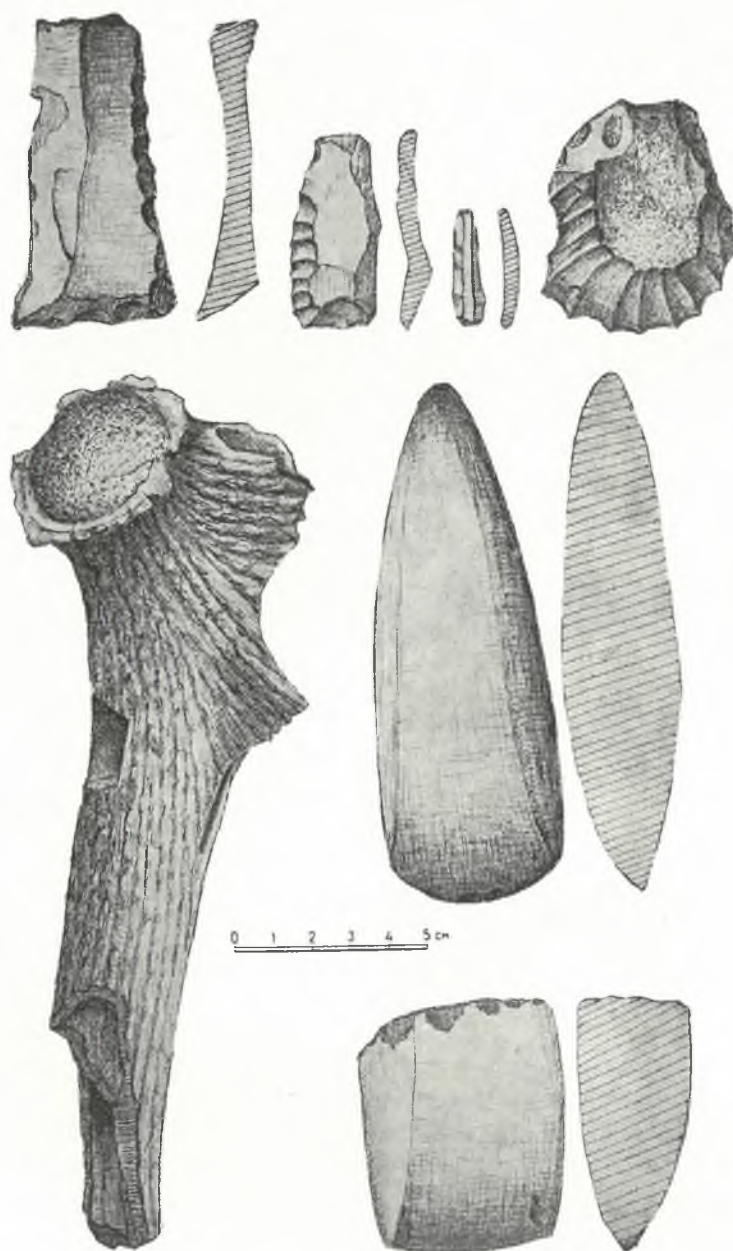
Обр. 9. Глинен идол
Fig. 9. Idol en argile

основа на разрушено жилище в източната и югоизточната част на селището. Освен от листата на блатни растения (обр. 11, 1, 2) рогозки са били плетени и от стъблата на някакви блатни растения, преплетени на снопчета с ленени въжета (обр. 11, 3, 4, 7). Стъблата на отглежданите хлебни растения също така са били използвани за плетене на красиви рогозки (обр. 11, 6). И стъблата на влакнодайни растения са били използвани за приготвяне на влакна и въжета, с които са били тъкани или плетени мрежи или други тъкани материи (обр. 11, 4, 5, 7). Подобни отпечатъци на плетки и тъкани на мрежи, рогозки и на други плетени и тъкани материи ни са познати от Софийското поле¹ и от други места както у нас, така и в съседните ни страни.

Въпреки намерените отпечатъци от мрежи и близостта на реките Искър и Шипочница кости от риба не се намериха. Във всички дълбочини на могиления насип и от слоя под основата на могилата обаче се срещаха голям брой кости от диви и домашни животни, като овца, говедо, *Bos primigenius*, свиня, сърна и др. Намериха се и черупки от речна мида.

Жилища. Във всички дълбочини на могиления насип, а също и в слоя под основата на могилата се откриха само големи и малки късове от подова мазилка, дебела 2,50 см, червена, от едната страна заглаждана, а върху обратната страна с полепени песъчинки и ситни камъчета, което показваше, че тя произлиза от подове на жилища, но не и от стените им. Стенна мазилка не се откри нито в насипа, нито под основата на могилата, нито в направените под основата на могилата два-

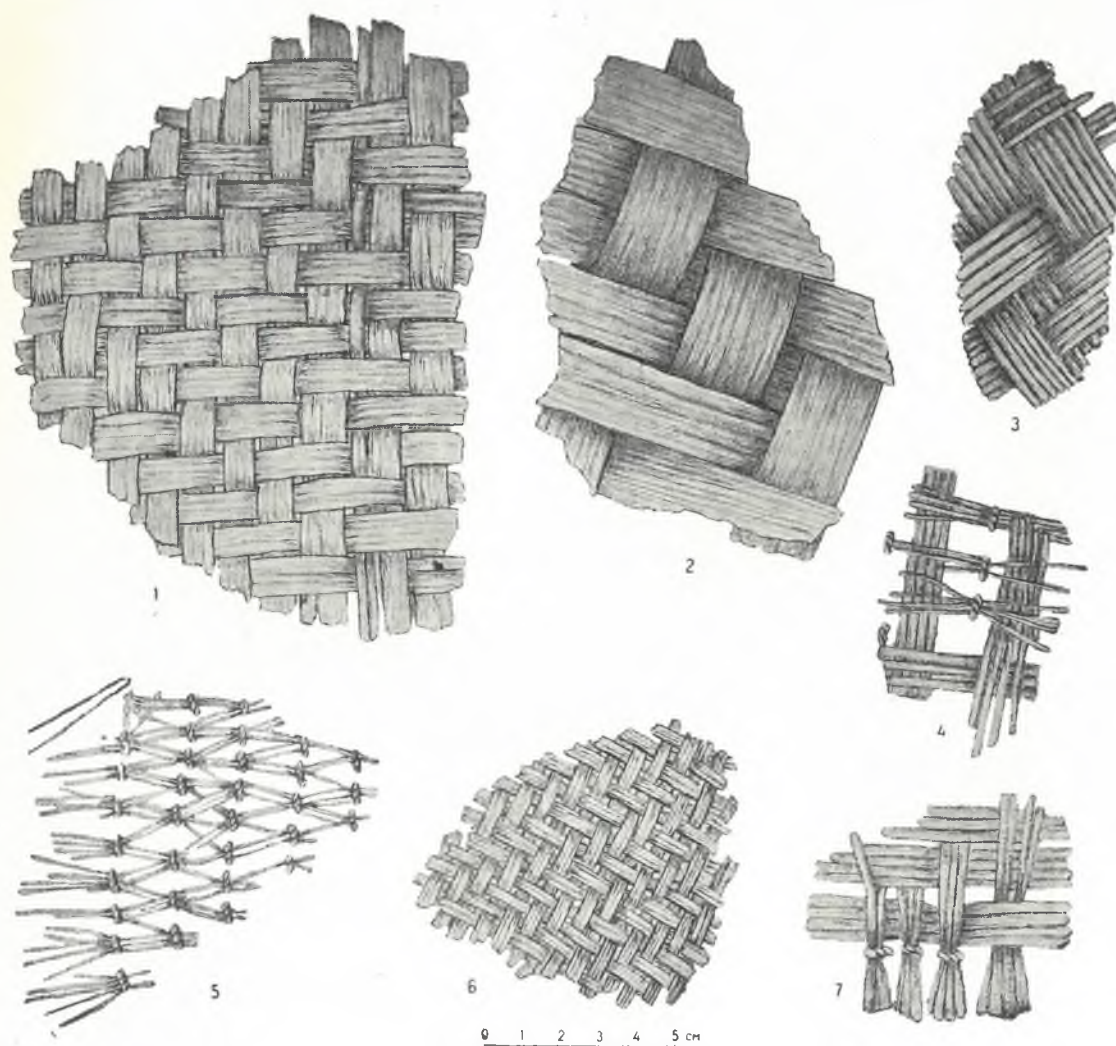
¹ Н. Петков. ГНМ, 1921, 217—222; същият, ГНМ, 1922—1925, 49—56.

Обр. 10. Оръдия от кремък, камък и рог
 Fig. 10. Instruments en silex, pierre et corne

надесет сондажа. Не се откриха и дупки от колове, очертаващи формата на някаква жилищна постройка. На много места в основата на подмогилния слой се срещаха части от сухи каменни стени или групи от средни по големина недялани камъни, около които имаше големи количества парчета от строшени глинени съдове, кремъни и каменни оръдия, хромели, зърноразтривачки и други предмети. Всичко това ни кара да приемем, че под основата на Голямата могила има запазена част от разрушено праисторическо селище от каменно-медната епоха, жилищата на което

са били градени от камъни. Подобен начин на жилищно градене от камъни се среща в праисторическото селище от същата епоха до Криводол, Врачанско, където на дълбочина 2,60 м са били разкрити каменните основи на правоъгълно жилище, широко 3,10 м и дълго 4 м.¹ Липса на стенна мазилка установихме и в жилища № 1 и 3 в енеолитното селище в Пеклюк до Гълъбовци, Софийско.²

Обр. 11. Фрагменти от дъното на съдове с отпечатъци на рогозки

Fig. 11. Empreints de nattes et filets sur fonds de vases en argile

При разкопаване на Малката могила 1 км югозападно от Голямата могила в насипа от южната страна на могилата се откриха единични парчета от дебелостенни глинени съдове, украсени с врязан орнамент, подобен на открития в Голямата могила. Около 3 км северозападно от Горни Пасарел в планинската местност Сливето при разкопаване на могили № 1 и № 2 се откриха както в насипа на могилите, така и около тях парчета от глинени съдове, украсени с врязани ъглести спирали

¹ В. Миков. РП, I, 29.

² Материалът непубликуван.

и успоредни линии. Селище от каменно-медната епоха се откри и по южните склонове на вр. Остра могила около 7 км западно от Горни Пасарел, отдясно на р. Искър, където се намериха парчета от стенна мазилка с отпечатащи на пръти.

Латенската епоха е засвидетелствувана на много места в околностите на Горни Пасарел, и то предимно западно от селото в планинските местности Сливето, Яловарника и Остра могила, където се откриха много парчета от груби дебелостенни глинени съдове, работени на ръка от непречистена глина, украсени по ръба на устието или към средната издута част на съдовете с хоризонтални и отвесни релефни ленти с вдлъбнати ямички. Някои от съдовете са били снабдени с езичести дръжки, каквито в голямо количество се откриха в селището на Остра могила. Към същото време трябва да отнесем и гробната находка, открита в западната част в основата на могила № 2 от могиления некропол в местността Сливето, състоящ се от пет малки, грубо изработени съдинки, украсени отвън с вдлъбнати с нокът ямички и врязани начупени линии. До съдинките се намериха следи от пепелище. Следи от голямо латенско селище се откриха около 200 м западно от този могилен некропол. През 1950 г. били правени разкопки около 20 м западно от могила № 2, където били намерени части от две каменни животински фигурки (сега в музея в Самоков), вероятно подобни на тези, каквито К. Иречек е видял в Калково, Софийско.¹

Пред вид на това, че на югоизток от Софийското поле из долината на р. Искър по посока към Самоков не ни е познато досега такова обширно селище с богата и разнообразна по форма и орнамент керамика, която твърде много се приближава както до тази от Маришкия басейн (Ясатепе, Калековец и др.), Дуванли (Кукова могила), така и до тази от Искърския басейн в Софийското поле (Горни Богров, Яна, Челопечене, Кътина, Илиянци, Волуек и др.), материалите, добити при разкопаване на Голямата могила при Горни Пасарел, Софийско, са от голям научен интерес, още повече че както самата могила, така и обширният терен около нея се заляха от водите на язовир „Сталин“ и завинаги се унищожиха. Това праисторическо селище е най-югоизточното с рисуванa с графит керамика в нашите земи. То е и съединителното звено между две еднакви културни групи в Маришкия и Искърския басейн през каменно-медната епоха.

¹ К. Иречек. Пътувания, 665.

MATERIAUX PREHISTORIQUES DES FOUILLES DU VILLAGE
DE GORNI PASAREL, ARRONDISSEMENT DE SOFIA

N. PETCOV

(Résumé)

L'Institut d'Archéologie près l'Académie des Sciences de Bulgarie a entrepris en 1952/53 des études et des fouilles des monuments archéologiques des environs des villages de Gorni Pasarel, Kalkovo et Šišmanovo, arrondissement de Sofia, avant que les eaux du barrage „Staline“ n'aient inondé ces localités.

Parmi les nombreux monuments qu'il s'agissait d'étudier se trouvait „Golemata Mogila“ située à 1 km à l'est du village de Gorni Pasarel, haute de 11 m et d'un diamètre de 40 m. Les fouilles effectuées dans le tumulus ont permis de constater que la terre qui a servi à son érection contient des restes culturels d'un grand site préhistorique de l'énéolithique qui se trouvait au-dessus et autour du tumulus. Au cours des travaux de déblaiement, on a pu établir deux interruptions dans l'entassement de la terre. La deuxième interruption à 6 m de la base était marquée par une grande pierre enfoncée au centre du tumulus autour de laquelle on a trouvé des traces d'un foyer, des ossements calcinés d'animaux et les restes d'un chien enseveli. Ces trouvailles sont, selon toute probabilité, reliées à un rite ayant trait à l'érection du tumulus.

Le matériel découvert aux diverses profondeurs, dans le remblai du tumulus, ainsi que sous sa base, était entièrement mélangé et cassé en petits fragments. On n'a pas trouvé de vases entiers. Au centre de la couche, sous la base du tumulus, on a découvert des restes de murs de pierre, ainsi que des pierres éparpillées, provenant d'habitations totalement détruites. C'est pourquoi il a été impossible de procéder à la reconstitution de leur forme et de leurs dimensions. On n'a pas constaté de restes d'incendie. Il faut également noter l'absence de crépi sur les murs et de pilotis. Autour des murs de pierre détruits on a découvert un abondant matériel céramique fragmenté, représenté par des vases à ornements incisés en relief, incrustés avec une substance blanche et dessinés au graphite, des fonds de vases d'argile à parois épaisses avec des empreintes de nattes, des fusaïoles d'argile, des tables, des fragments d'enduits de sol, des foyers détruits, des outils en pierre, en os et en silex, des chromels, des meules à grain et beaucoup d'ossements d'animaux domestiques et sauvages. A 8 m de profondeur on a découvert dans la partie orientale du tumulus une idole et une lampe en argile et un manche zoomorphe représentant un animal entier (N. Petcov, BIA, XXI, 291—294, fig. 1).

L'ornementation et les formes des vases d'argile découverts dans le remblai et sous la base du tumulus „Golemata Mogila“ permettent d'établir une analogie entre le

site énéolithique de Gorni Pasarel et les sites énéolithiques du bassin de l'Isker dans la plaine de Sofia (Jana, Gorni Bogrov, Čelopečene, Kătina, Ilianci, Voluek, Petrč, Belica, le centre de Sofia etc., et avec ceux du bassin de la Marica dans l'arrondissement de Plovdiv (Jasa-Tepe, Kalekovec, Kukova Mogila près du village de Duvanli etc.). Ainsi, ce site apparaît comme un maillon reliant ces deux groupes culturels contemporains.

On n'a trouvé de sépultures ni dans le remblai de „Golemata Mogila“, ni sous sa base; nous manquons également d'autres objets reliés à l'entassement du tumulus qui nous permettent de déterminer l'époque à laquelle a été érigé le tumulus. Au cours des fouilles effectuées à „Malkata Mogila“ à 1 km au sud de „Golemata Mogila“ on a découvert des ensevelissements par incinération où l'on a trouvé une céramique romaine caractéristique du IIIe siècle de notre ère, époque à laquelle on pourrait rapporter l'entassement de „Golemata Mogila“ surtout si l'on prend en considération que l'on a mis au jour dans le remblai du côté sud de „Malkata Mogila“ des fragments isolés de vases d'argile à parois épaisses portant un ornement incisé, semblable à celui découvert à „Golemata Mogila“.

ЗОЛОТОЙ ВЕНЕЦ ИЗ КУРГАНА НА р. КАЛИТВЕ

(К ВОПРОСУ ОБ АГАФИРСАХ)

А. П. Манцевич — Ленинград

В 1869 году в Донецком округе, на правом берегу р. Калитвы, левого притока Северного Донца, у поселка Алексеевки крестьянином Карпом Шацким при добыче камня в степи был раскопан курган выс. $1\frac{1}{2}$ аршина (ок. 35 см) и диаметром в $1\frac{1}{2}$ сажени (ок. 3,25 м).

Курган этот расположен в группе из шести курганов на расстоянии 80—90 м. к востоку от огромного Должикова кургана, в $3\frac{1}{2}$ верстах (3,7 км) ниже слободы Криворожье по течению р. Калитвы.

Под насыпью кургана встретились „самые малые части разрушенных костей, дубовые угли, мелкие части какого-то перегорелого вещества ярко-зеленого цвета“¹ (очевидно, окиси бронзы). Кости были также перегоревшие.² Всё это служит бесспорным свидетельством наличия погребения с сожжением. Как сообщается в рапорте, в погребении были найдены следующие предметы: „золотая вещь, имеющая вид венца“, весом 577 г (рис. 1), „серебряное изделие, представляющее вид телячьей головы“, весом 10 г (рис. 2, а, б), „кувшин с головой барана“ (рис. 3, а, б), определяемый Т. Н. Книпович как самосский и датируемый ею временем „не позже начала VI в. до н. э.“,³ и „два глиняных малых кувшинчика простой работы“, наполненные песком.

Все найденные предметы поступили в Археологическую комиссию, откуда переданы в Эрмитаж, где и хранятся все,⁴ за исключением двух глиняных кувшинчиков, которые в Эрмитаж своевременно не поступили.

Кувшин „лучшей работы“ с головой барана, „испещренный разными греческими узорами и изображениями“, был разбит находчиком и только обломки его доставлены в Археологическую комиссию; в настоящее время имеется в наличии

¹ Архив ИИМК АН СССР. Дело Археол. комиссии № 23/1869, лист 5. Рапорт сотника Чернорова, обследовавшего место раскопок непосредственно после вскрытия кургана.

² Там же, лист 10.

³ Т. Н. Книпович. К вопросу о торговых сношениях греков с областью р. Танаиса в VII—V вв. до н. э. ИГАИМК, вып. 104, 1935, 99—101.

⁴ Г. Э. Инвентарные №№ Отдела Истории Первоб. Культуры: До 1869 1/1—3.

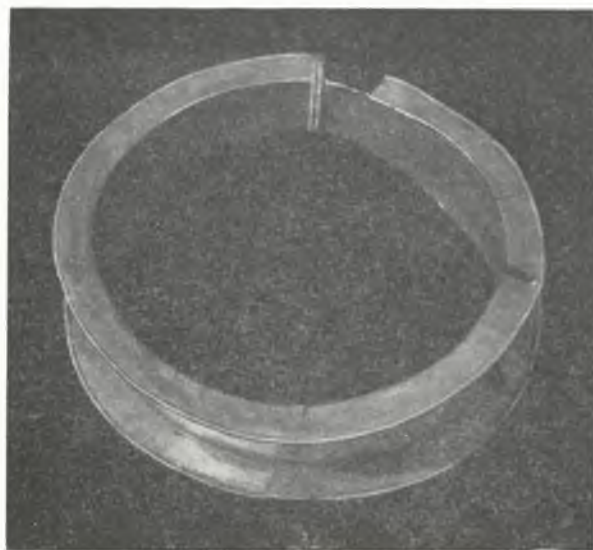

Рис. 1, 4—5 Венчик. Золото. Диамет. 0,23. Поселок Алексеевка, близ слободы Криворожье, Ростовской обл. ВС, табл. VI, 1: общий вид (1) и деталь — знаки на внутренней стороне (4—5)

Рис. 2, а, б. Голова тельца: фас (а) и профиль (б). Серебро. Выс. 0,05. Там же. ВС, табл. V, 16

только горло (без ручки и венчика) в форме барана, воспроизведенное в работе Т. Н. Книпович.¹

Золотой предмет в виде венца и серебряная головка тельца изданы Я. И. Смирновым в атласе „Восточное серебро“.²

Т. Н. Книпович, считая оба эти предмета не греческими, а восточными, отмечает что по вопросу определения головки тельца мнения расходятся: Я. И. Смирнов считал её ахеменидской. Однако, как указала Т. Н. Книпович, — Н. Д. Флиттнер склонна приписать этому предмету вавилонское происхождение. Б. Б. Пиотровский предположительно считает головку урартской.³

Обратимся к анализу золотого предмета в виде венца, который так определяется во всех документах 1869 года и только впоследствии стал именоваться „обручем“; с таким определением он фигурирует и в современной археологической литературе.

Этот предмет имеет вид ленты шириной 0,06 м в центральной части, к концам она сужается до 0,057. Полоса согнута в виде обруча (верхний внутренний диаметр 0,237 × 0,229; нижний внутренний диаметр 0,234 × 0,22), концы её спаяны. Края полосы под прямым углом отогнуты наружу и имеют в ширину 0,02—0,03 м; окантованы они проволокой, имеющей как бы вид шнура толщиной 3 мм, причем окантовка

¹ Ук. соч., 10, рис. 26.

² Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, СПб 1909; первый — на таблице VI, 1; вторая — на табл. V, 16.

³ Стилистически она связана с группой памятников, к которой относятся: серебряный ритон из Семибратнего кургана, золотой сосуд из б. коллекции Кунсткамеры, серебряный сосуд из Дуванли, ручки сосуда в виде козлов (одна — в Лувре, другая — в Берлинском Антиквариуме), серебряные желобчатые ритоны из Куль-Обы и Башовой могилы. К. В. Трёвер считает первые два предмета ахеменидскими; по мнению Фуртвенглера, берлинская и луврская ручки с частью сосуда — ионийские; сосуд из Дуванли — по предположению издателя — ионийский и изготовлен в Кизике. Таким образом видно, что происхождение этой группы памятников не установлено. Однако, совпадение орнамента серебряных

проходит и на соединенных вместе концах ленты, где она оказывается двойной, так как обрамляет каждый конец полосы самостоятельно (рис. 1).

На внутренней стороне венца у места соединения концов имеются два знака, нанесенные вдавленной линией: один в виде схематической головы птицы с большим клювом, другой „в виде головы антилопы“ (рис. 4).¹ Кроме этих двух знаков,

Рис. 3, а, б. Горло самосского кувшина. Глина. Выс. 0,12. Там же. Т. Н. Книпович, К вопросу о торговых сношениях греков... ИГАИМК, 104, стр. 100, рис. 26

выпуклые контуры которых видны на наружной поверхности обруча, на отогнутых краях его имеются гравированные штрихи, которые производят впечатление не случайных царапин, а каких-то знаков (рис. 5).

4 а

4 б

Рис. 4, а, б

5

Рис. 5

Вся внутренняя поверхность предмета сильно изношена, особенно на гранях, составляющих переход от широкой полосы к краям, причем на значительной части

кубков из Дълбоки, которые характерны для территории Фракии и нигде больше не встречаются, с орнаментом ритона Башовой могилы, с нашей точки зрения позволяет связать с Фракией и всю упомянутую выше группу памятников.

¹ Восточное серебро. Табл. VI, рис. 1,а.

окружности она имеет трещины. В рапорте Чернойрова, обследовавшего место находки предметов, указывается, что „повреждение венца произошло от неосторожного удара лопатой Шацкого; другой же край оторван при вынимании вещи из земли, так как был притиснут камнем; отломанные малые частицы нигде не найдены в земле“.¹

Вертикальные и косые тонкие царапины на внутренней поверхности венца — результат трения его о твердый шероховатый предмет.

Т. Н. Книпович по этому поводу пишет следующее: „Происхождение и назначение золотого „обруча“ или „венца“ до сих пор представляет загадку для специалистов по восточным древностям, что не дает и нам возможности правильно понять вс^е значение его находки“.² Я. И. Смирнов не дает ему никакого определения. Т. Н. Книпович, употребляя термин „венец“ в кавычках, очевидно, считает его также условным, вероятно, ввиду большого диаметра предмета (около 0,23).

В самом деле, предметы аналогичной формы, которые позволили бы истолковать назначение „обруча“, неизвестны среди восточных древностей, но среди находок центральной Европы имеются вещи, которые, как нам кажется, могут пролить свет на назначение описанного выше золотого изделия, „имеющего вид венца“.

Я имею в виду бронзовые диадемы VIII века до н. э., т. е., датированные, примерно, на одно столетие древнее нашего обруча: они найдены в Венгрии: одна в районе Асод (рис. 6)³ диаметром около 0,168 и вторая из клада Иштенмезо (рис. 6, а, б),⁴ диаметром около 0,16.

6

6*

Рис. 6. Диадема. Бронза. Диамет. около 0,17. Асод, комитат Пешт. Венгрия. J. Hampel, *Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn*. 1890, табл. 38,2

Рис. 6, а, б. Диадема. Бронза. Диамет. около 0,16. Клад Иштенмезо, комитат Хевеш. Венгрия. Там же, табл. 38, 3, а—б: общий вид (а) и деталь (б)

Изготовлены они из широкой металлической полосы с небольшим перехватом, в результате чего края её, резко отогнуты наружу. Диадемы, подобно венцу из Криворожья, сужаются с концам, завернутым трубочками, в которые продета проволока с двумя спиралями (рис. 6, 6, а, б), формой напоминающая так называемые очкообразные привески (характерная принадлежность комплексов эпохи бронзы в Европе).

Эта проволока позволяет пружинить сближенным концам диадемы, придавая ей эластичность, и в то же время плотно держит диадему на голове.

¹ Дело 23/1869 г., лист 5.

² Ук. соч., 101.

³ Aszod. Comitatus Pest; Hampel J. *Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn*. Budapest, 1890, табл. XXXVIII, 2.

⁴ Istentmező. Comitatus Heves. Там же, табл. XXXVIII, 3, а, в.

Необходимо отметить, что средняя часть полосы этих диадем, являющаяся их передней стороной, как и у криворожского обруча, расширена настолько, что это дало основание А. А. Спицыну, изучавшему их в Венгрии, назвать диадемы „козырьками“.¹

Резко отогнутыми краями и утолщениями на этих краях криворожский венец также сближается с венгерскими диадемами, причем два ряда проволоки, располагающиеся в наиболее узкой части его, имитируют проволоку, продетую в концах диадем.

Этот предмет, однако, не мог служить головным убором, подобно диадемам, так как по своему диаметру (0,23 м) он слишком велик, чтобы надеваться непосредственно на голову (диаметр диадем 0,16—0,168). К тому же он лишен эластичности, свойственной диадемам. Обращает внимание тот факт, что место перехода от полосы к загнутому краю сильно изношено, что было отмечено выше; вся внутренняя поверхность венца покрыта царапинами и сильно потерта в результате длительного соприкосновения с твердым предметом.

Совершенно очевидно, что венец-обруч надевался на шлем, а шлем, естественно, находился в употреблении очень долгое время, может быть даже в течение нескольких поколений.

Если наличие спиралей у диадемы может вызвать подозрение, не было ли место соединения концов диадемы её центральной, передней частью, то у венца место соединения суженных концов ленты, без сомнения, было задней частью, а его лицевой стороной служила расширенная часть.

По аналогии с венцом, наиболее широкую часть диадемы следует, как это делал А. А. Спицын, также считать её передней стороной; таким образом, что узкие концы с продетой в них пружинившей проволокой, заканчивающейся спиралью, приходились на затылке и замыкали диадему.

Отличаются диадемы от венца размерами: диаметр диадем 0,16—0,168 при 0,23 у венца; последний к тому же лишен эластичности, свойственной диадемам, надевавшимся непосредственно на голову; диадемы надо было часто снимать, тогда как венец, будучи надет на твердый бронзовый шлем, надевался и снимался с ним вместе и не нуждался в эластичности.

На венце нет никаких следов прикрепления к шлему, к которому он, очевидно, не мог быть точно пригнан и на котором слегка скользил при движении. Поэтому вполне естественны царапины на его внутренней стороне; становится понятным и характер поломки его краев, которая, возможно, имела место до захоронения шлема и лишь частично может быть отнесена за счет небрежности находчика.

Возникает вопрос, не являются ли остатками бронзового шлема упомянутые в рапорте Чернойрова „мелкие части какого-то перегорелого вещества ярко-зеленого цвета“, находившиеся в земле вместе с перегорелыми костями, где был найден и венец? На этот вопрос можно ответить лишь предположительно, так как мелкие части вещества яркого зеленого цвета могли принадлежать какому угодно предмету — бронзовому или медному (например, сосуду), ясно только, что этот предмет имел довольно крупные размеры, так как количество обломков было настолько значительным, что было замечено даже неопытным находчиком.

¹ Архив ИИМК, сп. 294, л. 41 и сп. 244, л. 136.

В пользу нашего предположения, что золотой венец украшал бронзовый шлем, служит то, что аналогичный пример украшения шлема золотой диадемой имел место в близком по времени к криворожскому погребению — Первом келермесском кургане, раскопанном горным техником Д. Г. Шульцем в 1903 году.

Как известно, в этом кургане, наряду со знаменитыми мечем, секирой, пластиной-пантерой и другими предметами вооружения, был найден, по сообщению Д. Г. Шульца, также и сломанный бронзовый шлем „с золотой оболочкой по краю“.¹ Н. И. Веселовский дополняя сообщение Д. Г. Шульца, говорит, что „по борту шлема находился золотой ободок с изображением соколов и розеток“.² Из всего этого ясно, что речь идет о золотой диадеме, надетой на шлем.

Среди поступивших в Государственный Эрмитаж предметов Первого келермесского кургана, раскопанного Шульцем, как раз и значатся и этот бронзовый шлем (рис. 7, а, б, в),³ и золотая лента, украшенная фигурками птиц и розетками

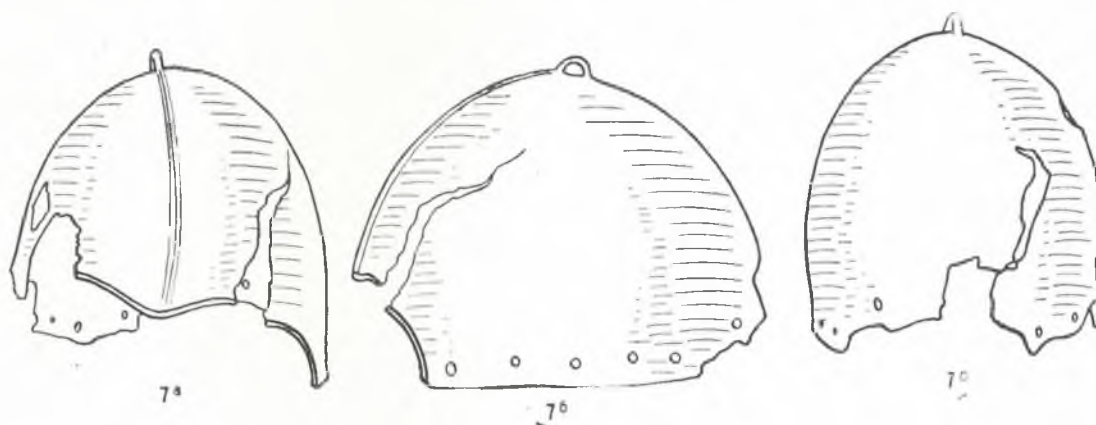

Рис. 7, а, б, в. Шлем. Бронза. Выс. 0,20. Первый келермесский курган. Прикубанье. Труды ОИПК I Л. 1941, табл. IV, 1—2 и V, 2

(рис. 9, а).⁴ Иногда эта лента определяется как пояс. Однако, она слишком хрупка, чтобы служить поясом, к тому же она украшена цветами с выступающими вперед лепестками и рельефными вставками, зажатými в проволоочные гнезда; края её украшены розетками и птицами, которые очень мало соприкасаются с лентой, поэтому, если бы они находились на эластичной основе пояса, они оказались бы чрезвычайно непрочными. Считать же эту ленту обыкновенной диадемой мы не можем, так как она (0,67) слишком длинна, чтобы надеваться на голову (при средней окружности черепа 0,57 м).

Шлем из Первого келермесского кургана⁵ после реставрации имеет длину нижнего края около 0,66 м.⁶

¹ Дело Археолог. Ком. 88/1903 г., стр. 31. В другом, более позднем документе Шульца (где Первый курган оказывается под № 2), этот предмет им же определяется как „золотая передвижная оболочка весом 32 зол“. Дело АК 9/1904 г., 178, прошение Шульца от 7/1—1906 г.

² Дело АК 9/1904 г., стр. 3. См. В. P h a r m a k o v s k y. Funde in Südrussland im Jahre 1903. AA 1904, XIX, 100; М. Rosenberg. Granulation. Frankfurt, 1918, 75 f, рис. 124.

³ Инв. № ОИПК Ку 1903 2/35.

⁴ Инв. № ОИПК Ку 1903 2/17.

⁵ Инв. № КУ 1903 2/35.

⁶ Труды Отдела истории Первобытной культуры. Т. I, Л., 1941, 109, табл. IV и V, 2.

Но келермесский шлем имеет в плане овальную форму, тогда как криворожский обруч — круглый, поэтому следует предположить и наличие шлема с круглым основанием, на который мог надеваться этот обруч.

Как известно, наиболее древние бронзовые шлемы были круглыми в основании, например, так наз. „шлем-шапка“ из Крейцнаха в музее Майнца,¹ диаметром 0,188, либо шлемы в форме кегли или колокола с выпуклыми стенками.

Шлем в форме кегли или колокола — наиболее подходящая форма для использования обруча. Шлемы этого типа относятся к концу периода бронзы и современны упомянутым выше бронзовым диадемам. Таковы, например, два шлема, найденные в Венгрии: один — в Эндрёд,² диам. 0,24, другой — в Хайду-Бесермень

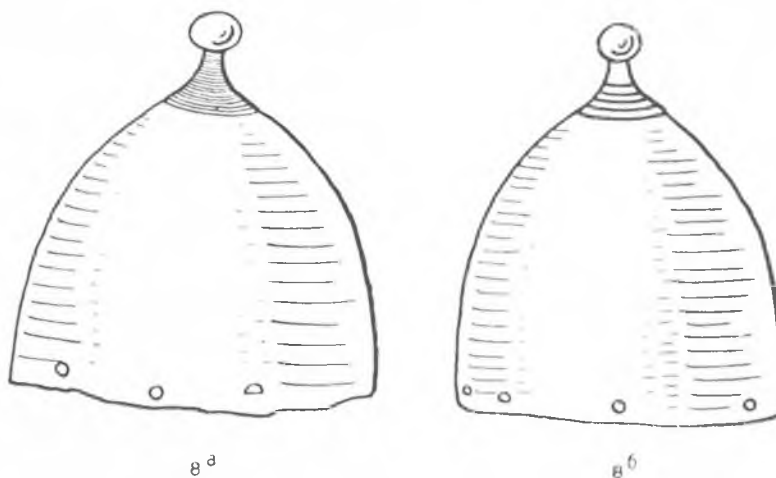

Рис. 8, а. Шлем. Бронза. Диам. 0,245. Хайду-Бесермень, комитат Хайду. Венгрия. Hampel, у. с., табл. 33, 2, а—с

Рис. 8, б. Шлем. Бронза. Выс. 0,26. Зельсдорф, Мекленбург-Шверин. Германия. RLV, V, табл. 87, в

(рис. 8),³ диам. 0,245, или шлем из Зельсдорфа в Северной Германии,⁴ выс. 0,26. При этом оказывается, что диаметр шлема из Хайду-Бесермень соответствует размерам обруча. Таким образом, кажется бесспорным, что венец-обруч из Криворожья, имеющий диаметр около 0,23 м, служил украшением шлема подобной формы (рис. 8, в).

Распространены были колоколовидные шлемы в эпоху бронзы в Италии и Северной Германии, но преобладают они в Венгрии, при чем находки их сосредоточены в районе озера Балатон; несомненно, шлем этой формы является продукцией бронзовой эпохи на территории Семиградья.⁵

¹ Kreuznach. RLV, V, табл. 87, а.

² Endröd. Comitatus Bekes; Hampel. Цит. съч., табл. XXXIII, 1, а, в.

³ Haydu-Beszermenye. Comitatus Haydu. Там же, табл. XXXIII, 2, а, с.

⁴ Sehlisdorf, Mecklenburg-Schwerin. RLV, V, табл. 87, в.

⁵ B. Meissner, S. v. Helm. RLV, V, 292. Центром производства таких же шлемов, найденных в Италии и определяемых как этрусские, С. Рейнак считает австрийские Альпы. См. S. Reinach. S. v. Galea; Darem b.—Saglio. Dictionnaire, 1446—1447.

В пределах СССР известен только один колоколовидный шлем, но снабженный гребнем, происходящий из Подолии (находился в б. коллекции Пуласского, рис. 8, 2).¹

Кроме того, конусовидные шлемы в форме высокой шапки были распространены в Фессалии, как видно по изображениям на монетах Лариссы² и на дидрахме Александра Ферского³ и в Македонии.⁴ Все они имеют отогнутые края и восходят к шляпе с полями — *καυοῖα* — национальному убору македонян. В военном костюме македонских царей шляпа была снабжена металлическими пластинками; форма её придана и шлему македонской фаланги (изображение на автономной македонской монете).⁵

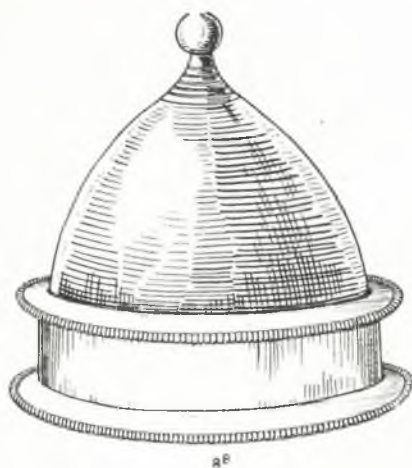

Рис. 8, а. Шлем с надетым на него золотым венцом. Реконструкция

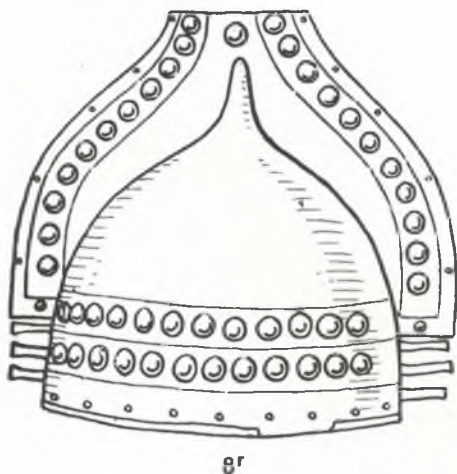

Рис. 8, б. Бронза. Выс. около 0,25. Подолия, б. собр. Пуласского. Congrès international d'Anthropologie de Moscou. М. 1893, II, стр. 342, рис. 1—А. М. Tallgren. La Pontide préscythique. ESA II. Helsinki, 1926, 213, рис. 112, 5

Иногда такие шляпы-шлемы украшались золототканными диадемами (Athen., р. 535 f). В особых случаях и обычный шлем украшался диадемой, как это видно на изображении Афины.⁶

По свидетельству Элиана, Деметрий Полиоркет явился в дом к Ламии в полном вооружении и диадеме (Ael. var. hist. XII, 17: *ὄν τοῖς ὅπλοις καὶ φεράν το διὰδῆμα*); диадема, очевидно, была надета поверх его шлема.

Несмотря на отрывочность приведенных сведений, можно считать установленным обычай украшать шлем драгоценной диадемой, а также широкое распространение шлемов с круглым основанием на севере и западе Балканского п-ва и в Центральной Европе.

Несомненно, большая часть дошедших до нас шлемов утратила эти украшения, в особенности, если они были золотые. Украсить шлем можно было двумя способами: или обработать самую тулью чеканными узорами или рельефами, — способ более сложный, или — второй, более простой способ, — наложить на

¹ Congrès international d'anthropologie de Moscou. Москва, 1893, II, 342, рис. 1.

² Darem b.—Saglio. Dictionnaire, 1445, рис. 3454.

³ Там же, рис. 3455.

⁴ Стела из Пеллы в Константиноп. музее; Dar.—Sagl. Рис. 3456.

⁵ Darem b.—Saglio. S. v. Causia.

⁶ Darem b.—Saglio. S. v. Galea, рис. 3445.

гладкий шлем украшения, которые могли быть изготовлены из самого разнообразного материала. Так, например, знаменитый шлем, полученный Одиссеем от Мериона, был украшен кабаньими клыками (Ил. X. 263—264). Возможно, что клыками же

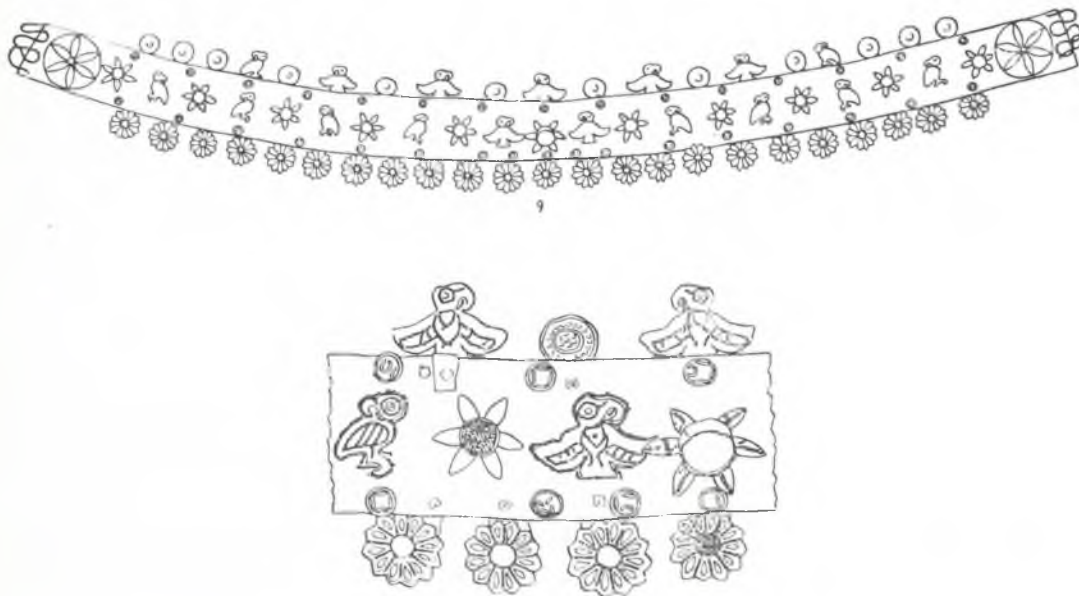

Рис. 9, 9, а. Диадема. Золото, янтарь. Дл. 0,67. Первый келермесский курган. Прикубанье. М. Rosenberg. *Granulation*, Frankfurt, 1918, 75 f, рис. 124. М. И. Ростовцев, *Элл. и ир. на юге России*. Петроград, 1918, табл. V, 5

украшены и колоколовидные шлемы, изображенные на микенском серебряном ритоне из мог. IV¹ и на гемме из Вафио.²

Таким образом, ясно, что бронзовый шлем Первого келермесского кургана был украшен золотой диадемой с изображениями птиц, тем более, что на это указал еще в 1903 году Б. В. Фармаковский,³ хотя на шлеме нет никаких следов прикрепления диадемы.

Нельзя согласиться с Б. З. Рабиновичем и в том, что сочетание бронзового шлема с золотой диадемой в Келермесском кургане он взял под сомнение только потому, что найденный И. Хойновским в Воронцовском кургане станицы Крымской литой бронзовый шлем келермесского типа украшен позднейшей золотой диадемой (может быть не имеющей к нему отношения).⁴

Известны случаи использования в сарматских погребениях более древних предметов, как, например, серебряной фиалы V в. до н. э. в кургане Зубовского хутора, каменного шлифованного молотка со сверленным отверстием в 43 кургане станицы Усть-Лабинской.⁵ Очевидно, аналогичный случай имел место и в Воронцовском кургане.

¹ G. Karo. *Die Schachtgräber von Mykenai*. München, 1930, табл. 131.

² Darem b.—Saglio, рис. 3430.

³ Arch. Anzeiger, 1904, том 19, стр. 100.

⁴ Б. З. Рабинович. Шлемы скифского периода. Труды ОИПК Г. Э., т. I, Л., 1941, стр. 109 и 112, табл. VI, 1. Нельзя согласиться также с определением Рабиновичем келермесской диадемы, как произведения ионийского искусства.

⁵ ОАК 1902, 84, рис. 188. За сообщение этих сведений выражаю благодарность проф. Л. А. Мацулевичу.

Итак, если наше сопоставление обруча с диадемами Асода и Иштенмезо правильно, то они служат подтверждением его происхождения из района Семиградья, где эти бронзовые диадемы и конусовидные шлемы являются безусловно местной продукцией.

Дата криворожского венца должна быть определена временем бытования бронзовых шлемов в форме колокола в ближайшем к Северному Причерноморью западном центре металлургии — Семиградье. Это дата — начало широкого применения железа, иначе говоря VIII—VII вв.¹

Рис. 10, а. Шейное кольцо (обломок). Электр. Дл. 0,16. С. Коровинцы (к с.-з. от Харькова), Сумской области. Не издана. Инв. Г. Э. Дн 1913 4/1

Наличие в Криворожском кургане самосского кувшина, времени „не позже начала VI в. до н. э.“, не противоречит этой дате, так как шлем и венец могли дольше использоваться в быту, чем глиняный кувшин.

Рис. 10, б. Шейное кольцо. Бронза. Диаметр. 0,14. Чехи. Польша. Т. Sulimirski, Kultura wysocka. Krakow, 1931, табл. 27, 23

Венец — не единственный золотой предмет, привезенный с запада в архаическую Скифию. Такого же происхождения и современная ему электрическая шейная гривна из четырехгранной массивной проволоки (концы её не сохранились (рис. 10^а),² найденная В. Ф. Беспальчевым в кургане близ с. Коровинцы, Недригайловского района, Сумской области (в 120 км к с.—з. от Харькова) вместе с остатками железного панциря из крупных чешуек и двумя глиняными сосудами.³ Подобная гривна из бронзы была найдена в Чехах в Польше (рис 10^б).⁴

Украшения из четырехгранной проволоки чрезвычайно характерны для развитого периода бронзы в Семиградье: например, спирали на упомянутых уже диадемах, кольца,⁵ спирали.⁶

Импорт в Северное Причерноморье золотых предметов из района Дуная не является неожиданностью, так как Семиградье с древнейших времен было известно обилием золота (см. карту рис. 11); подтверждением служат находки в этом районе древнейших золотых и электрических предметов, как, например, золотые бляхи типа найденных в 1864 г.

¹ RLV, IX, s. v. Oesterreich, 233.

² Госуд. Эрмитаж, инв. дн., 1913, 4/1.

³ Дело АК № 5/1913. ОАК 1913—15, 203. Сосуды, местонахождение которых в настоящее время неизвестно воспроизведены в ИАК 43, 120, рис. 100 и 101.

⁴ T. Sulimirski. Kultura wysocka, Krakow, 1931, табл. XXVII, 23.

⁵ Hampe l. Ук. соч., 1887, табл. 49, 3; 51, 1—2.

⁶ Там же, табл. 53, 8 из клада Andras-Falva. Comitatus Liptó; табл. 94, 3—4 из клада Felso-Balogh, Comitatus Gömör.

на склоне цепи холмов „Длинной Стены“;¹ клад в 12,13 кг., состоящий из золотых сосудов микенской эпохи из Волчи-трын близ Плевена в Северной Болгарии, найденный в 1924 году, определяемый Андриешеску, как местная продукция около 1600 г. до н. э.;² ранне-галыштатский клад из девяти золотых топоров весом 4,37 кг. и золотых украшений, найденный в 1840 г. в Цофальва (комитат Гаромсек), который Геза Надь приписывает агафирсам.³

Тому же кругу Цофальва принадлежат золотые браслеты из Белье, Мадьярбенье, Абрудбанья⁴ и ряд других находок;⁵ наконец, клад из Михалкова на р. Ничлаве, западнее Каменец-Подольска, который по словам А. А. Спицына, примыкает к многочисленным (подчеркнуто Спицыным) венгерскимкладам золотых вещей позднего бронзового века, представляющих особую группу древностей, непосредственно не связанных с Галыштатом. По мнению Спицына, Михалковский клад может быть понятен в связи с венгерской золотой культурой, безоговорочно приписываемой Спицыным агафирсам,⁶ которые, как известно, в скифскую эпоху занимали территорию современного Семиградья по обоим берегам Мароша; агафирсы — «ἀγρότατοι ἀνδρες ἐσι καὶ χρυσοφόροι τὰ μάλιστα», т. е. роскошнейшие (или самые изнеженные) из людей и больше всего носившие золотые украшения.⁷

Территорию современного Семиградья в скифскую эпоху заселяли агафирсы, которые продолжили традиции металлургии своих предков эпохи бронзы. Именно к территории Семиградья применимо высказанное Марксом положение, что первый металл, открытый человеком, было золото.⁸

Очевидно, ювелирное производство агафирсов было столь значительным, что снабжало изделия и соседние области; поэтому для древнейших скифских комплексов Северного Причерноморья наличие золотых предметов не является редкостью.⁹

Щербаковский, опираясь на Геродота, пытается доказать местопребывание агафирсов в Подолии и частично на Киевщине.¹⁰ Однако, территория определяется между Тиссой и Марошем, как наиболее достоверная.

Большая часть ученых причисляет агафирсов к фракийским племенам, например, М. И. Артамонов, который указывает на их этно-культурное родство с западными скифами,¹¹ а также Н. С. Державин¹² и А. Л. Погодин.¹³ Того же мнения придерживаются авторы истории Румынии.¹⁴

¹ Pulszky. Die Kupferzeit in Ungarn. Budapest, 1884, 26.

² RLV XIX, 228, табл. 53, 54; Andriescu. Consideratiuni asupra tesaurului dela Valci-Tran. Academia Romana. Mem. sect. istorice, s. 111, T. V, mem. 2.

³ Mozsolics Amalia. A Czofalvi (Tufalau) Aranyelet, Antiquitas Hungarica III. Evfolyam. 1—2 szam. Budapest. 1949, стр. 15, рис. 1, 1; RLV II s. v. Czofalva, 339, табл. 171.

⁴ Acta archaeologica I, fasc. 1—2, Budapest. 1951.

⁵ Ungar. Nationalmuseum. Führer in der Alterthumsabteilung. Budapest, 1911, 34, 55, 58, 60, 62. Общие соображения. См. RLV V s. v. Handel, 54.

⁶ ИАК, 53, стр. 135, 136.

⁷ Кацаров Г. И. Битът на траките. Сборник Болг. Акад. Наук, 1, 10.

⁸ К. Маркс. К критике политической экономии. Пер. П. П. Румянцев. М. 1932, 174.

⁹ Изображения танцующих под флейту агафирсов в скифском меховом платье *σισύρα* или *σισύρα* видит Гартвиг на чаше из Орвието около 480 г.; на груди у них золотая фиала с омфалом, подобная кулюбской или семибратней. Сбоку висит нечто, подтверждающее, по мнению Гартвига, охоту скифов на бобров и выдр, в соответствии с сообщением Геродота (IV, 109).

¹⁰ ESA IX, 1934, 209 и сл.

¹¹ Этногеография Скифии. Уч. Зап. ЛГУ. Серия историч. наук № 13. Археология. Л., 1949, 166.

¹² История Болгарии. Т. I, 48.

¹³ К вопросу о фракийцах. Сборник статей по археологии и этнографии. СПб, 1902, 139.

¹⁴ История Румынии под редакцией проф. М. Роллера. М., 1950, 33.

Однако, согласно греческой легенде о происхождении скифов, сообщаемой Геродотом, Агафирс — родной брат Скифа и Гелона; все они — дети Геракла и Ехидны (Herod., IV, 10) и родились в Гилее, откуда Агафирс и Гелон были изгнаны матерью. Вполне естественно, что агафирсы локализируются в Семиградье, так как, по сведениям Геродота, Истр—первая и величайшая река Скифии (IV, 48, 51), а северные притоки Дуная это — пять рек, протекающих через скифскую землю (Пората, Тиарант, Арар, Напарь и Ордесс). Река Марис (нын. Марош) вытекает из земли агафирсов и впадает в Истр (IV, 49); по словам Геродота от Истра внутрь материка скифы граничат непосредственно с агафирсами. В 515—508 г. г. агафирсы запретили скифам отступать в их сторону под натиском персов, но тем не менее цари агафирсов вместе с другими народами и скифами совещались, как отразить войска Дария (IV, 100/102). Из всего этого видно, что Геродот отделяет агафирсов от скифов.

Говоря, что агафирсы некоторыми своими обычаями были сходны со скифами, а некоторыми с фракийцами, Геродот как бы противопоставляет их друг другу. Однако, кроме кровного родства Скифа, Агафирса и Гелона, близость скифов и агафирсов, как единого культурного комплекса не подтверждается ли тождеством имен собственных; напр. именем Спаргапифа, которое носили прадед скифа Анахарсиса и царь агафирсов (Herod., IV, 76 и 78).

Погодин, считая агафирсов фракийским племенем,¹ вместе с Кипертом, Кречмером и Мюлленгофом видел потомков их в даках, заселявших Трансильванию, так как, по его словам „при невероятности смены целого населения в такой горной местности“, эта область, впоследствии населяемая фракийцами-даками, очевидно была ими занята и при Геродоте. Вместе с А. В. Орешниковым² он причисляет к фракийцам также гетов, северо-западной группой которых являются даки. Основанием для обоих исследователей служит указание Страбона, что даки и геты говорят на одном языке с фракийцами и что геты, через страну которых течет река Марис, постоянно переселяются на тот и другой берег Истра и смешались с фракийцами.³ Число племен, объединяемое в понятии фракийцы, постепенно растет и во время Стефана Византийского даже скифы определяются как фракийское племя.⁴

Но имеются и высказывания, которые подтверждают принадлежность агафирсов к скифам: так, например, Мюлленгоф сомневается во фракийском происхождении живущих к северу от Дуная потомков агафирсов-даков из-за несходства их географических названий и таковых же у гетов, живущих к югу от Дуная.

Карл Пач определяет агафирсов как скифскую народность,⁵ в VI—III вв. повелевавшую даками, а позже с ними слившуюся, и приводит много сведений о богатствах и высокой культуре страны; так, на рельефах колонны Траяна изображен вывоз разнообразной по своим формам драгоценной посуды,⁶ которая составляла сокровища Децебала, попавшие в руки победителей римлян в столице Дакии Сар-

¹ У с., 139.

² Монеты царей гетов и царей скифов. Нум. сб. III, 9.

³ S. C. I, 118.

⁴ Thes. s. v. *Σκυθῆς*: „*Σκυθαὶ ἔθνος ὁρμήιον*“. SC I, 265.

⁵ Carl Patsch. Der Kampf um den Donauraum unter Domitian u. Trajan. Sitzungsberichte d. Wien. Akad. d. Wissensch. Phil.-hist. Klasse. Bd. 217, 1940, 123, 126 и слл.; его же: Die Völkerschaft der Agathyrsen. Anzeiger der Wien. Akad. d. Wissensch. Phil.hist, Kl. 1925, 69 слл.

⁶ C. Cichorius. Die Reliefs der Trajanssäule. Berlin, 1900, 399 слл., табл. 138.

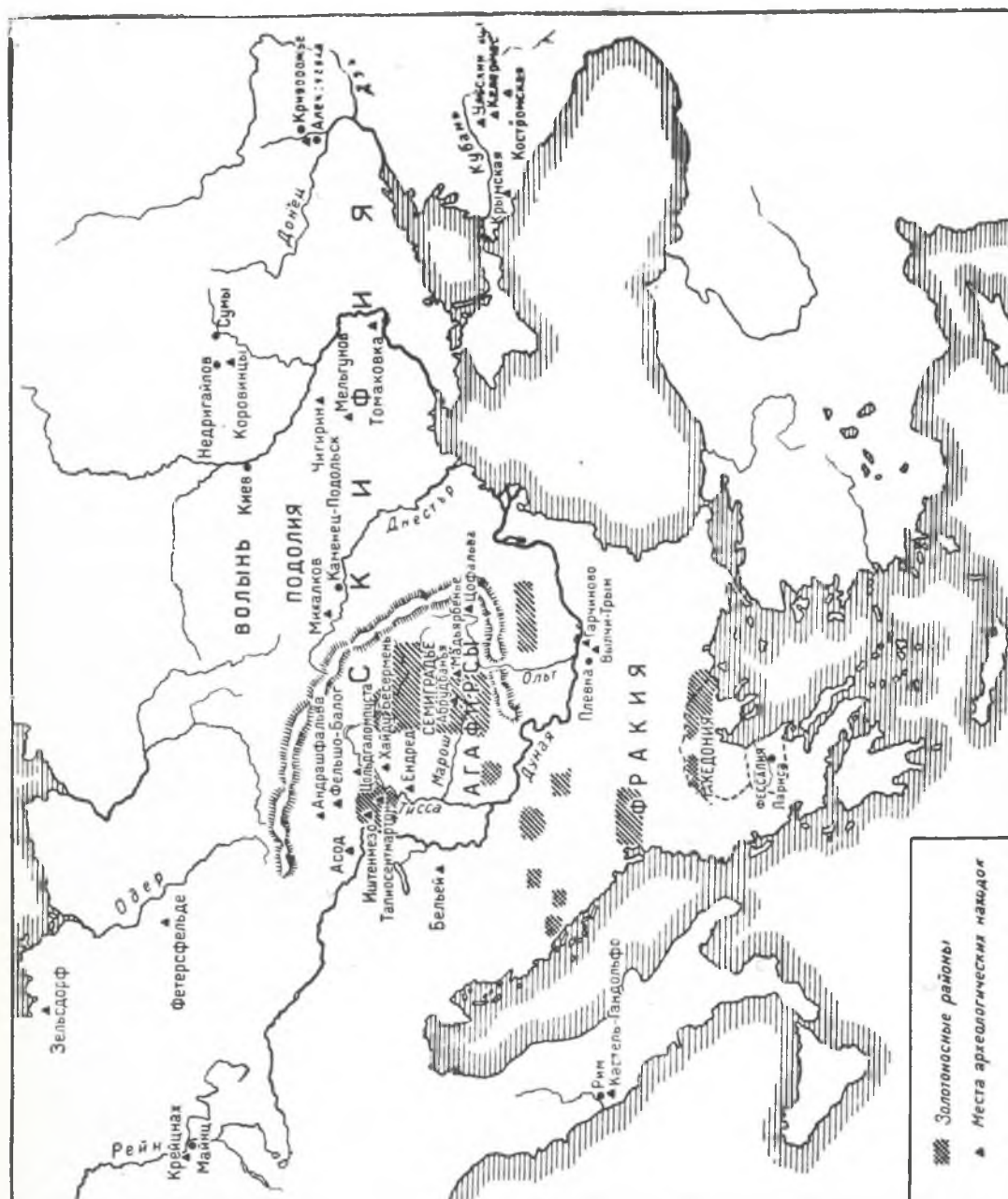

Рис. 11. Карта золотоносных районов Европы и места находок предметов скифской эпохи из золота этих районов

мицегетусе, благодаря измене близкого Децебалу лица.¹ На колонне Траяна изображены пришедшие в лагерь римлян изменники — знатные даки (pileati) с дарами; по мнению Пача эти дары напоминают своим видом слитки золота.²

Далее Пач приводит доказательства высокой культуры агафирсов. Считая, что деятельность агафирсов не была парализована переменой взаимоотношений с даками, но продолжала развиваться, он приводит ряд надписей с *ethnicon* Агафирса в качестве личного имени, относящихся ко времени после войн Траяна.³ Древнейшая из этих надписей говорит о том, что Агафирс—вольноотпущенник (*libertus*) Августа воздвигнул памятник жене Траяна. В другой надписи сообщается, что Агафирс владел фабрикой черепицы и снабжал ею Рим и окрестности. По мнению Пача, на предприимчивость этих скифов указывают также надписи, говорящие об агафирсах-фабрикантах черепиц в Галлии, Италии и Малой Азии.

12

Рис. 12. Эмблема щита в виде оленя. Электр. Дл. 0,22. Тапиосент-мартон, комитат Пешт. Венгрия. N. Fettich, *Der skythische Fund von Gartschinovo*. АН XV, 1934, табл. VI, 1

О том, что скифы-агафирсы были не только на положении рабов, можно заключить из надписи об Агафирсе, который владел имением в Кастель Гандольфо.⁴ Количество захваченных в Дакии богатств было так велико, что Траян не только одарил ими своих приближенных, но и восстановил финансы римского государства. Празднование победы над Дакией длилось в Риме 123 дня, при этом в празднествах участвовали 10 тысяч гладиаторов и 11 тысяч диких зверей. Источником всех этих богатств были богатейшие рудники в районе Семиградских Рудных гор.⁵

Нечеткость в причислении агафирсов к скифам или к фракийцам, объясняется отсутствием стойкой границы между Скифией и Фракией и свидетельствует о тес-

¹ Они были так велики, что часть их, по свидетельству Свида, Траян посвятил на *Κάσιον ὄρος* в святилище Зевса: *κράτῃρας ἀργυροῦς καὶ κέρας βῆαν λαμπέρεδες κεχρυσωμένον*. Anthol. Palat. VI, 332. Suidas s. v. *Κάσιον ὄρος*. Dio Chrysost. LXVIII, 4, 14. Золотые, серебряные и другие драгоценные предметы были спрятаны в русле реки Саргетия (левый приток Стреля, современ. Хатиэгербах), на которой стоял город (впоследствии Colonia Ulpia Trajana Augusta. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, NF, XIII, 318; XIV, 111), а одежда и то, что не выносило сырости, — было скрыто в пещерах (C. Patsch. У. с., 111).

² C. Patsch. У. с., 117; Cichorius. У. с., табл. 141.

³ CIL, VI.

⁴ C. Patsch. Ук. соч., 123—126.

⁵ CIL, III. 2469 и 2532; C. Patsch. Ук. соч., 177.

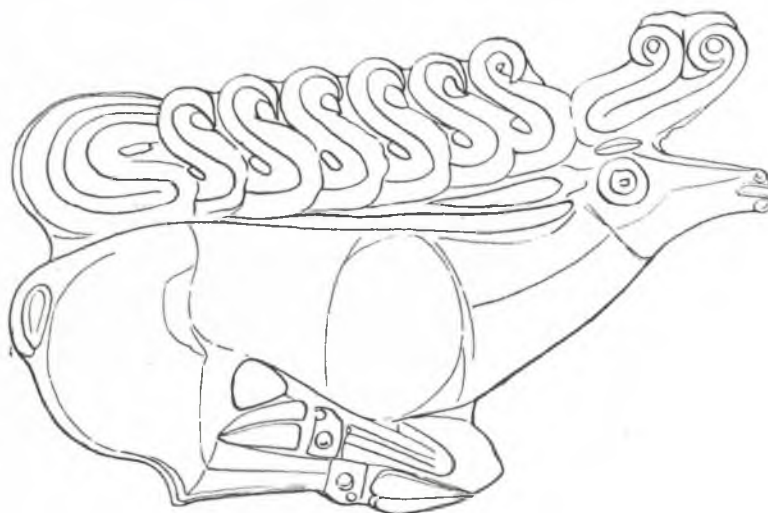

13

Рис. 13. Эмблема щита в виде оленя. Золото. Дл. 0,37. Цольдгаомпуста, комитат Боршод. Венгрия. Fettich, у. с., табл. V

нейших языковых, этнических и культурных связях между обеими группами племен в районе Дуная.

Агафирсы, заселявшие обильный золотом район Семиградья, как известно, любили носить золотые украшения; очевидно, они сами и изготовляли эти украше-

14

Рис. 14. Эмблема щита в виде оленя. Электр. Дл. 0,32. Станица Костромская, Прикубанье. ОАК 1897, 13, рис. 46. G. Borovka, Scythian Art. London. 1928, табл. I

ния из добывавшегося ими же на месте металла, что подтверждается археологическими данными: известно, что на территории Венгрии было найдено немало кладов золотых предметов различных эпох, в том числе две большие золотые пластины скифского времени с изображением оленей: одна — в Тапиосентмартон (рис 12)

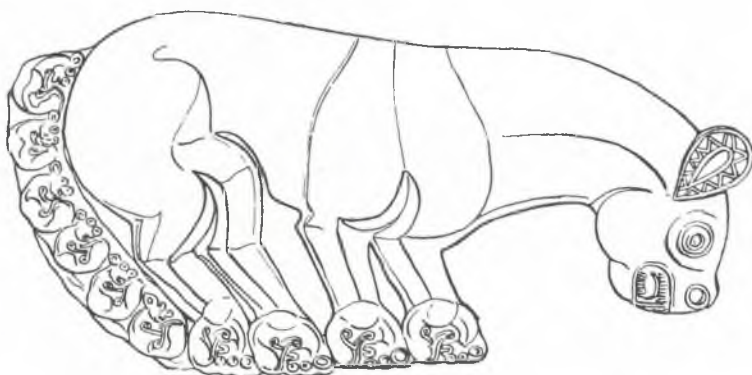
в 1923 году,¹ вторая — в Цольдгаломпуста (рис. 13) в 1928 году.² Первая по стилю напоминает близкие с ней по времени пластины: в виде оленя из кургана станицы Костромской (рис. 14), в виде птиц из Мельгуновского кургана (рис. 15) и в виде пантеры из станицы Келермесской (рис. 16). Предметы, сходные со скифскими, не только из золота, но и из других материалов, например, бронзы и кости, обычны в погребениях скифской эпохи, встреченных на территории Венгрии и Румынии, например, крестовидные налобники из Матраселе, Мезолек, Чаньтелек, Сендро и другие (рис. 17, а, е).³

В свете приведенных сопоставлений получает объяснение и знак в виде головы птицы с большим клювом на Криворожском венце (рис. 5).

15

Рис. 15. Бляха в виде хищной птицы (украшение горита?). Электр. Выс. 0,06. Литой курган, Кировградск. обл. МАР 31, СПб 1911, табл. П

16

Рис. 16. Эмблема шита в виде пантеры. Золото, стеклянная паста, янтарь. Дл. 0,33. Первый келермесский курган. Прикубанье. Vorovka, у. с., табл. 12. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks*. Oxford, 1922, табл. IX, 1: общий вид

Можно предполагать, что производство золотых предметов у агафирсов не ограничивалось крупными пластинами: изготавливались и более мелкие предметы типа золотых бляшек для украшения одежды. Подтверждением наличия центра, выделявшего металлические изделия с изображениями зверей в районе Дуная служит бронзовая пластина-матрица,⁴ заполненная врезанными крупными и мелкими изображениями в стиле золотых пластин Костромской станицы, Тапиосентмартон и мельгуновских блях-птиц. Эта матрица найдена в 1924 году близ Гарчинова в Северной Болгарии, недалеко от района Семиградья (рис. 18).

Техника использования матрицы заключалась в следующем: на неё накладывался лист золота, на котором делался оттиск всех имеющихся на ней изображений, затем этот оттиск отделялся от матрицы, а полученные рельефы вырезывались по контуру; звери и птицы, изображенные на матрице, по большей части не связаны друг с другом, так, например, головы пантеры или барса в фас над глазом оленя и между оленем и хищником, изображенные на пластине, являются вариан-

¹ АН, XV, 1934, табл. VI, 1.

² Там же, табл. V.

³ АН, XV, 1934, табл. IX—XII.

⁴ АН, XV, 1934, табл. 1. Мнение А. А. Иессена, что пластина является подделкой, неосновательно стилистические и хронологические сопоставления Феттиха не вызывают сомнений в её подлинности. Как сообщил мне проф. Д. П. Димитров, и болгарскими учеными, вопрос о её подлинности не ставился под сомнение.

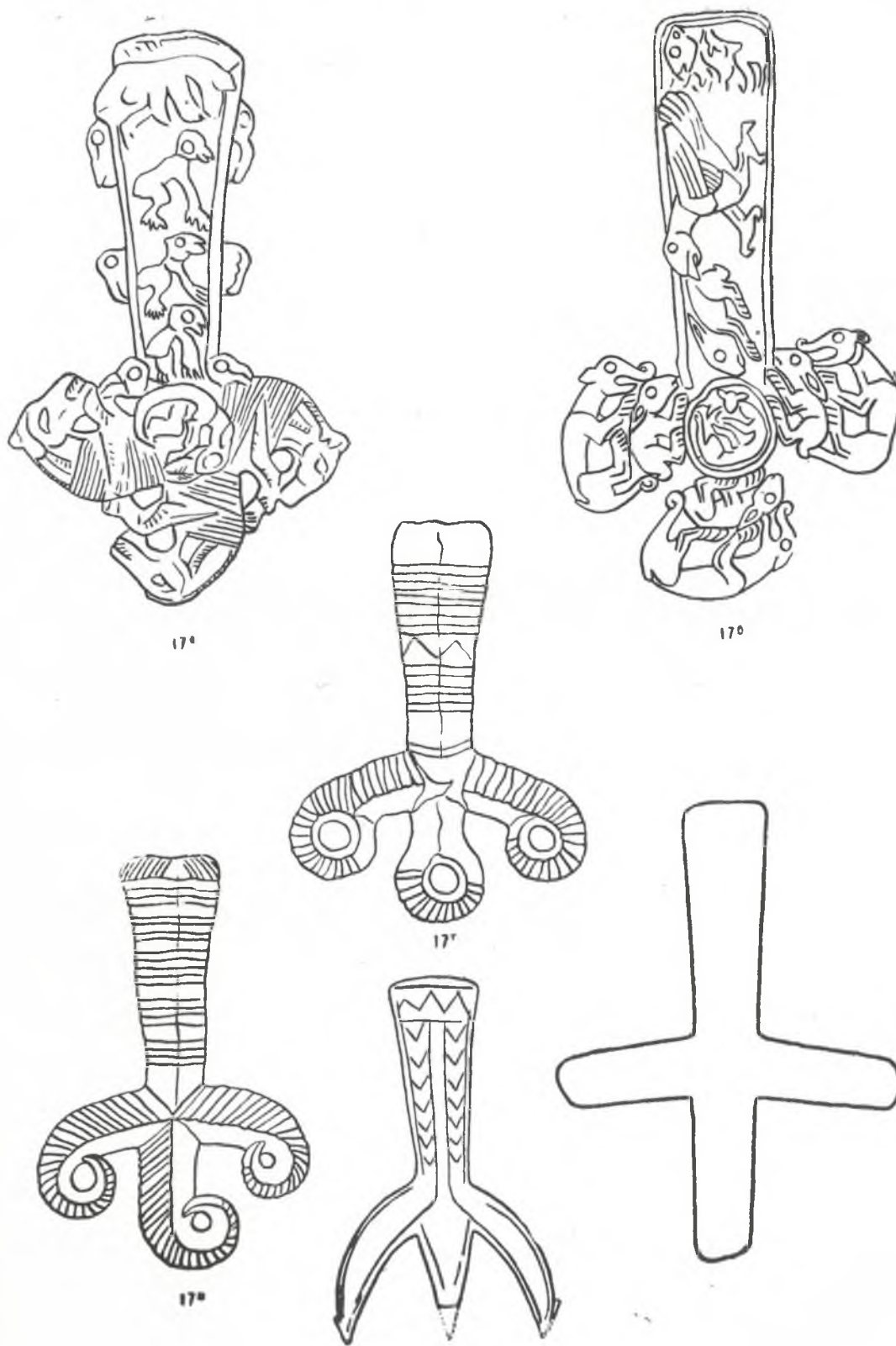
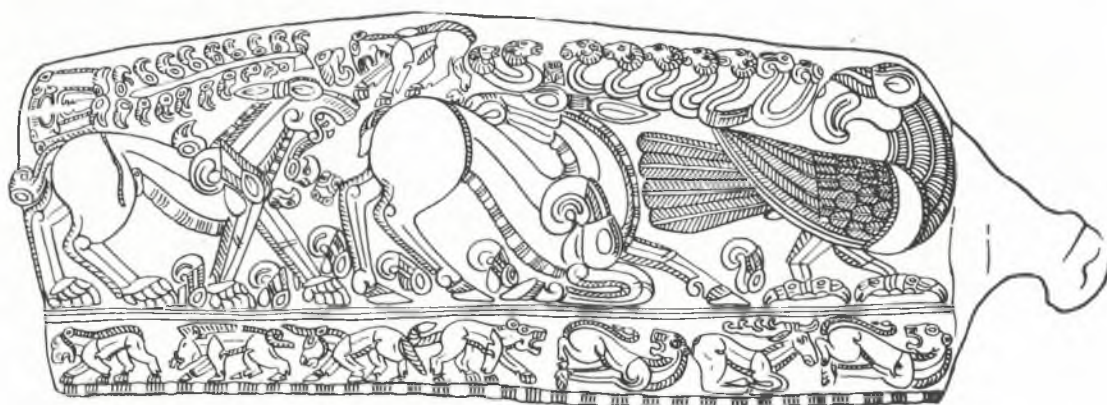

Рис. 17, а—е. Шесть украшений. Бронза (а—д), кость (е). Венгрия. Fettich, у. с.
 а — Матраселе, комитат Ноград. Дл. 0,116, табл. ХП, 1; б — Межоляк, комитат Веспрем. Дл. 0,12, табл. IX, 1; в — неизвестная местность. Дл. 0,084, табл. X, 1; г — неизвестная местность. Дл. 0,082, табл. X, 2; д — Чаньтелек, комитат Чонград. Дл. 0,094, табл. XI, 1; е — Сендро, комитат Боршод. Дл. около 0,1, табл. XI, 4

18

Рис. 18. Матрица. Бронза. Дл. 0,35. Fettich, у. с., табл. I

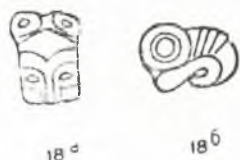
18^a18^b

Рис. 18, а, б. Тоже, детали

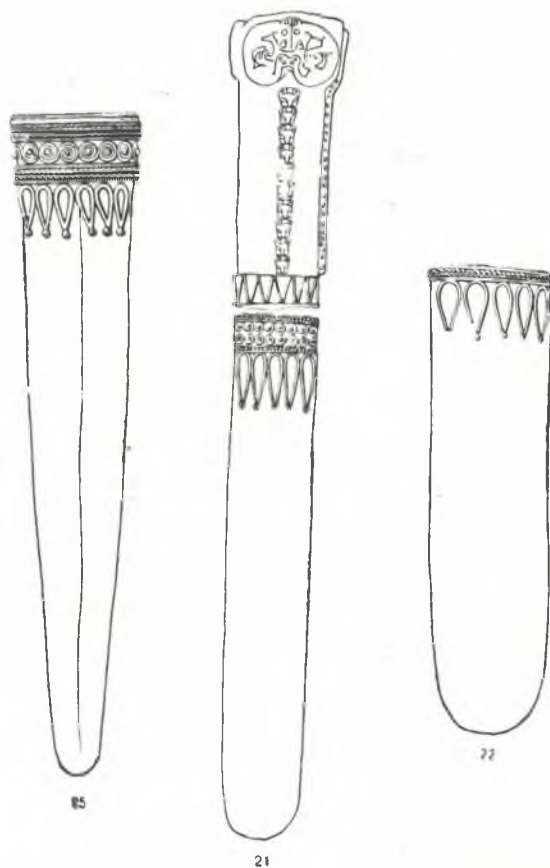
19^a19^b

20

Рис. 19, а. Бляшка. Золото. Выс. 0,018. Курган 402, Чигир. р-на, Киевск. обл. ИАК 14, 20, рис. 50
 Рис. 19, б. Бляшка. Золото. Дл. 0,013. Тоже, рис. 47

тами того же мотива, что на бляшке из 402 Чигиринского кургана (рис. 19а)¹ и на бляшках, напаянных на золотые ножны из Томаковки, где они располагаются в ряд по вертикали (рис. 20—21).

На гарчиновской матрице неоднократно встречается мотив головы птицы с сильно загнутым клювом (рис. 18^b), какой изображен на 10 бляшках из того же кургана (рис. 19^b).² Стилистическое сходство томаковских ножен, чигиринских бляшек и гарчиновской пластины поразительно

20

21

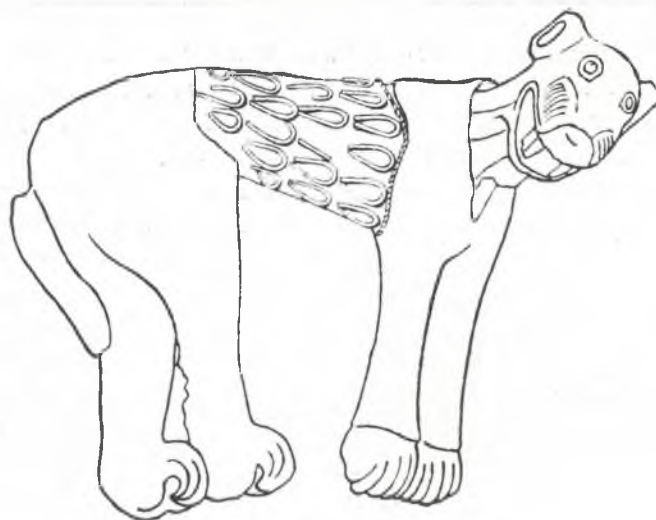
22

Рис. 20, 21. Оболочка ножа меча. Золото, эмаль. Дл. (обеих частей) 0,43: общий вид (21) и деталь (20). Курган Острая Томаковская могила. Днепропетровск. обл. ДГС П, табл. 26, № № 16, 16а, 18

Рис. 22. Часть оболочки ножа меча. Золото. Дл. 0,188. Золотой курган близ Симферополя. ОАК 1890, 5
 Рис. 25. Оболочка ножен меча. Золото. Дл. 0,199. Феттерсфельде, провинция Бранденбург. А. Furtwängler, Kleine Schriften I. München, 1912, табл. 20, 2

¹ ИАК, 14, 20, рис. 50.

² Там же, рис. 47.

23

24

27

26

28

Рис. 23. Фигура барса. Бронза, золото. Дл. 0,107. Золотой курган близ Симферополя. ОАК 1890, 6, рис. 3

Рис. 24. Подвеска. Золото. Дл. 0,108. Курган 400 близ с. Журовка, Киевск. обл. ИАК 14, II, рис. 14

Рис. 26. Подвеска. Золото. Дл. 0,069. А. Furtwangler. Ук. съч. табл. 18, 2

Рис. 27. Подвеска. Золото, „темный серпентиновидный камень“. Дл. 0,04. Оттуда же, табл. 18, 3

Рис. 28. Серьга. Золото. Дл. 0,077. Оттуда же, табл. 18, 5

и может быть объяснено только принадлежностью их одному производственному центру. Поэтому естественно предполагать, что и томаковские ножны, и чигиринские бляшки — изготовлены в Семиградье и являются продукцией агафирсов. Ножны Томаковки (рис. 21) в нижней части своей украшены зернью и филигранью с эмалью. Согласно утверждению большинства исследователей, нижняя часть ножен выполнена мастером-греком, а

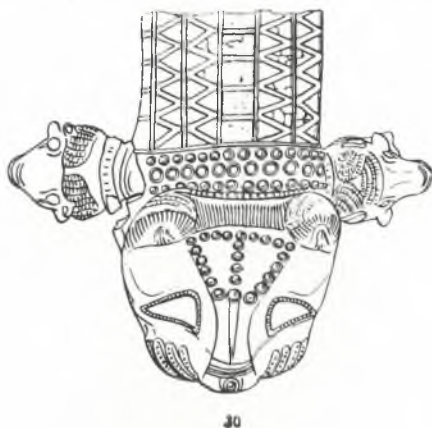

Рис. 30. Украшение („ручки трона“ ?). Деталь. Золото, янтарь. Шир. 0,1, Ст. Келермесская (третий курган). Прикубанье

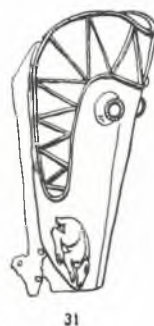

Рис. 31. Наконечник в виде головы лошади. Золото. Дл. 0,1. Ульский аул, Прикубанье

верхняя — мастером-скифом. Это парадоксальное утверждение необходимо им для того, чтобы не приписывать тонкую и изящную работу варварскому художнику. Однако, с этим мнением согласиться трудно, так как нет оснований наделять этим качеством исключительно греческих мастеров. Известен целый ряд вещей, где использована техника зерни; например, уже упомянутая диадема келермесского шлема

Рис. 32. Шейное кольцо, деталь. Золото. Диам. (целого) 0,23. ОАК 1891, 3. Большой Талаевский курган близ Симферополя. Крым

Рис. 33. Пластика-апликация деревянного сосуда. Золото. Дл. 0,063. Курган 400 близ с. Журовка, Киевск. обл. ИАК 14, 10, рис. II

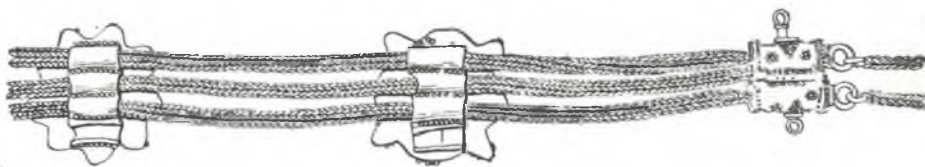

Рис. 34. Тоже. Золото. Дл. 0,068. Там же, ИАК 14, 20, рис. 51

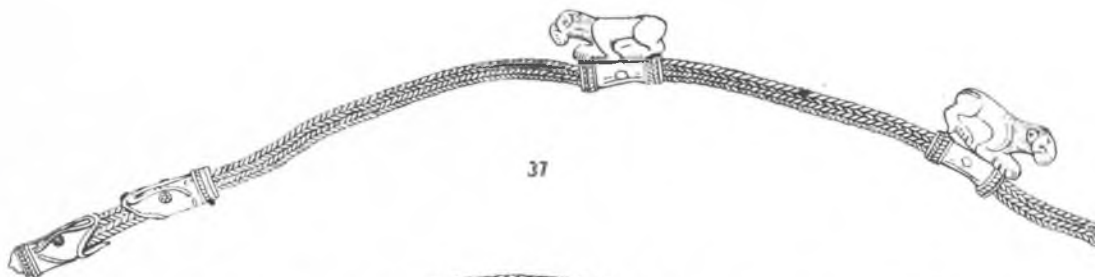
(рис. 9 и 9^a), очень похожий на Томаковские конец ножен меча и фигура барса из Золотого кургана¹ (рис. 23), ромбовидная пластина из 400 Чигиринского кургана (рис. 24),² ножны меча (рис. 25), подвески и серьги из Феттерсфельде³ (рис. 26—29).

35

36

37

38

Рис. 35. Цепочка, деталь. Золото. Н. в. ст. Келермесская, Прикубанье (не издана). Инв. Г. Э. Ку 1904 1/3

Рис. 36. Диадема; деталь. Золото, агат. Д diam. большей розетки 0,028. Литой курган. Е. Придик, Мельгуновский клад 1763 года, МАР 31, СПб 1911, табл. П

Рис. 37. Диадема (?), деталь. Золото. Дл. фигуры льва 0,047. Цольдгаломпуста. Венгрия. Fettich, у. с. табл. V

Рис. 38. Цепочка; деталь. Золото. Н. в. (г). Феттерсфельде. Furtwängler, у. с., табл. 19, 3

¹ ОАК, 1890, 6, рис. 3.

² ИАК, 14, II, рис. 14.

³ А. Furtwängler. Der Goldfund von Vettersfelde, 43, Winckelm.-Progr., Berlin, 1883, табл. 1—3, 5.

Использование эмали в перегородках-гнездах треугольной формы подобно ножам Томаковки, можно видеть и на таких бесспорно скифских изделиях, как келермесская пантера (рис. 29), „ручки трона“ (рис. 30),¹ а также золотой наконечник в виде головы лошади из Ульского аула (рис. 31).²

Филигранью и зернью украшены концы золотого шейного кольца из большого Талаевского кургана в Крыму; на нем филигранью исполнены такие же S-образные волюты (рис. 32),³ какие в рельефе изображены на двух золотых пластинках из 400 и 402 Чигиринских курганов.⁴ Пластинки служили аппликациями деревянных сосудов и характерны для местной техники скифской эпохи (рис. 33—34).

Приведенные мною примеры использования техники зерни и филигрании в изделиях так называемых „варваров“ можно было бы увеличить. Поэтому нет оснований приписывать только греческим ювелирам использование техники зерни и филигрании и лишать этого умения мастеров „варваров“, например, из района Семиградья. Разумеется, производство ювелирных изделий в „зверином“ стиле с применением техники филигрании и зерни не было ограничено Семиградьем, где был крупнейший его центр; в Северном Причерноморье также, видимо, существовали центры производства, но более мелкие, не имевшие огромной сырьевой базы Семиградья: локализация их пока не совсем ясна.

Если признать Семиградье центром производства по преимуществу крупных предметов с изображениями зверей, то станет понятным факт находки в Брандербурге „клада“ Феттерсфельде, который в действительности является погребальным комплексом и, по мнению Фуртвенглера и Феттиха, принадлежал скифу.⁵

Необходимо подчеркнуть, что общей чертой перечисленных находок является наличие в них предметов из электра. В качестве примера отметим пластины-олени из ст. Костромской и Тапиосентмартон, бляхи-птицы из Мельгуновского кургана и типичную для ювелирных изделий раннескифской эпохи цепочку в виде шнура, сплетенную из нескольких проволок, из курганов Келермесского (рис. 35)⁶ и Литого (рис. 36)⁷ и из находок Цольдгаломпуста (рис. 37) и Феттерсфельде (рис. 38). В двух случаях на такой цепочке нанизаны украшения (с трубочкой на обратной стороне): в виде розетки в Литом кургане (рис. 36) и в виде льва в Цольдгаломпуста (рис. 37).⁸

Известно, что в древнее время для золотых изделий использовался металл естественного сплава, добывавшийся в самородках; а так как электр в естественном виде встречается только в Семиградье — Трансильвании, согласно данных А. Н. Миклашевского,⁹ то естественно рассматривать и изделия из электра, найденные на территории Семиградья, как местную продукцию, иначе говоря, самый материал золотых предметов, приписываемых мною агафирсам, служит так же подтверждением высказанных соображений.

¹ Arch. Anz., 1905, 58, рис. 2 и 3.

² ОАК, 1909, 149, рис. 211.

³ ОАК, 1891, 78, рис. 58.

⁴ ИАК, 14, стр. 10, рис. 11 и стр. 20, рис. 51.

⁵ A. Furtwängler. Ук. соч., 15, 51, 52; N. Fettich. Ук. соч., 54.

⁶ Инв. Ку 1904 1/3.

⁷ МАР 31, табл. II и IV.

⁸ Мелкие золотые пуговицы в Келермесском кургане (Инв. Ку 1903 2/22) идентичны найденным в Цольдгаломпуста (рис. 33) и широко представлены в комплексах Северного Причерноморья.

⁹ В статье „Золото“. Энци. сл. Брокг.-Эфр., т. 24, стр. 641 приводится следующий состав самородного золота:

Из сказанного можно вывести следующие положения:

1. Шлем первого Келермесского кургана был украшен золотой диадемой с изображением птиц.
2. Венец Криворожского кургана также служил украшением шлема, имевшего форму колокола.
3. Золотой венец, как и шлем, представляет продукцию Семиградья, страны агафирсов, откуда привезен в район р. Калитвы.
4. Область агафирсов с древнейших эпох была центром добычи и обработки металлов, в том числе электра и золота, которым богато Семиградье и в настоящее время.
5. Страна агафирсов — Семиградье в скифскую эпоху была центром производства крупных изделий звериного стиля.
6. Широкое распространение шлемов венгерского типа (что, впрочем, относится также и к другим бронзовым предметам, например, к мечам) указывает на существование в районе Среднего Дуная не только мастерских и широкого обмена с весьма отдаленными районами, но также свидетельствует о чрезвычайно высоком уровне культуры населения Центральной Европы в эпоху бронзы.

№№ п п	Местности	Золото	Серебро	Медь	Железо
1	Россия	989,4	1,6	0,5	3,5
2	Перу	974,6	25,4	—	—
3	Австралия	956,8—946,4	39,2—49,5	—	1,6—4,1
4	Калифорния	927,0—891,0	69,0—105,0	4,0	2,0
5	Африка	882,5	111,7	1,0	3,6
6	Трансильвания	604,9	387,4	—	—

НЯКОИ АСПЕКТИ НА БЕНДИДА ВЪРХУ ПАМЕТНИЦИ ОТ ТРАКИЯ

Люба Огненова

Една нова непубликувана оброчна плочка от Западните Родопи ни дава повод да се занимаем с няколко изображения на богини от Тракия. Тези изображения привличат вниманието с неспазването на обичайната иконография за божествата от гръцко-римския пантеон, възприета и от траките.¹ В същност изразните средства са същите, различните елементи и атрибути ни са познати поотделно, обаче тяхната комбинация — съчетанието на атрибути, присъщи на различни божества — озадачава и води до несигурни тълкувания.

Върху оброчната плочка от Западните Родопи е изобразена една богиня (обр. 1).² Плочката е от бял мрамор, дъговидно извита в горния край и леко разширена надолу. Отчупени липсват: долната част на плочката и част от горната рамка. Запазена височина 26,5 см, ширина 24 см и дебелина 3—5,5 см.

Богинята е представена права, обърната напред, стъпила здраво върху десния си крак, с облекчен и прегънат в коляното ляв крак. В протегнатата си встрани дясна ръка тя държи малка патера над четиристранен, горе профилиран жертвеник. Над жертвеника вместо пламък стои шишарка. Отляво иззад жертвеника се подава змия, която се извива и насочва към шишарката. Лявата ръка на богинята е увита в дрехата.

Върху полето на релефа от двете страни на богинята са изобразени допълнителни мотиви — отляво борово клонче с шишарка и отдясно орнамент със спирали, напомнящ цвете.

Плочката е изработена грижливо и с много подробности. Гънките на дрехата представляват системи от успоредни черти — гънки, хармониращи със стойката и формите на фигурата. Тесен пояс, препасан високо над кръста и завързан отпред, пристяга широкия хитон, който се спуска от раменете до лактите и образува ръкави. Химатионът закрива лявото рамо, забулва главата, спуска се по гърба и засукан ниско под талията, закрива долната част на тялото. След това той се увива около сгънатата в лакътя лява ръка и увисва, притеглен от един помпон. Лицето

¹ G. Kazanow. *Thrakische Religion*, RE, VI, 475.

² Инв. № 8003 от Античния отдел при Археологическия музей на Българската академия на науките.

11 Известия на Археологическия институт, кн. XXII

Обр. 1. Оброчна плочка на богиня от Западните Родопи —
светилището на връх Бабек

Fig. 1. Ex-voto de d essc du Rhodope occidental — sanctuaire du mont Babek

е леко изтрито, но все пак личи, че не е третирано съвсем шаблонно както при други оброчни плочки. Дългите коси, които се спускат по раменете, разделени на път по средата над челото, откриват почти портретно лице. Челото е тясно и триъгълно, очите са засенчени и очната ябълка е обкръжена от клепачите като с шнур. Устата е плътна и месеста, а широката брада се смекчава с ямичка по средата. Шията е висока и на гушата са отбелязани успоредни гънки.

Боровото клонче вляво от богинята е с дълго огънато стъбло с две разклонения и шишарка помежду им. Иглолистните разклонения са изразени с вдлъбнати успоредни черти, а шишарката — с удължена вретеновидна форма и ромбовидни люспи, очертани от пресичането на успоредни чертички. По същия начин е представена и шишарката върху жертвеника, само че тя е по-топчеста от тази на клончето.

Стилизираното цвете вдясно от богинята, плоскостно и контурно изобразено, заема целия горен ъгъл на плочката. От линията на лявата странична рамка се подава стъблото, което се разделя от тънък ластар в две разклонения — едното се извива спираловидно надясно, а другото тръгва нагоре и там разцъфтява в две срещуположни спирали, разделени от плодник. Стилизираното цвете прилича на лилия.

Грижливата и подробна изработка на плочката дава възможност да се отбележат някои стилови особености, които допринасят за датирането ѝ. Най-близки

паралели в стилово отношение представляват надгробните релефи от този край. Начинът на изобразяване на клепачите като шнуровидна рамка около очните ябълки се среща например при една надгробна плочка от Ладарево,¹ която се датира през втората половина на II в., а начинът на предаването на дрехата като система от успоредни линии се среща пак в този край по същото време.² Въз основа на тези белези можем да отнесем и плочката към втората половина на II в.

Между известните оброчни плочки, намерени в Тракия, не се среща друга подобна плочка, нито пък изображение на богиня, охарактеризирана с подобни атрибути. Богинята е облечена в обикновено женско облекло, с каквото се изобразяват богини и простосмъртни. Прическата също нищо не ни подсказва и само по праметнатия над главата химатион може да съдим, че се касае до омъжена жена, жрица или хтоническа богиня. Това е облеклото, с което обикновено се представят в Тракия Хера, Деметра и спътницата на тракийския Херос. Така е представена и Афродита върху една оброчна плочка от Глава Панега, където заема мястото на спътницата на Херос край Асклепий, представен на кон като Херос.³

И в стойката на богинята мъчно може да се долови нещо характерно. Тя не държи друг атрибут освен патерата, която се среща у всички божества, а лявата ѝ ръка е омотана в наметката така, както обикновено се представят правостоящите забулени жени през хеленистическата⁴ и римската епоха.⁵

От изображението на олтара с борова шишарка, около който се увива змия, може да се направят някои изводи. Подобно изображение срещаме и върху една друга оброчна плочка от Западните Родопи — от светилището при Баткун (обр. 2).⁶ Тази плочка е посветена на бога Асклепий и с това се обяснява и присъствието на змията, а може би и на шишарката, тъй като боровата шишарка се е използвала в медицината.⁷ Но подобни изображения, изглежда, са обичайни за паметниците, посветени на хтоническите божества, както ни показват и стенописите от Помпей, където под изображенията на ларите е представен жертвеник с плодове и борова шишарка, към който пълзят две змии.⁸

Обр. 2. Оброчна плочка на Асклепий от Западните Родопи — светилището при Баткун
Fig. 2. Ex-voto d'Asclépios du Rhodope occidental — sanctuaire près du village Batkoun

¹ Д. П. Димитров. Портретът върху античните надгробни плочи. ИАИ, XIII, 1932, 12.

² Пак там, 17.

³ В. Добруски. Материали по археологията на България. АИНМ, I, 1907, 84, обр. 63.

⁴ R. Hopp. Stehende weibliche Gewandstatuetten in der hellenistischen Plastik. München, 1931, табл. 5, обр. 1, 2, 3.

⁵ Надгробна статуя от Дервент, Пловдивско, инв. № 2246 на Античния отдел при Археологическия музей на Българската академия на науките.

⁶ D. Tsontchev. Le sanctuaire thrace près du village de Batkoun. Sofia, 1941, табл. XXXII, обр. 92.

⁷ P. Lavedan. Dictionnaire illustré de la mythologie et des antiquités. Paris, 1931, 89.

⁸ A. Mau. Pompeii in Leben und Kunst. Leipzig, 1900, 255.

Освен при божествата лечители и с подчертан хтонически характер в паметниците от Тракия се среща често змия, и то не само върху тези на Херос, но и върху оброчни плочки на други божества, за които присъствието на змията не е обичайно. Така например върху седем оброчни плочки на Зевс зад краката на бога пълзи змия,¹ а върху един неиздаден паметник от Коларовградския музей тя се увива около пъновиден жертвеник (обр. 3).² Змията е изобразена и върху паметници, при които до Зевс стои Хера. Във всички

Обр. 3. Оброчна плочка на Зевс от Коларовградския музей

Fig. 3. Ex-voto de Zeus au musée de Kolarovgrad

оброчни плочки с хиерогамията на Зевс и Хера змията пълзи под колесницата на божествата.³ Змията, геният на подземния свят, със своето присъствие отбелязва хтоничния характер на божеството, върху чийто паметник е изобразена.⁴ Този характер личи по-ясно върху две от оброчните плочки с хиерогамията на Зевс и Хера, където освен змията при едната (тази от Арчар) е изобразена сцена от гроздобер,⁵ а в другата (тази от Криводол) присъствува като главно действащо лице и Деметра.⁶ Тези паметници ни показват, че в Тракия се изтъква и хтоничният, и аграрният характер на Зевс и Хера⁷ и в такъв случай може да очакваме да срещнем змията не само върху паметници на Зевс, но и на Хера. Следователно богинята от релефа от Родопите може да бъде не само Деметра⁸ или Кибела,⁹ но и Хера, поа

чийто образ се крие тракийската богиня на плодородието.

Боровото клонче и стилизираното цвете, изобразени върху полето на релефа от двете страни на богинята, явно не представляват декоративен елемент. Значе-

¹ Д. Дечев. Една семейна триада в религията на старите траки. ИАИ, XVIII, 1952, 22.

² Инв. № 12 на Античния отдел при Коларовградския окръжен музей. Местонахождение неизвестно. Според сведенията на Ив. Моллов произлиза от околността на града. Плочката е подобна на тази от Осенец (Г. Кацаров. Антични паметници от България. ИАИ, VIII, 1934, 48, № 9, обр. 31), само че змията се увива около олтара. Плочката е отчупена в долната си част. Запазена височина 17,5 см, ширина 14,5 см, дебелина 1,5 см. Рамката е оцветена след отчупването в синьо (следи от оцветяване на плочките се срещат често: Л. Ботушарова. Антични паметници от България. ГНМПД, I, 1948, 50 и другаде).

³ И. Венедиков. Два новооткрити паметника за тракийската религия. Сб. Кацаров, II (ИАИ, XIX), 1955, 203—205.

⁴ Дечев. Цит. съч., 23; H. Graillet. Le cult de Cybèle. Paris, 1912, 237, бел. 6.

⁵ Дечев. Цит. съч., обр. 8; G. Kazanov. Archäologisches aus Bulgarien, Anz. d. Wiener Akad., Phil.-hist. Kl., 1947, № 25, 300.

⁶ Венедиков. Цит. съч., 204.

⁷ Дечев. Цит. съч., 25—26.

⁸ F. Lenormant. Ceres, D—A, 1069.

⁹ Graillet. Цит. съч., 359, табл. IX.

нието, което има например лозата при Дионис, при оброчната плочка от Пловдив¹ и дъбовото клонче с желяди при Артемида при оброчната плочка от Вълчедръм (Михайловградско) (обр. 4),² би следвало да имат и боровото клонче и стилизираното цвете към богинята от Родопите. Но значението, което има борът при тази богиня, се подчертава и с пренасянето на борова шишарка върху жертвеника. По същия

Обр. 4. Оброчна плочка на Артемида от
Вълчедръм, Михайловградско

Fig. 4. Ex-voto d'Artémis du village Vâlcidrâm
(arrondissement de Michailovgrad)

начин това се подчертава в паметниците на фригийския Сабазий, където борово клонче се изобразява върху полето на релефа, а борова шишарка — в ръцете на бога.³ Клончето и шишарката могат да си сменят местата и върху полето на ре-

¹ В. Добруски. Материали по археологията на България. МСб, XVI — XVII, 1900, 91, обр. 47

² Пак там, 31, обр. 13.

³ А. В. Соок. Zeus I. Cambridge, 1914, 396, табл. XXVIII.

лефа на Сабазий може да срещнем шишарки,¹ а в ръцете на Кибела или Сабазий — клончета.² Борът е бил посветен също и на Деметра³ и Зевс.⁴

Клончета от вечно зелени дървета, схематично изобразени и понякога мъчно разпознаваеми по вид, често се срещат в ръцете на божествата.⁵ В паметниците от Тракия клончета от дърво се срещат в ръцете на Диана⁶ и Силван.⁷ В паметниците на Артемида-Диана се смята, че дъбовото клонче загатва за гората, на която тя е господарка.⁸ Същото може да се каже и за Силван. Но в клончетата обикновено се виждат символи. Зеленото клонче в ръцете на Артемида и боровото клонче в ръцете на фригийските божества Кибела и Сабазий се тълкуват като символи на безсмъртие,⁹ а боровата шишарка — на плодородие.¹⁰

В античността борът е бил използван за добиване на смола и катран, а шишарките — в медицината. Като се обърне внимание на обстоятелството, че Родопите са обрасли с борови гори, лесно обяснимо е защо именно борът се среща върху паметниците от този край. Би могло да се допусне, че шишарката върху олтара на Асклепий от светилището в Родопите се явява, защото е била използвана в медицината, а боровото клонче и шишарката върху оброчната плочка на богинята от Родопите може да са символи на плодородие и благоденствие, понеже главното имущество на хората, които почитали тази богиня, са били боровите гори. За важната икономическа роля, която играят боровите гори в античността, може да се съди по това, което разправя Теофраст, като описва добиването на катран и разните култови обреди, свързани с него.¹¹

Стилизираното цвете, изобразено отдясно на богинята, от пръв поглед напомня орнамент, който често срещаме по рамките на релефите.¹² Същото цвете, стилизирано по същия начин, виждаме и в ръцете на девойки, преследвани от Зевс, или на годеници, на които се поднасят сватбени дарове, изобразени върху гръцките рисуванни вази. Подобно цвете държат Семела и нейната другарка, бягащи от гръмовержеца Зевс (обр. 5).¹³ Разпознаваме това цвете и в ръката на Европа при отвлечането ѝ от преобразования в бик Зевс.¹⁴ Върху хидрията от Арабаджийската могила (от некропола при Дуванли) девойката, на която поднасят сват-

¹ D. Tsontchev. Un monument du syncrétisme religieux en Thrace. *Revue Archeologique*, XLIV, 1954, 15, обр. 1.

² H. Seyrig. Quatre culte de Thasos. *BCH*, LI, 1927, 205.

³ Lenormant. Цит. съч., 1067; Graillot. Цит. съч., 4.

⁴ Cook. Цит. съч., 91, обр. 62.

⁵ Seyrig. Цит. съч., 205.

⁶ Д. Дечев. Култът на Артемида в областта на средна Струма. Сб. Кацаров, II (ИАИ, XIX), 1955, 98, 104, обр. 11; P. Collart. *Philippe ville de Macédoine*. Paris, 1937, 434—437, табл. LXXIV—LXXV.

⁷ Добруски. МСб, XVI—XVII, 1900, 67—71, обр. 37; Добруски, АИНМ, I, 1907, 81 № 116, обр. 58.

⁸ Дечев. Сб. Кацаров, II (ИАИ, XIX), 1955, 99.

Пак там, 98; Collart. Цит. съч., 434.

¹⁰ J. G. Frazer. *Le rameau d'or*. Paris, 1923, 332.

¹¹ Theophrast. *Hist. pl.*, IX, 2, 3, 1—4.

¹² Д. Дечев. Антични паметници от българските земи. ГПНБМ, 1940—1941, 360; G. Kazanow. *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*. Leipzig, 1938, Nr. 171; обр. 77, Nr. 987, обр. 477.

¹³ Cook. Цит. съч., I, 526, табл. XXXII.

¹⁴ Пак там, II, 25—27, обр. 11.

бени дарове, държи същото цвете (обр. 6).¹ Това се среща и върху една атическа хидрия със същата тема.² Явно в изобразяването на това цвете в ръцете на девойките и на годениците се крие известна символика — цветето се явява като атри-

Обр. 5. Изображение на Зевс и Семела върху ваза от Чертоза (по А. Cook. Zeus II, 25, обр. 11)

Fig. 5. Représentation de Zeus et Sémélé sur un vase de Certosa (d'après A. Cook, Zeus II, 25, fig. 11)

Обр. 6. Поднасяне на сватбени дарове върху ваза от Дуванли — Арабаджийската могила

Fig. 6. Offrandes de cadeaux de nocés sur un vase de Duvanli—tumulus d'Arabadjî

¹ Б. Ф и л о в. Новооткрити тракийски гробници от Дуванли. ИАИ, VII, 1933, 266—267, обр. 50—51. При публикацията сцената не е изтъквана, но явно, както ни е известно от много атически вази, и тук се касае за поднасяне на сватбени дарове.

² Пак там. 267—268.

бут на девойките.¹ Същата символика трябва да търсим и в цветето, издълбано като атрибут на богинята от Родопите.

Цветята се срещат при изображенията на Афродита и Хера и са едновременно атрибути на двете богини.² Те са заемка от сватбения обред и затова се явяват в култа на Хера, покровителката на женитбата и семейството.³ Цъфналото цвете се смята, че характеризира богинята, която осигурява плодородие и живот в природата, и затова се приписва на Хера.⁴ Цветето, което се смята за атрибут на Хера, е лилията, която дори се нарича *rosa Junonis*.⁵ Стилизираното цвете от плочката, както вече отбелязахме, прилича на стилизирана лилия и затова може да се свърже с Хера и да се приеме като атрибут, който изтъква богинята като покровителка на брака и живота в природата.

За отъждествяването на богинята на Родопите известни указания ни дава и местонахождението. Плочката е намерена в западния край на Родопите на връх Бабек или Бабечка могила. По фрагментите от оброчни плочки, струпани на върха, се вижда, че е имало светилище, а по керамиката, която изобилствува дори на самия връх, че то е било почитано още от края на бронзовата епоха докъм края на IV в. от н. е., както потвърждават и монетите, намерени по северозападния склон.⁶

Всред купчината фрагменти от оброчни плочки бяха намерени и два фрагмента, върху които релефът е добре запазен и може да се установи от какви оброчни плочки са отчупени.⁷ Фрагментите са следните:

1. Фрагмент от бяла мраморна плочка, висок 16,5 см, широк 15 см и дебел 3 см. Запазени са дясната страна с образа на Хера (отчупени са само главата и краката от коленете надолу), жертвеникът и орелът пред него, както и част от жезъла (обр. 7). Хера е представена права, облечена в дълъг препасан хитон и химатион, който забулва главата, спуска се по гърба и засукан ниско под талията, закрива долната част на тялото и след това се премията високо над лявото рамо и пада на широки дупли край лявата страна. Лявата ръка на богинята, вдигната нагоре, се опира върху жезъл, а дясната, спусната встрани, държи патера над пламтящ жертвеник. Жертвеникът е кръгъл и върху него е издялан орел с разперени крила и вдигнат към излиянието клюн. Вляво край жертвеника се различава скипърът, който е държал

¹ По този въпрос съществуват различни мнения. Petersen (Rh. Mus., 68, 1913, 243) свързва цветето с антестериите, а L. Deubner (Attische Feste, Berlin, 1956, 132), който поддържа мнението на M. P. Nilsson, не се съгласява и смята, че това е едно обикновено явление в изображенията върху вазите.

² H. A. Hild. Juno. D—A, 679.

³ Пак там, 675.

⁴ Ch. Picard. La triade Zeus-Héra-Dionysos dans l'orient hellénique. BCH, LXX, 1946, 461.

⁵ RE Eitrem, VIII, 1384; E. Saglio. Corona, D—A, 1525.

⁶ Връх Бабек доминира над цялата околност, над всички околни върхове и изглежда по-висок и по-внушителен не само защото е остро конусовиден, но и защото непосредствено до него няма други височини. От върха се открива широк хоризонт — на югозапад се вижда Пирин, на югоизток Родопите и на север Рила. Наоколо има борови гори. Борове растат дори по склоновете на върха. Той е достъпен откъм североизток. Откъм северозапад склонът израства стръмно нагоре, на известна височина се смекчава в наклонена полянка, но после отново извива в стръмен наклон и оформя конусовиден връх. Самият връх има малка площ и откъм североизток скалата е оголена, докато в останалата част пръстта е тъмна и наситена с фрагменти от керамика и оброчни плочки. Монетите са намерени на полянката на северозападния склон.

⁷ Фрагментите са намерени през 1955 г. от Иван Горанов, лекар в с. Якоруда, който ни съобщи за светилището и с чието съдействие можахме да направим проучване на самото място.

Зевс. По началото на извивката на горната рамка на плочката се вижда, че е била дъговидна. Фрагментът е явно от типа на оброчните плочки на Зевс и Хера, известни от светилището при Копиловци (Кюстендилско)¹ и другаде.²

2. Фрагмент от бяла мраморна плочка, висок 10 см, широк 8,5 см и дебел около 3 см. Запазена е част от правостояща фигура с жезъл и част от жертвеник (обр. 8). По

Обр. 7. Фрагмент от оброчна плочка на Зевс и Хера от светилището на връх Бабек

Fig. 7. Fragment d'ex-voto de Zeus et de Héra provenant du sanctuaire du mont Babek

Обр. 8. Фрагмент от оброчна плочка на Зевс и Хера от светилището на връх Бабек

Fig. 8. Fragment d'ex-voto de Zeus et de Héra provenant du sanctuaire du mont Babek

положението на жертвеника вляво от фигурата (откъм страната на жертвеника), а не отдясно, както би трябвало да бъде, щом жезълът е в лявата ръка, трябва да допуснем, че е била изправена още една фигура, заради която е бил изобразен жертвеникът. Явно и този фрагмент принадлежи на оброчна плочка на Зевс и Хера и върху него е запазена само част от фигурата на Зевс, обгърната в богато надиплена мантия, и жертвеникът, върху който е приемала излияние Хера. За разлика от първия фрагмент върху втория жертвеникът е четиристранен, с разширение в горната част.

Двата фрагмента, единствените от цялата купчинка, намираща се на връх Бабек, върху които личи добре релефът, са от две различни плочки, посветени на Зевс и Хера. Въпреки че в едно светилище могат да се срещнат и плочки, посветени на други божества освен на тези, на които е посветено светилището, тези ни дават указание, че в светилището на връх Бабек са били почитани Зевс и Хера. Това се допълва и подкрепя от данните, които имаме за религията на траките и за култа на Зевс и Хера.

Известно е, че по високите планински върхове е бил почитан небесният бог Зевс в Гърция³ и Зевс Збелсурд в Тракия.⁴ Г. И. Кацаров е установил, че

¹ Г. И. Кацаров. Светилището на Зевс и Хера при Копиловци. ИАД, IV, 1914, табл. VIII.

² Добруски. МСб, XVI—XVII, 1900, 57, обр. 28—29.

³ P. Perdrizet. Jupiter. D—A, 691.

⁴ R. Pettazzoni. La religione dell'antica Tracia. Serta Kazaroviana, I (ИАИ, XVI), 1950, 291.

през римската епоха в Тракия са били особено на почит Зевс и Хера и под облика на тези гръцки божества са почитани местни тракийски.¹ Ливий е засвидетелствувал това почитане на Зевс, като описва преминаването на Филип V Македонски през Медика и изкачването му на върха на Хемус, където посветил на Юпитер и слънцето два олтара.² А легендата, която разказва Псевдоплатарх за Хемус и Родопе които са се назовавали помежду си Зевс и Хера,³ може да е създадена, за да обясни почитането на Зевс на Хемус и Хера в Родопите.

Местонахождението на оброчната плочка на неизвестната богиня от Родопите и установяването, че на връх Бабек са били почитани Зевс и Хера, ни дава основание да виждаме у богинята от релефа този аспект от почитаната тук богиня, който се застъпвал от образа на Хера. А атрибутите от плочката подчертават това, което ни е известно от оброчните плочки с хиерогамията на Зевс и Хера, а именно, че в този аспект тя е имала хтоничен характер и че била почитана като богиня на женитбата и плодородието. Такъв аспект е имала несъмнено и известната тракийска богиня — женският корелат на Херос—Бендида.⁴ Явно подобно на Херос Бендида е не само богиня на лова и господарка на планините и горите, но и изобщо на плодородието.⁵ Следователно у богинята от Родопите на оброчната плочка от светилището на връх Бабек можем да виждаме един от аспектите на тракийската Бендида, който по-късно е бил отъждествен с Хера.

* * *

Паметниците, намерени в Тракия, ни показват, че между богините от гръцко-римския пантеон най-почитана е била Артемида-Диана. Тази популярност се обяснява с това, че тя е заместила тракийската богиня Бендида.⁶

Точно обратното е с Атина-Минерва. Паметниците, издигнати в нейна чест, са малко.⁷ В релефите тя се представя с класическата иконография,⁸ така както я виждаме в хубавата оброчна плочка от Коларовградския музей (обр. 9).⁹ Атина е облечена в дълъг хитон без ръкави и на главата си носи шлем. Лявата ѝ ръка високо е хванала дълго копие, а спуснатата дясна опира върху кръгъл щит. Понякога на гърдите си носи горгонейона. От тази обичайна иконография обаче се отклоняват изображенията от две оброчни плочки. Едната е намерена в Югоизточна Тракия в Ташла Муселим (Одринско) заедно с още една оброчна плочка на Атина, а другата в Върбовка (Габровско). Върху плочката от Одринско на гърдите на представената богиня е ясно изобразен горгонейон и поради това без колебание тя е изтълкувана като Атина (обр. 10).¹⁰ Но тук, върху тази плочка, останалите подробности от облеклото са особени. Богинята не носи обичайния препасан

¹ G. Kazanow. *Thrakische Religion*. RE, VI, 512.

² T. Liv. XL, 22.

³ Pseudoplatarchus. *De fluv. et mont. nom.* X.

⁴ Дечев. Сб. Кацаров, II (ИАИ, XIX), 1955, 97.

⁵ Пак там, 97; Г. И. Кацаров. Бендида. ИИД, II, 1896, 9—10.

⁶ G. Kazanow. Ein neuer Beiname der Diana. *Jahresh. XVI*, 1913, Beibl. col. 208; P. Collart. *Inscriptions de Philippes*. BCH, LII, 334.

⁷ Kazanow. *Thrakische Religion*. RE, VI, A, 526.

⁸ Horn. Цит. съч., табл. 2, обр. 3.

⁹ Плочката е от бял мрамор с дъговидно извита горна рамка. Височина 37 см, ширина 27 см, дебелина 4,5 см. Вдясно от Атина стои Зевс, прав, обгърнат в мантия, с жезъл в лявата ръка и патера в дясната над пламтящ жертвеник. Пред жертвеника има орел с разперени крила.

¹⁰ Добруски. Цит. съч. АИНМ, I, обр. 147.

пеплос или хитон без ръкави, а препасан хитон с ръкави, чиито гънки се спускат до лактите. При това още по-необичайно е, че тя не само не носи шлем, нито пък е гологлава, а е забулена така, както сме свикнали да виждаме Хера. И хитонът с дълги ръкави, и особено булото са присъщи на Хера, а не на девствената богиня Атина Партенос. Релефът, макар и фрагментиран, е съвсем ясен и не само горгонейонът, но и дългите ръкави, както и булото са много ясно предадени. (Това е отбелязал и Добруски при публикуването на паметника.)¹ Явно е, че няма грешка, а

Обр. 9. Оброчна плочка на Зевс и Атина от Коларовградския музей

Fig. 9. Ex-voto de Zeus et d'Athéna — musée de Kolarovgrad

Обр. 10. Оброчна плочка от Югозападна Тракия — Ташла Муселим (Одринско)

Fig. 10. Ex-voto de la Thrace du sud-ouest — village de Tašla Muselim (arrondissement d'Andrinople)

поради някакви съображения са смесени атрибутите на двете богини. Такъв образ не ни е известен от другаде, ако не сметнем релефа върху скалите на Филипи, където наред с различните аспекти на тракийската Бендида по-рано, преди правилното разчитане на посвещението, се смятало, че е представена Атина с вретено и було.²

Върху плочката от Габровско е изобразена грубо и варварски една права богиня, замахала късо копие с дясната си ръка и с малък кръгъл щит в лявата (обр. 11). Богинята е облечена в дълъг препасан хитон без ръкави и на гърдите ѝ се разпознава горгонейонът, а на главата — шлем. Копието е много късо и ако не беше стойката и цялостната груба изработка, мъчно би се определило какво представлява. Въпреки това обаче ясно, макар и варварски върху плочката е представена една войнствена богиня с атрибутите на Атина. Върху плочката е запазен надпис с посвещението. Надписът е на гръцки език и в него четем, че паметникът се посвещава на Артемида, а не на Атина, както бихме предположили, ако не беше запазен надписът. Авторите, които публикуват плочката,³ обясняват тази аномалия като грешка на каменоделеца, който е разменил имената на двете богини.

¹ Добруски. Цит. съч., АИИМ, I, 147.

² Collart. Philippes, 396—397, табл. LXIII, 2.

³ Т. Николов—Д. Цончев. Новооткрити старини от Търновския музей. ИАИ, VII, 1933, 395—396, обр. 150.

Това смесване на Артемида с Атина напомня едно посвещение на тракийските селяни от територията на Филипи, издигнато в чест на Деана Минервиа.¹ С това име се смята, че се назовава същата Диана-Артемис от Филипи, която в същност е само една латинизирана форма на Бендида. Отделни форми на тази тракийска богиня се смята, че са и всички Диани с различните епитети от Тракия, както и богинята на Неаполис (Кавала), наречена просто Партенос.²

Обр. 11. Оброчна плочка от Габровско
Fig. 11. Ex-voto de l'arrondissement de Gabrovo

стойност и където разместването им не е без значение.

Подобни аномалии при паметниците на Херос са изяснени.³ Траките, възприемайки гръцката иконография, чрез нея — с елементите и атрибутите на тази иконография — представят и своите домашни божества. Тракийският Херос е божество с разнообразни аспекти.⁴ Тази е причината, която води до отъждествяването му с някои гръцки божества, а както смята Д. Дечев, и до създаването на отделни божества, които да поемат тоя или оня аспект на Херос. Повечето от неговите аспекти обаче не са могли да се индивидуализират в отделни божества и затова

Подобни аномалии обаче се срещат често в Тракия, и то в паметници, посветени на най-почитаното божество — тракийския Херос. Но както при оброчните плочки на Херос аномалиите не са случайни, не могат да се смятат за случайни и аномалиите върху плочката от Одринско, където Атина носи облеклото на Хера, нито тази от Габровско, където Атина е назована Артемида. Не случайно в Тракия оброчните плочки с изображение на Херос носят посвещения на Аполон³ или Асклепий⁴ и брадатият Зевс язди като Херос,⁵ а царствената Хера — като ловджийката Артемида.⁶

Оброчните плочки в Тракия са предимно от римската епоха, а иконографията на гръцките божества е проникнала постепенно много рано⁷ заедно с хеленизма и преди да се създаде местна иконография. Ето защо гръцката иконография е много добре позната. Това се вижда и от многобройните паметници, намерени в Тракия, където всеки атрибут или епитет има своя

¹ Collart. *Philippes*, 396, 443.

² Пак там, 443, 111.

³ Г. Кацаров. Тракийското светилище при с. Дийникилий. ГПНБ, 1925, 153, обр. 28, 29, 30.

⁴ Добруски. Цит. съч., АИНМ, I, 59 сл., № 38 сл., обр. 31 сл.

⁵ Пак там, 133—134, № 190, обр. 109; G. Kazanow. *Archäologisches aus Bulgarien*. Anz. Akad. Wien, Phil.-hist. Kl., 1942, 179—185.

⁶ Kazanow. Цит. съч. Anz. Akad. Wien, Phil.-hist. Kl., 1942, 179—185, табл. I.

⁷ Kazanow. Цит. съч., RE, VI, 475.

⁸ И. Венедиков. Светилището при с. Лиляче. ИАИ, XVIII, 1952, 211.

⁹ Дечев. Цит. съч., ИАИ, XVIII, 1952, 48—49.

са били изтъквани с имената и отчасти с атрибутите на гръцките божества, които са застъпвали поотделно тия аспекти.¹

Всичко това трябва да се има пред вид и при тълкуването и на аномалиите върху оброчните плочки на богини.

Върховна тракийска богиня е корелатът на Херос — Бендида.² Нейният образ, тъй както ни е известен от паметници, намерени извън Тракия,³ иконографски е най-близък до Артемида-Диана, обаче не се покрива изцяло. Ето защо, както и при представянето на разнообразните изображения на Херос се изпада също в затруднение при изтъкването на тези качества на Бендида, които не се срещат в класическия образ на Артемида-Диана. Изходът от това затруднение води до нарушаване на установената иконография и появата на паметници, които ни затрудняват при тълкуването. Явяват се паметници не само като плочката от Габровско, където са смесени атрибутите на Атина и Хера, или плочката от Одринско, където са смесени Атина и Артемида, но и като плочката от Западните Родопи, където тракийската богиня възприема постепенно образа на Хера.

Така Бендида като богиня на лова и господарка на горите и планините се явява с името и атрибутите на Артемида-Диана, като богиня на женитбата и плодородието с името и атрибутите на Хера, като покровителка на домашните сръчности, изглежда, взема образа на Атина, но запазва булото на Хера, а като богиня с подчертан войнствен вид, за който е недостатъчен образът на Диана, приема атрибутите на Атина или епитета Минервиа.

Новата оброчна плочка от тракийското светилище на връх Бабек, разгледана във връзка с изображения на богини от Тракия и по-специално във връзка с паметници, при които са смесени атрибути и епитети на различни богини, допринася за изясняване на аномалиите, срещани в паметници, посветени на богини в Тракия. Същевременно плочката от Западните Родопи ни показва един от аспектите на Бендида, както и приюмите, с които тракийският почитател изтъкна нейните разнообразни аспекти.

¹ Дечев. Цит. съч., ИАИ, XVIII, 1952, 48—49.

² Дечев. Цит. съч., Сб. Кацаров, II (ИАИ, XIX), 97.

³ P. Hartwig. Bendis. Leipzig—Berlin, 1897, табл. I, II, обр. 1, 2 сл.

QUELQUES ASPECTS DE BENDIS SUR LES MONUMENTS DE LA THRACE

L. OGNENOVA

(Résumé)

Une plaque votive, découverte dans le Rhodope occidental, a attiré l'attention de l'auteur sur quelques monuments thraces avec une iconographie peu usuelle.

On ne connaît pas jusqu'à présent de représentations semblables à celles de cette plaque votive. Le caractère de la déesse est défini non pas tant par son vêtement et sa pose que par le serpent, les pommes de pin, la branche de sapin et la fleur stylisée qui épouse la forme d'un lys.

Le serpent qu'on rencontre en Thrace même sur les monuments de Zeus et Héra indique le caractère chthonien et agraire de la déesse. La branche de sapin et la pomme de pin sur l'autel, qui sont généralement des symboles d'immortalité et de fécondité, peuvent dans ce cas être interprétés comme des symboles de fécondité et de prospérité surtout si l'on ne perd pas de vue que le Rhodope occidental couvert de forêts de sapins avait une importance considérable par la production de la résine.

La fleur stylisée évoque l'ornement en forme de spirale qu'on retrouve souvent sur des encadrements de reliefs ou sur des vases grecs peints, mais sa figuration nous autorise à croire qu'à l'instar de la branche de sapin c'est un attribut de la déesse protectrice de l'hymen. L'emplacement où ce relief a été découvert — un vieux sanctuaire thrace qui date de l'âge du bronze — et les objets mis au jour témoignent qu'à l'époque romaine on y célébrait le culte de Zeus et Héra, et nous permet de supposer que la déesse thrace, représentée sur la plaque, est bien celle qui, plus tard, fut identifiée avec Héra. Les attributs de la plaque votive indiquent, d'autre part, qu'elle était vénérée sous cet aspect comme déesse de la fécondité et du mariage. C'est sous cet aspect qu'est représentée aussi Bendis — l'hypostase féminine du cavalier thrace — Heros. Il est par conséquent possible que la figure sur la plaque votive du Rhodope occidental soit Bendis sous l'une de ces formes. La déesse qu'on aperçoit sur une plaque votive de la région d'Andrinople (dans le sud-ouest de la Thrace) (fig. 10) y est aussi représentée d'une manière peu commune. Le gorgoneion se détache clairement sur sa poitrine, ce qui a permis d'établir qu'en l'occurrence il s'agit d'Athéna. Cependant, il est étrange que les vêtements ne correspondent pas à l'iconographie classique d'Athéna, répandue aussi en Thrace. Bendis porte non seulement un chiton à manches, mais aussi le voile de Héra au lieu du péplos ceint ou du chiton sans manches et du casque d'Athéna. Il existe certaines difficultés dans l'interprétation d'une autre plaque votive de déesse de la région de Gabrovo (Bulgarie du Nord) bien que l'inscription grecque portant une dédicace soit en bon état (fig. 11). Sans

cette inscription, malgré l'exécution grossière, on pourrait supposer que la déesse armée, un gorgoneion sur la poitrine et coiffée d'un casque, était Athéna. Mais dans l'inscription l'adorateur thrace la nomme Artémis. Cette appellation qui ne correspond pas à l'iconographie a été expliquée lors de la publication comme une faute de l'artisan de pierre.

La confusion entre Athéna et Artémis ne peut être due au hasard de même que celle entre Athéna et Héra. L'inscription des paysans thraces du territoire de Philippos érigée en l'honneur de Diane-Minerve nous y fait penser. On considère que cette appellation de Diane-Artémis de Philippos n'est qu'une forme latinisée de Bendis, ce qui est le cas de toutes les Dianes à épithètes différentes de Thrace.

Une semblable anomalie dans les monuments d'Heros a déjà été éclaircie. L'iconographie grecque a pénétré de très bonne heure en Thrace en même temps que l'hellénisme. L'Heros thrace en tant que dieu avec des attributions diverses s'identifie avec quelques divinités grecques qui se présentent sous l'un de ses aspects. Mais, comme la plupart de ses attributs n'ont pu être reportés au caractère individuel d'une divinité bien déterminée, on les a désignés de noms, et en partie, d'attributs de divinités grecques qui étaient exprimées par l'une de ces apparences. L'interprétation des monuments de déesses avec une iconographie peu habituelle ne doit jamais perdre de vue ces considérations.

Bendis est une grande déesse thrace et l'hypostase d'Heros. Telle qu'elle nous apparaît sur des monuments découverts hors de Thrace, elle se rapproche par l'iconographie d'Artémis-Diane. C'est pourquoi de tout le panthéon gréco-romain elle était en Thrace la plus vénérée de toutes les déesses. Mais la figuration classique d'Artémis n'a pas su exprimer les diverses aspects de Bendis. On se heurte aux mêmes difficultés lorsqu'il s'agit d'expliquer les diverses formes de Bendis, tout comme pour les représentations des différentes attributions du dieu cavalier-Heros, établies par l'iconographie grecque. C'est une dérogation à l'iconographie communément admise et à l'appréciation de ces monuments si difficiles à interpréter. Ainsi, Bendis comme déesse de la chasse et reine des montagnes et des forêts se présente sous le nom et avec les attributs d'Artémis-Diane, comme déesse de l'hymen et de la fécondité — sous le nom et les attributs de Héra; comme protectrice des vertus domestiques elle prend l'apparence d'Athéna tout en conservant le voile de Héra, et comme déesse à caractère guerrier, pour lequel l'apparence de Diane est insuffisante, elle prend les attributions d'Athéna ou bien l'appellation de Minerve.

Cette nouvelle plaque votive du Rhodope occidental aide à expliquer les anomalies des monuments de déesses de Thrace, ainsi que les modes d'expression que les adorateurs thraces utilisaient dans les diverses représentations qu'ils faisaient de Bendis.

СВЕТИЛИЩЕТО НА АПОЛОН ЗЕРДЕНСКИ ПРИ С. КРЪН СТАРОЗАГОРСКО

Гергана Табакова

През 1951 г. 500 м западно от с. Крън, Старозагорско, в ореховата горичка, наречена „Бостанджийската кория“, случайно са били открити фрагменти от мраморни плочки и статуйки. Селяни от ТКЗС, като копали пръст за кирпичи, изкопали един трап, широк 5 м и дълъг 6 м. Именно в този трап на дълбочина 1,50 м те намерили струпани един върху друг 69 фрагмента от оброчни плочки и статуйки. Фрагментите са начупени и може да се помисли, че светилището е било разрушено и плочките са били унищожени, за да се заличат следите от езическия култ. Така, изглежда, е било постъпено и със светилището при Дюлево, Пазарджишко,¹ и светилището при Копиловци, Кюстендилско.²

На 200 м източно от мястото, където са намерени плочките, е местността „Клиселика“ („Черковището“). Тук през 1953 г. при копане на окопи са били открити много фрагменти от керемиди и зидове, градени с ломен камък и хоросан. Наблизо има извор. Възможно е тук да се открият постройките на самото светилище. На около 200 м югозападно от местността „Клиселика“ се намират местностите „Кованлъкът“ и „Дере-юстю“, където притежателите на нивите при оране са откривали зидове от ломени камъни и хоросан. Повърхността на тези местности е осеяна с фрагменти от керемиди и глинени съдове. Може би тук трябва да търсим селището край светилището.

По намерените фрагменти може да се види иконографията на почитаното божество, а по запазените надписи върху някои от тях — и неговото име. Всички фрагменти, с изключение на два, са от оброчни плочки с изображение на тракийски конник. Фрагментите разпределяме в две групи: без надписи и с надписи. Фрагментите без надписи от своя страна разделяме по иконография:

I. Фрагменти от оброчни плочки с изображение на тракийски конник-ловец

1. Фрагмент от горна част на оброчна плочка от бял мрамор, горе закръглена (табл. I, 1). Вис. 11 см, шир. 12 см, деб. 1—2 см.

¹ Л. Ботушарова. Тракийското светилище при Дюлево. ГПлНМ, I, 1948, 63.

² Г. И. Кацаров. Светилище на Зевс и Хера при Копиловци, Кюстендилско. ИБАД, IV, 1914, 89; G. Kazanow. Thrakische Religion. RE, VI A, 511, 1936.

Запазена е фигурата на конника до кръста. Представен е обърнат в три четвърти надясно с издигната десница, в която държи копие. Къдравата му коса е предадена с два реда охлювчета от навити кичури. Релефът е добре моделиран и висок, само хламидата е третирана в съвсем плитък релеф. Високо до дясното му рамо виси къс меч. Подобен меч срешаме в изображението на тракийски конник в светилището при с. Дийникли.¹

2. Фрагмент от подобна оброчна плочка. Вис. 7,5 см, шир. 10 см, деб. 2—3 см.

Запазена е част от главата и бюста на конника, обърнат напред. Косата му е стилизирана и очертана без подробности. Нисък релеф.

3. Горен ляв ъгъл от подобна оброчна плочка. Вис. 10 см, шир. 7,5 см, деб. 2,5 см.

Запазени са дясната вдигната ръка на конника, която държи копие, и развятата зад него хламида. Релефът е нисък и добре моделиран.

4. Фрагмент от подобна оброчна плочка. Вис. 6 см, шир. 6,5 см, деб. 2 см.

Запазени са дясната половина от главата на конника и вдигнатата му дясна ръка с копие. Релефът е грубо моделиран.

5. Горен ляв ъгъл от подобна оброчна плочка. Вис. 5,5 см, шир. 8,5 см, деб. 1,25 см.

Запазени са главата на конника, част от дясната ръка с копие и развятата хламида. Релефът е доста повърсен.

6. Фрагмент от подобна оброчна плочка. Вис. 12 см, шир. 10,5 см, деб. 2—2,5 см.

Запазени са развяващата се хламида и дясната ръка на конника, вдигната в замах. Нисък релеф.

7. Фрагмент от подобна оброчна плочка. Вис. 6 см, шир. 11,5 см, деб. 1—2 см.

Запазени са част от развяващата се хламида на конника и дясната ръка, която в замах държи копие. Нисък релеф.

II. Фрагменти от оброчни плочки с изображение на тракийски конник, който се връща от лов

8. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор, горе закръглена (табл. I, 8). Вис. 16 см, шир. 19 см, деб. 3—4 см.

Запазени са главата и част от тялото на конника, обърнат в три четвърти надясно, и главата на коня. Конникът, изглежда, е облечен в хитон. На дясното му рамо е закрепена развята хламида с кръгла аграфа. Ръката му е силно дръпната назад. Гъстата му къдрава коса е предадена в три реда охлювчета от навити кичури. Плочката е работена от добър майстор каменоделец. Не само фризурата на конника, но и главата на коня е добре моделирана. Чувствува се напрежението на галопиращия кон. Над челото на коня има перчем, а в разтворената му уста се вижда юзда. Висок релеф.

9. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Отчупена от всички страни (табл. I, 9). Вис. 18 см, шир. 12 см, деб. 1,5—3 см.

Запазена е фигурата на конника до кръста. Главата е в три четвърти надясно. Дясната ръка е дръпната назад. Облечен е в къс хитон и на дясното му рамо е развятата хламида. Косата му е стилизирана в един ред охлювчета от навити кичури. Сравнително висок релеф, много добре моделиран.

10. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор (табл. I, 10). Вис. 10 см, шир. 10 см и деб. 3—4 см.

Запазена е фигурата на конника от шията до средата на бедрото на десния крак. Облечен е в къс хитон и на дясното му рамо е прикрепена с кръгла аграфа развятата хламида. Дясната му ръка, дръпната назад, държи крака на сърната. Релефът е висок и добре моделиран.

11. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 9,5 см, шир. 15 см, деб. 2—3 см.

Запазени са предната част на коня с юзда в устата и конникът от кръста надолу, както и част от уловеното животно. Нисък релеф.

12. Фрагменти от оброчни плочки от бял мрамор. Вис. 10 см, шир. 7,5 см и деб. 2—4 см.

Запазени са два фрагмента с фигурата на конника от шията надолу. Той е в ход надясно със силно дръпната назад дясна ръка, свита в лакътя. Облечен е в къс хитон. Развяващата се зад него хламида е прикрепена на рамото с кръгла аграфа. Висок релеф, много добре моделиран.

13. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 10,5 см, шир. 9 см, деб. 2,55 см.

Запазена е част от фигурата на конника от раменете до кръста и част от хламидата.

14. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 9,5 см, шир. 15 см и деб. 1,5—3 см.

Запазени са предната част на коня, десният крак на конника и част от уловеното животно.

15. Десен долен ъгъл от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 12 см, шир. 9,5 см, деб. 2—2,5 см.

¹ Г. И. Кацаров. Тракийското светилище при с. Дийникли. ГПНБ, 1925, 153, обр. 39.

Запазен е лъвът, ухапал муцуната на сърната. Над гърба му се вижда предният десен крак на коня. Релефът е нисък и добре моделиран.

16. Долна част от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 9 см, шир. 15 см, деб. 3,5—6 см.

Запазена е предната част от тялото на лъва, ухапал муцуната на сърната. Висок релеф, добре моделиран.

17. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 6 см, шир. 13 см, деб. 2—2,5 см.

Запазена е само опънатата назад дясна ръка на конника. Нисък релеф.

III. Фрагмент от оброчна плочка с изображение на тракийски конник с патера

18. Горна дясна част от оброчна плочка от бял мрамор, горе закръглена (табл. 1, 18). Вис. 15,5 см, шир. 16,5 см, деб. 5 см.

Запазена е фигурата на конника от раменете (без главата) до коляното на десния крак. Конникът е в ход надясно, с патера в дясната ръка до шията на коня. Главата на коня е несъразмерно малка в сравнение с шията. На челото му има висок перчем. Релефът е нисък и добре моделиран.

IV. Фрагменти от оброчни плочки с изображение на тракийски конник и спътници

19. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор (табл. II, 19). Вис. 9,5 см, дълж. 11,5 см, деб. 2—3 см. Запазена е предната част на коня и тялото на конника от кръста надолу. Пред коня е представена жена в дълъг хитон и с було на главата. Релефът е добре моделиран.

20. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 9 см, шир. 11 см, деб. 1,5—3 см.

Запазени са част от главата и шията на коня и главата на стоящата пред него фигура. Сравнително висок релеф.

21. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 6 см, шир. 10,5 см, деб. 1,5—2 см.

Запазени са част от предния десен крак на коня, главата на стоящата пред него фигура и главата на кучето, ухапало сърна (глиган?). Грубо моделиран релеф.

22. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 7 см, шир. 14 см и деб. 2—3 см.

Запазени са задната част от тялото на коня и десният крак на конника. Зад коня се виждат десният крак и дясната ръка на правостоящата фигура, която държи опашката на коня. Релефът е грубо моделиран.

Една част от фрагментите са така запазени, че не може да се сгрупират по иконография, въпреки (лича ясно) че са от оброчни плочки на тракийски конник.

V. Дребни фрагменти от оброчни плочки на тракийски конник

23. Фрагмент от четвъртита оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 10 см, шир. 8 см, деб. 2 см. Запазена е главата на коня, зад която се вижда щитът на конника, отбелязан с еднорелефна линия. Нисък релеф.

24. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 16 см, шир. 9 см, деб. 2,2—3,5 см.

Запазени са дървото с увитата около него змия и предният десен крак на коня. Релефът е нисък, но много добре моделиран.

25. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 14 см, шир. 14,5 см, деб. 2—4 см.

Запазени са дървото с увитата около него змия и единият преден крак на коня. Нисък релеф.

26. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор, горе закръглена. Вис. 10 см, шир. 10 см, деб. 2—3 см.

Запазена е само част от развяващата се хламида.

27. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 5 см, шир. 6 см, деб. 2,5 см.

Личат само гънките на развявата хламида.

28. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 12 см, шир. 8,5 см, деб. 2,5—3 см.

Запазени са част от широката рамка и крайната гънка на развявата хламида.

29. Горен десен ъгъл от четвъртита оброчна плочка от бял мрамор, счупена на две. Вис. 14 см, шир. 12 см, деб. 4,5 см.

В запазената част на обрамченото с тясна рамка правоъгълно поле се вижда дърво с обвита около него змия, главата на коня с кръгъл перчем на чело и шията му. Релефът е нисък и добре моделиран. Гърбът на плочката е гладко обработен.

30. Фрагмент от оброчна плочка (изглежда четвъртита) от бял мрамор. Вис. 13 см, шир. 12,5 см, деб. 4,5 см.

Запазени са част от хълбока на коня с опашката и десният крак и тялото на конника от кръста до коляното на десния крак. Зад него се вижда част от развяващата се хламида. Релефът е нисък и добре моделиран. Гърбът е гладко обработен.

31. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 11 см, шир. 15 см, деб. 4 см.

Запазени са част от задницата и опашката на коня. Нисък релеф.

32. Долен десен ъгъл от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 6,5 см, шир. 7 см, деб. 1,5—2 см. Вижда се главата на кучето, захапало за хълбока гоненото животно, вероятно сърна. Нисък релеф.

33. Долен десен ъгъл от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 7 см, шир. 8 см, деб. 0,5—3 см. Запазена е само част от тялото на лъва (кучето). Нисък релеф.

34. Долен десен ъгъл от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 6,5 см, шир. 8 см, деб. 3 см.

Изображението е много неясно, но по всяка вероятност е част от долната рамка на плочката и главата на глигана.

35. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 9 см, шир. 4,5 см, деб. 2—3 см.

Запазена е част от шията на коня. От задната страна също има следи от обработване (изображението има вид на хълбок на кон?). Релефът и от двете страни е нисък.

36. Фрагмент от голяма оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 21 см, шир. 13 см, деб. 6—7 см.

Запазена е само предната част на коня и част от тялото на конника — от кръста до под коляното. Плочката е работена в доста висок релеф. Много добре моделирана.

37. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 10 см, шир. 12 см, деб. 2—4,5 см.

Запазена е предната част на коня без главата. Сравнително висок релеф.

38. Фрагмент от доста голяма оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 13,5 см, шир. 11,5 см, деб. 2—4,5 см.

Личи част от рамката, опашката на коня и част от десния му заден крак. Висок релеф.

39. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор, горе закръглена. Вис. 12,5 см, шир. 6,5 см, деб. 2—3 см.

Запазени са опашката и задните два крака на коня и част от хламидата на конника. Нисък релеф.

40. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 8 см, шир. 10,5 см, деб. 2—2,5 см.

Запазени са опашката и задните крака на коня. Нисък релеф.

41. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 9 см, шир. 7,5 см, деб. 2—3 см.

Запазени са част от опашката и задните крака на коня. Нисък релеф.

42. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 9 см, шир. 8 см, деб. 3 см.

Запазена е само опашката и част от задните крака на коня. Нисък релеф.

43. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 8 см, шир. 12 см, деб. 2 см.

Запазени са опашката и задният десен крак на коня и десният крак на конника. Нисък релеф.

44. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 8 см, шир. 9,5 см, деб. 2,5 см.

Запазени са опашката и задните крака на коня и десният крак на конника. Нисък релеф.

45. Долен ляв ъгъл от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 7 см, шир. 6,5 см, деб. 1,5—2 см.

Виждат се задните крака на коня и задният десен крак на кучето. Нисък релеф.

46. Фрагмент от оброчна плочка, горе закръглена, от бял мрамор. Вис. 14 см, шир. 13 см, деб. 2,5—5 см.

Запазени са част от рамката, главата на коня и десният му преден крак. Висок релеф.

47. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 6,3 см, шир. 8 см, деб. 2—3 см.

Запазена е част от предните два крака на коня. Нисък релеф.

48. Долен десен ъгъл от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 9 см, шир. 8 см, деб. 3 см.

Запазена е част от широката рамка, а в полето личат само краката на глигани. Нисък релеф.

49. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 10 см, шир. 12 см.

Изображението е неясно.

VI. Фрагменти от ажурни релефи и статуйки на тракийски конник

50. Фрагмент от ажурен релеф от бял мрамор. Вис. 9,5 см, шир. 19 см, деб. 1—3,5 см.

Запазени са долната широка рамка, олтарът с част от копитото на коня и приклепналата фигура на лъва, изпълнена в съвсем нисък релеф. На обратната страна се очертават два животински крака.

51. Фрагмент от ажурен релеф от бял мрамор с изображение на тракийски конник. Вис. 11 см, шир. 7 см, деб. 3 см.

Запазена е само развятата хламида на конника. Обратната страна е гладко обработена.

52. Фрагмент от статуйка на тракийски конник от бял мрамор. Вис. 7,5 см, шир. 8,5 см, деб. 0—5,5 см.

Запазена е част от тялото на конника около кръста. От обратната страна е моделирана по същия начин.

53. Фрагмент от ажурен релеф от бял мрамор. Вис. 8 см, шир. 7 см, деб. 3—4 см.

Запазено е копитото на десния преден крак на коня, под него се вижда фигура на животно (глиян). Обратната страна е гладко обработена.

VII. Фрагмент от оброчна плочка с изображение на Аполон

54. Между оброчните плочки на тракийския конник се намира и оброчна плочка с изображение на Аполон и Дафне (табл. II, 54). Фрагментът е от бял мрамор, висок 15,5 см и широк 11 см, дебел 1—3 см.

Върху запазената част личи само левият крак на Аполон, част от лирата му и под нея в много малък мащаб фигурата на Дафне с обърната към Аполон глава и вдигната нагоре дясна ръка, завършваща с листа. Лявата ѝ ръка е спусната край тялото. Облечена е с двойно препасан хитон. Косите ѝ се спускат върху раменете.

VIII. Фрагменти от оброчни плочки на тракийски конник с надписи

55. Долен десен ъгъл от оброчна плочка от бял мрамор (табл. II, 55). Вис. 9 см, шир. 14 см, деб. 1,5—2,5 см.

Вижда се куче, захапало муцуната на глиган, чиито глава и предни крака се подават зад цилиндричен жертвеник, в основата си раздвоен. Върху него е десният преден крак на коня. Нисък релеф. Върху рамката има следния надпис (вис. на буквите 0,7 см) (табл. III, 55):

Ἀπόλλωνι ἐπιτάω εὖ
χαριστήριον Μουκιανος Σαλου

Буквата ω е кръгла. Надписът е написан грижливо. Посветителят е с тракийско име Μουκιανος.¹ Епитетът ἐπιτάω = всеслушаш (в смисъл на милостив) се дава на Херос и в други оброчни плочки.²

56. Горна част от оброчна плочка от бял мрамор, горе закръглена (табл. II, 56). Вис. 8 см, шир. 13 см, деб. 2,3 см.

Върху запазената част от плочката се виждат главата на конника, обърната 3/4 надясно, и част от главата на коня. Релефът е нисък и третиран сумарно.

Върху рамката надпис (вис. на буквите 1,5 см) (табл. III, 56):

Θεῷ ἥρωτι Βίβο...

Буквата ω е кръгла.

57. Фрагмент от ажурен релеф от бял мрамор (табл. II, 57). Вис. 15 см, шир. 24,5 см, деб. 0,7 см

Запазени са част от задната половина на коня, следи от предните му два крака върху олтар и следи от задните крака. Долу се виждат куче и глиган, изработени в нисък релеф. Задната част също е обработена.

Върху долната рамка надпис (вис. на буквите 1,4 см) (табл. III, 57):

Ἀπόλλωνι Ζερδηνω Φίλιπ
[ος] Γαίου εὐχήν

Лигатури в рис. 1 ω и Ν, Η и Ν, р. 2 Η и Ν.

Формата на буквата ω е ъгловата. Лигатурите и формите на буквите говорят за дата най-рано края на II или III в. от н. е. Тук тракийският конник е бил почитан като Аполон, като за пръв път го срещаме с нов прякор — Ζερδηνω (Аполон Зерденски).

58. Горна част от оброчна плочка от бял мрамор, горе закръглена. Вис. 5,7 см, шир. 7 см, деб. 0,5—1,5 см.

Запазена е само главата на конника 3/4 надясно. Косата му е стилизирана като лента около главата. Нисък релеф.

Върху горната рамка надпис (вис. на буквите 0,7 см) (табл. III, 58):

Ἀπόλλωνι Ζερδ[ηνω]

Буквите ω и Ν в лигатури.

Буквата ω е ъгловата. И тук Аполон като при № 52 носи прякора Ζερδηνω.

¹ G. Kazanow. Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938, Nr. 498, 609, 633, 738, 1077.

² Г. И. Кацаров. Антични паметници из България. ИАИ, V, 1929, 86; Ив. Велков. Стариците по р. Вит. София, 1927, 34.

59. Долен ляв ъгъл от оброчна плочка с изображение на тракийски конник от бял мрамор (табл. II, 59). Вис. 9 см, шир. 10 см, деб. 3—4 см.

Личат задните крака на коня и кучето. Нисък релеф.

Върху рамката надпис с вис. на буквите 1,5 см, написан много небрежно (табл. III, 59):

Zaiṛdan[os]

**Aυλουζε[νις]*

εϋ[χην]

Дифтонгът *αι* се чете като *ε* и *α* вместо *η*, следователно *Zaiṛdanos* = *Zerdenos*.

Посветителят е тракиецът **Aυλουζε[νις]*¹ и в тази плочка Аполон носи прякора *Zerdenos* както в № 57 и 58.

60. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор (табл. II, 60). Вис. 6 см, шир. 15,5 см, деб. 1,25 см. Запазена е горната закръглена рамка с част от надписа (вис. на буквите 1,5 см) (табл. IV, 60):

**Απόλλωνι Ζε[ρδηνω]*

Буквите *ω* и *ν* в лигатура, *ω* ъгловата.

Формата на буквите е както в № 58.

В тази оброчна плочка Аполон носи прякора *Zerdenos*, както в № 57, 58, 59. Формата на буквите и лигатурите показват най-ранна дата края на II в. от н. е.

61. Долен ляв ъгъл от оброчна плочка от бял мрамор (табл. II, 61). Вис. 12 см, шир. 11,5 см, деб. 3 см.

Виждат се задните крака на коня, а под тях опашката и задните крака на лъва. Нисък релеф.

Върху рамката надпис (вис. на буквите 0,8 см) (табл. IV, 61):

**Απόλλωνι Ζε[ρδηνω]...*

μης ευξαμ[ενος]

Буквата *ω* е кръгла. Аполон носи сигурно прякора *Zerdenos* както в плочките № 57, 58, 59 и 60.

62. Горна част от оброчна плочка от бял мрамор, горе закръглена (табл. II, 62). Вис. 7 см, шир. 5,5 см, деб. 1,5—2,5 см.

Запазени са главата на конника *en face* и бюстът 3/4 надясно със силно изхвърлена назад дясна ръка и част от развятата хламида. Косата му е стилизирана във вид на лента около главата. Нисък релеф.

Върху горната рамка надпис (вис. на буквите 1 см) (табл. IV, 62):

**Απόλλωνι...*

Буквата *ω* е кръгла.

63. Поставка от статуйка от бял мрамор с изображение на тракийски конник (табл. II, 63). Вис. 8,5 см, шир. 19 см, деб. 4—8 см.

Запазена е долната висока поставка, върху която личат следи от краката на коня и цялото копито на предния десен крак.

Върху поставката надпис (вис. на буквите 1,5 см) (табл. IV, 63):

Αὐρ(ήλιος) Μαρκελλος στρατιώτης

Θεῶ Απολλωνι

Буквата *ω* е ъгловата.

Посветителят е *Aurelius Marcellus*. Името *Aurelius* и формата на буквите говори за най-ранна дата края на II в. от н. е.

64. Фрагмент от поставка на статуйка от бял мрамор (табл. II, 64). Вис. 9 см, шир. 16 см, деб. 5,5 см.

Запазена е само долната висока поставка с част от копитата на коня.

Върху рамката надпис (вис. на буквите 1,5 см) (табл. V, 64):

Αὐρ(ήλιος) Οὐάλης Κ...

στραταιω

В 1 р. *Η* и *Σ* в лигатура. Формата на буквите *ω* и *Σ* ъгловата. Латинското име *Valens* е транскрибирано като *Οὐάλης*².

По формата на буквите може да се дагира най-рано края на II в. пр. н. е.

65. Долен десен ъгъл от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 6,5 см, шир. 9 см, деб. 1,5 см. Вдясно се виждат олтар, десният заден крак на глигана и муцуната на кучето. Грубо изработен, нисък релеф. Върху рамката надпис (вис. на буквите 1 см) (табл. V, 65):

¹ G. Kazanow. Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes. Budapest, 1938 Nr. 267, 330, 427, 720, 918, 1051.

² Kazanow. Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, 349, 957.

... *κου βουά[ευτης]*
εὐχ[η]

Посветителят е член на градския съвет (магистрат). Подобен случай срещаме и при светилището на Асклепий в Глава Панега¹ и при село Баткун.²

66. Долен ляв ъгъл от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 7,5 см, шир. 6,5 см, деб. 3 см.

Запазени са част от опашката и задните крака на коня и кучето. Нисък релеф. Върху рамката надпис (вис. на букв. 1 см) (табл. V, 66):

Μουκα[εως]

Името е тракийско и се среща често.³

67. Част от долна рамка на голяма оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 18 см, шир. 20 см, деб. 5,5 см.

Плочката е била изработена в доста висок релеф, което личи от дълбочината на образното поле, но е много повредена и не личи никакъв образ.

Върху рамката надпис (вис. на буквите 2,5 см) (табл. V, 67):

Σ[ε]υτης κατα
ευχη]

В р. 1 *Η* и *Σ* лигирани.

Формата на буквата *Σ* е ъгловата.

Формата на буквите и лигатурите показва най-ранна дата II в. от н. е.

68. Долен десен ъгъл от оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 9 см, шир. 7 см, деб. 1,5—2 см.

Виждат се главата и предните крака на глиган, подаващи се зад олтар, върху които личи десният преден крак на коня, а над главата на глигана — ходилото на конника. Нисък релеф.

Върху запазената част от рамката има силно изтрит надпис с курсивни букви (вис. 0,9 см).

Αλε...

* * *

Повечето от оброчните плочки са горе закръглени и с грубо обработен гръб, но има и четвъртити, а на две от тях гърбовете са гладко издялани — № 29 и 30. Върху някои личат следи от моделиране и на обратната страна. По стил и изработка оброчните плочки № 1, 3, 5, 8, 9, 12, 13, 24, 25, 26, 27 и 28, изглежда, че са излезли от ръката на майстори от едно каменоделско ателие. Някои от тях са изработени във висок, други в сравнително нисък релеф, но са добре моделирани, с подчертаване на подробности.

Фрагментите от оброчни плочки, открити западно от с. Крън, свидетелствуват за съществуването на тракийско светилище, неизвестно досега. Изображенията върху плочките показват, че тук е бил почитан тракийският конник — Херос.

Върху повечето от плочките Херос е представен като конник-ловец, замахнал копие или завръщащ се от лов. Но той е представен и с патера вместо с копие. Върху една плочка вместо обичайния образ на конника виждаме изобразени Аполон и Дафне. Изображенията показват едно доближаване на Херос с Аполон, което се подчертава още повече от надписите върху фрагментите. Така например тракийският конник Херос е наречен веднаж *Ἡρώς ἐπιήκοος*, веднаж *Θεός Ἡρώς Βίρο*.. и четири пъти *Ἀπολλων Ζερδηνος*.

Епитетът Зерденос се среща за пръв път. Повтарянето на този епитет върху оброчните плочки от светилището при с. Крън, Старозагорско, показва, че той е характерен за него. Тук Херос е бил почитан като Аполон Зерденски. Явно Херос е

¹ В. Добруски. Тракийското светилище на Асклепий до Глава Панега. АИМ, I, 1907, 36.

² D. Tsontchev. Le sanctuaire thrace près de Batkoun. Sofia, 1941, 21, 28, 30, 48.

³ Tomashek. Die Thraker, II, 3, 25, 39; Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien, 307; Добруски. Цит. съч., 63 и 46.

бил отъждествен с Аполон¹ и наречен Зерденски по името на някаква местност или селище. От това може да се заключи, че при село Крън е било открито неизвестното досега тракийско светилище на Аполон Зерденски.

Светилището, изглежда, е било особено почитано и върху достигналите до нас фрагменти срещахме имена на посветители тракийци, римски войници и дори един член на градски съвет.

Въз основа на надписите, както и изображенията на плочките може да се приеме, че светилището е било почитано през втората половина на II в. и началото на III в. от н. е.

¹ В тракийските светилища Херос се доближава или отъждествява често с Аполон. Като пример може да се посочи светилището при с. Дийникли. Вж. Г. И. Кацаров. Тракийското светилище при Дийникли. ГПНБ, 1925, 153, обр. 39.

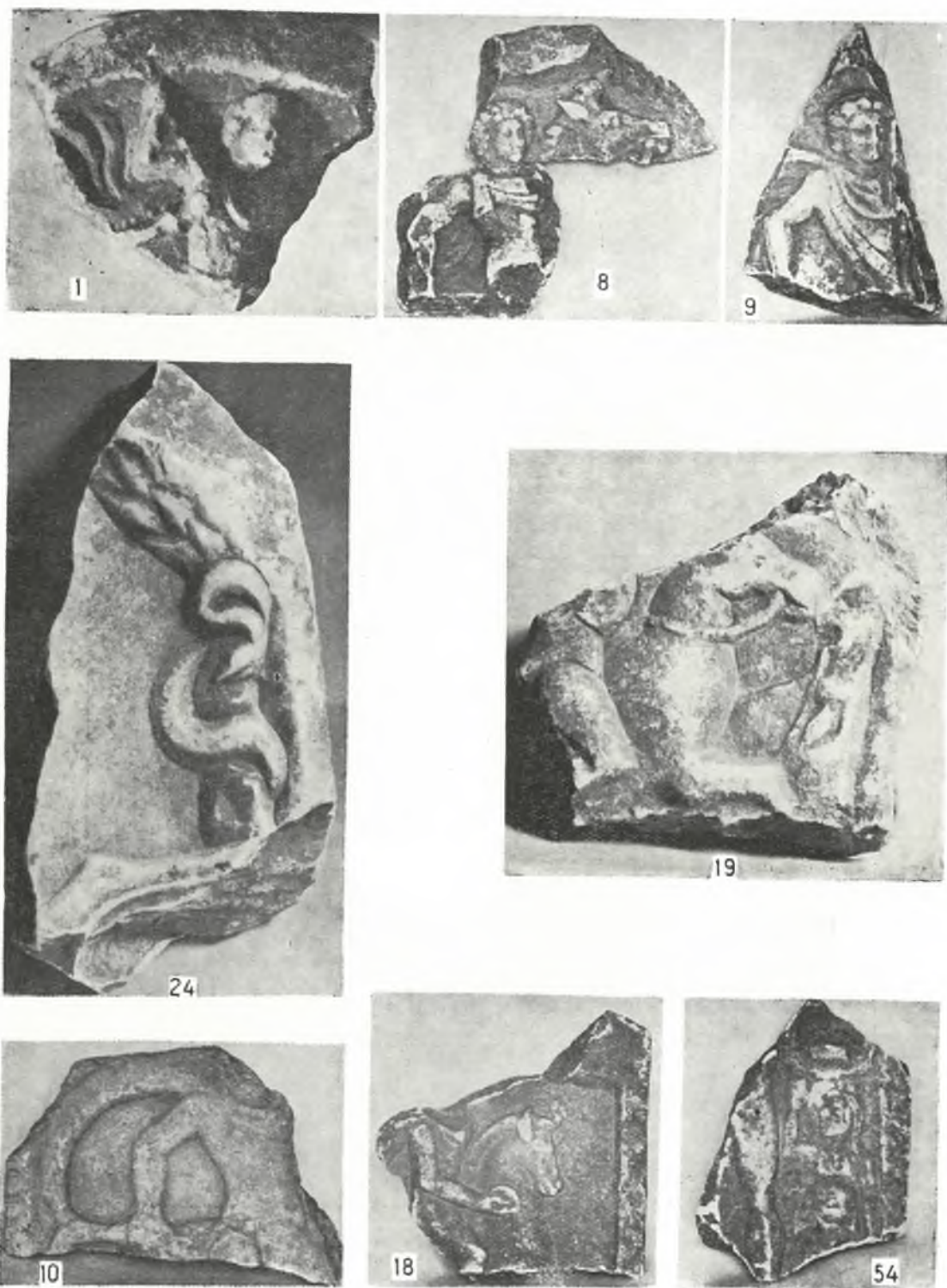

Табл. I. Оброчни плочки от светилището на Аполон Зерденски при с. Крън, Старозагорско
(№ 1, 8, 9, 24, 19, 10, 18, 54)

Pl. I. Plaques votives du sanctuaire d'Apollon Zerdenos près du village de Krân — arrondissement
de Stara Zagora (n° 1, 8, 9, 24, 19, 10, 18, 54)

Табл. II. Оброчни плочки от светилището на Аполон Зерденски при с. Крън, Старозагорско
(№ 55, 56, 59, 57, 61, 62, 63, 64, 60)

Pl. II. Plaques votives du sanctuaire d'Apollon Zerdenos près du village de Krân — arrondissement de Stara Zagora (n° 55, 56, 59, 57, 61, 62, 63, 64, 60)

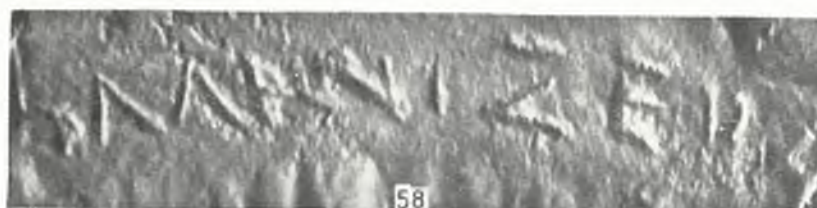

Табл. III. Естампажи от надписи върху оброчни плочки от светилището на Аполон Зерденски при с. Крън, Старозагорско (№ 55, 56, 57, 58, 59)

Pl. III. Estampages d'inscriptions de plaques votives du sanctuaire d'Apollon Zerdenos près du village Kran — arrondissement de Stara Zagora (n° 55, 56, 57, 58, 59)

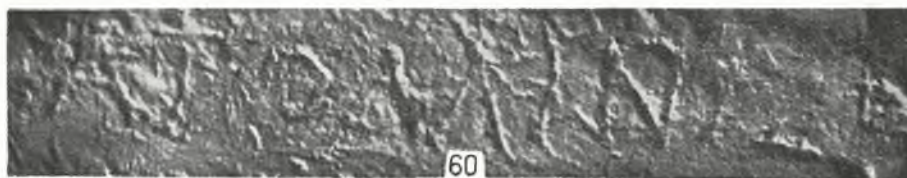

Табл. IV. Естампажи от надписи върху оброчни плочки от светилището на Аполон Зерденски при с. Крън, Старозагорско (№ 60, 61, 62, 63)

Pl. IV. Estampages d'inscriptions de plaques votives du sanctuaire d'Apollon Zerdenos près du village de Krân — arrondissement de Stara Zagora (n° 60, 61, 62, 63)

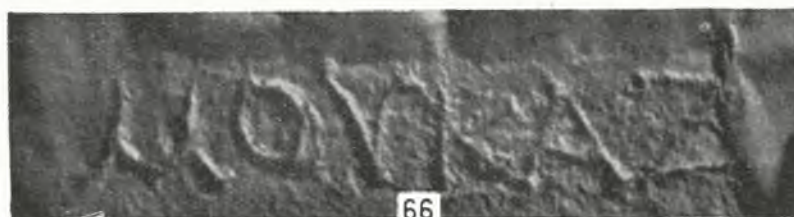
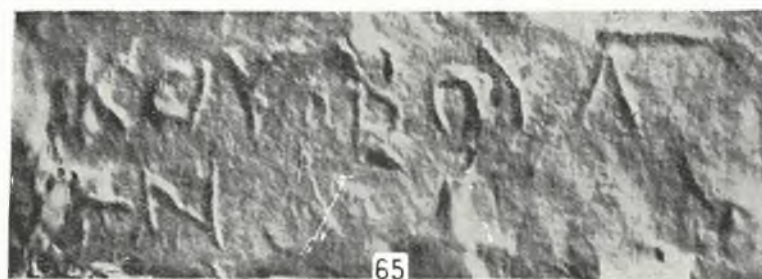
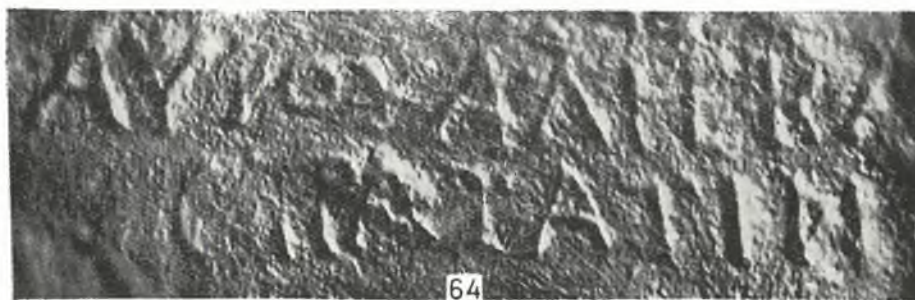

Табл. V. Естампажи от надписи върх оброчни плочки от светилището на Аполон Зерденски при с. Крън, Старозагорско (№ 64, 65, 66, 67)

Pl. V. Estampages d'inscriptions de plaques votives du sanctuaire d'Apollon Zerdenos près du village de Krân — arrondissement de Stara Zagora (n° 64, 65, 66, 67)

LE SANCTUAIRE D'APOLLON ZERDENOS PRÈS DU VILLAGE DE KRÂN, ARRONDISSEMENT DE STARA ZAGORA

G. TABAKOVA

(R É S U M É)

L'auteur décrit des fragments de plaques votives et des statuettes mises au jour en 1951 à proximité immédiate (à environ 500 m à l'ouest) du village de Krân, arrondissement de Stara Zagora. Les matériaux ont été découverts par hasard. Les recherches effectuées ont établi que ces trouvailles proviennent d'un sanctuaire thrace dont on ne connaissait pas jusqu'ici l'existence. Les figures sur les plaques établissent qu'on y vénérait le cavalier thrace — Heros.

Sur la plupart d'entre elles Heros est représenté sous la forme d'un cavalier-chasseur qui brandit une lance en rentrant de la chasse. Mais on le trouve aussi avec une patère. Sur l'une des plaques nous voyons figurer Apollon et Daphné au lieu du cavalier habituel. Les représentations nous font penser à un rapprochement et même à une identification entre Heros et Apollon, ce que viennent confirmer aussi les inscriptions des fragments. Ainsi, le cavalier thrace Heros est appelé une fois *Ἡρώς ἐπηκός*, une autre fois *Θεός Ἡρώς Βίγο* et quatre fois *Ἀπόλλων Ζερδηνός*.

C'est la première fois qu'on relève l'épithète *Zerdenos*, apparemment caractéristique du sanctuaire de Krân. Ici Heros est identifié avec Apollon et appelé *Zerdenos* d'après le nom d'une localité ou d'un sanctuaire. L'auteur conclut que le sanctuaire inconnu jusqu'à ce jour, découvert près du village de Krân, était dédié à Apollon *Zerdenos*.

Il faisait l'objet d'un culte spécial, et parmi les noms de ceux qui le vénéraient se trouvent à côté des noms thraces, des noms de soldats, d'administrateurs ou d'édiles.

Ces matériaux permettent de dater le sanctuaire de la seconde moitié du IIe siècle ou du début du IIIe siècle de notre ère.

ГДЕ СА СЕЧЕНИ ТЕТРАДРАХМИТЕ НА КАВАР, КЕЛТСКИ ВЛАДЕТЕЛ В ТРАКИЯ

Тодор Герасимов

Към античната нумизматика на Тракия обикновено се причисляват и монетите на Кавар, последния владетел на келтската държава, създадена върху една част от територията на някогашното одризко царство, която просъществувала около шестдесет години.¹ От Кавар са познати досега само бронзови и сребърни монети.² Бронзовите са от няколко номинала, а сребърните само от един вид — тетрадрахми.

Наличността на тия монети показва, че в келтската държава е съществувал пазар, на който се е търгувало с парични знаци.

Монетите на Кавар по външния си изглед приличат на съвременните им монети на градовете и владетелите в източната половина на Балканския полуостров. Печатите, с които са били ковани тези монети, са били несъмнено изработвани от местни майстори. Тетрадрахмите на Кавар представляват подражания на извънредно популярните между населението на Балканския полуостров Александрови тетрадрахми, които подир смъртта на Александър III били също тъй копирани и от търговските градове по западния черноморски бряг³ и Пропонтида за улеснение на търговията им с местното население.

За разлика от споменатите тетрадрахми на градовете името на Александър в тетрадрахмите на Кавар е заменено с това на последния.

Лице: глава на Херакъл с лъвска кожа, привързана под брадата, надясно.

Опако: *ΒΑΣΙΛΕΩΣ* Зевс с открити гърди седи на престол, наляво. В про-
ΚΑΥΑΡΟΥ тегнатата дясна ръка той държи орел, а с лявата се опира на жезъл. Пред краката му се намира фигурка на жена в дълъг хитон, права насреща. В двете ѝ ръце има по една факла (обр. 1, 1).

¹ Г. Кацаров. Келтите в стара Тракия и Македония. СпБАН, кн. XVIII, 1918, 64; Ив. Венедиков. Келтското нашествие в нашите земи през III в. пр. н. е. ИПр, XI, 3, 1955, 77 сл.; Г. Михайлов. Към историята на Тракия през IV - III в. пр. н. е. Сб. Кацаров, II, 1955, 157 сл.

² Н. Мушмов. Монетите на тракийските царе (Сборник Дякович). София, 1927, 234 сл.

³ Т. Герасимов. Неиздадени автономни монети от Месемврия на Черно море, ИНМ, Бургас, I, 1951, 30; Герасимов. Находки от месемврийски и одесоски тетрадрахми. ИВАД, X, 1956, 65.

Фигурката пред Зевс представя богинята Артемида. Тук тя е поставена като допълнителен знак към главния монетен тип на обратната страна на тия тетрадрахми. Такива допълнителни знаци има и върху тетрадрахмите на споменатите градове от Балканския полуостров и Мала Азия. Тези отличителни знаци са играли ролята на гербове на съответния град. Така например тетрадрахмите на Месемврия имат за отличителен знак шлем с грива,¹ тия на Одесос — обърната надолу ам-

Обр. 1. Тетрадрахми на Кавар и Кабиле
Fig. 1. Tétradrachmes de Cavarus et de Cabyle

Обр. 2. Тетрадрахми на Кабиле
Fig. 2. Tétradrachmes de Cabyle

фора и монограмата *ΟΑΗ*,² тетрадрахмите, сечени от гр. Лампсак — предна половина на крилат кон (пегас) и пр. Несъмнено и образът на Артемида върху тетрадрахмите на Кавар е имал същото предназначение. В случая обаче се касае за белег на града, в чиято монетарница са ковани монетите на този келтски владетел. Досега този знак не е разглеждан в нумизматичната литература. А той е важен, тъй като въз основа на него ние можем да установим где са били ковани тетрадрахмите на Кавар.

Между тетрадрахмите с името на Александър III Велики, сечени късно подир този владетел, има няколко емисии, в които е представена фигурка на Артемида също така в дълъг хитон и с две факли в ръцете. В тези тетрадрахми богинята се изобразява в два варианта; в един тя е с покривало на главата — полос (обр. 2), а в друг тя е представена без него (обр. 1, 2). Тези тетрадрахми Л. Мюлер⁴ въз основа на привидна прилика на нашия образ с едно изображение

¹ Т. Герасимов. Находки и пр., 70 сл.

² B. Pick — K. Regling. Die antiken Münzen von Dakien und Moesien. Berlin, 1910, I, 520 сл.

³ A. Baldwin. Lampsakos; the Gold Staters, Silver and Bronze Coinages, AJNum, LIII 1924, 67.

⁴ L. Müller. Numismatique d'Alexandre le Grand. Copenhagen, 1855, 170 сл.

на Артемида върху монети на гр. Перинт на Мраморно море отнесе към нумизматиката на последния град.

Според нас изказаното от Мюлер предположение не може повече да се поддържа, тъй като то не се подкрепя от убедителен пример на аналогичен отличителен знак от монетите на Перинт. В посочения от Мюлер тип на Артемида богинята е представена в къс до над коленете хитон, тичаща встрани. В протегнатите ръце тя държи по една факла, косата ѝ е привързана на кок и няма полос на главата. Този тип на Артемида върху монетите на Перинт е подражание на някакво копие от статуята на тая богиня, създадена от скулптора Стронгилион¹ за светилището в Мегара, Гърция.²

От посочените особености във фигурата на Артемида по монетите на Перинт става ясно, че тя не представлява никаква аналогия на Артемида върху тетрадрахмите с името на Александър III. Ето защо въпросният образ на Артемида не представлява герб на Перинт.

Град Перинт е поставял като свой отличителен белег по монетите си образа, представляващ две предни половини на скачащи коне, съединени гърбом. С такъв знак са не само най-ранните сребърни и бронзови монети на града, но и сечените от него през III в. пр. н. е. златни статери и тетрадрахми с името на Александър Велики.³ Следователно и занимаващите ни монети не са сечени в тоя град. Тогава ще трябва да дирим аналогия на образа на Артемида в монетите на някой друг от градовете в Тракия. И действително съвсем сходен образ на тая богиня намираме върху редица бронзови автономни монети на гр. Кабиле на р. Тонзос (Тунджа).⁴

В тях Артемида също така е облечена в дълъг до земята хитон, права на среща. В двете си ръце държи по една дълга факла. На главата ѝ има полос (обр. 3).

Това тъй близко сходство между образа на Артемида от тетрадрахмите с името на Александър III и този от бронзовите монети на гр. Кабиле ни дава право да приемем без колебание, че тетрадрахмите с допълнителния знак, представляващ Артемида с две факли, са сечени в гр. Кабиле.

Това наше твърдение се подкрепя и от още един довод. Той се състои в сходството между главата на Херакъл от въпросните бронзови монети на Кабиле и тази от тетрадрахмите. В първите монети (обр. 3) долната челюст на лъвската кожа, покриваща главата на Херакъл, е стилизирана много неестествено като голям, щръкнал нагоре зъб, така както тя е предадена и в същите тетрадрахми (обр. 2). Изтъкнатото сходство показва, че главата на Херакъл върху бронзовите монети, които са с по-груба изработка, е схематично повторение на главата от тетрадрах-

Обр. 3. Бронзови монети на Кабиле

Fig. 3. Monnaies de bronze de Cabyle

¹ G. Richter. The Sculpture and Sculptors of the Greeks. New-Haven, 1930, 244 и табл. 557, 643.

² F. Imhoof-Blumer and P. Gardner. Numismatic Commentary on Pansanias, JHS, 1886, табл. A, No. 1—11.

³ Т. Герасимов. Антични монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия, ИБАИ, XV, 1946, 70.

⁴ D. Tacchella. Monnaies inédites de Cabyle et de Mesembria sur la mer Égée., Rev. Num., 1900, 257 сл.; G. Seure. Nouvelles monnaies de Cabyle de Thrace, Rev. Num., 1907, 159 сл.

мите на същия град. По този начин установихме, че Кабиле, което нещо досега не беше известно, е сякъл не само бронзови, но и сребърни монети през III в. пр. н. е. Върху тези тетрадрахми е поставян като герб на града образът на Артемида с две факли, зает от монетите от дребен номинал.

Сега, след като показахме, че образът на Артемида в дълъг хитон и държаща две факли е отличителен белег на Кабиле в Тракия и че този град е сякъл тетрадрахми, подражаващи типовете на Александровите тетрадрахми, смятаме за естествено да приемем въз основа на голямото сходство между допълнителния знак в тетрадрахмите на Кавар и герба от тетрадрахмите на Кабиле, че и сребърните монети на този келтски владетел са били ковани в монетарницата на гр. Кабиле. В подкрепа на това наше твърдение изтъкваме една подробност от техническо естество, която не може да се отхвърли. При сравнението, което направихме между образите от лицевата страна на тетрадрахмите на Кабиле (обр. 1, 2) от една емисия без името на монетния магистрат и тези на Кавар (обр. 1, 1), установихме, че те са произлезли от един и същ монетен печат. Това е могло да стане само в монетарницата на гр. Кабиле, а не другаде.

Употребата на един монетен печат на Кабиле за тетрадрахмите на Кавар може да се обясни или по причина на икономия, или по причина на спешност. За да не се губи много време за гравирание на нов монетен печат за горната страна на тетрадрахмите, управата на монетарницата е употребила съществуващ вече печат, като е бил изработен само нов печат за опаката страна, гдето вместо името на Александър III Велики е трябвало да стои името на Кавар.

Печаторезачът е бил същият, който е приготвил монетния печат и за опакото на тетрадрахмите от споменатата емисия (без магистратско име). Това се потвърждава от начина на третиране на фигурката на Артемида, която е представена и на двете места без полос на главата. Главата на Херакъл от тетрадрахмите на Кавар, съответно на тия от Кабиле, показва прилика в стилно отношение с главата на Херакъл от две емисии месемврийски тетрадрахми с монограми на монетните магистрати ПЕ и МЕ.¹ Тук кичурите грива са предадени не в редици един над друг както обикновено се представят в другите монетни образи, а са начертани в различни посоки. Всеки кичур е означен с тънки успоредни линии, представляващи космите. Носът на Херакъл е без гърбика. Долната челюст на лицето е месеста.

Посочената близост между тетрадрахмите на Месемврия и тия от Кабиле и Кавар ни дава основание да приемем, че долният монетен печат за споменатата емисия тетрадрахми на Кабиле и на Кавар, а несъмнено и горните печати са били изработени от същия гравьор, който е приготвил печатите на месемврийските тетрадрахми с монограмите ПА и МЕ. Ползуването от услугите на месемврийски гравьор е едно указание, че в дадения момент между двата града са съществували тесни връзки.

Установеният по-горе факт, че за лицето на тетрадрахмите на Кавар е бил употребен същият печат, от който е произлязъл образът на тетрадрахми на гр. Кабиле, спомага да установим относителната хронология не само на въпросните монети, но и на споменатите емисии месемврийски тетрадрахми, които са със същите стилови особености. От Полибий знаем, че Кавар е съдействувал да се сключи в 219 г. пр. н. е. мирът между Византион и витинския цар Прусий и наскоро след

¹ N. Breitenstein. Studies in the Coinages of the Makedonian Kings. Acta Archaeologica, XIII, 1—3, Copenhagen, 1942, 252, обр. 28—29.

тая дата той е загинал по време на въстанието на траките срещу келтското иго.¹ Следователно тетрадрахмите на Кавар са отсечени преди посочената дата. Същият *terminus ante quem* важи и за тетрадрахмите на Кабиле от емисията без името на монетен магистрат. Все по това време ще трябва да се датуват и месемврийските тетрадрахми с монограмите ПА и МЕ.

От обстоятелството, че тетрадрахмите на Кавар са били сечени в монетарницата на Кабиле, изникват някои въпроси върху политическото и икономическото положение на гр. Кабиле, както и за отношенията между този град и келтския цар.

Кабиле е било едно от няколко селища в Тракия, основани от македонския цар Филип II.² Градът е бил разположен на един кръстопът, в който се събирали важни съобщителни пътища, водещи от долината на р. Марица към черноморското крайбрежие и от Беломорието и Пропонтида към север. Това изгодно положение е спомогнало на Кабиле да се издигне като значителен административен и стопански център на областта, населявана от тракийското племе селети. Несъмнено Кабиле е запазил това си положение до късно време и през римското владичество, като е бил вероятно избран и за административен център на образуваната тогава стратегия Селетика. Градът, както изглежда, е започнал да сече свои монети едва подир прекъсване владичеството на Лизимах над Тракия, по което време възвърнали свободата си и другите градове в източния дял на Балканския полуостров и почнали да сечат монети, израз на тяхната автономност.

От изложеното по-горе ние видяхме, че освен бронзови монети, които са били предназначени за нуждите на местния пазар, Кабиле е пуснал в обръщение през средата на III в. пр. н. е. и тетрадрахми, употребявани предимно за търгуване с далечни градове и страни. Коването на сребърни монети от едър номинал — тетрадрахми — е един показател, че Кабиле по това време е просперирали в икономическо отношение подобно на градовете Месемврия и Одесос на Черно море. Своето издигане и благосъстояние този град е дължал на търговията си с богатия хинтерланд по течението на Хеброс (Марица) и на Тонзос (Тунджа), отгдето е доставял за износ суровини и различни стопански произведения. Тия стоки Кабиле е препращал в пристанището на Месемврия, който град през дадения период е бил един от най-активните търговски центрове на западния черноморски бряг,³ за което свидетелствуват неговите многочислени емисии тетрадрахми. Изтъкнатото положение на Кабиле като център на търговска дейност показва, че той е могъл да се развива благодарение на обстоятелството, че е бил укрепен подобно на другите градове, като Месемврия и пр., и не е пострадал от набезите на келтите,⁴ които са се установили, както знаем, в тая част на Тракия. И той заедно със съответната територия е останал въвн от обсега на тяхната държава.

Коването на тетрадрахмите на Кавар в монетарницата на Кабиле е могло да стане само при добри отношения между двамата съседи. Засега нямаме преки данни, от които да се вижда, че и Кабиле подобно на гр. Бизантион, и както се допуска и за градовете по западния бряг на Черно море, е плащал трибут на келтите. Не е изключено отсичането на тетрадрахми на Кавар в монетарницата на

¹ Polyb. VI₅₂; Кацаров — Дечев. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949, 138.

² К. Иречек. Пътувания по България. Пловдив, 1899, 673; Г. Кацаров. Цар Филип II Македонски. София, 1922, 213 сл.

³ Т. Герасимов. Находка и пр., 74

⁴ Т. Блаватская. Западнопонтийские города в VII—I вв. до н. э. Москва, 1952, 158 сл.

гр. Кабиле да е било именно един начин на плащане подобен трибут, при което градът е бил задължен не само да доставя дължимото количество благороден метал на Кавар, но и да го преработва в определен брой тетрадрахми, които Кавар е могъл да употреби в търговията с някои центрове по Черно море, Пропонтида и М. Азия.

За връзки с търговци отвън наемква и Полибий, който пише, че Кавар е предоставял голяма сигурност на търговците, които идвали в Понта. Въз основа на това съобщение трябва да приемем, че Кавар, ако не е владеел пряко една ивица земя от черноморския бряг, той е контролирал някое пристанище там и го е използвал за пряка връзка с търговци отвън. Следователно тетрадрахмите на Кавар са били отсечени не да се задоволи честолюбието на един малък династ, ласкан и покварен, както пише Полибий, от негов съветник, грък от Халкедон, а да отговорят на една необходимост в момента — нуждата от парични знаци за търгуване с по-далечни страни.

В сравнение с тетрадрахмите на градовете и на други елинистически владетели тия на Кавар са много по-редки. Това може да се обясни с обстоятелството, че те са сечени в последните години от царуването на Кавар и затова са в малко количество.

QUELLE EST LA VILLE OÙ LES TETRADRACHMES DE CAVARUS, ROI CELTIQUE, ONT ÉTÉ FRAPPÉES

T. GERASIMOV

(Résumé)

Dans cet article l'auteur s'est efforcé d'établir l'endroit où furent frappées les tétradrachmes du roi des Celtes. Il prend pour point de départ la représentation d'Artémis avec deux flambeaux en face de Zeus assis (fig. 1). Il considère que la représentation d'Artémis est ici un signe distinctif d'un atelier monétaire, et non pas d'un magistrat monétaire.

Cette même figure d'Artémis vêtue d'un long chiton, debout, de face, tenant deux flambeaux est représentée aussi sur certaines émissions de tétradrachmes avec la nom d'Alexandre le Grand, frappées bien après sa mort (fig. 1, 2). L. Müller (Numismatique d'Alexandre le Grand) (170), par suite d'une ressemblance apparente entre ce signe et la représentation d'Artémis avec deux flambeaux sur des monnaies autonomes de bronze de l'époque impériale de Périnthe, attribue ces tétradrachmes d'Alexandre à cette ville. Selon nous, cette attribution est incorrecte, car Müller considère aussi comme appartenant à Périnthe des tétradrachmes dont le signe distinctif est composé de deux chevaux dos à dos qui galopent et dont on ne voit que le poitrail. Ce sont là les armes de la ville de Périnthe. En outre, l'Artémis des monnaies de bronze de cette ville est d'un type quelque peu différent. Sur celles-ci la déesse est vêtue d'un court chiton; elle est en train de courir avec deux flambeaux. C'est pourquoi les tétradrachmes d'Alexandre avec la figure d'Artémis à chiton long, debout, de face ne peuvent avoir été frappées dans l'atelier monétaire de Périnthe. Par ailleurs, l'auteur a trouvé des représentations semblables à celles de ces tétradrachmes sur des monnaies de bronze de la ville thrace de Cabyle (fig. 3). Il est donc permis d'affirmer que ces monnaies avec le nom d'Alexandre le Grand furent frappées à Cabyle. Ce que vient confirmer aussi la ressemblance entre la tête d'Héraclès des monnaies de bronze de Cabyle et celle des tétradrachmes. Sur celles-ci la mâchoire inférieure de la peau du lion est stylisée sous forme d'une grande dent dressée. La mâchoire inférieure des monnaies de bronze de Cabyle est traitée, bien que plus grossièrement, de la même manière (fig. 3).

Par suite de la similitude existant entre la représentation d'Artémis des tétradrachmes du roi celtique Cavarus (fig. 1, 1) avec les représentations des tétradrachmes de Cabyle, l'auteur considère que les monnaies de Cavarus ont été frappées, elles aussi, dans l'atelier monétaire de Cabyle. A l'appui de cette affirmation il convient de faire remarquer que la figure sur l'avvers des tétradrachmes de Cavarus est imprimée avec le même sceau monétaire que celui des tétradrachmes de l'émission de Cabyle,

sans le monogramme d'un magistrat monétaire. C'est pourquoi l'auteur estime que seul l'atelier monétaire de Cabyle a pu les fabriquer.

La frappe des tétradrachmes de Cavarus remonte à une date antérieure à l'an 218 avant notre ère, car c'est en cette même année qu'eut lieu la destruction du royaume celtique par suite du soulèvement des Thraces. Ce terminus ante quem permet aussi de dater de la même époque les tétradrachmes de Cabyle (l'émission citée).

Le fait que Cavarus faisait frapper ses tétradrachmes à Cabyle témoigne que c'était une ville fortifiée et, tout comme Messembria et d'autres cités du littoral de la Mer Noire et de la Propontide, elle n'avait été ni conquise ni détruite par les Celtes. Sa situation géographique favorable au carrefour des grandes voies de communication lui a permis de prospérer; cette prospérité s'est traduite par les émissions de monnaies qui imitaient les tétradrachmes d'Alexandre tellement populaires parmi les Thraces.

Entre Cabyle et le roi Cavarus il y avait de bons rapports de voisinage, et ce souverain faisait certainement frapper ses monnaies dans les ateliers de la ville.

Il est vraisemblable que Cabyle, tout comme Byzantium et d'autres villes de Thrace, aient payé un tribut à ce roi. Peut-être bien que l'une des formes de ce tribut consistait précisément à battre la monnaie de Cavarus au lieu d'une livraison de lingots d'or.

НОВООТКРИТИ ЛАТИНСКИ НАДПИСИ ОТ УЛПИЯ ЕСКУС

Теофил Иванов

През последните години (1952—1954) музейната сбирка при развалините на античния град от римското владичество Улпия Ескус до с. Гиген, Плевенско, се обогати с четири новооткрити латински надписа. С изключение на надпис № 4 останалите три надписа (№ 1—3) са намерени при изкопни работи в землището на с. Гиген и произхождат от некропола на Ескус. В статията си включихме и един паметник (№ 5), открит отдавна в с. Байкал, Плевенско, което е разположено на около 5 км западно от древния град.¹

Тук публикуваните паметници разкриват нови данни за етническия и социалния произход на населението на Ескус през I—III в. и на римското селище при с. Байкал. Освен това те хвърлят светлина върху историята на Ескус, а надпис № 4 свидетелствува за съществуването на колегия на августианите в града.

1. През пролетта на 1952 г. при копане на пръст за тухли в местността „През ливади“ навън и непосредствено до югоизточния край на дворната ограда на трудово-кооперативното земеделско стопанство в с. Гиген бил намерен гроб, до който бил повален надгробен паметник с латински надпис. Не разполагаме с точни данни за устройството на гроба, гробния инвентар и обичаите, извършени по време на погребението. Умрелият бил погребан чрез заравяне. Намервачът начупил плочата, без да обърне внимание, че тя съдържа надпис, понеже плочата била паднала с лицевата страна надолу.

Надгробната плоча е изработена много грижливо от бял варовиков блок. Тя има правоъгълна форма (обр. 1). Висока е 1,50 м, широка 0,96 м и дебела 0,16 м. Лицевата страна на плочата е издадена навън дъговидно. Върху плочата е издълбан латински надпис в девет реда. С изключение на последните два реда (8 и 9) надписът е поместен в рамката на *tabula ansata*. На обр. 1 не се виждат дръжките на *tabula ansata*, както и текстът на последните два реда. Редовете на надписа били предварително начертани, както много добре личи по леко врязаните хоризонтални линии. Буквите са грижливо предадени. Характерно е изписването на буквата В в

¹ Паметниците от с. Гиген били прибрани от Асен Бешков, милиционер—пазач на старините в Ескус, който ми съобщи своевременно за тях. Тук му изказвам моята благодарност. Паметникът от с. Байкал сега се пази в музея на гр. Оряхово.

думата *duplicarius* (края на 2-ия ред). Двете извити части на буквата не се допират в средата на буквата. Също така долната извита линия не се свързва с отвесната хаста на буквата (обр. 2). Извитата дъговидна част на буквата Р в 4-ия ред също

Обр. 1. Надгробен паметник на Тиберий Юлий Акут от Ескус
Abb. 1. Grabstele von Tiberius Iulius Acutus, gefunden in Oescus

TI·IVLIVS·ICCI
F·ACVTVS·DVV
LICARI
PANSIA DO
TREVER·IXIT
AN·LX·ME·ANN·
XX·VI

H·S·L
HERES·F·C

Обр. 2. Факсимиле на надгробния паметник на Тиберий Юлий Акут
Abb. 2. Faksimile der Inschrift auf der Grabstele von Tiberius Iulius Acutus

не се затваря и не се докосва до отвесната хаста на буквата. Буквата М има полегати странични хасты. Височината на буквите в отделните редове е различна: 1-и ред — 9 см, 2-ри ред — 8 см, 3—5-и ред — 7 см, 6-и ред — 6 см, 7-и ред — 5 см, 8-и ред — 16 см и 9-и ред — 8 см (обр. 2).

Надписът гласи:

- I. Ti(berius) Iulius, Icci
f(ilius), Acutus dub-
licariu[s ala]
Pansia[n](a), dom(o)
5. Trever, [v]ixit
an (nis) LX, mer (uit) ann(is)
XXXVI.
H(ic) S(itus) E(st).
Heres f(aciendum) c(uravit).

Името на покойника е предадено в пълната форма: лично име, родово име, бащино име, когномен и народностна принадлежност. Имената му са италиейски. Родовото име Iccius е рядко.¹ Тук то се среща за пръв път в надписи от Ескус и изобщо от Долна Мизия. Когноменът Acutus е засвидетелствуван у нас в един надпис от античния град Марцианопол (при с. Река Девня, Варненско).² От надписа се установява, че покойникът бил на действителна служба, когато умрял. Не се споменава неговата длъжност във войската, но тя се подразбира. Той е бил войник, който поради особените си бойни качества бил удостоен със званието *duplicarius*, което му давало правото на двойно възнаграждение.³ Римски войници със званието *duplicarius* са познати от няколко надписа, намерени в Мизия.⁴ В надписа от Ескус стои формата *duplicarius* = *duplicarius*. В случая имаме b вместо p. Същото явление се наблюдава във формата *Aegybtus* = *Aegyptus*.⁵

Обикновено в надписите след званието *duplicarius* следва военната част, в която е служело лицето, например името на легиона, кохортата, алата и пр. В нашия надпис думата непосредствено след званието *duplicarius* е почти унищожена от намервача на надписа. Тук има място за изписването само на три букви. Първата буква липсва. От втората буква се вижда горната част на една отвесна хаста и от третата буква — горната островърха част на една буква, която може да бъде само буквата А. След тази къса дума от три букви идва името на военната част — *Pansia[n](a)*. Следователно трябва да се допусне, че на мястото на унищожения край на 2-ия ред първоначално е стояла думата *ala*, която завършва на буквата А, както е в надписа. В случая думата *ala* е дадена в *abl. sing.* вместо в по-обичайната форма *gen. sing.* Аблативната форма е по-рядка, но същевременно и по-стара. Предпоследната буква N е унищожена. Върху паметника няма място за последната буква А. Изглежда, че тя не е била изписана, както не е била изписана буквата О в думата *domo* (края на 4-ия ред). Името на алата представлява прилагателно, образувано от

¹ Dessau. ILS, II, 3242.

² Д. П. Димитров. Надгробните плочи от римско време в Северна България. София, 1942, 26, № 16, обр. 75. За примери от други места извън България вж. Dessau. ILS, III, Ind., 164.

³ J. Marquart. *Römische Staatsverwaltung*. Leipzig, 1882, II², 544; Fiebigger. RE, V, 1842 сл.

⁴ G. I. Kazanow. *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*. Budapest, 1938, 112, 599 (от с. Лиляче, Врачанско); Теофил Иванов. ИАИ, XVII, 1950, 330 сл., № 1 (от с. Карансен, Търновско).

⁵ CIL, III, Suppl., 14136.

един когномен Pansa¹. Същото образуване Pansiana¹ е засвидетелствувано върху тухлени печати от Далмация, Италия и др.² Самата ала е била наречена така по името на своя началник Pansa. Досега са известни доста много али от различни места на римските провинции, наречени по този начин, например: ala Frontoniana, ala Indiana, ala Longiniana, ala Tampiana и др.³

Обр. 3. Надгробен паметник на Гай Юлий Лонгин от Ескус

Abb. 3. Grabstele von Gaius Iulius Longinus, gefunden in Oescus

Въпросната ала Pansiana не е засвидетелствувана досега в Ескус нито от писмените извори, нито от епиграфските паметници, включително римските военни дипломи. Тя се среща сега за пръв път. Изглежда, че тя е била на гарнизон в Ескус, щом като войникът на действителна служба Тиберий Юлий Акут е умрял и бил погребан в некропола на Ескус. Паметникът бил издигнат от неговия наследник, името на когото не се споменава в надгробната плоча.

Покойникът е произхождал от келтското племе тревери,⁴ което е населявало в римско време земите, разположени от двете страни на река Мозел, приток на река Рейн. Най-забележителният градски център в земите на треверите бил градът Augusta Treverorum (сега гр. Трир в Германия). За пръв път в надпис от Ескус и изобщо от Мизия се среща лице от племето тревери. Това е нов принос към въпроса за етническата принадлежност на населението на Ескус и за лицата, които са служели в гарнизона на античния град. За преселници в Мизия от Галия и Германия съдим и по други надписи.⁵

Прави силно впечатление продължителната служба на войника-покойник. Той е прекарал под военните знамена 36 години,⁶ а е живял всичко 60 години. Ако приемем, че той е умрял като войник на действителна служба, следва, че е постъпил

във войската на 24 години. Фактът, че надгробната плоча е издигната от наследника на покойника, показва, че той се е бил заселил при Ескус.

¹ CIL, V, 5832 от Милано (29 г. н. е.): C. Vibio Pansa cos. Консул със същото име е известен в 43 г. пр. н. е. CIL, XVI, Dipl. 79: P. Licinio Pansa, L. Attio Macrone cos. (15. IX. 134); CIL, XVI, Dipl. 80: P. Licinio Pansa, L. Attio Macro (= Macrone) cos. (16. X. 134).

² CIL, V, 8110; CIL, III, 3213.

³ Cichorius. RE, I, 1225, № 3.

⁴ R a u. RE, VI A, 2301 сл.

⁵ Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. София, 1949, I, 21; II, 93, 375, № 339.

⁶ От Свищов произлиза един надпис, от който узнаваме, че един войник служил 30 години. Паметникът е от I в. н. е. Геров. Цит. съч., 70, № 2.

Разглежданият надгробен паметник съдържа редица белези, които спомагат да се постави в една сравнително приблизителна хронологична рамка. Така например при него липсва формулата *D(is) M(anibus)*, която се среща много рядко при паметници от I в. на н. е.¹ и е обичайна за паметниците от II—IV в. Формулите *N. S. E.* и *F. C.* са характерни също за паметниците от I в. на н. е.² Те се срещат по-рядко върху паметници от II в. и изчезват през III в. Друг важен белег за датиране е означаването на името в неговата пълна форма. То е типично за по-ранната епоха и продължава през I в. на н. е. Продължителната служба на покойника сочи към I в. на н. е.

Като вземем предвид всички изброени елементи, трябва да отнесем паметника на Тиберий Юлий Акут към втората половина на I в. на н. е., вероятно към Флавиево време. Това е един от все още малкото на брой ранни надписи от Ескус.

2. Надгробна плоча от бял варовик, употребена като похлупак на една по-късно построена каменна гробница, която била открита случайно през м. юли 1954 г. на левия бряг на корекцията на река Искър. Порадиridoшлите през пролетта води на река Искър и също поради валежите брегът се срутил и на повърхността се показали каменните блокове на гробницата.³ Плочата има правоъгълна форма (обр. 3). Висока е 2,25 м, широка 0,90 м и дебела 0,28 м.

Горната част на надгробната плоча представлява триъгълен фронтон, в средата на който е издялана релефна розета и два релефни акантови листа отстрани.⁴ Акротерите на плочата са украсени с по една полупалмета. Успоредно на раменете на триъгълния фронтон са разположени два акантови листа (обр. 4).

Надписното поле е правоъгълно (високо 1,70 м, широко 0,65 м и дълбоко 0,035 м). То е оградено с рамка. Надписът се състои от 11 реда. Буквите са гриж-

Обр. 4. Горната част на надгробния паметник на Гай Юлий Лонгин

Abb. 4. Oberer Teil der Grabstele von Gaius Iulius Longinus

¹ За надгробните формули вж. Димитров. Цит. съч., 13 сл.

² Пак там, 18.

³ Гробницата заедно с гробния инвентар ще бъде публикувана на друго място.

⁴ За надгробни плочи с триъгълен фронтон и подобна украса от римско време от Ескус и други места вж. Димитров. Цит. съч., 23 сл.

ливо издълбани. Лигатури не се срещат. Характерни са изписванията на буквите А, В, М, Q, R и др. За разделителен знак се употребява триъгълна точка (обр. 5). Височината на буквите е 5 см. Надписът гласи:

G·IVLIVS·G·F·
 MENENIALON
 GINVSHERACL
 EAVET·LEG·V·
 MAC·VIX·ANN
 IS·L·H·S·E·
 G·IVLIVS·HER
 MES·LIBERTID
 EMQVEHERES
 OPTIMOPATRO
 NO·SVO·F·C·

Обр. 5. Факсимиле на надписа върху надгробния паметник на Гай Юлий Лонгин

Abb. 5. Faksimile der Inschrift auf der Grabstele von Gaius Iulius Longinus

- I. G(aius) Iulius, G(ai) f(ilius),
 Menenia, Longinus. Heracl-
 ea, vet(eranum) leg(ionis) V
5. Mac(edonicae), vix(it) ann-
 is L. H(ic) s(itus) e(st).
 G(aius) Iulius Her-
 mes, libert(us) id-
 emque heres
10. optimo patro-
 no suo f(aciendum) c(uravit).

Надписът се състои от две части. Първата част съдържа данни за покойника, а втората част — за лицето, което се е погрижило да издигне надгробния паметник.

Обр. 6. Надгробен паметник на Атия Романа от Ескус

Abb. 6. Grabstele von Attia Romana, gefunden in Oescus

Името на покойника е предадено в пълната форма както при предходния паметник: лично име, родове име, бащино име, трибата, когномен и родното място. Всичките имена на покойника са италиейски — *Gaius Iulius Longinus*. Той е бил пълноправен римски гражданин. Личното и родовото име напомнят императорска романизация от Юлиево—Клавдиево време. Когноменът *Longinus* се среща върху няколко надписа от Мизия.¹

По-нататък в надписа се казва, че покойникът принадлежал към трибата *Menenia* и е произхождал от град *Heraclea*. Лице от трибата *Menenia* не е засвидетелствувано досега не само в Ескус, но изобщо в Мизия. Тук тя се споменава за пръв път в паметник от нашите земи. Трибата *Menenia* е една от 16 по-стари триби в Италия, получила името си от рода *Menenia*.² От редица паметници тя е засвидетелствувана в значителен брой италиейски градове, като например в Рим, Помпей, Херкулан, Пренесте, Сурент, Фелтрия, Нуперия, Абелин, Сурнум, Вицетия, Улубре и др.³

Възниква въпросът, за коя Хераклея става дума в разглеждания надпис от Ескус. В античността са съществували няколко градове с името *Heraclea*.⁴ Един от тях е градът *Heraclea Sintica* (по надписи се среща още и *Sentica*) при сегашния град Демирхисар в Гърция.⁵ Оттам произхожда един войник на действителна служба в I италиейски легион с гарнизон в *Novae*, сега местността „Стъклен“ при Свищов.⁶ Обаче той се числи към трибата *Fabia*, която се среща при лица от този град. Други имена на триби в Хераклея Синтика не са известни досега. В такъв случай трудно е да се приеме, че покойникът Гай Юлий Лонгин е произхождал от Хераклея Синтика, от която не са известни жители, принадлежащи към трибата *Menenia*. Изглежда, че се касае за друга Хераклея. При сегашния град Битоля в Македония е съществувал в античността градът *Heraclea Lyncestis*.⁷ Но и от този град няма лица, числящи се към трибата *Menenia*. Друг град с името Хераклея се намира на Пропонтида (Мраморно море).⁸ Трибата *Menenia* не е засвидетелствувана там.

Към същата триба принадлежи един ветеран от V македонски легион, роден в гр. *Vicetia* в Северна Италия. Паметникът е намерен в с. Злокучене,⁹ Скопско, и спада към територията на античния гр. Скупи. Трябва да се предположи, че в надписа от Ескус се касае за италиейската Хераклея, макар че в нея досега не са засвидетелствувани лица от трибата *Menenia*, доколкото зная от достъпната ми ли-

¹ Геров. Цит. съч., № 209; Detschew. AB, XXXI, 1939, 113, Nr. 16 — надпис от с. Арчар, (Рациария) Видинско; ИАИ, I, 1921—1922, 245 — от с. Добри дол, Видинско (паметникът е пренесен от Рациария); ИАИ, VIII, 1934, 89 сл. — от с. Коприва, Плевенско; Димитров. Цит. съч., № 88 — от Свищов (античния град Нове); Ив. Велков, ИАИ, V, 1928—1929, 369 — от с. Чомаковци, Врачанско.

² Kubitschek. De romanorum tribuum origine ac propagatione. Wien, 1882, 13, 66, 74; Kroll. RE, XV, 838.

³ Dessau. ILS, III, Ind., 594.

⁴ Oberhummer. RE, VIII, 423 сл.

⁵ Пак там, 429.

⁶ CIL, III, 7441.

⁷ Oberhummer. Цит. съч., 429, № 5.

⁸ Пак там, 429, № 8.

⁹ Борка Јосифовска. Надгробен споменик на L. Apuleius Valens, ветеран от V македонска легја. Сборник, Скопје, 1955—1956, 80, заб. 10, 88, заб. 86. Паметникът не е публикуван.

тература. Установено е, че войниците от V македонски легион през I в. се набирали от Италия, както се вижда от техните италийски имена. Покойният Гай Юлий Лонгин също така е бил от италийски произход.

Въпреки трудностите, пред които се изпечваме, когато искаме да локализираме Хераклея, разглежданият надпис е интересен за историята на Ескус, за състава на населението на града и в списъка на пришелците се включва още едно лице от трибата Мелепіа и от град Хераклея, непознати за Ескус.

Покойникът бил ветеран от V македонски легион. След завършване на военната си служба той се е заселил в Ескус. Дали в града, или в крайлагерно селище, това не може да се установи със сигурност. В надписа не се споменава колко години той е служил във войската. Починал е на 50 години.

За издигането на паметника се е погрижил освободенецът Gaius Iulius Hermes, който същевременно бил и негов наследник. Освободенецът е от гръцки произход, навярно от Мала Азия. Той носи личното и родово име на своя патрон, а е запазил своето предишно гръцко име Hermes. Това име като име на роби и освободенци е познато от няколко надписа от Мизия. От надписа се вижда, че покойникът ветеран приживе е имал свои роби, чийто труд използвал в къщи или на полето.

Въз основа на композицията на надписа, употребените надгробни формули H.S.E., F.C., палеографските особености и други надписът може да се отнесе към I в. на н. е. В пълно съгласие с тази датировка се явяват стилните елементи на надгробната плоча: триъгълният фронтон и украсата, състояща се от розета, палмети и акантови листа, които са характерни за надгробните плочи от I в. на н. е. Изглежда, че този паметник е малко по-късен, отколкото предходният надпис.

3. През есента на 1953 г. при копаене на варница при новостроящото се училище в бежанския квартал на с. Гиген между с. Гиген и тоя квартал, гдето се е простирал некрополът на Ескус, била намерена каменна гробница, ограбена още от рано. Гробницата била направена от четири правоъгълни варовикови блокове, които образували правоъгълната основа на гроба. Гробницата била ориентирана в посока север—юг. Как е бил ориентиран скелетът, не се знае.

На северната страна била използвана като строителен материал една надгробна плоча от варовик с правоъгълна форма (обр. 7).

Плочата е висока 1,30 м, широка 0,60 м и дебела 0,15 м. Оформлението на горния край твърде много напомня украсата на надгробния паметник на ветерана Гай Юлий Лонгин (надпис № 2), макар че те не са едновременни. В средата на триъгълния фронтон се вижда шестолистна розета. Отстрани на розетата са изобразени два продълговати акантови листа. Акротерите на плочата са украсени с по една полупалмета. Рамката около надписното поле е изпълнена с релефен лозов ластар — гроздове и листа.

D M
ATTAE·RO
MNAE·VIX·
ANNIS·LV·
LVCIVS·FA
BRICIVS·
PACATVS·
PIENTISSI
MAE·CON
IVGIPOSV
IT

Обр. 7. Факсимиле на надписа върху надгробния паметник на Атия Романа от Ескус

Abb. 7. Faksimile der Inschrift auf der Grabstele von Attia Romana

¹ Геров. Цит. съч., № 190 и 194 (CIL, III, 8087 и 8083) — от с. Арчар (Рациария) Видинско; В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. София, 1952, № 56; CIL, III, 6124 — от Лом; CIL, III, 7434 — от с. Лъжане, Плевенско. За либертини с името Hermes вж. Dessau. ILS, III, Ind., 201.

Надписното поле е обрамчено. Височината на буквите е 5 см (обр. 7).

Надписът гласи:

- I. D(is) M(anibus).
 Attiae Ro-
 manae vix(it)
 annis LV.
 5. Lucius Fa-
 bricius
 Pacatus
 pientissi-
 mae con-
 10. iugi posu-
 it.

В надписа са лигирани TI (2-и ред), MA (3-и ред) и NN (4-и ред).

Имената на покойната Attia Romana са италиийски. В няколко надписа от Мизия се среща мъжкото лично име Attius,¹ от което е произлязло женското име Attia, което се среща за пръв път в Ескус и в Мизия. Когноменът Romana е твърде разпространен в другите римски провинции,² но у нас се явява за пръв път.

Съпругът, който се погрижил да издигне надгробната плоча на своята съпруга, носи италиийски имена — Lucius Fabricius Pacatus. Родовото име Fabricius се среща върху паметник от Търново³ от първата половина на II в. на н. е. То е средноиталийско име.⁴ Среща се често и в надписи от други провинции. Когноменът Pacatus е рядък в надписите от Мизия.

Надгробният паметник принадлежи към II в. на н. е.

4. Долна част от мраморна статуйка, намерена всред развалините на Ескус преди много години (обр. 8). Височина 0,13 м, дължина 0,15 м и дебелина 0,083 м.

От изображението се вижда само дългата дреха, която се спуска до пръстите на краката. Навярно е представено женско божество, което е трудно сега да се определи. Върху поставката е издълбан латински надпис. Височина на буквите 1,5 см (обр. 9).

- I. L(ucius) Val(erius) Eutyches
 aug(ustalis) col(oniae) v(otum) po(suit).

Посветителят на статуйката е освободенецът от гръцки произход Lucius Valerius Eutyches. Той носи личното и родово име на своя патрон, а пази като когномен предишното си гръцко име Eutyches. Той е участвувал в колегията на августалиите, която се е грижела за поддържане на императорския култ в града Ескус.⁵ Длъжността на августалиите била почетна и пожизнена. Начело на колегията е стоял патрон — заможно и високопоставено лице от градската аристокрация. Тази по-

¹ Геров. Цит. съч., № 327 (CIL, III, 759) — от Нове при Свищов; Геров. Цит. съч., № 359 — от с. Караисен, Търновско; Геров. Цит. съч., № 384 — от Плевен; Димитров. Цит. съч., 50, № 108, обр. 74 — от Плиска, Коларовградско.

² Dessau. ILS, III, Ind., 235.

³ ГПНМ, II, 1950, 88 сл.

⁴ Schulze. Geschichte der lateinischen Eigennamen. 1904, 258, 3.

⁵ За функциите на тази колегия изобщо вж. Marquart. Цит. съч., I², 197 сл.; Liebenam. Städteverwaltung im römischen Kaiserreich. Leipzig, 1900, 345; Neumann. RE. II, 2349.

Обр. 8. Долна част на мраморна статуйка на богиня от Ескус
Abb. 8. Unterer Teil der Marmorstatuette einer Göttin, gefunden in Oescus

Обр. 9. Факсимиле на надписа върху долната част на
статуйката на богиня от Ескус
Abb. 9. Faksimile der Inschrift auf dem unteren Teil der
Statuette einer Göttin, gefunden in Oescus

четна длъжност е засвидетелствувана за колегията на августалиите в Ескус от един надпис от Турну-Магурели в Румъния (сега надписът е в Букурещкия музей).¹ Ръководителят на колегията се е наричал *pater augustalium*, както можем да съдим по косвен път от един надпис от с. Арчар, Видинско,² който ни осведомява за колегията на августалиите в античния град Рациария. За августал се говори в още един новооткрит паметник от Ескус, намерен през 1952 г. по време на разкопките на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките.³ За сега най-много данни имаме за колегията на августалиите в Рациария.⁴

¹ CIL, III, 7429.

² CIL, III, 12646.

³ Непубликуван.

⁴ Геров. Цит. съч., № 193, 197, 221 и др. Също ГНМ, VI, 1932—1934, 55, № 14.

Разглежданата статуйка от Ескус се отнася към II в. или първата половина на III в. на н. е. В подкрепа на това се явяват и някои палеографски особености на надписа. Така например Y има къса хоризонтална чертичка малко под началото на отвесната хаста. Същия характер има буквата Y при един надпис от Пловдив от времето на Север Александър (222—235),¹ при други два недатирани надписа от Пловдив², при един недатиран надпис от гр. Варна³ и др.

Обр. 10. Мраморен жертвеник на Митра от с. Байкал, Плевенско — дясната страна

Abb. 10. Marmoraltar (rechte Seite) von Mithras, gefunden im Dorf Baikal, Kreis Pleven

Обр. 11. Мраморен жертвеник на Митра от с. Байкал, Плевенско — лявата страна

Abb. 11. Marmoraltar (linke Seite) von Mithras, gefunden im Dorf Baikal, Kreis Pleven

5. Жертвеник от бял едрозърнест мрамор, изкопан преди двадесетина години в с. Байкал, Плевенско. Той е висок 0,60 м. Тялото му е високо 0,29 м, широко 0,21 м и дебело 0,17 м. Долният придав е дълъг 0,21 м, широк 0,21 м и висок 0,17 м. Изработката на жертвеника е грижлива.

¹ Kalinka. ADB, № 50.

² Пак там, № 79 и 101.

³ Пак там, № 283, обр. 85.

17 Известия на Археологическия институт, кн. XXII

Върху дясната страна на жертвеника е изработено релефно изображение на ойнохое с прищипнато по средата устие (обр. 10). Върху лявата страна на жертвеника се вижда релефно изображение на патера (обр. 11). И двете изображения са свързани с култа на божеството Митра, комуто е издигнат жертвеникът, както показва надписът, издълбан върху лицевата страна на жертвеника (обр. 12 и 13).

Надписът гласи:

Обр. 12. Мраморен жертвеник на Митра от с. Байкал, Плевенско — лицевата страна

Abb. 12. Marmoraltar (Vorderseite) von Mithras, gefunden im Dorî Baikal, Kreis Plevén

I. Deo in(v)icto
sac(rum).

Viator, L(ucii) Gavi(i)
Maximi ser(v)us.

5. V(otum) s(olvit) l(ibens)
m(erente).

Височината на буквите е: 1-и ред — 3,5 см, 2—5-и ред — 3 см. Последните две букви TO на думата inicto (края на 1-и ред) са по-малки от останалите букви на реда. Това се обяснява с обстоятелството, че каменоделецът е искал да помести името на божеството на първия ред, обаче не можал да си разпреди добре разполагаемото място.

Характерно е изписването на някои букви. Така например буквата С е доста

DEO·INICTO
SAC
VIATOR·L·GAVI
MAXIMI·SERVS
V·S·L·M

Обр. 13. Факсимиле на надписа върху жертвеника на Митра от с. Байкал, Плевенско

Abb. 13. Faksimile der Inschrift auf dem Altar von Mithras

отворена (редове 1-и и 2-и). Долната част на буквата G се завива доста навътре. Подобна форма на буквата G имаме върху един паметник от Коларовград,¹ датиран в 155 г. на н. е., върху един паметник от с. Гълъбник,² Димитровско, от времето на Север Александър (222—235) и др. Буквата S е издължена. Буквата M има полегати странични хасти.

¹ Kalinka. Цит. съч., № 128.

² Пак там, № 44.

Жертвеникът е посветен на Митра, който в случая се означава с израза *deus invictus*. Обикновено в латинските надписи божеството Митра се нарича *deus invictus Mithras*, *dēus sanctus Mithras*, *deus invictus*, *Sol invictus Mithras* и др.¹

Посветителят на жертвеника е робът *Viator*, означен само с неговото име и пълното име на господаря му — *Lucius Gavius Maximus*. Това е изобщо начинът, по който се означават робите върху надписи от римската епоха. Името *Viator* е когномен, но нерядко то означава и лично име, както в нашия случай.² Това име е засвидетелствувано в значение на лично име в два надписа от нашите земи, единият надпис от Търново (пренесен там от развалините на Никополис ад Иструм при с. Никюп, Търновско)³ и другият надпис от гр. Варна,⁴ представляващ списък на ефеби от Одесос (215 г. на н. е.).

И трите имена на господаря на роба са италиийски. У нас за пръв път се явява родовото име *Gavius*, познато от значителен брой латински надписи от другите римски провинции.

Надписът върху жертвеника от с. Байкал има и някои фонетични особености. Тук се среща *inicto*=*invicto* и *serus*=*servus*. Изчезването на *V* пред *U*, което се е изписвало по същия начин, а се е чувал звукът *U*, наблюдаваме в много латински надписи. Така например: от Allifi — *[I]ucundus Piladus serus*(=*servus*);⁵ от Далмация — *conserus*=*conservus*.⁶

Жертвеникът показва материалните възможности на роба Виатор, който се погрижил да издигне мраморен жертвеник на божеството Митра. Митра като покровител на доброто е имал под своя защита и всички отрудени, в това число и робите. От с. Байкал произхожда една оброчна мраморна плочка с изображение на Митра.⁸

Но култът на Митра е бил особено разпространен в Ескус, гдето са били настанени ветерани или войници, когато *V* македонски легион е бил там на гарнизон или пък някоя друга военна част.⁹ В Ескус е имало специална колегия за поддържане на култа към Митра. В един надпис се говори за *pater sacrorum dei invicti* — висша длъжност в колегията.¹⁰

¹ Dessau. ILS, III, Ind., 545.

² Пак там, стр. 253.

³ М. Мирчев. ИАДВ, VIII, 1951, 24, № 52. За четенето на името вж. Геров. Цит. съч., № 521.

⁴ Геров. Цит. съч., № 651.

⁵ Dessau. ILS, III, Ind., 72.

⁶ CIL, IX, 2398.

⁷ CIL, III, Suppl., 8554.

⁸ Непубликувана (сега в Археологическия музей при Българската академия на науките в София, инв. № 508).

⁹ За култа на Митра в Долна Мизия и в Ескус вж. Янко Тодоров. Паганизъмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. София, 1928, 140 сл.

¹⁰ Пак там, стр. 148.

NEUENTDECKTE LATEINISCHE INSCRIFTEN AUS ULPIA OESCUS

T. IVANOV

(Zusammenfassung)

Der Verfasser veröffentlicht vier neuentdeckte Inschriften aus Ulpia Oescus beim Dorf Gigen, Kreis Pleven (Nordbulgarien) und eine aus dem Dorf Baikal, Kreis Pleven (5 km westlich von Oescus):

1. Rechteckige Grabstele aus Kalkstein, 1,50 m hoch, 0,96 m breit, 0,16 m dick (Inschrift Nr. 1, Abb. 1 u. 2). Der Bestattete, Tiberius Iulius Acutus, war *duplicarius* (in der Inschrift *dubicarius*). Es wird zum ersten Male *ala Pansiana* erwähnt, wahrscheinlich nach dem Namen des Kommandeurs Pansa. Von Herkunft ist der Tote Treverer. Die Inschrift wird ins 1. Jahrhundert datiert. Sie stammt wahrscheinlich aus der Zeit der Flavier.

2. Rechteckige Grabstele aus Kalkstein. Der obere Teil stellt einen dreieckigen Giebel dar (Inschrift Nr. 2, Abb. 3 bis 5). Höhe 2,25 m, Breite 0,90 m, Dicke 0,28 m. Es wird zum ersten Male die *tribus Menenia* in Inschriften sowohl aus Oescus als auch aus Mösien und Thrakien erwähnt. Der Bestattete, Gaius Iulius Longinus, stammt aus Heraclea. Aus der Inschrift geht nicht hervor, um welche Heraclea es sich handelt; wahrscheinlich ist die italische Heraclea gemeint. Datierung 1. Jahrhundert.

3. Rechteckige Grabstele aus Kalkstein, 1,30 m hoch, 0,60 m breit, 0,15 m dick. Der obere Teil bildet einen dreieckigen Giebel (Inschrift Nr. 3, Abb. 6 u. 7). Datierung 2. Jahrhundert.

4. Unterer Teil einer Marmorstatuette. Sie stellt eine weibliche Gottheit in langem Gewand dar. Höhe (jetzt) 0,13 m, Breite 0,15 m, Dicke 0,083 m (Inschrift Nr. 4, Abb. 8 u. 9). Der Widmer der Statuette ist ein Freigelassener griechischer Abstammung, wahrscheinlich aus Kleinasien, und Mitglied des Augustalenkollegiums in Oescus. Datierung um das 2. oder erste Hälfte des 3. Jahrhunderts.

5. Altar aus weißem Marmor, 0,60 m hoch, 0,21 m breit, 0,17 m dick. Auf der einen Seite ist eine Oinochoe, auf der andern eine Patera zu sehen. In die Vorderseite ist eine Widmung an Mithras graviert (Inschrift Nr. 5, Abb. 10 bis 13). Der Widmer ist Sklave. In der Inschrift finden sich die Formen *serus* = *servus* und *inicto* = *invicto*. Datierung erste Hälfte des 3. Jahrhunderts.

ЮЖНАТА ПОРТА НА ВЪТРЕШНИЯ ГРАД В ПРЕСЛАВ, НЕЙНИЯТ
ГРАДЕЖ И АРХИТЕКТУРЕН ТИП¹

Вера Иванова

Разкопаване

С разкопаването през 1948 и 1949 г. на местността „Радула“ в Преслав (обр. 1) се целеше преди всичко да се уясни връзката между моста на Тича, Кръглата църква и евентуално южната порта на външната крепостна стена с двореца и така да се определи и посоката на една от главните улици на стария град. Точно тук стената на вътрешната крепост не само не беше проследена, но дори и мястото ѝ не беше уточнено. Това се вижда най-добре от различните начертания, които ѝ са дадени в известните досега планове на Преславската крепост.²

Разкопаната площ през двете лета на 1948 и 1949 г. е правоъгълник от около 670 кв. м с дължина към 27 м и ширина 25 м. Освен това през 1948 г. направихме един кръстовиден сондаж в североизточния ъгъл (при е на плана — обр. 2), за да видим във връзка с по-нататъшното разкопаване характера на евентуално запазени там сгради. През 1948 г. вдигнахме горните пластове в северната половина на площта, гдето се намериха остатъци освен от две пещи за вар от сгради или колиби край тях (при б на плана) и по един-два реда камъни от стени на леки постройки.

Разчистените през 1949 г. стени, макар и неравномерно запазени, очертаха напълно плана на крепостна порта, съставена в партера от четири помещения, по две от страни на павирания проход (обр. 3). Откритата през 1948 г. част беше в същност северозападният ъгъл на южната порта на Вътрешния град. В северната стена беше запазен и входът в помещение А, и то така, както е бил допълнително стесняван: зад добавката стоеше на място първоначалната мазилка върху

¹ Бележка на редакцията. Тъй като археологическият материал не предлага достатъчно сигурни данни, възстановката на южната порта на Вътрешния град на Преслав допуска няколко възможности. Поради това частта от статията, посветена на тая възстановка, се печата като дискусийна.

² К. Шкорпил. Бележки за старата българска столица Преслав. ИАД, IV, 1914, обр. 93; Кр. Миятев. Българското изкуство през IX и X век. Сб. България 1000 години, 1930, обр. 5; К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав. Сб. България 1000 години, табл I; Й. Господинов. Преслав. Минало, старини, Шумен, 1928, план на стр. 24—25; Кр. Миятев. Велики Преслав. Водач за старините. София, 1934, обр. 1; 2^о изд., план на стр. 7.

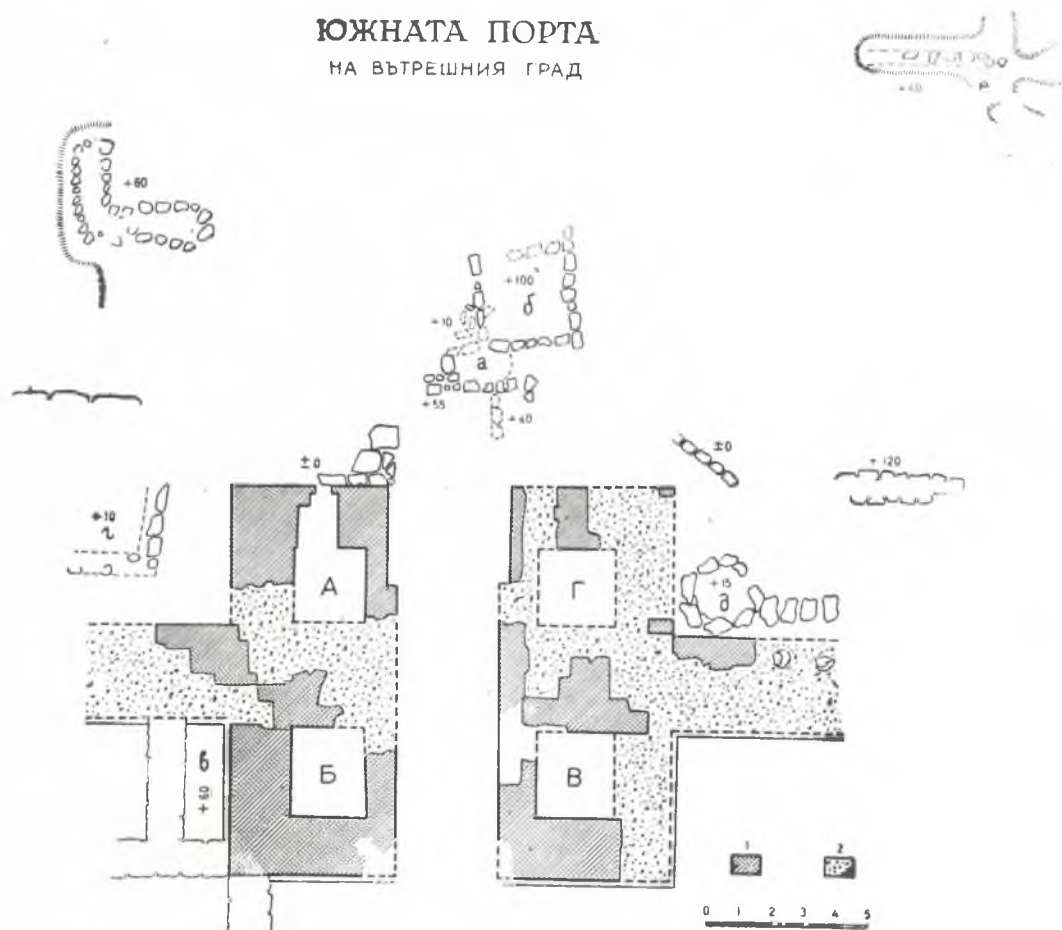

Опр. 1. Топографска снимка на местността
 I — дворец; II — южна порта; III — Кръгла църква

Fig. 1. Relevé topographique de la localité
 I — le palais; II — la porte sud; III — l'Eglise ronde

дясната страна на отвора. Южната стена на това помещение представлява продължението на крепостната стена вътре в портата, но тук блоковете на стената бяха в по-голямата си част вдигнати. Бяха напълно разрушени до самия цокъл и стените на южната половина на западната част на портата — помещение Б. В източната половина от стените на вътрешното, северното помещение (Г) беше запазено много малко, и то главно от средната част на северната стена, точно там, гдето

ЮЖНАТА ПОРТА НА ВЪТРЕШНИЯ ГРАД

Обр. 2. План на разкопките (1948—1949)

Fig. 2. Le plan des fouilles (1948—1949)

би трябвало да се очаква отвор, ако там би имало врата. В южната част на същата източна половина стените на юг и на запад стояха до 1,40 м височина, т. е. бяха на 0,30 м под сегашното равнище. Доста добре бе запазена и настилка на прохода, направена от грубо дялани големи камъни. Тази настилка в северния си край към Вътрешния град се издига слабо (обр. 3).

Самата крепостна стена, която е разделяла вътрешните от външните помещения на портата, като ги е оформяла и същевременно затваряла от едната страна, се намери почти напълно разрушена. В западната половина от нея бяха запазени на място само отделни блокове от най-долната редица. В източната половина има и няколко камъка от по-горния ред. Вече след излизането на стената от портата към

изток стоят от нея на място и няколко блока от северното ѝ лице. Това лице е било разбито, за да се вмести наблизно до нея един кръг от големи камъни (обр. 3),¹ който прилича на гривна на кладенец (план обр. 2 при д), а в същност е бил сложен на повърхността върху пласт пепел, размесен с късове само от съдове от X—XI в., без по-късен материал и следователно е направен не по-късно от XI в.

Обр. 3. Общ изглед след разчистването (от изток)
Fig. 3. Vue d'ensemble après le déblaiement (de l'est)

Отстрани на портата стената е разрушена, и то доста отдавна, така че само субструкциите от чакъл и прослойката от блокаж в горния пласт на почвата показват направлението ѝ. Едвам през 1955 г. при разчистването на стопанските помещения, които са били облежнати на южното лице на крепостната стена, на 75 м западно от портата се намери един къс от стената², дълъг около 4,25 м, останал нестопен в турските пещи за вар. ^U

Натрупаният насип не ни позволи до края на 1949 г. да отводним терена около портата, който е 1,60 м под сегашното равнище. По същата причина не слязохме по-ниско и в самите помещения, за да не се напълнят те с вода преди закрепването на стената им, а там, гдето самите стени бяха много разрушени, оставяхме край тях и пръстта на място. Опасността от наводняване беше най-голяма при вътрешното помещение (А) на западната половина, гдето стените бяха най-добре запазени, но бяха вече леко наклонени. През 1950 г. и допълнително през 1956 г. при закрепването на портата архитект Б. Игнатов, като слезе под старото

¹ На снимката (обр. 3) личат малкото запазени на място блокове от най-долния ред на стената, както и камъните, с които попълвахме временно празнините между тях.

² Й. Чангова. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. ИАИ, XXI, обр. 11.

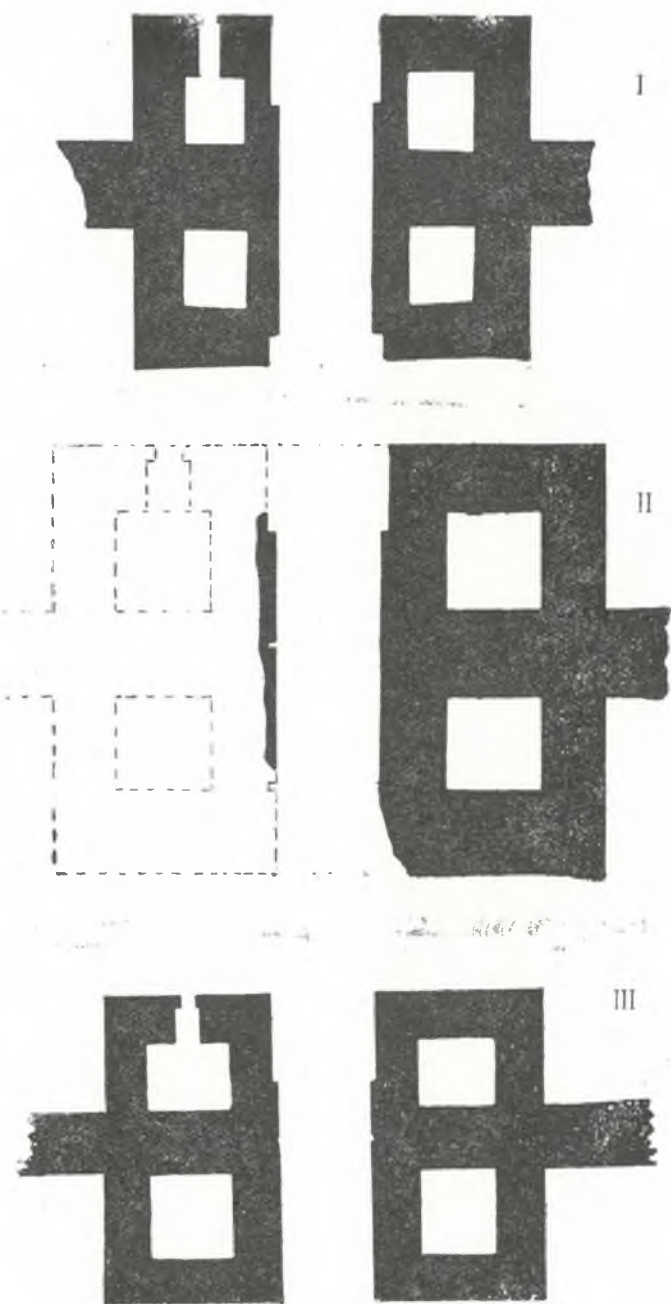
ниво, разчисти и това вътрешно помещение на западната половина — зимник, дълбок 3 м. Този зимник, вероятно скривалище, е бил изкопан по-късно, а не е бил предвиден при първоначалния строеж и едва ли е бил използван. Падналите в дъното му дялани варовикови камъни са едните правоъгълни — от стени, — а другите клиновидно издялани — навярно от арката над входа на помещението. Зимникът е издълбан не по-рано от XII в., както показват материалите от втория негов пласт над варовиковите камъни. Този пласт се състои от отпадъци от храна — кости от рогат добитък, от птици, от свини, късове от керамика „сграфито“, която датира от XII—XIV в., и между тях една тесла-чук и две монети от Комнините (XII в.).¹

След окончателното ѝ разчистване портата в план се оформи във вида, който има северната, така наречена Желязна порта (Демиркапия) на вътрешния преславски град, както и двете разкопани досега порти на плисковския Вътрешен град.² Планът

¹ Вж. Б. Игнатов. Южната порта на вътрешната крепост в Преслав като обект за консервация (в този том на ИАИ).

² Шкорпил. Паметници от столица Преслав, табл. VII.

³ К. Шкорпил. Укрепления Абобской равнины. ИРАИК, X (АII), София, 1905, 50—56; Альбом, табл. IX.

Обр. 4. Плановете на двете преславски и на източната плисковска порта

I — южната преславска порта; II — северната преславска порта;
III — източната плисковска порта

Fig. 4. Les plans des deux portes de Preslav et de la porte est de Pliska

I — la porte sud de Preslav; II — la porte nord de Preslav;
III — la porte est de Pliska

Обр. 5. Субструкции и цокъл на южната стена
западно от портата

Fig. 5. Substruction et socle du mur sud à
l'ouest de la porte

Обр. 6. Субструкции и цокъл на северната стена
западно от северната порта

Fig. 6. Substruction et socle du mur nord à
l'ouest de la porte nord

им представлява правоъгълник, съставен от по две помещения от страни на прохода, който образува самия вход в крепостта, и то така, че тези помещения се издават и извън крепостната стена и навътре от нея. Целият блок на южната порта има 14,30 м ширина и 12,40 м дълбочина.

Стените на портата в запазените части са градени изцяло от големи блокове дялан варовик, слагани в нееднакво високи редове. При градежа е внимавано фугите да не се падат една над друга, но не е спазено навсякъде редуването на надлъжни с напречни квадрати. Най-долният ред е от напречно на стената поставени блокове, които се издават пред лицето на стената и образуват цокъл, широк средно 10 см.

Основите, по-точно субструкциите на стените при портата и при крепостните стени от двете ѝ страни, слизат 0,80—0,90 м и имат особено устройство. Те са направени от пластове едър речен чакъл и големи речни камъни, повечето плоски, размесени с жълта глинеста пръст, взета и тя от коритото на Тича. Ширината на тези основи достига до 3,5 м при дебелина на стените от 2,50 до 3 м. На места плочите образуват най-долния пласт, а някъде се явяват поотделно в него. Същият характер и състав на субструкциите се установиха на няколко места под южната стена на различно разстояние от портата. Например пласт едър чакъл бе намерен чрез сондаж под цокъла на запазения къс от стената (обр. 5) при тринадесетото от търговските помещения, облежнати на нея (означено с Н на плана у Чангова), както и при самия

западен край на същите помещения, гдето над чакъла имаше само насип от хоросан и дребни камъни, произхождащи от разрушената нагоре стена. При сондажа, който бе заложен в края на предполагаемото трасе на южната стена, непосредствено под високото лозе над склона, профилът на изкопа бе все същият: под насипа от разрушаване на каменната стена на дълбочина 1,40 м под сегашното равнище се яви пласт от големи речни плоски камъни и под тях чакъл, който продължава надолу почти 1 м. Такава е картината и при стените непосредствено отстрани над портата, гдето арх. Б. Игнатов разчисти чакъла при последното заздравяване на портата (1956). И тук чакълът стига до 0,90 м дълбочина. Субструкциите от чакъл и плочи вървят под стената и на северната (обр. 6) и на западната страна на Вътрешния град (обр. 7). Това се установи при сондажите, които се наложи да направим през лятото на 1956 г., за да се уточни трасето на стената при заснемането на плана на Преслав от бригадата студенти-геодези под ръководството на проф. Д. Стойчев. Подобна основа досега е отбелязана в Преслав при църквата на манастира под Вълкашина, гдето обаче е ломен планински, а не речен камък,¹ и при църквата под Дългата поляна и под дървената църква на манастира в Черешето.² Този вид основа е толкова характерна съставна част на крепостната стена, че когато се открие под хоросанен пласт от рушевини, тя става сигурен белег за някогашно съществуване на каменна стена отгоре.

Стените на портата са дебели на западната страна 1,80 м, на източната — 1,90 м, на южното лице — 1,60 м, на северното — 1,90 м, а към прохода — само

Обр. 7. Субструкции от стената в сондажа при чупката на западната стена

Fig. 7. Substruction du mur lors du sondage dans l'angle du mur ouest

Обр. 8. Клиновидни блокове и части от ниша

Fig. 8. Claveaux et parties d'une niche

¹ Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките на манастира под Вълкашина в Преслав. ИАИ, XX, 1955, 379—381.

² К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав, 210.

1,15 м. Тухлата не изглежда да е заемала значително място в градежа на южната порта. Намерените немногобройни късове тухли и керемиди в хоросана от рушевините се различават по цвят, направа и глина. Най-много са късовете от керемиди с бледожълт цвят, често с врязани по тях преди изпичането знаци. Един къс от дебела над 5 см тъмночервена тухла е с печата на I италиански легион, на други късове има рамка от успоредни линии. В градежа на портата тухлата не само не е била употребена на лично място, но както изглежда, камъкът я е заместил и там,

Обр. 9. Части от каменна ниша

Fig. 9. Fragments d'une niche en pierre

Обр. 10. Капаци от парапета и блокове, извадени от Тича

Fig. 10. Pierres de toiture sur le parapet et blocs provenant de la Tiča

гдето бихме я очаквали — в оформяването на арките над отворите и дори при изграждането на стенни ниши. Клиновидно издяланите камъни от два различни размера, едните с дължина (дълбочина) 59 см, ширина 27 и 16 см, другите с дължина 55 см, ширина 21 и 22,5 см, които излязоха от насипа на портата (обр. 8), както и тези, които арх. Игнатов намери паднали в зимника на помещение А, са навярно от арки или от сводове.

В долните пластове на насипа край северното лице на портата се намериха един до друг два блока — части от конха на едностъпална ниша — с размери 50

на 35 см и отвор на дъгата 52 см (обр. 8 и 9). От това, че по камъните личат следи от мазилка, трябва да допуснем, че нишата се е вдълбавала или в стените на вътрешните помещения, или някъде по долните части на стените. На северозападния ъгъл на портата, вдясно от входа на помещение А, бе намерен облеган на стената триъгълен капак от зъбера на крепостния парапет. На двата си края както всички капаци с този размер той е украсен с по един слабо сплеснат торус. Имал е размерите на други подобни капаци — 1 м дължина и 0,50 м височина при различна дебелина (от 18 до 30 см). Три други екземпляра от капаци, намерени в горните пластове на насипа, имат вече размерите на по-малкия вид, каквито са намерени и другаде в Преслав.

Откри се добре запазен, както видяхме, входът в западната половина на портата; следи от вход в източната не само че няма, но на мястото, гдето би трябвало да бъде входът, стената, както казахме, беше по-високо запазена, отколкото отстрани. Същото положение намираме и при северната порта (обр. 4, II). И тук точно на мястото, гдето би трябвало да има отвор за врата, стената е била запазена при откриването, а е и досега запазена по-високо. Очевидно и при двете порти в цялата постройка, т. е. във всичките ѝ помещения, се е влизало само през единствената врата в дясната половина на вътрешната фасада.

Както при двете плисковски порти¹ и северната преславска² и южната крепостна стена не е била пробита с врата между приземните две отделения, така че в предните, южните две помещения (Б и В) в долния етаж се е слизало със стълба отгоре. Това е направено, за да не може врагът, ако евентуално разруши или подрови външните стени на тези помещения, да навлезе веднага и във вътрешните, а с това и в самата крепост.

При северната порта са намерени късове от тухлено засводяване,³ а и стари жители в края на миналия век още помнели свода на място.⁴

Най-вероятно е сводът над прехода между двете половини на южната порта да е бил изграден от камък.⁵ От камък, изглежда, са били изградени първоначално и сводовете над прохода при плисковските порти или поне началните, лицевите строителни материали на свода над прохода са били от камък. На това последно заключение ни навежда не само наличието на клиновидните блокове, но и частите от издълбана в камъка стенна ниша. Ако тухлата беше употребена по лицевите части на стените в арките, то и нишите щяха да бъдат изградени от тухли, а и едва ли щеше да има торус, скулптиран по капациите на парапета.

Етажите на помещенията са имали, както изглежда, дървени тавани и подове. Липсата на въглени в насипа показва, че тези помещения не са били опожарявани, както е случаят с източната порта в Плиска, гдето са намерени⁶ въглени от дървените части. Шкорпил смята, че капациите за зъберите на стената са били поставени всеки върху изолираните правоъгълни камъни, които са образували поотделно зъберите.⁷ При този начин на поставяне на капациите всеки поотделно по дължи-

¹ Шкорпил. АП, 53, 56, табл. IX, X.

² Шкорпил. Паметници от столица Преслав, табл. VII.

³ Шкорпил. Цит. съч., 191.

⁴ Шкорпил. Бележки за старата столица Преслав. ИВАД, III, 112.

⁵ Портата на крепостта, чиито развалини при с. Абрит (старото Аптаат) се отъждествяваха досега неправилно с тези на Abrittus, е имала каменен свод от дялани блокове, дебели 0,50 м.

⁶ АП, 53.

⁷ Шкорпил. Паметници, 190, табл. VI 6.

ната на стената и парапета оставаше необяснимо защо са били отрязъците от торус в двата им края независимо от това, че камъните-зъбери под тях не могат да служат за прикритие на защитниците. Миналата година бяха извадени из коритото на Тича и пренесени в Преславския музей дялани варовикови блокове от външната крепостна стена и заедно с тях девет капака от големия размер (обр. 10) и шест от малкия. Големите капаки имат еднаква дължина (около 1 м) и височина (около 0,50 м), но различна дебелина (0,18, 0,20, 0,22, 0,26 и 0,30 м). За забелязване е, че при капаците добре изгладена е главно горната тясна плоскост, която е двускатна, със слабо повдигнати краища над къса от торус под тях, докато големите триъгълни страни, с изключение на една изгладена ивица по края, са почти винаги само грубо одялани и по тях и досега стои поленнал хоросанът, който ги е свързвал една с друга. Ясно е, че капаците са били наредени по зъберите на парапета по няколко един до друг и са били слепени с широката си триъгълна страна така, че са образували над всеки зъбер отделен двускатен покрив. При това положение разбираме вече, че и късовете от торус, дълги поотделно от 18 до 30 см, са образували един непрекъснат торус от двете страни на зъбците на парапета отдолу под „стряхата“ на техните „покриви“. Така и зъбците на парапета, на стената, на портите и на кулите с украсата от торус по двете лица свидетелствуват за естетически изисквания при оформянето на частите дори на такива грамадни съоръжения, каквито са крепостните стени, както и за огромните средства, с които са разполагали строителите им, в случая българската държава. ✓

Устройство

Казахме, че при разчистването не можахме да намерим следи от тухлен свод и че открихме само варовикови, клиновидно издялани камъни с три размера, най-големият от които би прилягал за свода над прохода. Към вътрешната страна при северното лице на портата този свод на дълбочина 3,15 м е бил по-широк и естествено и по-висок, отколкото в останалата си част. На външната страна, към Външния град и Тича, отстъпът е бил много по-малък, ако въобще е имало отстъп. Да се съмняваме донякъде в съществуването на засечка при външния вход на портата, гдето ъглите на кулите бяха разрушени, ни кара фактът, че в Плиска и в двете порти, разкрити досега, незначителната засечка на това място е направена допълнително едва при стесняването на прохода между крилата. При тези порти първоначално засечка в стената, а с това и разширяване и увеличаване височината на свода е имало само във вътрешния край на прохода, гдето е стояла двукрилата врата. Тази врата се е отваряла навътре, както е правилно и както свидетелствуват местата за гредите, които са я залоствали отвътре.¹ И при нашата порта стоят на място в ъглите и камъните с дупки за закрепване на вратата. В стените и по подовата настилка на прохода не личат следи от жлебове за вертикално падаща врата (катаракта). В плисковските порти тези жлебове продължават и в настилката на прохода.² При северната порта още при строежа е бил предвиден и приготвен жлеб за падащата врата точно по средата на прохода, т. е. по средата на крепостната стена. Но още преди да е служил, този жлеб е бил замазан и в рав-

¹ От само себе си е ясно, че тази врата не е могла по никакъв начин да бъде падаща (катаракта), както е казано в брошурата, издадена като № 18—19 от Библиотека на лектора (Д. П. Димитров. Последните археологически разкопки в България. София, 1955, 36.)

² АП, 55, табл. IX.

ното лице на готовите стени на прохода е бил издълбан друг жлеб, поставен по-напред към външния край.¹ Този втори жлеб е изтрит;² по него вратата (катаракта) се е изтегляла нагоре в помещението над прохода, и то непосредствено зад вътрешното лице на фасадната стена. Явно е следователно, че тази стена над отвора на прохода е вървяла без чупки и вдаване, на една линия с тази на помещенията отстрани на отвора.

Тъй като и двата ъгъла на стените при външния вход на северната порта са намерени разрушени, не знаем дали тук е имало засечка. Тя би показала, че само входът се е разширявал и заедно с това и сводът над него се е извишавал, както е ставало при вътрешния край на прохода, и то не само при тази, но и при южната порта. Но тази евентуална засечка не би отбелязала мястото на някаква врата, тъй като проходът е бил затворен вече с две врати. Така стената на външната фасада на портата е вървяла права, без вдаване от единия до другия ъгъл и долу е била прорязана само в средата от засводения отвор на прохода.

✓ Както знаем, двете порти имат еднакви планове. Затова е трудно да се допусне, че, при еднакъв план, в двете главни порти на Вътрешния град са могли да бъдат различно оформени и входът, и стената над него. Толкова повече че към външния вход и на южната порта е трябвало да има вертикално спускана врата, както и в трите други порти, разкопани и изследвани досега. Иначе трябва да си представим прохода затворен само с двукрилата врата, която нормално е била поставена във вътрешния край, при северното разширение на прохода, и поради засечката е могла да се отваря само навътре, както доказват и намерените легла за закрепването на вратите. Спускащата се врата трябва да е била и при южната порта приблизително на същото място, на което е в северната. Затова смятам, че на мястото, гдето арх. Б. Игнатов в плана на южната порта отбелязва със засечка началото на разширение на прохода към юг, не може да се поставя отваряща се навън двукрила врата, както прави той.³ Засечката тук отбелязва по-високата арка, с която е почвал проходът на външния си край. Подобна тясна арка намираме на пример при входа на Самуиловия замък в Охридската крепост. ✓

✓ Когато издава резултатите от разкопаването в 1899—1900 г. на двете плисковски порти, К. Шкорпил не се спира повече на тяхната надстройка. Той допуска, че „кулите“ отстрани на прохода са имали най-малко три етажа с обща височина 15 м и равнището на втория им етаж е стигало равнището на платформата (ходника) на крепостната стена.⁴ Шкорпил обаче не казва какво е имало над засводената средна част, за която само смята, че не е била покрита със свод от единия до другия край, т. е. допуска, че засводената част е била отдръпната зад линията на крилата.⁵ Шкорпил си представя портите в Плиска приблизително от вида на тези в градовете и дворците на Двуречието.⁶ И след като в 1905 г. разкопава северната порта в Преслав, той пак продължава да смята, че „кулите, които са пазили от двете страни входа, били двойни.⁷ Едва когато издава окончателно резултатите от разкопаването на северната порта, Шкорпил вече не говори за

¹ Шкорпил. Паметници, 191, табл. VII.

² Пак там, табл. VII₂, з. 4.

³ Б. Игнатов. Цит. съч.

⁴ АП, 54.

⁵ Пак там, 50.

⁶ Всеобщая история архитектуры, I. Москва, 1948, табл. 92.

⁷ К. Шкорпил. Преслав. ИВАД, III, 1910, 120.

две двойни кули, а приема, че портата „има вид на масивна кула, 17,4 м дълга по направление на крепостния зид и 15,1 м широка“.¹ Но той тогава не отбелязва, а и по-късно не уточнява това свое ново схващане за външния вид на северната порта и то беше забравено. След Шкорпил никой не разгледа по-отблизо въпроса, как са били оформени във височина плисковските и преславските порти, а всички, които са се занимавали с тях, преповтарят неговото твърдение, че при портите „входът се намира между две двойни кули“.² За по две квадратни кули от страни на прохода в южната преславска порта се говори дори и днес.³ Очевидно представата за крепостните порти такива, каквито ги знаем от античността — като вход, фланкиран от две кули, — е дълбоко заседнала в паметта на всички. Известно е, че в крепостното строителство, както и в строителството изобщо, още Юстиниановата епоха представлява преход от античността към средновековието. Затова не е правилно да търсим на всяка цена антични разрешения за вида на крепостните порти в нашите средновековни столици. Още повече че тесните правоъгълни кули, които и в римско време бяха смятани за неустойчиви, при новите нападателни средства са още по-несигурни.

Отдавна се допускаше,⁴ че е възможно крепостните порти от античния тип да са имали влияние при създаването на типа на църковните фасади с кули над нартиката. За човек като мен, който се е занимавал няколко пъти с тези църковни фасади,⁵ от които в Преслав и Преславско са известни вече четири, бе особено примамлива възможността да се свържат и в Преслав портите с църковните фасади. И в предварителния си доклад за разкопаването на портата клонях към такова разрешаване на въпроса за надстройката на преславските порти. Можеше действително да се допусне, че портите на вътрешните крепости и в Плиска, и в Преслав са били съставени от две високи половини, свързани с по-ниска средна част над засводения проход. Че тази средна част при външното лице не е могла да бъде отдръпната зад линията на „крилата“, се вижда от устройството на двете плисковски порти в тази именно външна част, гдето в първоначалната стена няма следа от засечка и разширение на прохода. От само себе си е ясно, че тук над свода на прохода е било необходимо да има помещение, равно на височината поне на един пълен етаж, за да може да се изтегля вътре в него падащата вертикално врата.⁶ Освен това точно тази средна част на портите е била връзката между двете „крила“. Така тази средна част би се издигала поне до височината на ходника върху крепостната стена, най-малко 9—10 м. Така че едното разрешение на въпроса за външното оформяване на цялата порта би било следното: южната порта,

¹ Паметници, 190—191.

² Кр. Миятев. Българското изкуство през IX и X век. Сб. България 1000 години, 144; Велики Преслав, столица на Симеона. Водач за старините. София, 1930, 17, обр. 1; Кр. Миятев, Разкопки на Вътрешния град в Преслав. ИИД, XI—XII (1931—1932), София, 1932, 151; G. Fehér. Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. Archaeologia hungarica, VII, Budapest, 1932, 42; пак там, 55; B. Filov. Geschichte der altbulgarischen Kunst. Berlin und Leipzig, 1932, 11; Д. Василев. Строителната традиция в прабългарските дворци от Плиска. София, 1937, 54; Ив. Велков. Плиска. Водач за старините, София, без дата, 10.

³ Д. Димитров. Последните археологически разкопки в България. София, 1955, 45.

⁴ K. S w o b o d a. Römische und Romanische Paläste. Wien, 1924, 159.

⁵ В. Иванова. Двете старинни църкви при с. Иваняне. ИАИ, VIII, 226; Две старохристиянски базилики. ГНМ, VI, 303 сл.; Разкопки на Аврадака в Преслав. РП, III, 31.

⁶ R. Schultze und C. Steuernagel. Colonia Arippensis. Ein Beitrag zur Ortskunde der Stadt Köln zur Römerzeit. Bonn. Jahrb., 98, 1895, 49.

както и останалите три, е била разчленена отбранителна постройка, в която две двойни обособени кули фланкират по-ниската средна част — прохода.

При южната преславска порта обаче против такова разрешение говори сравнително малката дебелина на вътрешните стени отстрани на самия проход. Тя показва, че те могат да бъдат само вътрешни стени на постройка с отбранително предназначение, каквато е една крепостна порта.

Не можем да не отбележим също, че крилата, оформени в плана отстрани на свързващата ги средна част като отделни кули, са премного издължени за нормални кули. Тази издълженост им предава необичаен облик за крепостни кули, които фланкират вход, облик, неизвестен точно в този вид в други порти на каменни крепостни стени. Затова другото разрешение на същия въпрос за цялостното оформяне на портата е по-приемливо. А то е: цялата порта отвън е представлявала едноставна постройка от долу до горе и се е издигала като правоъгълен блок, който възсяда крепостната стена, като се издава еднакво навън и навътре от нея. Проходът е минавал през цялата дълбочина на постройката във вид на засводен тунел. Този тунел се разширява, а следователно и извишава при вътрешния си край, гдето при засечката е била поставена и двукрилата врата, отваряща се, както е редно, навътре. За мястото на втората, външната врата нямаме сигурни данни от разкопките. Тя ще да е била също падаща (катаракта) както при трите други и се е издръпвала в помещението над прохода.

Данните от разкопаването на южната порта прибавят към познатите от другите три порти и нови елементи за нейната възстановка. Това са клиновидните камъни от арки над отвори или от сводове, за които споменах, двустъпалната ниша, вдълбана в лицеви блокове, и най-последно торусът по капаците на парапета. А тези елементи определят градежа на портата изцяло като каменен градеж от дялани големи блокове, такъв какъвто е той по нашите земи в елинистическата епоха, в късноримската — до средата на III в. — и отчасти в ранновизантийската, но не и в съвременното византийско строителство, т. е. в IX—X в. ✓

Находки

Археологическият материал, получен от разкопаването на южната порта и непосредствено край нея, е доста разнообразен. Стените на южното помещение в източната половина на портата се намериха запазени средно 1,40 м над цокъла (обр. 3). Дебелият пласт хоросан край стените, който стигаше до 0,20 м под орната земя, показваше, че горните редове камъни са вдигнати неотдавна. Но преди да стане това, докато стените са стояли доста високо, вътре в помещението са били хвърляни цели животински трупове и отделни кости на животни и хора. Най-горният пласт на насипа освен хоросан от разрушени стени съдържаше скелети на цели животни, главно кучета и котки, както ги определи проф. Ст. Иванов, и части от два човешки скелета, а също и костни остатъци от храна.¹ От престоя в хоросанената маса всички кости бяха добили наситеножълт цвят. Освен това между този пласт хоросан с кости и по-долния пласт от чист хоросан липсваше хумусният пласт, който щеше да се получи, ако насипът под пласта с костите беше стоял дълго време открит. От това следва, че горната част на стените на помещението е била вдигната непосредствено преди то да почне да служи за животинска яма,

¹ Вж. статията на Ст. Иванов. Храната от животински произход на обитателите на южната порта (в този том на ИАИ).

както изглежда, през турската епоха. Изводът е, че югоизточният ъгъл на портата е бил запазен на значителна височина и в по-късно време.

Един неравен слой чист хоросан от рушевини отделяше този пласт с кости от следващия надолу, който явно не съдържахше материали, дошли отвън. Тук нахождките бяха: две различни обеци, от които едната от електрон, другата от сребро, късове от стъклени съдове, къс от съд от агат (обр. 11), късове от мраморни

Обр. 11. Находки от средния пласт на насипа в помещение В
Fig. 11. Trouvailles de la couche moyenne du remblai dans le local B

плочки от стенна облицовка. Това е материал от бита на представители на богатата класа,¹ на някой от офицерите, който е живял в помещенията на портата, и то, както изглежда, в горния етаж на източното крило. А в помещението под това жилище са се пазили съдове за течности, както се вижда от късовете дебелостенни глинени амфори с хоризонтални вдълбани ивици по търбуха и от късове от глинени чаши без столче и дръжка (обр. 12), които главно се намериха в най-долния пласт на хоросанения насип, непосредствено над пода от земя. Все за бита на жителите на това крило на портата свидетелствува и костният материал — остатъци от трапеза, който беше размесен с керамични фрагменти и натрупан навън под стените на помещението на източната му страна. Керамичните късове са от „славянски“ съдове и от тъмносива керамика от салтовски тип с излъскана повърхност (обр. 13). Те говорят ясно за времето, когато насипът се е образувал (IX—X в.). Този насип бе разкопан лично от проф. Ст. Иванов, който го проучи и издава костния материал. От неговото проучване се вижда, че тук са изхвърляни отпадъци от храната на имотната класа² — болярството, — към която несъмнено са принадлежали и

¹ Срв. за останките от бита на болярите у Б. Рыбаков. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж. По следам древних культур. Древняя Русь, 1953, 119.

² Ст. Иванов. Цит. съч.

офицерите. От стените в северната половина на източното крило беше запазено много малко, и то главно на северната страна, гдето би трябвало да бъде входът в това крило, ако имаше тук вход. Керамичният материал, който бе намерен тук над пода, беше главно от големи амфори и стомни. Между късовете от обикновените бледочервени амфори тук имаше и един къс от голям дебелостенен съд с релефна

Обр. 12. Късове от гърнета и чаша от долния пласт на насипа в помещение В
Fig. 12. Fragments d'urnes et coupe de la couche inférieure du remblai dans le local B

украса и кафява глеч (обр. 14), направен от бяла глина. От същата глина е рисуваната керамика, която е работена не по-късно от X в. и от която бяха известни досега главно плитки блюда и купи.

В пръстта, която образува пода на това приземно помещение, до северната му стена на дълбочина 0,25 м се намери един рядък предмет — златен черковен дискос с диаметър 22 см, тежък 330 г, изкован от злато 22 карата (обр. 15). На дъното е гравирани така нареченият „цъфнал кръст“, а по периферията има гръцки надпис, стих от литургията на Йоан Златоуст, обикновените за черковните дискоси думи: „елате, яжте“ и пр. По характера на буквите надписът трябва да се отнесе най-

късно към първата половина на IX в.¹ Формата на кръста върху дъното сочи същото време. Наличието на диска тук ни подсказва, че вътрешната част на източното крило на портата трябва да е служила за жилище на войниците. Такова предназначение са имали вътрешните помещения на други порти с план, който напомня този на преславската порта, например в портата на елинистическата крепост в Милет,² „Черната порта“ в Трир³ и др. Войникът, който е заровил диска, е

Обр. 13. Късове от сива керамика с излъскана повърхност от насипа в помещение В

Fig. 13. Fragments de céramique grise lustrée du remblai dans le local B

смятал, че тук именно най-лесно ще го пази. Друг е въпросът, какъв е бил този войник — български или чужд — и откъде е бил задигнат черковният съд — от преславска или чужда църква. В пръстта край диска се намери само къс от съд от рисуваната преславска керамика, за която е установено, че не е била работена след X в. Затова редно е да допуснем, че дискът е бил донесен и скрит от някой български войник след походите на Симеон. Освен ако не е задигнат при ограбването на Преслав от войниците на Цимисхи.

✓ За забелязване е, че находките от двете части на източната половина на портата ограничават времето, когато тя е била обитавана (IX—X в.). Не се намери керамика от по-късно време нито в помещенията, нито извън тях в тъгла между портата и крепостната стена, гдето между отпадъците от богата трапеза имаше доста късове от тъмносивата керамика с излъскана повърхност (обр. 13), която е характерна за IX—X в. Може да се допусне, че тази половина на портата след X в. е била изоставена поради неизвестни засега причини или най-малко не е била обитавана. Обратно, западната половина, поне вътреш-

ната ѝ част, е била обитавана може би и преправяна през второто царство. На стъпалото пред входа бяха намерени железни части от вратата и една желязна юзда (обр. 16). Монетите — българска от Иван-Асен II и две византийски, — паднали пред входа и малко по-далеч от двора, са от XII—XIII в. (обр. 17). Разбърканият насип северно от портата даде отделни метални украси, късове от стъклени гривни, глинени прешлени и две монети от Цимисхи.

¹ В. Иванова. Надписът на чъргубия Мостич и преславският епиграфски материал. Сб. Надписът на чъргубия Мостич, София, 1955, 83—84.

² Всеобщая история архитектуры, II. Москва, 1949, табл. 132.

³ R. Schultze. Die Römische Stadttore. Bonn. Jahrb., 118, 1909, 334—337, табл. XVI, XXII; за помещенията на портите като жилище на стражата вж. Dar em berg — S a g l i o. Dictionnaire, s. v. Porta.

Обр. 14. Къс от съд от бяла глина с кафява глеч от помещение Г
Fig. 14. Fragment de pot en faïence avec glaçure brune du local Г

Обр. 15. Златен дискос от помещение Г
Fig. 15. Disque liturgique en or du local Г

Обр. 16. Железни предмети намерени пред входа на помещение А

Fig. 16. Objets en fer découverts à l'entrée du local A

ното лице на портата (обр. 2). От градежа ѝ стоят на място само ред големи недялани камъни, поставени отгоре върху почвата. Тук в тази „постройка“, доколкото може да се съди по находките от неголямата разкопана площ от нея, двата периода се разграничават от пласт керемиди. Тези керемиди бяха попаднали

Все към по-късния период от живота на портата трябва да се отнесат и остатъците от месна храна и късове от глинени съдове предимно „среднобългарски“ от XI—XII в. (обр. 18), които бяха натрупани на дълбочина до 0,50 м между него и „кухнята“.

На запад от южното приземно помещение (Б) в тясното пространство, оставено между портата и първото от редицата търговски помещения, облежнати на крепостната стена,¹ натрупаните отпадъци от храна и чирепи от глинени съдове, размесени с пепел, са били хвърляни от обитателите на портата. Керамичните късове са все от „славянски“ гърнета и на рамото на няколко от тях е връзан с острие знакът IVI (обр. 19), който се среща така често и върху керамичните съдове и керемидите, намерени в търговските помещения.²

✓ Така от находките се разбира, че източната половина на портата е била обитавана главно през IX—X в., докато западната може да е имала обитатели и през XII—XIII в. ✓

✓ Материал и от двете посочени епохи бе намерен обаче в останките от някаква лека постройка, която е била ако не облежната отвътре на крепостната стена, то много близо до нея, докато източната ѝ стена е била на 1 м западно от запад-

¹ Вж. Й. Чангова. Цит. съч., план, обр. 9.

² Пак там, стр. 261, 262, табл. I, II.

върху долния, дебел средно 40 см слой от глина, плоче-сти камъни, пепел и въглени, размесени с животински кости от храна и керамични фрагменти. Фрагментите са от „славянски“ гърнета (обр. 20) — два къса със знак IVI, от стомни, от амфора от типа, присъщ на IX—X в. с неясни букви или знак на рамото (обр. 21). Една бронзова цедка с кръст (обр. 22) е явно литургическа вещ, задигната от някоя църква, гдето тя е служила за прецеждане на виното¹ при евхаристията. А над пласта керемиди освен „славянска“ керамика имаше и глазирана, а най-отгоре и „среднобългарска“, т. е. от XI—XII в. От досегашните находки бихме рекли, че тук е имало кухня. Но по времето, за което говорят находките от долния пласт (IX—X в.), на това място едва ли е могло да има частна кухня или жилище. Затова по-правилно е да допуснем, че тук е имало войнишка кухня. В полза на такова предположение е наличието на много животински кости от говеда, по-малко от овци и свини при липса на остатъци от по-изискана храна.² За същото говори намерената тук литургическа цедка, която войници са могли да задигнат от някоя църква, но с която в частно жилище едва ли биха си служили. Освен това в насипа, разчистен досега, няма късове от стъклените гривни, които са постоянен инвентар във

Обр. 17. Монети от горния пласт на насипа северно от портата

Fig. 17. Monnaies de la couche supérieure du remblai au nord de la porte

Обр. 18. Съдове, намерени отвън до западната стена на помещение А

Fig. 18. Vases découverts à l'extérieur près du mur ouest du local A

всички останки от жилищни сгради. А разликата в състава на костния материал от храна, прибран от тази лека постройка, и в този на изхвърления под стените на портата източно от нея, за който е ясно, че е от богатата трапеза, навярно от тази

¹ F. Kraus. Geschichte der christlichen Kunst, I. Freiburg in Breisgau, 1896, 518, обр. 412.

² В. ж. Ст. Иванов. Храната от животински произход.

на офицерите, потвърждава верността на това предположение и подчертава освен това и социалното разслоение в самата войска.

✓ А кога е била построена южната порта, респ. Вътрешният град? От материалите, намерени при Чаталар, както и от проучванията, направени там напоследък —

Обр. 19. Късове от гърнета, намерени отвън до западната стена на помещение Б

Fig. 19. Fragments d'urnes découverts à l'extérieur du mur ouest du local Б

ако и все още без нови разкопки, — се убеждаваме все повече, че в Чаталарския надпис на Омуртаг не се говори за Преслав. По-вероятно е Омуртаг да е построил дворец и мост край сегашната гара цар Крум¹ (старото Чаталар), гдето е намерен самият надпис. Тук при Чаталар има останки от мост и от сгради, строени от големи блокове варовик. Стратегическото му положение е много по-изгодно, особено за епоха, когато конницата е още главната военна сила. Така отпада старото мнение, че Преслав е бил основан в 821 година от Омуртаг. От друга страна, разкопаната през 1948 г. голяма гробищна базилика от V в. на хълма Делидушка, показва, че оттатък реката е имало през IV—V в. значително селище. ✓ За поселение през IV в. в тази хълмиста част източно от Преслав, свидетелствуват и късовете от хубави белоглинени съдове с вити дръжки, намерени тук в останки от жилище при риголване на лозята през 1952 г. ✓ В чертата на външната крепост бяха открити още в 1929 г.,² а намерихме и през 1948 и 1949 г. значителни останки от неолитично поселение на издътка Гебеклисе. ✓ Но следи от строежи, по-стари от IX в., в стените на старата столица досега не сме открили. ✓ Следователно остава да приемем, че сте-

ната на Вътрешния град, а с това и южната му порта са издигнати към края на IX и началото на X в. ✓

Към находките, които могат да послужат да се уточни времето, когато е била съградена портата, се отнасят и знаците, издълбани по някои от каменните блокове. ✓

¹ АП, 544 сл.; В. Аврамов. Юбилеен сборник Плиска—Преслав. София, 1929, II, 3 сл.

² Й. Господинов. Предисторически находки в Преслав. Сб. П. Ников, София, 1940, 153 сл.

Обр. 20. Керамични късове от „кухнята“
Fig. 20. Fragments de céramique de la „cuisine“

Обр. 21. Амфора от „кухнята“
Fig. 21. Amphore de la „cuisine“

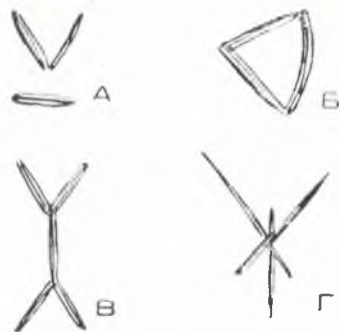
Тези блокове се намериха в най-долните пластове на хоросанения насип, останал от разрушаването на стените, и принадлежат на стените главно от южната част на портата. Знаците по тях са ни добре известни от Плиска и от други преславски обекти.¹ Така знакът, означен с **а** на обр. 23, е обикновеният знак върху керемидите, намерени в развалините на манастира под Вълкашина,¹ който е бил съграден към началото на X в. Той се среща и върху керемиди от Селище в Преслав и

¹ Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките на манастира под Вълкашина в Преслав. ИАИ, XX, 383, обр. 9₁, 10₁.

от Плиска.¹ Върху два блока е издълбан знакът, отбелязан с б на обр. 23, който знаем от Плиска² и другаде от Преслав³. Другите два знака (в и г) на обр. 23 се намират също върху преславски керемиди и върху камък от дворцовата църква в Плиска.⁴ Това показва, че знаците върху блоковете от портата не са каменоделски знаци, както неправилно ги смятат някои, щом се намират така често врязани преди изпичането върху керемиди от IX—X в.

Обр. 22. Цедка от „кухнята“
Fig. 22. Passoire de la „cuisine“

Обр. 23 а, б, в, г. Знаци по
блокове от портата
Fig. 23 а, б, в, г. Signes
sur les blocs de la porte

Така находките от помещенията на портата и от леката постройка, която се свързва с нея чрез обитателите ѝ, свидетелствуват, че портата е служила и през първото, и през второто българско царство, навярно и по време на византийското робство, а долните части на стените ѝ са стояли и през първите векове на турската епоха. ✓

Писмени сведения

✓ Най-старият писмен паметник, и то домашен, в който се говори за Преслав и неговата крепост, е прочутото описание на преславския дворец, поместено в съчинението „Шестоднев“ на Йоан Екзарх, известен български писател и съвременник на Симеон.⁵ Йоан Екзарх не говори изрично за стените и портите на Вътрешния град, защото далечният посетител, когото той рисува, прехласнат от учудване пред великолепието на преславските постройки, ни е показан вече в началото на описанието как „се чуди“, като пристъпва към вратите на столицата, т. е. на Външния град. А тези врати можем със сигурност да смятаме, че са били не по-малко мо-

¹ АП, табл. LI₅₉.

² Пак там, табл. LI₂₁.

³ Шкорпил. Паметници, табл. XLVIII_{2а}.

⁴ Ст. Михайлов. Дворцовата църква в Плиска. ИАИ, XX, обр. 173.

⁵ Началото на това описание, което е важно за нас, според последния превод е следното: „Ако някой странник, селянин и беден човек, дошъл издалече пред стените на княжеския двор (т. е. на столицата), ги види, той се удивява. И като пристъпи към вратите, той се чуди и разпитва. Като влезе вътре (във Външния град), той вижда от двете страни да стоят постройки, оцветени с камък и украсени с дърво. По-нататък, когато влезе в двореца (т. е. във Вътрешния град) и види високите палати“ (Н. Мавродинов. Описанието на Преслав в „Шестоднева“ на Йоан Екзарх. ИП, XI, 1955, кн. 3, 70—71).

нументални¹ от вратите на Вътрешния, т. е. на двореца, в които Йоан Екзарх въвежда посетителя. С това именно въвеждане в двореца описанието е важно за нас, защото изразът „княжески двор“, с който е означена столицата, показва, че вътрешната крепост е вече съществувала още докато Симеон е носил титлата княз, значи до 913 г.² А според друго, вече полулегендарно известие, така нареченото „Сказание на пророк Исаия“, Симеон е строил столицата си цели 28 години³, та можеше да се допусне, че дворецовият квартал е бил обхванат със стена в по-късно време. Така пасажът от „Шестоднева“ ни позволява да уточним етапите на строителната, поточно укрепителната дейност на Симеон в Преслав: към първия етап — до 913 г. — трябва да се отнесе строежът на стените и на двете крепости (външна и вътрешна) и на портите им.

Стените на Преслав не изглежда да са били нападани или обсаждани приживе на Симеон и Петър. Градът е бил обсаден при втория поход на киевския княз Светослав през 969 г., но не е бил превзет, а е бил завладян от него, след като българите са били победени в открит бой извън стените му.⁴ ✓

И двете крепостни стени естествено заедно с портите са били поддържани, както се вижда, в пълна изправност. За да превземат византийците в 972 г. стените на Външния град, е трябвало сам Йоан Цимисхи да ръководи боя за тях. А и след като чрез добре организирано нападение са успели да влязат в крепостта, византийците не са могли да се справят със стените на Вътрешния град, гдето са били събрани оцелелите защитници на Преслав — над 7000 руси и българи. При оттеглянето си във Вътрешния град тези защитници оставили отворена една от вратите му. Тази врата била „тясна“ по думите на хрониста⁵ и там били избити 150 византийци, които се опитвали да минат през нея. „Тясната врата“ би могла да бъде и някоя второстепенна вратичка (*poterne*), каквито има често в крепостните стени. По-вероятно е обаче да става дума за тесния проход, който е съществена част на портите и в преславския и в плисковския вътрешен град. Този именно тесен проход замества вътрешния двор (*procurpalium*) на портите от по-стария тип.⁶ ✓

От сведенията, които пътешествениците дават за Преслав, по-голямо значение имат за нас тези, които са придружени с рисунки. Такива са дадени у Л. Марсили и Ф. Каниц. На гравюрата с общ изглед на развалините на Преслав (*Eski-Stambol*) от края на XVII в., поместена в „Описанието“ на Л. Марсили,⁷ запазените части и сгради са разположени доста свободно на терена между реката и хълмовете. Все пак тези от развалините, които са били най-близо до рисувача, могат да се отъждествяват ако не с пълна сигурност, то с доста голяма вероятност. В 1915 г., когато беше разчистена само северната порта на вътрешния град на Преслав, К. Шкорпил смята, че на първия план в гравюрата у Марсили е представена северната страна на външната крепостна стена, а зад нея е вече дадена северната порта на

¹ Това се разбира дори само ако съдим от по-голямата дебелина на стените на Външния град (3,25 м), докато стените на Вътрешния са на места 3 м, а някъде и 2,90 м, 2,78 м и дори 2,50 м.

² Златарски. История, I, 367—370, 374.

³ Споменик Српске Академије, III, 1890, 191.

⁴ Златарски. Цит. съч., 598.

⁵ Пак там, 612—613.

⁶ Както е например при портата на Мадарската крепост, която е по-стара, но е служила и през IX—XI в.

⁷ L. Marsigli. Description du Danube depuis la montagne de Kalenberg en Autriche jusqu'au confluent de la rivière Jantra dans la Bulgarie. La Haye, 1744, т. II, 53, обр. XIX.

Вътрешния град.¹ Поради това той допуска, че Марсили е поставил погрешно самия град на десния бряг на Тича² вместо на левия, както е в действителност и както е отбелязано и в текста, че градът е разположен на северния бряг на реката. Това негово неправилно мнение се възприе и от други.³ Невъзможно е обаче в гравюрата у Марсили да бъдат представени преславските развалини в този вид, ако бяха гледани от север, защото в такъв случай Тича трябваше да бъде вляво от зрителя и от рисувача, а не да бъде между тях и града. Като съдим по общите очертания на хълмовете, най-правилно е да приемем, че рисунката е правена някъде от юго-изток или изток. Знаем свободата, която често старите рисувачи, по-точно гравьорите на техните скици, са си позволявали при предаване на действителността, затова е необходимо да бъдем внимателни, когато използваме тези гравюри. Но разположението на реката пред града и на хълмовете над него е сравнително точно предадено и ние нямаме основание да се съмняваме в достоверността в общи черти на изобразените у Марсили останки от градежи!

Ако приемем, както правят Шкорпил и Господинов,⁴ че в останките от градежи, които Марсили поставя правилно на левия бряг на Тича, има части и от Външния, и от Вътрешния град, от първия ще да е само частта от стената, дадена в левия долен ъгъл на развалините, т. е. тази част от нея, която и сега е над шосето за Върбица. Останалите развалини ще са от Вътрешния град. Изобразените на гравюрата в десния долен ъгъл на развалините останки от постройка са несъмнено от Кръглата църква. Че тук са нарисувани останките именно от Кръглата църква, се вижда ясно от увеличението на средната част от гравюрата, което направихме (обр. 24). В него се различават добре и източната закръглена част — самият наос, предшествуван на запад от нартиката със странични кули, — както и атрият с накръдреното от полукръгли ниши южно лице.⁵ Установили веднаж това, като излизаме от местоположението на Кръглата църква, ще се опитаме да отъждествим и останките от крепостната стена вляво зад нея. При относителната точност във взаимното разположение на развалините, която е присъща на гравюрите от рода на тази у Марсили, можем да приемем, че остатъците от дълга стена с четвъртита кула на нея ще да са част от стената на вътрешната крепост заедно с южната порта. На увеличената гравюра личи добре дълбочината на самата порта, както и чупката, която стената прави на изток, малко след като излезе от портата. На южното ѝ лице не е отбелязано никакво вдаване навътре в средната част над входа, при все че са дадени ясно и отворът на този вход, и двата прозореца по етажите

¹ Шкорпил. Бележки за старата столица Преслав, 133.

² Шкорпил. Паметници от столица Преслав, 187.

³ Д. П. Димитров. Археологически изследвания на граф Луиджи Марсили из българските земи в края на XVII в. ГСУИФ, т. XLIII, 1946—1947, 42₃₁.

⁴ Господинов. Преслав, 22.

⁵ Никак не е чудно, че в края на XVII в. Кръглата църква е била една доста високо запазена и още незасипана старина, както е дадена у Марсили. Дори два века и половина по-късно при разкопаването ѝ в 1927 г. стените на нартиката са стояли до 3 м височина. Кръглият наос, който на гравюрата е най-високо запазената част от постройката, е бил впоследствие бърже разрушен, защото от северната част на този наос е било най-лесно да се смъкват, по-точно да се хвърлят долу едрите камъни. Тук на равнището под останките от керамичната работилница са били намерени според Шкорпил и Господинов най-много дялове от църковните корнизи. Та ще трябва да приемем, че към края на XVII в. тази сграда е могла наистина да бъде в състоянието, в което е представена у Марсили. Тя е била системно разрушавана и в резултат на това и засипана именно след като турците, върнати от Унгария и Австрия, гъсто заселват областта в края на XVII в.

на портата. Така гравюрата запълва и уточнява данните от разкопките. Тя ни позволява да се убедим, че най-приемливата възстановка на портата е наистина като на „входна“ кула. Става ясно, че портата е представлявала откъс единствен масив от горе до долу, който включва четирите помещения, отбелязани на плана, в правоъгълен блок, прорязан в партера от засводения проход. Като илюстрация към опи-

Обр. 24. Увеличение на средната част от гравюрата у Марсили

Fig 24. Agrandissement du milieu de la gravure chez Marsigli

санието на преславските развалини, което прави Ф. Каниц в своята „Дунавска България“, е поместена също една гравюра¹. За съжаление тя не дава възможност за идентификация.

Архитектурен тип на южната порта

Въз основа на резултатите от разкопаването не само на южната порта, но и от това на другите три — северната преславска и двете на пливковския град — стигнахме до извода, че портата е била от вида на едноставните „входни“ кули, т. е. неразчленена крепостна постройка, която възсяда крепостната стена и се издава не само навън, но и навътре от тази стена. Така тя се отличава от двата основни типа градски крепостни порти, които в много разновидности съществуват от столетия. По-старият монументален тип е характерният за страните на източния робовладелчески свят — Египет, Двуречието, Мала Азия. Това е проходът, фланкиран с два масива, които отбраняват входа в града, в крепостта, в двореца или храма. Страничните крила се издават повечето пъти като ризалити пред средната част, а в Египет за известен период и към вътрешността. Вторият тип е монументалният вход в градовете на Римската империя в ранния ѝ, по-спокоен период. Това са приветливите порти на римските градове в I—II в. от н. е., в които елементите на триумфалната арка — тройно разделение, ниши, статуи — се съчетават с частите на същинския вход. Но тази тържествена, украсена разновидност не се задържа дълго и градските порти се връщат скоро към отбранителното си предназначение и об-

¹ F. Kanitz. Donau—Bulgarien und der Balkan, III. Leipzig, 1879, обр. на стр. 74.

лик. Средната декоративна част се стеснява и се превръща в обикновен вход, защитен чрез издадените навън кули, които стават съществена част на постройката. Така портите на римските крепости стават вече „чисто утилитарни строежи, градени с оскъдни средства под влияние на страха“, ако си послужим с израза на един от изследвачите на римските градски порти Р. Шулце.¹ Той, разбира се, не търси други причини за тази промяна, но за нас те са ясни. Защото и в самия Рим например портата на Аврелиановата крепостна стена, известна като порта Апия, със застрашително издигащите се странични кули има същия военен характер, а Златната порта на Диоклетиановия дворец в Спалато въпреки нишите за статуи по фасадата си има само една невисока врата, затваряна с решетка. Това, което Шулце означава общо с думата страх, не е само страх от „варварските“ нападения по границите на Римската империя, които почват по това време. То е още засилването на класовите противоречия и разрастването на класовата борба в римското общество и опитите на привилегированата част в това общество да спаси своите привилегии. С кули се снабдяват не само градските порти, но и частните вили на римските робовладелци. Това най-добре показва, че кулите са издигани за защита не само от външния враг, но и от този, който е живял вътре — обезправените слоеве и преди всичко робите. ✓

✓ Основен принцип при крепостните строежи е външното лице на стените и кулите да може да бъде защищавано, т. е. обстрелвано по цялата си дължина както от кулите и бастионите по самата стена, така и от издадените нейни части пред входовете на крепостта. Там, гдето тези съоръжения първоначално не са се издавали достатъчно напред, са били строени допълнително.²

✓ През средновековието обаче този принцип не се спазва често. Изобщо входните кули, които са толкова обикновени навсякъде през феодалната епоха, със самия си вид са нарушение на този принцип, който се смята от някои за всеобщо задължителен при крепостните строежи. Толкова по-лесно може този принцип да не бъде спазен при изграждането на портата на вътрешната стена, която е стена не на града, а само на двореца. Защото само правилното разбиране на общественото предназначение на всеки укрепен пункт дава възможност правилно да се оцени и неговата защитна система.³ Затова смятам за най-правилно да приемем, че портите на Вътрешния град са били „входни кули“.

Входните кули са известни в крепостите от Юстинианово време, а се явяват наредко още по римските стени. Но там те са в същност обикновени, сравнително тесни кули, в две срещуположни стени на които са пробити врати. Порта с план, близък до този на входната кула, има още в IV в. в крепостта Тропеум Траяни в днешна Добруджа, гдето южната порта се отличава напълно от останалите две порти на крепостта.⁴ Докато другите разкопани там порти са с вход между две кули, силно издадени само навън, южната (обр. 25) е правоъгълен масив на ширина, издаден и навътре към крепостта почти толкова, колкото и навън и пробит

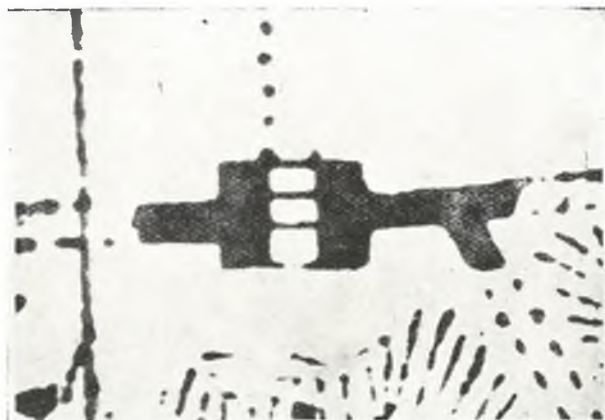
¹ R. Schultze. Die römische Stadttore. Bonn. Jahrbücher, 118, 1909, 343.

² Както е станало например пред портата на Троя (Daremberg—Saglio. Dictionnaire s. v. Porta, обр. 5760); пред „Златните врати“ на цариградските стени (C. Gurlitt. Die Baukunst Konstantinopels. Berlin, 1912, обр. 4, табл. 1, а).

³ П. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. МИА, СССР, № 52, Москва — Ленинград, 1956, 16.

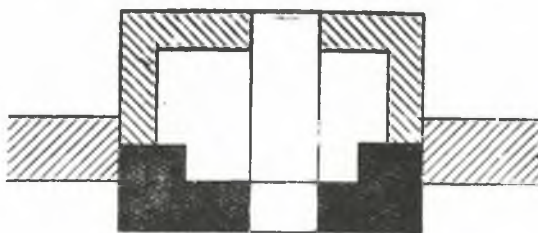
⁴ V. Pârvan. Cetatea Tropaeum. Buletinul comisiunii monum. istorice, IV, 1911, св. 16, обр. 5.

с проход, направен за пешеходци, но не и за коли.¹ Страничните крила са плътни в запазената досега долна част; не знаем дали са имали помещения в горните етажи. Това е друга разновидност на входната кула, която се среща често по-късно през феодалната епоха. Този вид кула, е вече разположена на ширина и има от страни на прохода крила, които съвсем слабо или никак не излизат напред. Крилата съдържат понякога помещения, едноставни в едни случаи или разделени на външно и вътрешно помещение в други. От този вид са например във Франция портата на крепостта Монтарагон в департамента Ариеж от XII—XIII в.,² замъкът Гайар дез'Андели от XII в.,³ гдето тя обаче не се издава навън. Замъкът Гайар се смята за една от първите крепости, съградени в Западна Европа от кръстоносците, когато се завръщат от Изток. Във Византия, Сирия и Палестина те са имали възможност да оценят преимуществата на тамошните изкусни укрепителни съоръжения и после се стараят да ги наподобят в своите земи.⁴ А като пример за този тип порта в Мала Азия може да ни послужи селджукската южна порта (обр. 26) на Кападокийската Кесария.⁵ Друг тип порта, обикновен за средновековието, но не за Византия, е този тип, при който кулата се издължава по посока на прохода и в повечето случаи съставя цялата порта. Такава издължена входна кула са например Златните врата на „Новия град“ във Владимир, които са били построени от Андрей Боголюбски в 1064 г.⁶

Обр. 25. Порта в Тропеум Траяни (план Жакоби-Тейс-Чегъняну)

Fig. 25. Porte à Tropeum Trajani (plan Jacobi-Teiss-Cegiananu)

Обр. 26. Порта в Кесария (план Жерфанион)

Fig. 26. Porte à Césarée (plan Jerphanion)

В редицата на входните кули преславските порти могат да се определят като междинен тип между разположените на ширина и издължените, тъй като те в

¹ Părvan. Цит. съч., 168, обр. 9.

² C. Enlart. Manuel d'archéologie française. I. Paris, 1904, обр. 249.

³ M. Dieulafoy. Le château Gaillard et l'architecture militaire au XIII-e siècle. Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, t. 36, обр. 2, 39 (359).

⁴ Пак там, 45 (365) Ch. Oman. A History of the Art of War in the Middle Ages. London, 1924, 29, 30, цит. по П. Раппопорт. Цит. съч., 139.

⁵ G. Jerphanion. Mélanges d'archéologie anatolienne. Mélanges de l'Université de Beyrouth, XIII, Beyrouth, 1928, 104—105.

⁶ Н. Воронин. Оборонительные сооружения Владимира XII в. МИА, СССР, № 11, 203—205, план обр. 3.

същност имат почти квадратен план. С издължените порти ги свързват и голямата дължина на прохода, и една особеност, която точно в този вид не срещаме другаде. Това е начинът, по който крепостната стена продължава вътре в страничните крила, така че в приземния етаж разделя последните на вътрешно и външно помещение.

По античните и елинистическите крепостни стени и порти кулите, както е известно, са се издавали на външната страна на стените. Кулите по каменните стени на римските лагери от времето на империята по Рейн¹, по Дунав² и в Дакия³ се издават обаче към вътрешността на лагера, така както е било във временните землено-дървени укрепления, които каменните заместват и дублират, когато лагерите от временни стават постоянни.⁴ В отделни случаи кулите край портите се издават, и то сравнително слабо, и навън.⁵ От III в. нататък, когато кулите изобщо почват да се строят издадени навън,⁶ в някои по-стари укрепления към кулите, издадени навътре, се прибавят по стените насреща им и кули, издадени навън.⁷

Не би ли могло тогава силно издължената форма на крилата и при нашите порти да обясним като подражание на формата на тези двойни кули? Да не приемаме такова подражание ни пречи едно важно обстоятелство. То е липсата в нашите порти на т. нар. *prorignasium* (вътрешния открит двор) и заместването му с тесен проход между крилата. Този боен вътрешен двор е третият съществен и характерен елемент на гръцките и римските порти покрай другите два елемента — вратите при външния и вътрешния им отвор⁸ — и неговото съществуване обяснява и дълбочината на цялата порта, както е при Черната порта на Трир или при порта претория в Аоста.⁹ В плисковските и преславските порти проходът не може да се смята за *prorignasium*, както се направи опит¹⁰ да се изтълкува подобен проход, защото у нас проходът е бил засводен.

Как да си обясним тогава необикновената за входна кула с крила дълбочина на плисковските и преславските порти? Устройството на портите в римския лагер Арцидава от II в. н. е. в някогашна Дакия, сегашен Банат, ни помага да разберем тази особеност. Лагерът, който е правоъгълник със страни 172 и 154 м, е бил

¹ Вж. H. Lehner. *Berichte des Provinzialmuseums in Bonn*. Bonn Jahrb., 110, 1903, 145, обр. 11, 17. H. Dragendorff. *Okkupation Germaniens durch die Römer*. Bonn. Jahrb., 113, 1903, обр. 1b, 1c, 1d; *Durm. Die Baukunst der Römer*, обр. 485.

² Напр. при Vindobona (днешна Виена), при Lauriacum (A. Schöber. *Die Römerzeit in Österreich*. Baden bei Wien, 1935, план обр. II, III).

³ E. Panaitescu. *Le limes dacique*. Bulletin de la section historique. T. XV, 1929, 9, 10, обр. 1.; Gr. Tocilescu. *Fouilles et nouvelles recherches*. Bucarest, 1900, 141, обр. 81.

⁴ Dragendorff. Цит. съч., 215.

⁵ Напр. в Carnuntum (A. Schöber. Цит. съч., план обр. I).

⁶ Според Cochausen. *Der Obergermanische-Raetische Limes*, 117, цит. у Panaitescu. Цит. съч., 82 (10).

⁷ Напр. в крепостта Drobeta (Турну-Северин) (Tocilescu. Цит. съч., 141, обр. 81). Не можем да кажем какъв точно облик са имали тук кулите след пристрояването на външната част, но в плана на портите се е получило нещо, което напомня нашите порти: две кули, издадени навътре и навън, фланкират прохода. Външните кули обаче са заоблени във външната си половина, без да бъдат напълно цилиндрични, така както се правят те през IV в. Кули, издадени по външното лице на стената пак срещу вътрешни кули, намираме в друга крайдунавска крепост Sucidava (Celei) срещу Qescus (Гиген), но тук не са отстранили вратите (D. Tudor. *Sucidava*, III. Dacia, XI—XII, 146, обр. 1, 4, 5).

⁸ R. Schultze — C. Steuernagel. *Colonia Agrippensis*. Bonn. Jahrb., 98, 1895, 48.

⁹ Durm. Цит. съч., обр. 500, 499.

¹⁰ H. Lehner. *Antunnaum*. Bonn. Jahrb., 107, 1901, 20, обр. 16.

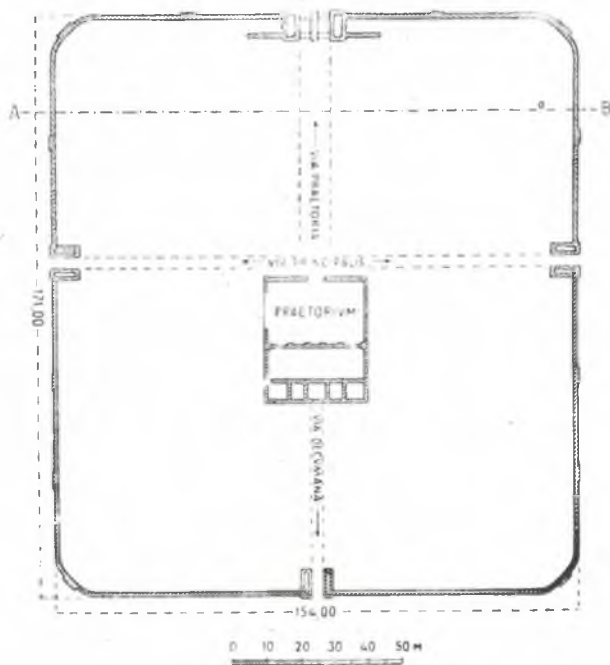
защитен в началото само със земен насип.¹ По-късно покрай цялото външно лице на насипа е изградена каменна стена с по една каменна порта във всяка страна. Отвътре насипът е бил дублиран със стена само от страни на главната порта, която е повече от два пъти по-широка от останалите. И четирите порти се състоят от проход, фланкиран от силно удължени навътре, неразчленени в плана помещения (обр. 27). При главната порта двойно по-широкият проход е разделен с надлъжен зид, който свидетелствува, че над помещенията са се издигали кули.² Очевидно издължеността на страничните помещения се дължи на това, че е трябвало те да обхванат цялата дебелина на земления насип, като стигнат от едното до другото му лице.

Че дебелината на земления насип е една от причините портата да бъде по-дълбока от обикновена порта на каменна крепост, се убеждаваме, като видим голямата дълбочина на Златните врата във Владимир,³ за която споменахме, както и на другите руски порти, гдето стената от страни на портата е била все земен насип.⁴

При Златните врата във Владимир самият проход е дълъг 18 м,⁵ стълбището се намирало в южната половина. От същия тип е била и портата на цитаделата на същия град, издигната в 1194—1196 г.

Разкритите чрез разкопки от нея два нееднакво дебели пилон оформят проход, дълъг около 12,5 м. В по-широкия от пилоните (4 м) е било стълбището.⁶

Но Златните врата във Владимир са издигнати по образа на Киевските Златни врата,⁷ които са построени още в 1037 г. От тях има рисунка, правена в 1651 г., а сега стърчат само два високи, но тесни пилон,⁸ в която явно не е могло да се смести стълбище. Дължината на прохода е била 20—25 м, височината му около 12 м. Формата на двете Златни врати е представлявала „огромен куб, прорязан с висок засводен проход“. Две успоредни стени, дълги 5—6 м и дебели по 1, 5—2 м, са и откритите чрез разкопки в 1913 г. останки от така наречените

Обр. 27. Лагерь Арцидава (план Флореску)

Fig. 27. Le camp Arcidava (plan Florescu)

¹ Gr. Florescu. Le camp romain de Arcidava. Istros, I, 1934, 60 сл., план на стр. 64.

² Пак там, 63.

³ Воронин. Цит. съч., 208, 213; М. Алпатов. Русское искусство с древнейших времен до начала XVIII века. Москва, 1955, 72.

⁴ Воронин. Крепостные сооружения. История культуры древней Руси, I. Москва, 1951, 446.

⁵ Воронин. Пак там, 459, обр. 278; Раппопорт. Очерки, 128.

⁶ Воронин. Крепостные сооружения, 459, обр. 279.

⁷ Раппопорт. Цит. съч., 128—129.

⁸ Воронин. Цит. съч., 445, обр. 268, 269.

Батиеви врата¹ в Киев, които произхождат от прехода на X към XI в. Данни за реконструкцията им няма, но и при тях стената от двете им страни е била все земена.²

✓ Затова можем да се запитаме дали в Плиска, гдето Външният град е защитен само с вал, издължените крила на една негова каменна порта не са се явили първоначално също, за да стигне тя от едното до другото лице на земяния насип. Още не са разчистени местата, гдето се смята, че са били портите на плисковския вал.³ Твърде е възможно тези порти да са били съградени от камък. Монументалният характер, който този вид издължена и навътре порта е получила при Външния град, може да е бил именно причината да се повтори тя и при изцяло каменната крепост при Плиска, а после и в Преслав. Дълбочината на плисковските порти (13,60 м) отговаря на сегашната ширина на насипа — около 12 м.⁴ Възможно е също първоначално стената и на Вътрешния град да е била земен насип, както смята Шкорпил,⁵ и издълженият проход да се е явил направо при нея. Така обяснението за особеното устройство на нашите порти трябва да се търси в характера на самите крепостни строежи, а не в подражание на оформени другаде образци.

Възстановка

В опита за реставрация, който предлагаме (обр. 28), за височината на портата излизаме от височината на запазената и до днес част от стената на Вътрешния град в северната половина на източната му страна срещу сградата на музея. Тук стената стои и сега на височина повече от 7 м. Можем да допуснем, че когато е била здрава, тя е била най-малко 10 м висока. Така че височината 10 м, която Шкорпил предполага, че е имала стената на плисковския вътрешен град, е напълно приемлива и за преславския. А като вземем пред вид и това, че кулите обикновено се издигат поне с един етаж над ходника на стената, височината на кулите и още повече на портите на Вътрешния град в Преслав ще са приближавали също 15 м, както допуска Шкорпил за плисковските кули.

За останалите елементи на тази възстановка излизаме от следните данни, установени преди всичко от проучване на материалите от разкопките.

Намерените битови предмети в югоизточното помещение говорят ясно за предназначението на горния му етаж като жилище на офицери.⁶ А от това следва, че портата едва ли е завършвала отгоре като бойна кула с открита тераса. Повероятно е тя да е била снабдена и с покрив като всяко друго жилище,⁷ тъй като климатичните условия у нас не допускат над жилищна сграда само плосък терасовиден покрив. Известно е, че покривите над градските кули са се вдигали във военно време. Същото това предназначение на помещението обяснява и наличието на прозорци по етажите. Странични прозорци в източната и западната стена на

¹ Воронин. Цит. съч., 459.

² Раппопорт. Цит. съч., 128.

³ АП, 31.

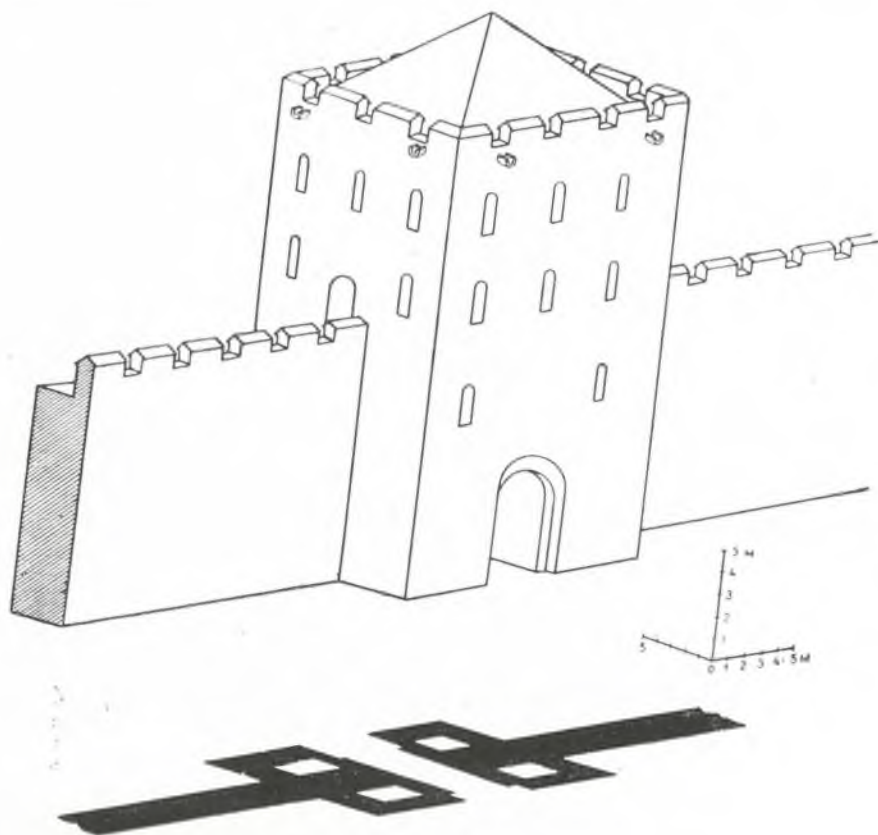
⁴ Пак там, 35.

⁵ Паметници от столица Преслав, 183.

⁶ Известни са много случаи, когато портите са служили за жилище, и няма да ги изреждам.

⁷ С четиристранен покрив са дадени например в реставрацията на Еблар и Зейлер кулите по стената на Диоклетиановия дворец в Спалато. Fr. Bulić — Lj. Kačman. *Palaca cara Dioklecijana i Splitu*. Zagreb, обр. 18, 19, 20.

портата възстановяваме, поради това че в подножието на страничните стени се намериха, както видяхме, натрупани фрагменти от съдове и кости от животинска храна, които явно са били изхвърляни от прозорците. А двата прозореца в етажа на южната фасада над входа дори да не бяха дадени в гравюрата у Марсили (обр. 24) са сигурно съществували, тъй като портата на двореца не е могла да не гледа към градския площад, който се е простираше пред нея. Съществуването на

Обр. 28. Опит за реставрация на южната порта

Fig. 28. Essai de reconstruction de la porte sud

врата, която да свързва втория етаж на портата с ходника на куртината, смятам потвърдено и от факта, че досега не са намерени следи от отделно стълбище за изкачване направо на стената. Затова приемам засега, че портите са служили и за изкачване до нейния ходник.¹

Доказателство, че портата е била единен правоъгълен масив, е и съществуването само на единствена врата за влизане във всички нейни отделения. Две отделни кули, макар и свързани с ходника на стената, биха имали всяка свой вход.

¹ В Плиска бяха открити напоследък край източната стена останки от градеж, който бе сметнат неправилно за стълбище от Ст. Михайлов (Плиска — столицата на първата българска държава. Сб. Археологически открития в България. София, 1957, 139) и Кр. Миятев (Нешо за каменната крепост на Плиска. Сб. Д. Дечев. София 1958, 595—602).

Освен това войникът, който е заровил златния дискос толкова плитко до евентуалния вход в североизточното помещение, е сметнал това помещение за най-сигурно тъкмо защото е било най-недостъпно от всички. То не само не е имало вход направо, но е било и най-далеч от единствения вход, който е бил в другото крило на портата. Следователно на етажите на портата, както и на ходника по билото на стената, се е възлизало само по стълбището, което е било сместено в помещението вдясно от входа на прохода (помещение А).

В това помещение е могло преспокойно да се развие стълбище, както е направено и в двете помещения на същото място в плисковските порти. Но по-близо до Преслав в църквата при село Виница, на 15 км навътре във Върбишкия проход, стълбището за етажите на кулите, които са се издигали над нартиката, се намира в лявата кула, вътрешните размери на която отговарят на тези на помещение А.¹ Това стълбище е било дървено, с голям наклон и лесно е извеждало на първия етаж с помощта може би само на две площадки, поставени в северните ъгли на кулата. При портата етажите вероятно са били по-високи, особено приземният, гдето входната врата е имала към 4 м височина, но и тук макар с помощта на три площадки се е стигало леко до горния етаж. В преславски църкви, като Кръглата църква² или манастирската църква на Аврадака,³ гдето има стълбище в кулите на нартиката, височината на отделните стъпала е 0,35 м. При портата тази височина сигурно не е била по-малка от 0,30 м, така че 13 стъпала са били предостатъчни за изкачване на горния етаж.

На горния етаж, гдето крепостната стена в портата не е вече съществувала и не е отделяла външните от вътрешните помещения, са били образувани по-големи помещения, които са служили за жилище.

В плисковските порти действително има вход в двете вътрешни помещения, но и там стълбище е имало само в помещението, което се е намирало вдясно от прохода. В това, което е вляво от прохода, не само че не са намерени никакви следи от стълбище, но не е могло и да има стълбище. В него точно пред входа са се изтегляли хоризонталните греди, с които се е залоствала отвътре двукрилата врата, затваряща прохода. Но дори и в случаите, когато кулите се издигат поотделно от страни на входа, стълбището се намира пак само в едната от тях: така е в Кръглата църква, в Патлейнската и във Винишката. За възстановяване на зъберите на парапета край ходника по стената и на самата порта използвахме както формата и размера на намерения до стената на портата дял от капак от зъбер (обр. 10), така и данните от проучването на деветте еднакви с него екземпляра от капаци, извадени от коритото на Тича. Видяхме,⁴ че всички намерени досега дялове от по-големите капаци при различна дебелина имат еднаква ширина и височина и са били следователно слагани по няколко един до друг, за да образуват покрива на отделните зъбери на парапета. Както показва долната най-малка дължина (0,70 м) на дяловете от капаци, парапетът е бил 0,70 м дебел. Дължината на отделните му зъбери не можем да уточним.

¹ Ст. Станчев. Църквата до с. Виница. ИАИ, XVIII, 314, обр. 313.

² Кр. Миятев, Кръглата църква, 17—20.

³ В. Иванова, Разкопки на Аврадака в Преслав. РП, III, 16.

ГРАДЕЖ

✓ Плисковските и преславските стени се различават по своя чисто каменен градеж от стените на съвременните византийски крепости, гдето смесеният градеж от недялан камък е изравняван с тухлени пояси. Отгдето са взели тогава българите образците на своите крепости, щом те не са ги заели от Византия? Останките от постройки преди всичко по черноморското крайбрежие, както и в Добружа и в Североизточна България до Янтра приблизително ни показват най-добре кои са били образците. Крепостните стени и порти, както и по-значителните постройки в градовете на цялото западно крайбрежие са запазили до късно градежа от дялан варовик. Това е традиционният градеж за монументалните постройки и преди всичко за крепостните стени, градени изцяло от квадрати или по елинистически само с лице от квадрати и пълнеж от хоросан и по-дребен камък. Няма да се спирам тук на градежа от дялан камък в Североизточна България. Ще се задоволя да изредя главните места по крайбрежието, гдето ми са известни градежи или останки от градежи с дялан варовик. Това са крайбрежните градове, като Истрос, Дионисопол (Балчик), Одесос (Варна), Несебър, Созопол, а във вътрешността — развалините на някогашните градове *Ulmelum*, *Trophaeum Traiani*, развалините на крепостта при с. Аптаат (сега с. Абрит), Никюп, *Abrittus* при Разград и др.

Каменни градски стени и порти, изградени от големи квадрати с ясно очертани fugи, са изобразени по монетите, сечени в градовете на Мизия и Малка Скития до средата на III в.¹ Въпреки условността на тези изображения несъразмерно едро дадените fugи показват ясно, че стените на всички тези градове са били изградени от дялан камък. По-късно, от втората половина на III в. нататък, се явяват крепостните стени със смесен градеж — камък и тухла — върху основи от разнородни блокове, взети от по-стари постройки.¹ ✓

Известно е, че повечето градове в сегашна Североизточна България и Добруджа са били разрушени при многократните нахлувания на идващите от север и изток народи. Крепостните стени на едни са били поправяни, а при незащитени дотогава градове са били и отново издигани. ✓ Запазили се главно градовете по самия черноморски бряг, т. е. старите гръцки колонии и някои от крайдунавските градове, като Силистра. Яките стени на черноморските градове са отбивали нападенията или просто са принуждавали неподготвените за системно обсаждане отреди да се отклонят към вътрешността на страната. Такива запазени стари градове, просъществували не само до идването на българите, но и по-късно, са Бизоне (Каварна), Дионисопол (Балчик), Одесос (Варна), Созопол, Несебър.

За това свидетелствуват известията у старите хронисти, както и запазените досега части от крепостни и вътрешни постройки, строени отчасти преди идването на римляните в тези краища. ✓

Изниква въпросът, при каква обстановка е могло да бъде възприето това старо наследство от новите заселници на полуострова. ✓ И у славяните, и у прабългарите, когато те образуват своята държава, родовообщинният строй се е вече

¹ A. Blanchet. Les villes fortifiées de la péninsule balkanique d'après les monnaies de l'époque romaine. Buletinul Societații numismatice române XVIII, no 45, 1923, 13. Тази статия ми бе дадена за ползуване от Т. Герасимов, за което му благодаря.

² Schultze. Цит. съч., 347—348; С. Бобчев. История на архитектурата на стария свят, II. София, 1955, 86.

разпаднал и те преминават от военна демокрация¹ към феодализъм. В новата държава частната собственост е вече затвърдена, в нея се е оформила една родова и военна аристокрация, която навярно е владеела вече обширни земи. Владетелската класа, за да запази така създадения обществен ред, заедно с владетеля, който олицетворява този ред, си създава и монументална архитектура. Тази архитектура трябва да крепи авторитета на властта на владетеля и на болярите, да ѝ създава престиж, да всява страх в народните маси и уважение към тези, на които служи държавната власт. Тази нейна особеност обяснява и огромните размери на самите строежи и грижливата изработка на частите — скулптурната украса дори по зъберите на портите и стените.

✓ Тук е и разликата (а не само в материала и начина на градеж) между плисковските и преславските порти и стени и портите и стените на крепостите от последните векове на робовладелческата епоха, когато тези строежи имат чисто утилитарен характер. Мощността на строежите в Плиска и Преслав „отразява икономическите възможности на тази социална група, в полза на която са били издигнати“²; тя сочи най-добре и времето, когато те са могли да бъдат издигнати — не времето на упадъка на робовладелската римска или византийска държава, а времето на възхода на славяно-българската държава, когато тя се оформя като феодална, т. е. IX—X в.

За да определим по-отблизо времето, когато са били издигнати преславските порти и стени, ни помага и една особеност в градежа им, на която наблегнах по-горе — особеното устройство на субструкциите под портата и стената, което доскоро не беше отбелязано в литературата.³ Известно е, че стените на римските и византийските крепости са били издигнати върху дълбоки основи от камък, споен с хоросан. Камъкът им е трябвало да бъде по-здрав от камъка, употребен в самите стени. Известно е също, че римският архитект Витрувий съветва при копането на основите да се слиза до здрава почва и изкопът в нея да се прави съобразно с големината на постройката, като се внимава основите да бъдат по-широки от стените, които се издигат над земята.⁴ Що се отнася до крепостните кули, авторитетът по крепостно строителство Филон Византийски изрично подчертава, че за тях трябва да се копае, докато се стигне до скала, до вода или до устойчиви пластове, и да се градят в тях основите с вар, за да не може да се събарят стените, като се разрушат основите, или да се подкопаят стените, като се мине под тях.⁵

✓ Начинът, по който са правени субструкциите на Вътрешния град от речен чакъл и по-едри речни камъни без варов разтвор, е известен в средновековни строежи на руски градове, като Смоленск, Владимир, Гродно. Това са все градове,

¹ За това, дали е оправдана употребата на термина „военна демокрация“, вж. А. Першиц. СА, II, 1953, 163—166.

² П. Раппопорт и В. Косточкин. К вопросу о периодизации истории древнерусского военного зодчества. КСИИМК, № 59, 1955, 23.

³ Знаеше се, че в класическо и еллинистическо време градските стени на големи сгради в Олбия са издигнати без каменни основи, но върху субструкции, съставени от утрамбувани пластове от глина и пепел, за да се избегне свличане поради характера на почвата (лъос). (Л. Славин. Олвийские городские кварталы. СА, VII, 1941, 294; В. Гайдукевич и С. Капошина. К вопросу о культуре античных городов. СА, XV, 1951, 176).

⁴ Кн. I, гл. V₂, цит. по О. Тафрали. Topographie de Thessalonique. Paris, 1913, 62—63.

⁵ Тафрали. Цит. съч., 62.

разположени на брега на голяма река, чието корито е предлагало в изобилие необходимия материал. Така в Гродно на река Неман в „Долната църква“ основите, дълбоки 0,40—0,50 м, са от едър чакъл, засипан с черна пръст, без какъвто и да е свързващ разтвор.¹ В друга гродненска църква, строена също през XII в. — Коложката църква, — основите слизат вече до 1,50 м, но са все от средно големи речни камъни, пак насипани с пръст или пясък, но несвързани с вар или хоросан.² В Смоленск, който е на горното течение на Днепър, подобен строеж на основи е отбелязан в Михайлоархангелската църква; върху сухата зидария от средно едър чакъл (с големина на юмрук) бил насипан слой пясък, дебел 5—7 см.³ Сходен характер имат основите и на Успенската църква във Владимир на Клязма (1158—1161).⁴

Що се отнася до надземния градеж, ще посочим чисто каменните стени от дялани варовикови блокове, подобно на тези в Плиска, Чаталар, Мадара и Преслав, които са ограждали няколко градища, открити между горното течение на Дон и Донец-Маяцкото,⁵ това при село Верхний Ольшан,⁶ Верхнесалтовското. Тези градища са все от VIII—X в.⁷ Знаците и рисунките по тях са също подобни на тези по стените в Плиска и Преслав.

За да създаде своята монументална архитектура, управляващата класа на новата българска държава черпи формите ѝ от местното архитектурно наследство. Традицията на каменния градеж изобщо и по-специално при крепостните строежи от предиимско време, която е също чужда на византийското строителство, както видяхме, е много стара в нашите земи. Но тя е засвидетелствувана не само по нашето, а и по цялото черноморско крайбрежие, и то още в неолитичната епоха.⁸ Разкопките и изследванията от последните години, особено в южноруските крайморски области, доказаха това по най-очевиден начин.⁹ Освен това паметниците, свързани с тази традиция, отиват и по-навътре и по-на север по Донец и край Дон, както показват Верхнесалтовското градище на Донец, Маяцкото близо до Дон, градището при село Верхний Ольшан. Те имат същите стени от дялан варовик, който вече споменах. Постройки със стени, облицовани от дялан камък, са добре известни през цялото средновековие по малоазийското крайбрежие, Грузия,¹⁰ да не говорим за Армения.

През последните две десетилетия с изследванията главно на съветските учени се установи, че градежът с облицовка от дялан варовик е съществувал в монументални постройки през голяма част от средновековието по черноморското

¹ Н. Воронин. Древнее Гродно. МИА, СССР, № 41, 1954, 125.

² Пак там, 87.

³ Пак там, 125. заб. 1.

⁴ Пак там.

⁵ М. Артамонов. Саркел и некоторые другие укрепления в Северозападной Хазарии. СА, VI, 1940, 154—157.

⁶ Артамонов. Цит. съч., 157.

⁷ Пак там; срв. и ВДИ, 4, 1951, 225, 226.

⁸ А. Монгайт. Археология в СССР. Москва, 1955, 108.

⁹ В. Блаватский. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. Москва, 1954, 28, 35, 95, 150; А. Якобсон. Средневековый Херсонес. МИА, СССР, № 17, 1950, 231, 238—239, 242, 249—250, 253; А. Карасев. Архитектура в сб. Античные города Северного Причерноморья, I. Москва—Ленинград, 1955, 188—194; А. Монгайт. Цит. съч., 191, 198, 200.

¹⁰ Вж. напр. Ж. Амيرانшвили. История грузинского искусства, I. Москва, 1951, 119; Н. Брунов. Архитектура Константинополя IX—XII вв. ВВ, II (XXVII), 1949, 189.

крайбрежие. Ясно е следователно, че този градеж не само у нас, но и в другите области на Черноморието е продължение на местното строително наследство и не трябва да се смята, както ставаше по-рано,¹ като повторна заемка от други области с каменна архитектура. ✓

Тази именно традиция на каменния градеж от дялан варовик, свързан с пластична каменна украса, продължава и в строежите на Плиска, Чаталар, Преслав и други места в Североизточна България. Но възобновяването на традицията на чисто каменния градеж от страна на българите не е механично пренасяне. Те са продължили в своите монументални постройки местната елинистическа традиция, защото тя е отговаряла на степента на общественоекономическото им развитие. Народ с чисто родовообщинен строй не може да ги създаде, защото още няма нужда от подобни монументални строежи.

✓ Тезата, поддържана някога от Филев, а и досега от някои² за континуитета на повечето от античните градове във вътрешността на страната, не се потвърждава.³ Градовете на Малка Скития в VII в. са вече всички разрушени. ✓ От двата града във вътрешността — Маркианопол и Никополис ад Иструм, — за които се смяташе, че са продължили до късно своя живот, първият е разрушен още в края на VI или най-късно в началото на VII в. Вторият, чието ново име Никюп, макар и турско, показва известна приемственост, продължава като селище и през късното средновековие (XII—XV в.). Не може да се твърди обаче, че продължава животът на стария благоустроен град. И тук в същност се създава ново селище на старото място, и то с прекъсвания, едно от които е от началото на V до началото на VI в.⁴

Новата топонимия в някогашните провинции Мизия и Малка Скития показва най-ясно, че славяните, когато се заселват трайно по тези места, не са заварили там старо население.⁵ Старо население се е запазило отчасти само в крайбрежните градове, чиито мощни стени единствено са могли да окажат отпор на идващите от север и изток народи. Тези именно градове живеят откъснато през размирната епоха на VI—VII в. и така запазват и старото строително наследство. ✓

✓ Южната порта и крепостната стена, с която тя е свързана, са типични представители на преславския градеж и украса. Този градеж и тази украса не могат да се отнесат към същинското римско строително изкуство у нас. Те продължават традицията на местното каменно строителство от преди идването на римляните, което се запазва преди всичко в крайморските градове, чийто разцвет⁶ в повечето случаи

¹ Така напр. Н. Брунов мислеше, че каменният градеж в църквите от феодалния период в Херсон е дошъл там от каменната архитектура на малоазийското крайбрежие (N. Брунов. Une église byzantine à Chersonèse. L'art byzantin chez les Slaves, II, Paris, 1932, 26—27).

² Д. П. Димитров. Археологически и епиграфски паметници от Стара Загора и нейната околност. ГП/ИИМ, II. София, 1950, 201—203.

³ Ив. Венедиков. ИАИ, XVIII, 449; J. Weiss. Die Dobrudscha im Altertum. Zur Kunde der Balkanhalbinsel, срв. 12. Sarajevo, 1911, 40; C. Preda. Urme de viata la Histria. Studii si cercetari de istorie veche, t. V, 3—4, 1954, 537.

⁴ Т. Герасимов. Монети, намерени при разкопките на гр. Никопол на Росица (Nicomolis ad Istrum) в 1907 г. ИАИ, XIII, 340, 341.

⁵ В. Бешевлиев. Античната топонимия у нас като исторически извор. Изв. на Института за бълг. език, III, 349—352; В. Велков. Бележки върху социално-икономическото развитие на град Одесос през късноантичната епоха. ИВАД, кн. X, Варна, 1956, 109 сл.

⁶ Хр. Данов. Из древната икономическа история на Черноморието. ИАИ, XII; Същият. Западният бряг на Черно море в древността. София, 1947; Т. Блаватская. Западнопонтийские города. Москва, 1952, 123, 124, 127, 135; Т. Герасимов. Антични монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия. ИАИ, XV, 80.

предшества това идване. Тези именно градове по черноморския бряг запазват и предават на строителите в източнобългарската област традицията на чисто каменния градеж, който остава до късно характерният градеж за крайбрежието на цялото Черноморие.

От разкопаването на южната порта на Вътрешния преславски град и от проучването на археологическия материал можем да направим следните изводи:

1. Планът на портата е еднакъв не само с този на северната порта на същия вътрешен град, но и с този на разчистените досега две порти на вътрешната крепост в Плиска.

2. По размери южната порта е най-малката от четирите и може би затова стените ѝ са градени изцяло от дялани варовикови камъни.

В северозападния ъгъл, гдето има следи от преправки, е употребен и зелен пясъчник. Стените на портата, както и тези на куртините се издигнати върху субструкции от речни валутъци и речен чакъл, слагани заедно с жълта пръст, взети от коритото на Тича.

3. Портата е построена през IX—X в. В археологическия материал няма предмет, по-стар от IX в., по-голямата част са от IX—X в. Материали от XII—XIII в. имаше само в зимника на северозападното помещение, който е издълбан допълнително, както и в горния пласт на дворния насип пред северното лице на портата.

4. Находките показват, че източната половина на портата е служила за жилище на стражата, а специално горният етаж на югоизточното помещение — за жилище на офицерите. До портата, на 1 м западно от нея, във Вътрешния град една лека постройка е служила навярно за войнишка кухня.

5. Писмените сведения потвърждават, че портата, а следователно и вътрешната крепостна стена са били вече съградени ако не в края на IX, сигурно в началото на X в.

6. Данните от разкопките на нашата порта, както и тия на останалите три ни позволяват да я възстановим като „входна кула“. Тя е образувала правоъгълен блок, който е бил прорязан в партера от засводения проход с посока СЮ. Издължеността ѝ по посока на прохода трябва да се обясни с произхода на типа ѝ. Тя се явява по всяка вероятност като порта на земен насип, който винаги е много по-дебел от градената стена, била тя от камък, или тухла. Предназначението ѝ като жилище определя и покритието ѝ с четирискатен подвижен покрив, както е даден в реставрацията, която предлагаме.

7. Портата се отличава със своя градеж от дялан камък, в който не липсва и торусът — основният елемент в украсата на корнизите по всички преславски строежи. Този градеж се различава от съвременния византийски градеж и е могъл да дойде само от запазилите се антични градове по западното черноморско крайбрежие, гдето той живее като градеж на обществени сгради още от елинистическо време.

Това е същевременно градежът на всички крайбрежни области, богати с камък — южноруски, грузински и малсазийски. Монументалният характер на този градеж определя и епохата, когато той е бил употребен от българите. Сградите, строени с него, не могат да произхождат от времето на упадъка на робовладелческото общество, когато крепостите са чисто утилитарни строежи, а само от времето на възхода на славяно-българската държава, когато тя се оформя като феодална, т. е. през IX—X в.

LA PORTE SUD DE L'ENCEINTE INTÉRIEURE DE PRESLAV

V. IVANOVA

(Résumé)

En 1948 et 1949 des fouilles furent entreprises dans la localité de Radoula de la partie sud du vieux Preslav. On s'est efforcé de préciser le lien qui existait entre le pont de la Tiča, l'Eglise ronde, éventuellement la porte de l'enceinte extérieure avec le palais, pour établir la direction de l'une des principales rues de la ville. Une superficie d'environ 760 m² y fut déblayée. De cette porte il ne subsiste sur presque tous les murs que le rang inférieur de pierres, quatre rangs de pierres appartenant à deux locaux de l'étage inférieur, dont l'un était à l'angle sud-est et le second au nord-ouest (fig. 3). Le relevé de la porte est semblable à celui de la porte nord de l'enceinte intérieure de Preslav, appelée la porte de fer et à celui des deux portes de l'enceinte intérieure de Pliska découvertes par des travaux antérieurs (fig. 4, I, II, III). C'est un rectangle qui chevauche le mur de la forteresse et le dépasse presque également des deux côtés; il est coupé seulement par le passage voûté. A l'extrémité intérieure de ce passage on distingue l'emplacement où se trouvait la porte à doubles vantaux; on manque, par contre, de données précises sur la place que devait occuper la porte à l'autre extrémité du passage où l'on ne découvre aucune trace de la porte qui ne pouvait être qu'une cataracte.

La garde habitait dans les pièces de la porte même, alors que dans la partie orientale de l'étage supérieur étaient logés certains officiers, comme il apparaît des trouvailles (fig. 11). Dans le sol d'un local situé au nord-est on a trouvé un disque liturgique en or (fig. 15) qui date de la première moitié du IXe siècle. Ce disque a un diamètre de 22 cm et pèse 330 g. Il porte en bordure, gravé en grec, un verset liturgique.

Alors que les trouvailles composées principalement (fig. 11—14) de fragments de céramique domestique, recueillie dans trois des locaux du rez-de-chaussée (Б, В, Г), appartiennent tous au IXe—Xe siècle, ceux de la moitié nord de l'aile occidentale (А) découverts dans la cave entièrement déblayée lors de travaux postérieurs datent tous du XIIe—XIIIe siècle. D'autres objets (fig. 20) livrés par la couche inférieure d'une construction plus légère — probablement une cuisine de soldats qui se trouvait à l'intérieur des mur d'enceinte à 1 m à l'ouest de la porte — appartiennent à la première période des IXe—Xe siècles. La couche supérieure de cette cuisine, cependant, date des XIe—XIIIe siècles. On peut en conclure que la porte était utilisée au IXe—Xe siècle, du moins dans la partie nord-ouest, et même au cours du XIe—XIIIe siècle.

Les murs de la porte sont entièrement bâtis de blocs réguliers de calcaire (fig. 3), la hauteur de l'appareil de pierres est de 0,30 à 0,50 cm et la longueur des blocs de

0,70 à 1 m. Les joints verticaux des deux rangs qui se suivent ne correspondent pas, mais l'alternance des pierres posées en largeur et en profondeur n'est pas toujours suivie. Le rang inférieur est constitué seulement de blocs posés en profondeur; il forme un socle en saillie de 10 cm. Il repose partout sur des soubassements de gravier et de grosses pierres d'une épaisseur de 0,85 à 0,90 cm. Le gravier et les pierres sont mélangés avec une terre jaune argileuse de rivière. Ces soubassements ne se prolongent pas seulement sous les murs des deux côtés de la porte (fig. 5), mais on les retrouve tout le long des murs, déblayés jusqu'à présent, de l'enceinte intérieure (fig. 5, 6, 7), ainsi que dans d'autres constructions de Preslav. C'est la substructure d'un certain nombre d'autres édifices du Moyen Age, principalement des églises élevées dans des villes situées au bord de grands cours d'eau, telles que: Grodno sur le Niémen, Smolensk sur le Dniéper, Vladimir sur la Kliazma.

La porte sud avec ses pléces en saillie des deux côtés du mur d'enceinte diffère des portes des forteresses byzantines de l'époque. Elle est du type „tours d'entrée“. L'allongement des ailes doit être recherché dans l'origine de ce type. Cette porte a probablement fait son apparition comme porte de forteresse défendue par des talus de terre, et les locaux situés des deux côtés du passage se sont allongés pour suivre le talus d'une face à l'autre (fig. 27).

La porte de Preslav se distingue principalement par son système de construction en pierres de taille où l'on retrouve toujours le boudin qui est la moulure ne manquant presque jamais dans les constructions de Preslav. On trouve cette manière de bâtir dans les édifices hellénistiques, ceux du bas Empire romain et les forteresses du littoral de la Mer Noire et de la Scythie-Mineure — la Dobroudja d'aujourd'hui. Les villes de l'intérieur de la Scythie-Mineure furent détruites dès les premières invasions des peuples de l'Est. La thèse de la continuité des cités anciennes à l'intérieur de la péninsule ne saurait être soutenue, car seules les villes situées sur la côte même de la mer échappèrent à l'anéantissement. C'étaient les vieilles colonies grecques et quelques cités au bord du Danube, comme Silistra. Ce sont précisément ces villes du littoral qui survécurent non seulement jusqu'à l'arrivée des Slaves et des Bulgares, mais qui, plus tard, léguèrent aux nouveaux venus la tradition de la construction en pierre, soit entièrement en pierres de taille, soit en blocs équarris posés sur les deux faces du mur rempli à l'intérieur de pierres brutes.

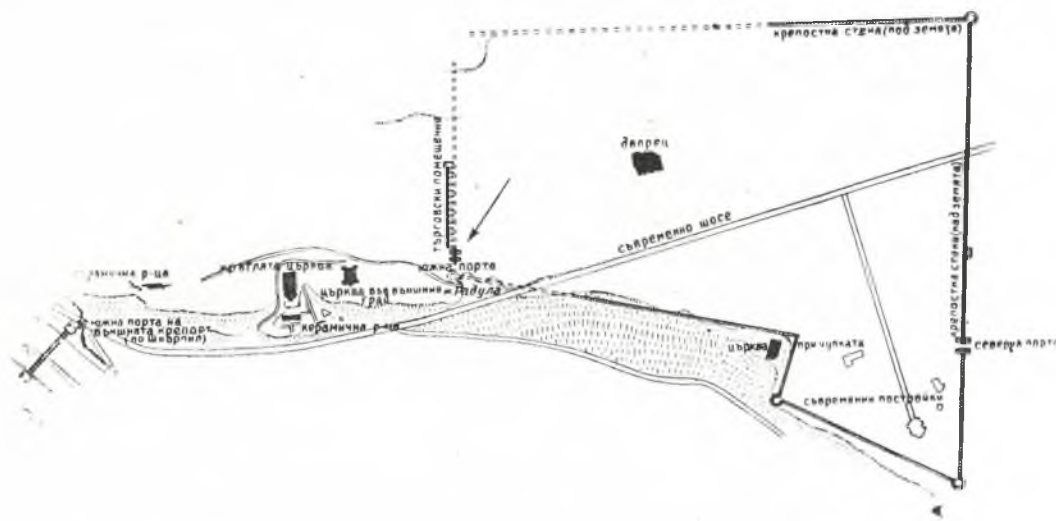
Lorsque les Slaves et les Protobulgares fondèrent leur Etat, la commune primitive n'existait plus et ces peuples passaient de la démocratie militaire à la féodalité. La classe dirigeante tenait à créer une architecture monumentale qui affirme l'autorité du souverain et des boyards, rehausse leur prestige, inspire la crainte aux masses populaires et le respect envers cette classe privilégiée. Ceci explique les immenses proportions des constructions et le travail soigné des détails — la moulure jusque sur les créneaux des portes et des murs.

Ce sont ces considérations, plus encore que le matériau employé et la manière de construire, qui permettent de saisir la différence entre les portes de Pliska et de Preslav et les murs des forteresses des derniers siècles de l'esclavage où ces constructions ne poursuivaient qu'un but purement utilitaire. L'époque qui vit l'édification des portes n'est plus celle du déclin de l'esclavage, mais bien celle où l'Etat slavo-bulgare en plein essor, passe peu à peu au système féodal, c'est-à-dire aux IXe—Xe siècles.

ЮЖНАТА ПОРТА НА ВЪТРЕШНАТА КРЕПОСТ В ПРЕСЛАВ КАТО ОБЕКТ ЗА КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ¹

Борис Игнатов

През 1948 и 1949 г. в Преслав бе открита и разкопана от уредника на средновековния отдел В. Мавродинова южната порта на вътрешната крепост, разположена на платото западно от местността „Радула“ и в участъка между двореца и Кръглата църква (обр. 1).

Обр. 1. План на вътрешната крепост и част от Външния град

Fig. 1. Plan de la forteresse intérieure et partie de la ville intérieure

Откриването на тази сграда, предназначена в миналото за входен и изходен пункт между Вътрешния и Външния град, е безспорно голяма придобивка. На първо място чрез установяването на месторазположението на портата и на откритите участъци от куртината се уясняват посоката и трасето на изчезналия южен зид на

¹ Бележка на редакцията. Тъй като археологическият материал не предлага достатъчно сигурни данни, възстановката на южната порта на Вътрешния град на Преслав допуска няколко възможности. Поради това частта на статията, посветена на тая възстановка, се печата като дискуссионна

вътрешната крепост. Това обстоятелство от своя страна ни доведе до установяването на приблизителната форма и квадратура на площта, заема от крепостта. Сключени по този начин (обр. 1), крепостните зидове определят формата на затворената площ, макар и недостатъчно уяснена в югозападния ъгъл, като трапец със средна дължина 615 м и средна ширина 365 м, който в североизточния си ъгъл получава един издатък с неправилна трапецовидна форма. Общата квадратура на

Обр. 2. Състояние на южната порта на вътрешната крепост след първоначалната разкопка — изглед от изток към запад

Fig. 2. Aspect de la porte sud de la forteress intérieure après les premières fouilles. Vue de l'est vers l'ouest

вътрешната крепост при допуснатото сключване на зидовете е 245 декара, т. е. 0,25 кв. км.

С откриването на южната порта се добива и възможността за проследяване на уличната връзка през нея между двореца, Кръглата църква и южната порта на вътрешната крепост, отбелязана по Шкорпил.¹

Южната порта, която по предназначението си е напълно различна от култовите и други постройки в Преслав, носи и своите характерни особености в плана и градежа си. За голямо съжаление този паметник ни се представя в извънредно много разрушен и обезличен вид. Освен лошото състояние на градивния материал при останалите частично още неразрушени зидове на места има изчезнали и цели зидове. Значението обаче на тази сграда, характерна по своя градеж и предназначение в укрепителната система на вътрешната преславска крепост, налага особени реставрационно-защитни мероприятия, посредством които да се постигне не само запазването на останалите оригинални зидове и субструкции, но и да се възстанови и стабилизира на място планът на паметника, който иначе рискува и ситуационно да бъде заличен.

Излишно е да доказваме тук, че за да се предприеме каквато и да е защитна дейност, необходимо е преди всичко да се документира чрез фотоснимки, чертежи и описания състоянието, в което старината е достигнала до нас, както и да се установи точният план на сградата с всички останали на място характерни особености от функционален и друг характер. Ако от направените след първоначалното разкриване на южната порта фотоснимки (обр. 2 и др.) се получава една обща представа за вида и обема на разрушението, това е съвсем недостатъчно и е далеч

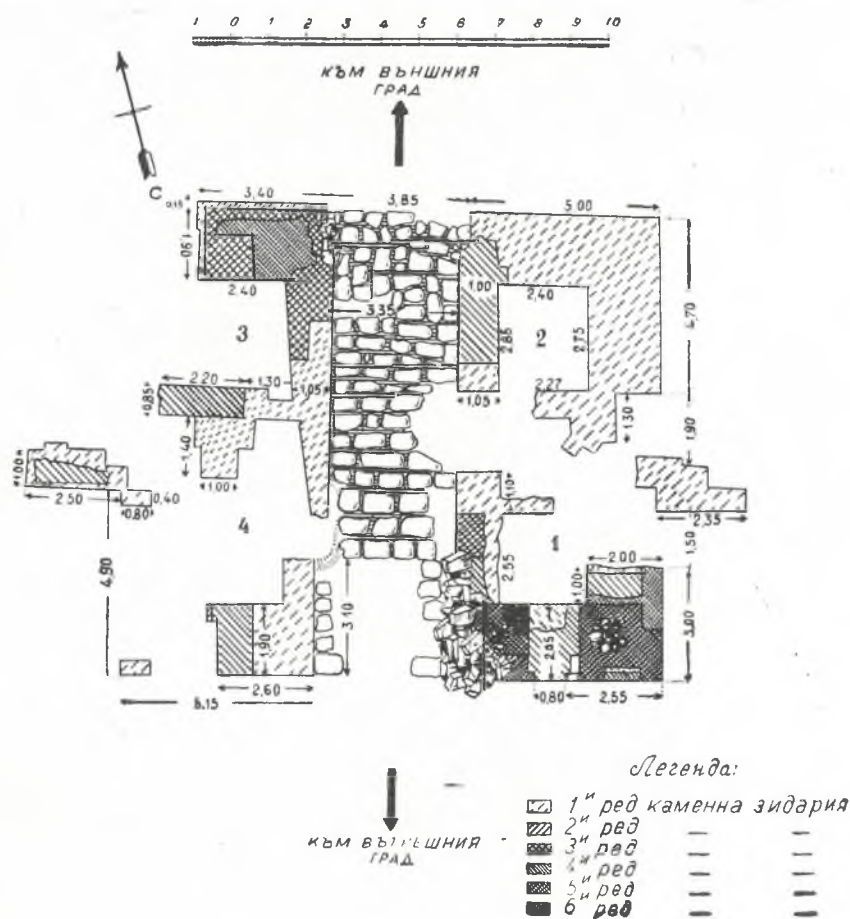
¹ К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав. Сб. България 1000 години (927—1927), I. София, 1930, 190, табл. I.

от необходимото за разрешаването на проблемата по архитектурно-археологическото проучване и опазване на паметника.

Ето защо, когато през есента на 1950 г. бяхме натоварени със задачата да проучим и направим предложение за начина, по който следва да запазим южната порта, първата ни грижа бе да се сдобием с всички онези данни, необходими като основа на предложението ни. Това обстоятелство наложи допълнителни разкопки и архитектурно-археологически проучвания на място, които ние излагаме по-долу.

Проучвания, резултати и находки при допълнителните разкопки

На първо място преди предприемането на допълнителните разкопки направихме архитектурно заснемане на останките от старината, открити при първоначалните разкопки (обр. 3 и 4). В него са отразени точното състояние на зидовете и

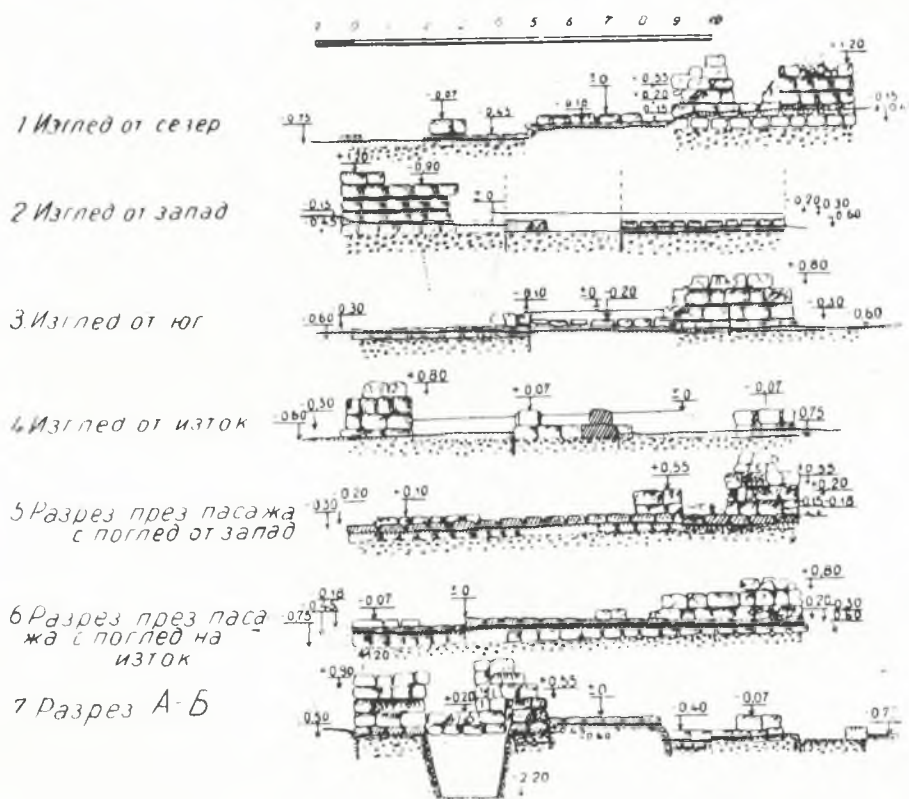

Обр. 3. План на останките от южната порта след първоначалната разкопка

Fig. 3. Plan des restes de la porte sud après les premières fouilles

обемът на разрушенията, представя за което ни дават (обр. 2) и други фотографии към настоящата работа. С изключение на част от южния зид при помещение № 3 и северозападния ъгъл при помещение № 1, които са запазени с по 4—5 реда надосновна зидария, и то в много лошо (разпаднато) състояние на камъка,

останалите зидове са представени частично само с първия ред квадрати и нарядко над тях някой камък от втория ред. Не липсват обаче и участъци, в които въобще надосновната зидария не съществува. В това отношение портата чувствително е пострадала откъм източната си страна, където целият зид, който оформя и

Обр. 4. Изгледи на зидовете на южната порта от всичките ѝ страни след разкопката

Fig. 4. Aspect des murs de la porte sud. Vue générale après les premières fouilles

склучва плана на сградата, е напълно изчезнал.¹ По същата причина нито едно от помещенията няма напълно склучена форма, а помещение № 4 е въобще обезформено. Много малко също така е останало и от квадратната зидария на куртината от двете страни на портата. А пасажът, който иначе е ясно очертан, благодарение на силно разрушените си ъгли е с неизяснена форма в двата си края.

✓ Непосредствено след приключването на архитектурното заснемане се направиха допълнителните разкопки около зидовете, в помещенията, при пасажа, около куртината и пр. Тази допълнителна работа изясни плана и градежа на сградата в следното:

1. Откъм Вътрешния град на средна дълбочина 3,15 м пасажът се разширява в двете си страни с 0,35 м (обр. 5).

2. Откъм Външния град ъглите на пасажа са разрушени и остават на пръв поглед впечатление, че се касае до разширение на пасажа, предизвикано от разрушението, което в същност не е така. Проследявайки пасажа, ние установихме, че той се подвиря под разрушените ъгли и получава разширение с 0,25 м от двете си страни на дълбочина 1,05 м. А това подсказва, че и самият пасаж откъм Външния град е имал същото разширение — обстоятелство, което се потвърди след допъл-

нителните разкопки около източния и западния ъгъл на пасажа откъм Външния град (обр. 6).

3. От източната страна планът на портата се оформя благодарение на останалите два ъглови камъка от първия ред на зида при помещение № 4 и най-вече, че открихме основата на целия изчезнал зид (обр. 7 и 8), както и тази под останалите съществуващи зидове на портата.

Основата, върху която е положен първият ред от квадратната зидария, е направена от обли речни камъни с диаметър 10—15 см, споени на калов разтвор от фина черна пръст. Изливането на калта и камъка в основните ями е ставало, изглежда, едновременно в объркана маса като бетон. Поне такова впечатление се добива при изследването на самата основа (обр. 9). Изленият по този начин материал, подравнен отгоре с пласт жълта глина, дебел 6—7 см, е силно натиснат от високите крепостни стени и е добил голяма плътност. Дълбочината на основните ями варира за западната половина на портата до 0,90 м, а за източната — до 0,60 м, което може да се обясни с това, че площадката, върху която е изградена постройката, е с наклон от запад към изток. Характерното в случая е, че основата е с 0,15 м по-тясна от дебелината на зидовете, които са изградени върху нея. Това явление се наблюдава във всички зидове на портата, като при периферните основи остава с 0,15 м навътре, така че зидовете, респ. цокълът на южната половина на портата, стъпват с външната си част направо на земята (обр. 10).

Не е прието в строителната практика основата да е по-тясна от надстройката. Какви са били обаче съображенията и какво се е целяло с това стесняване, засега не може да

Обр. 5. Разширяване на пасажа откъм Вътрешния град при източния междинен зид

Fig. 5. Elargissement du passage vue de la ville intérieure près du mur est intermédiaire

Обр. 6. Разширяване на пасажа откъм Външния град при източния междинен зид

Fig. 6. Elargissement du passage vue de la ville extérieure près du mur est intermédiaire

Обр. 7. Основата на изчезналия източен зид от източната половина на портата — изглед от юг към север

Fig. 7. Fondements du mur est, disparu aujourd'hui ayant appartenu à la moitié est de la porte — vue du sud vers le nord

Обр. 8. Основата на изчезналия източен зид от източната половина на портата — изглед от север към юг

Fig. 8. Fondements du mur est, disparu aujourd'hui ayant appartenu à la moitié est de la porte — vue du nord vers le sud

се каже нищо положително. Най-вероятното, което може да се предположи е, че се касае до увеличаване квадратурата на сградата след изливането на основите.

4. При разчистване на северозападното помещение на портата и ограждащия го зид откъм пасажа с цел да се уясни планът и да се закрепи временно тази част наложи се да потърсим основата на зида и здравия терен. Така установихме, че това помещение е имало зимник, който е запълнен с остатъци от материали.¹ При изчистването на насипа на дълбочина до здравия терен констатирахме, че зимничното помещение не е обградено със зидове, както би трябвало да се предполага, а е оформено в самия изкоп като подземна яма, стените на която не са вертикални, а с откос навътре. Така то добива формата на пресечена пирамида, основата на която е горе (обр. 4, разрез А—Б) със страни 2,55/2,20 м; подът на зимника е също правоъгълник, но със страни 1,75/1,50 м. Това, което в случая прави впечатление и противоречи на конструктивните принципи, е, че масивните дебели зидове, ограждащи северозападното помещение на портата, вместо да започват от дъното на зимника, са фундирани на 1,75 м над него. По този начин тяхната основа от вътрешната страна на зимничното помещение е оголена и рискува да бъде подровена, още повече че не е предприето ни-

¹ Изчистването на насипа стана на два етапа: първоначално на една ивица, широка 0,80 м, откъм източната страна във връзка с проучване на проекта за консервацията, а останалата част при изпълнение на консервацията.

какво подзиждане на зимника отвътре. Това необичайно явление не може да се обясни по никакъв друг начин, освен че изкопаването на зимника е станало след изграждането на портата. А със създадения откос на стените на изкопа се е целяло по всяка вероятност да се разшири земният пласт, върху който стъпва зидът, и едновременно с това да се избегне и подравянето на основите. Изваждането на насипа от зимника стана на пластове от 0,50 до 0,60 м, в които бе констатирано следното: първият пласт от горе на долу бе наситен с парчета от камък и хоросан, примесени с пръст. Във втория пласт под него изобилствуваха кости от рогат добитък, див свини и птици, много парчета от глазирана и неглазирана керамика, монета от Алекси Комнен, бронзова обечка и брадвичка с остатъци от изгнила дръжка.¹ В най-долния пласт на дъното на зимника бяха намерени паднали варовикови блокове, между които и доста въгленни от дъбово дърво. Пет от блоковете са правилни квадрати със средни размери 0,52/0,34/0,22 м, а четири — дългообразни, два от които долепени един до друг (обр. 11).

План и описание на портата

✓ След направеното допълнително разкриване, уточняване и установяване на място трасето на изчезналите зидове снемхем плана на южната порта, който, попълнен с всички необходими размери, е представен в оформен вид (обр. 12). Това е една почти квадратна постройка, съставена от две полови-

Обр. 9. Изглед на основата в дълбочина на зидовете с първия надосновен ред квадрати

Fig. 9. Aspect des fondements en profondeur avec les premiers rangs de blocs qui les surmontent

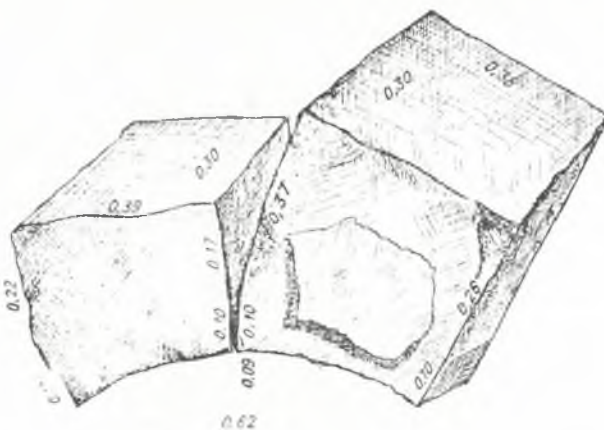
Обр. 10. Основата с част от квадратната зидария на северния зид на помещение № 4

Fig. 10. Fondements et partie de la maçonnerie du mur nord du local n° 4

¹ Тези материали са предадени на уредника на средновековния отдел В. Мавродинова.

ни — източна и западна, — разделени чрез централно прокарания пасаж и външна и вътрешна половина по отношение на крепостния зид. В партера сградата съдържа четири помещения, по две за всяка половина, номерирани в плана от № 1 до 4.

От четирите помещения само първото е имало зимник, за което вече отбелязахме. Най-вероятният начин, по който е станало отделянето на зимника от при-

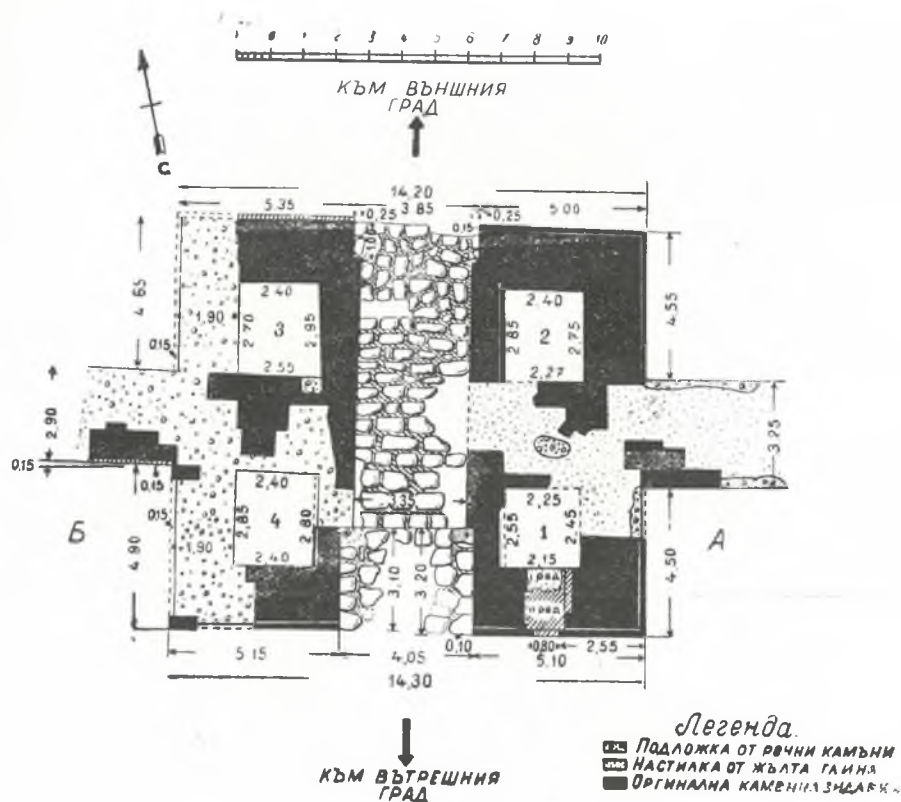

Обр. 11. Дъгообразни камъни от свода над входа на помещение № 1

Fig. 11. Pierres taillées en arc de la voûte au-dessus de l'entrée du local n° 1

земния етаж, е посредством гредоред. Възможността да е имало масивен свод по наша преценка е изключена не само поради предположението, че зимникът е изкопан след построяването на портата, но и поради факта, че по останалата на места квадрова зидария няма никакви признаци, които да подсказват такава възможност. Ако се съди по голямото количество въглени, намерени в насипа, извадени от зимника, и ако приемем, че те са от пожар в самата порта, а не от насип, вкаран отвън, също това идва в подкрепа на предположението ни. При това положение трябва да се приеме, че и самият под на помещение № 1 е бил също така дървен. При проучванията в останалите три помещения не се оказаха никакви следи от под и най-вероятно е, че той е бил от плочести камъни, наредени направо на земята.

Каква е била конструкцията, която е отделяла етажите в помещенията — гредоредна или сводова, — е трудно да се определи по липса на данни за това. Не са изключени и двете възможности, но като имаме пред вид малкото разстояние между зидовете, считаме, че разделянето е станало с дебели дървени греди. До същия извод идва и Шкорпил за помещенията при северната порта на вътрешната преславска крепост.¹

Обр. 12. План на южната порта след допълнителните разкопки

Fig. 12. Plan de la porte sud après les secondes fouilles

Що се касае до покриването на пасажа, най-вероятното, което трябва да се предполага, е, че е било със свод. Това се налага не само от конструктивни, но преди всичко от стратегически съображения. Като се има пред вид, че при северната порта Шкорпил е установил вече части от свода над тясната част на пасажа,² със сигурност може да се приеме, че и тук решението е било същото.

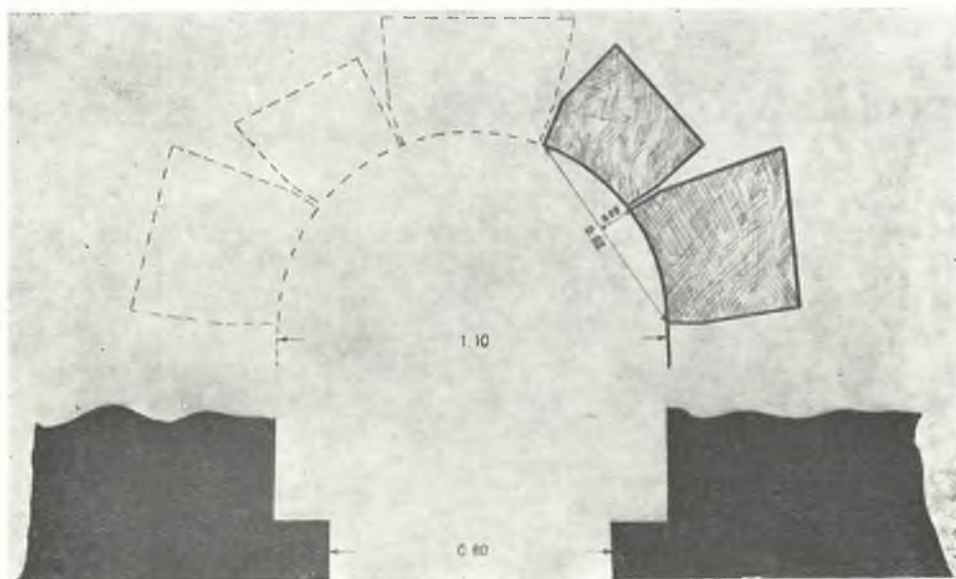
Лошото състояние на портата предлага също така малко възможности и данни, от които да се правят заключения за вратите и прозорците на тази сграда. От оформените четири помещения само в първото бе открита една врата на северната му страна. Направените изследвания в зидарията около този отвор показаха, че той е претърпял промени. Първоначално е бил по-широк (1,35 м), което ясно се вижда от запазения зид, където до гладко оформената страна на отвора е долепен един ред квадрати, с което ширината се намалява на 1,10 м. При това стесня-

¹ Цит. съч., 191.

² Пак там.

ване на входа откъм лицето са оставени зъби симетрично от двете страни на зида, в които се е опирала вратата с установена ширина 0,80 м (обр. 3, вж. входа при помещение № 1).

Намерените в насипа на зимника дългообразни камъни ни задължиха да направим опит и да потърсим мястото им в сградата. Особено интересни са двата блока, паднали в мазето, залепени един до друг, така че ясно очертават дъга с

Обр. 13. Реконструкция на свода над входа на помещение № 1

Fig. 13. Reconstitution de la voûte au-dessus de l'entrée du local n° 1

хорда 0,62 м и стрела 0,09 м (обр. 11). Съвсем сигурно е, че те са от някакъв свод и за да установим кой е този свод и какъв диаметър има, направихме графическо възстановяване (обр. 13). Резултатът показва ясно, че се касае до един полуцилиндричен свод с диаметър 1,10 м. Този факт, съпоставен с възможностите при първото помещение, ни кара да приемем, че той е покривал входа към това помещение, имащо ширина също 1,10 м, като е прекосявал цялата дебелина на зида.

Доста запазена и останала на място е настилка на пасажа. Тя е с две нива и е от варовикови камъни с различна големина, с широка фуга, попълнена с глина. Откъм Вътрешния град на дълбочина 3,15 м е хоризонтална, след което при стесняването на прохода чрез двете чупки нивото ѝ се повдига стъпаловидно с 0,18 м (обр. 2 и 4, разрез 6). Тук е била вътрешната двукрила врата, за което свидетелствува останалият в ъгъла при разширението на пасажа камък с четвъртита дупка, нужен обикновено за укрепването на дървената рамка, която е носела крилата на вратата (обр. 14). От това стъпало и с направление към Външния град настилка на пасажа е слабо наклонена, като става хоризонтална при разширяването на пасажа откъм южната (външната) страна. На това място ние предполагахме, че е била външната врата на портата, направена също така от две крила, отварящи се навън и хванати в една солидна дървена рамка, укрепена в чупките при разширението на пасажа по същия начин, както видяхме, че е било при вътрешната врата. Това предположение се подкрепя преди всичко от обстоятелството, че на друго място

в прохода не се установиха признаци за втората врата, която безспорно е съществувала. От друга страна, фактът, че има разширение и откъм Външния град, подобно на това откъм Вътрешния, говори, че и тук то е предназначено да поеме крилата на отворената врата. Изчезването на каменните подложки за рамката на вратата се обяснява с разрушаването на настилка при чупките, която частично е подменена неизвестно кога, но вече със съвсем други камъни и наредени по друг начин.

Запазеният частично южен зид при помещение № 3 е изграден върху един основен ред каменни квадри, изпъкнали 0,15 м пред лицето на зида (обр. 15). Очевидно това е цокълът, какъвто трябва да се предполага, че е имало и при изчезналата част от зида, ограждащ помещението и откъм изток. В подкрепа на това предположение се явяват направените наблюдения при зидовете от южната и западната страна на симетрично разположеното помещение № 2. Тук са запазени само квадрите от първия надосновен ред, върху който положеният и запазил се днес хоросан не излиза до фронта на основните блокове, а е с 0,15 м навътре и образува строго успоредна на техния ръб линия (обр. 16). Този факт подсказва, че и градежът над първия

Обр. 14. Каменна подложка с четвъртита вдлъбнатина за рамката на вратата откъм Вътрешния град в ъгъла при разширяването на пасажа

Fig. 14. Soubassement de pierre avec l'emplacement carré du cadre de la porte vers la ville intérieure à l'angle dans la partie élargie du passage

Обр. 15. Цокълът на частично запазения зид при помещение № 3

Fig. 15. Soubassement du mur partiellement conservé du local n° 3

ред е бил също така отдръпнат навътре на това разстояние. Следователно останалият налице надосновен ред от каменни квадри от южната и западната страна на помещение № 2 е цокловата зидария, която е изпълнена по същия начин и със съвсем същите блокове както при цокъла на помещение № 3.

Не така обаче стои въпросът със зидовете от вътрешната половина на портата, които ограждат първото и четвъртото помещение от запад, север и изток.

Обр. 16. Хоросанът върху първия надосновен ред квадри от западната страна на помещение № 2

Fig. 16. Le mortier sur la première rangée de blocs au-dessus des fondements de la porte ouest du local n° 2

На обр. 10 е показана част от помещение № 4 с неговия северен зид, който е запазен частично с два реда блокове, поставени един над друг по начин, че лицевите им страни са в една плоскост. Очевидно майсторът на нашия паметник не е искал да оформи същия цокъл в тази част на сградата, иначе той би поставил втория ред квадри навътре от фронта на първия. Тази негова идея проследяваме и при северния и западния зид, ограждащи първото помещение, където за запазени сравнително най-много редове от оригиналната зидария, но без да е оформен цокъл.

Всичко това ни довежда до убеждението, че зидовете на външната половина на портата са изградени върху един ред

цоклова зидария, изпъкнала 0,15 м пред фронта на стените, докато при същите зидове на вътрешната половина цокълът е съзнателно избягнат.

Зидовете на портата по отношение на дебелината са два вида. Външните имат средна дебелина 1,90 м, а междинните стени, ограничаващи пасажа, са дебели средно 1 м. Тези зидове намаляват дебелината си откъм Вътрешния град на 0,85 м, от което произлиза и разширението на пасажа.

По отношение на градежа и материала, употребен за изграждане на тази постройка, заслужава да се отбележи, че тук е използван камък, различен по вид, структура и големина на блоковете. Така например в първия основен ред на зидовете и по-нарядко в другите редове каменните блокове са от бял едрозърнест варовик, високи до 0,30 м и с варираща дължина над 0,30—0,40 м (обр. 10). В горните редове блоковете са най-често от финозърнест варовит мергел в кремав оттенък, дълги до 1 м и високи до 0,50 м. Това се вижда най-добре в зидарията около помещение № 3, където зидът е сравнително запазен с най-голяма височина (обр. 15).

При северозападния ъгъл на първото помещение на портата виждаме употребен вече едрозърнест варовит пясъчник със сивозеленикава патина. Тези каменни квадри са с различна дължина, но с еднаква височина — 0,30 м (обр. 3 и 4, разрез 2). Характерното тук е, че те са употребени само откъм лицевата страна на зида

на дължина от запад 3 м и 2,55 м от север, докато целият основен ред и следващите над него във вътрешността на зида са пак от едрозърнест варовик и финозърнест варовит мергел. Това явление ни кара да допуснем, че в случая се касае до някакъв по-късен ремонт.

Изобило градежът на портата е извършен от обработени каменни блокове не само по лицевите страни, но и във вътрешността на зидовете (вж. обр. 6, 10 и 15). Спойката е бял варов хоросан с варираща ширина на фугата до 4 см, което произлиза от неточното обработване на камъните.

Наблюдаван, този градеж остава впечатление за редова зидария, при която превръзката на блоковете е спазена, лицата сравнително изгладени и зидовете отвесирани. Поради нееднакия формат на блоковете липсва правилност на редовете и установен ритъм при нареждането на блоковете.

Паралелно с откриването на основата на зидовете на портата бе проследена и основата на крепостната стена (куртината) в източна и западна посока на 3 до 4 м. Тя е изпълнена по съвсем същия начин, както при зидовете на портата, само че е с ширина от западната страна 3,25 м, а от източната 2,90 м и с дълбочина на основата от западната страна до 0,90 м, а от източната до 0,55 м.

Каква е била обаче дебелината на куртината и по какъв начин тя е стъпила върху основата си, ще се опитаме да установим въз основа на получените данни, макар те да са доста оскъдни.

В ъгъла откъм Вътрешния град между източната куртина и зида на помещение № 4 е запазена малка част от стената, където ясно се вижда, че има два реда квадрати и че вторият ред, стъпвайки върху първия, е отдръпнат с 0,15 м навътре (обр. 17). Преценявайки този факт и съпоставяйки го с начина, по който е оформен цокълът при портата, не може да не приемем, че и в този случай останалият частично първи ред от куртината е част от цокловата ѝ зидария. Стъпила непосредствено на основата, тя не е точно над нея, а прави отстъп навътре, широк от 5—6 см.

В срещуположния ъгъл откъм Външния град завареното положение е по-благоприятно. Тук не се намериха на място здрави квадрати от цокъла и зида над него освен основата, която е напълно запазена с останки от разрушени камъни върху нея. При внимателното им разчистване бе установено, че те са стъпвали върху основата по същия начин, както и откъм северната страна, т. е. отдръпнати са 5—6 см навътре. Това ни кара да вярваме, че и тук първият ред каменни бло-

Обр. 17. Основата на източната куртина с частично запазената квадрова зидария откъм Вътрешния град

Fig. 17. Fondements de la courtine est, avec la maçonnerie partiellement conservée vers la ville intérieure

кове е оформил цокловата зидария, върху която е изградена самата стена. И най-после, като знаем, че ширината на основата на източната куртина е 2,90 м и като имаме пред вид описания начин, по който е изградена надстройката, установихме чрез изчисление, че ширината на цокловата зидария е 2,80 м ($0,05 + 0,05 = 0,10$ м; $2,90 - 0,10 = 2,80$ м), а ширината на стената — 2,50 м ($0,05 + 0,15 + 0,15 + 0,05 = 0,40$ м; $2,90 - 0,40 = 2,50$ м).

Не в по-добро състояние намираме и куртината откъм западната страна на портата. Освен добре запазената ѝ основа и един малък участък от няколко блока от първия ред откъм Вътрешния град друго не се намери в откритата от нас част (обр. 12). Все пак и това малко ни помогна да констатираме, че запазените няколко блока откъм Вътрешния град стъпват върху основата, отдръпнати навътре около 5 см, т. е. приблизително така, както бе и при източната куртина откъм Вътрешния град. Дали тези квадрати са оформили цокъла в тази част на стената, засега въз основа на съществуващите данни не може да се отговори. Като имаме пред вид обаче, че блоковете са почти същите като употребените при цокловата зидария на портата и че поставянето им върху основата е както при източната куртина, където съществуването на цокъла е безспорно, не виждаме причини да няма цокъл и при западната стена. Ето защо по логичен път приемаме, че останалите налице квадрати от първия ред от вътрешната страна на западната куртина са част от цокловата ѝ зидария.

Доста по-трудно тук е разрешаването на въпроса за цокъла откъм срещу-положната външна страна, както и установяването на ширината на крепостната стена западно от портата. Мъчнотията произлиза преди всичко от липсата на данни за надстройката и от факта, че ширината на основата е 3,25 м, а не 2,90 м, както е при източната куртина. Това фактическо положение поражда съмнението, че ширината на западната стена е по-голяма от източната. Като имаме пред вид обаче, че теренните условия източно и западно от портата са едни и същи и че значението на крепостната стена е еднакво важно и за двете страни, считаме, че такова предположение е малко вероятно. Ето защо за изясняването на този въпрос си позволихме един сондаж западно от южната порта на около 60—70 м, където при проведените от Й. Чангова разкопки бе открита малка неразрушена част от южното лице на стената. Градежът на стената и цокълът е изпълнен с квадрати, подобни на употребените при портата, високи от 0,30 до 0,40 м и с варираща дължина до 0,80 м. Споени на варов хоросан при нормална fuga — 2 до 3 см висока, — блоковете са поставени в хоризонтални редове, съответно привързани, но без всякаква тенденция за ритъм при нареждането.

От сондажа се установи също така, че стената е изградена върху един ред цоклова зидария, изпъкнала 0,15 м напред и стъпила върху основата 0,40 м навътре от южния ѝ ръб (обр. 18). Като допускаме същото решение и за останалата част от куртината, приехме го конкретно и за участъка западно и непосредствено до портата откъм Външния град. От друга страна, като знаем, че в същия участък откъм Вътрешния град запазеният частично цокъл е отдръпнат до 5 см навътре от ръба на основата, ширината на която е 3,25 м, изчислихме, че цокловата зидария е широка 2,80 м ($0,40 + 0,05 = 0,45$ м; $3,25 - 0,45 = 2,80$ м), а ширината на стената е 2,50 м ($0,40 + 0,15 + 0,15 + 0,05 = 0,75$ м; $3,25 - 0,75 = 2,50$ м).

По този начин бе установено, че крепостната стена източно и западно от портата е с еднаква ширина (2,50 м) и с оформен цокъл от двете ѝ страни, продължен в една линия с цокъла на портата.

От запазените на място каменни квадри от куртината може да се приеме, че строежът на портата и стената е станал едновременно и свързано с блокове както по лицевите страни, така и във вътрешността на стената.

В заключение на направените наблюдения, измервания и установен план на портата на вътрешната крепост може да се каже, че тази сграда е сходна по плана си с плисковските източна и северна порта и с преславската северна порта на Вътрешния град (обр. 19).¹ Тя има обаче и своите характерни особености и съществени различия, които се изразяват в следното:

1. Заема по-малка площ (175 кв. м), докато северната порта на вътрешната крепост е с около 100 кв. м по-голяма. Като се има пред вид, че теренните условия и предназначението на двете сгради са едни и същи, мъчно е да се отгатне причината за това явление при едновременен градеж.

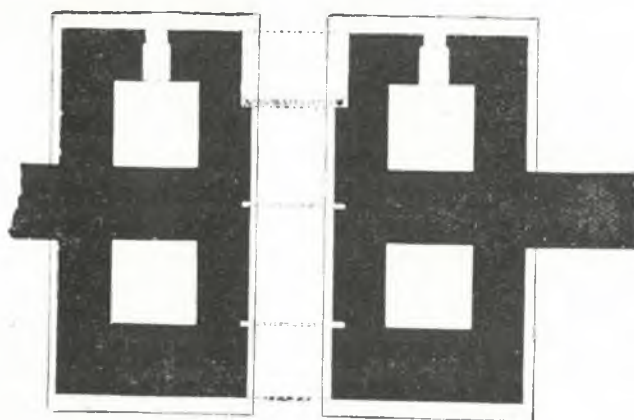
2. Като нов елемент в нейния план се явява разширеното пространство между двете половини на портата пред пасажа откъм Външния град, каквото при северната порта няма (обр. 12 и 19).

3. В чупките при разширения пасаж откъм Външния град върху каменни подложки е стъпвала дървена рамка, носеща крилата на вратата, каквато при северната порта откъм Външния град не е имало, понеже вратата е била спускаща се, отдръпната навътре в пасажа към 3 м (обр. 19).

Обр. 18. Част от южното лице на куртината от южната страна на вътрешната крепост

Fig. 18. Partie du côté sud de la courtine vue de la partie sud de la forteresse intérieure

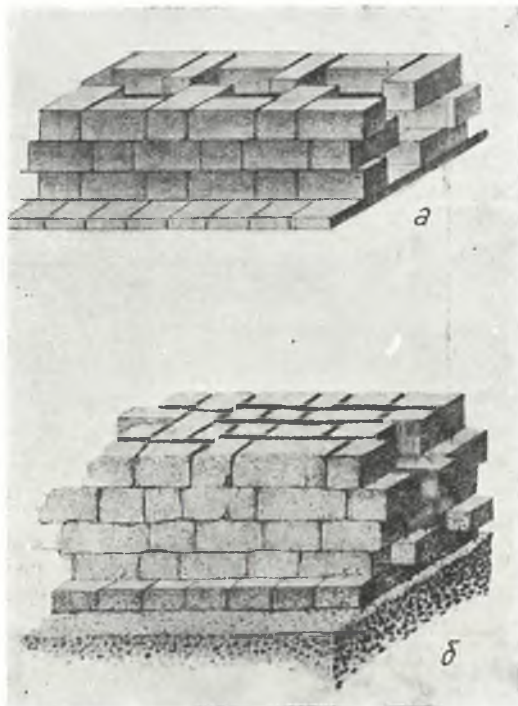

Обр. 19. План на северната порта на вътрешната крепост според К. Шкорпил

Fig. 19. Plan de la porte nord de la forteresse intérieure à Preslav (d'après K. Skorpil)

¹ К. Шкорпил. Цит. съч., табл. VII.

4. Лицевата зидария е градена с квадрати от разнороден камък с различни дължини и приблизително еднаква височина като обикновена редова зидария, споена на бял варов хоросан с варираща фуга, но без ритъм при нареждането. Докато при северната порта камъкът е еднороден едрозърнест варовик, а квадратите, макар и по-грубо одялани, са с почти определен формат и поставени в хоризонтални редове с надлъжна и напречна превръзка и тенденция за вертикално кръстовидно застъпване (обр. 20).

Обр. 20. Градежът на стената на вътрешната преславска крепост

a — от северната страна; *b* — от южната страна

Fig. 20. Le système de construction de mur de la forteresse intérieure de Preslav

a — vue du côté nord; *b* — vue du côté sud

5. Градежът във вътрешността е изпълнен с блокове, одялани, оформени и наредени също както при лицевите страни на зидовете. При северната порта е тъкмо обратното. Между оформените лицеви страни е попълнено с блокаж от речни камъни, споени на варов хоросан, в който макар и малко се забелязват ситни парчета от тухла.¹

6. Най-после трябва да отбележим, се същата разлика в материали и градеж, констатирана при двете порти, се установява и при крепостните стени откъм северната и южната страна (обр. 20).

Всички тези различия по наша преценка не са случайни. Ако построяването на крепостта в тези ѝ контури бе извършено по едно и също време или с малка разлика, как тогава да си обясним различната строителна техника, отразена в няколко посоки? Единственият извод, който засега ни се налага, е че двата градежа ги дели време. Ние сме склонни да изкажем предположение, че южната порта с крепостната

стена от тази страна е един по-късен етап от развитието на вътрешната преславска крепост. Ако допуснем, че този по-късен етап е от времето на Симеон, трябва веднага да приемем, че северната порта с откритите части от стената от северната и източната страна принадлежат към един предшествуваш етап, близък на плисковския градеж. За това поне свидетелствува голямото сходство между паметниците, респ. портите и стените.

Опит за реконструкция на южната порта на вътрешната крепост в Преслав

Освен установения план и направените в процеса на работата проучвания, за които вече отбелязахме, други по-конкретни данни, по които може да се съди за изгледа на нашия паметник, няма. Липсват също и писмени сведения. Иречек например отбелязва само, че „старите селяни помнят четириъгълника още цял с порта“,²

¹ Шкорпил. Цит. съч., 190.

² К. Иречек. Пътувания по България. Пловдив, 1899, 878; Шкорпил. Цит. съч., 191.

но той не казва за коя порта се касае, нито пък дава описание на визирият четириъгълник. Като вземаме пред вид, съобщенията на К. Шкорпил,¹ в който ясно се говори за частично запазената северна порта на Вътрешния град, предполагаме, че Иречек има пред вид именно нея. За южната порта и двамата нищо не споменават, което означава, че по това време тя е била вече напълно съборена и затрупана.

Ако съдим по скицата на Марсили и по тълкуването, което ѝ дава Шкорпил, където пак става дума само за северната порта, а за южната нищо не се отбелязва, идваме до убеждението, че в началото на XVIII в., когато тук е бил Марсили, следи от нашия паметник не е имало.

При откриването на старината през 1949—1950 г. проф. Ст. Иванов констатира, че между животинския костен материал, намерен около нея, има и кости от пуйки, съществуването на които у нас той приема, че е възможно едва през XVI в.² Ако допуснем, че този костен материал е изхвърлен от живеещите в портата, с което в същност приемаме, че през XVI в. тя е съществувала и е била обитавана, това все още не предлага възможности, по които да се съди за първоначалния ѝ вид и устройство. Известно е, че съоръжения от този род по принцип не са пригаждани за живеене и ако такъв компромис е допуснат при нашата порта, това би означавало, че то е изключение в установената практика или пък че портата е получила по-късни преустройства, за които няма сведения, и те не могат да бъдат взети пред вид при реконструкцията.

Разрешаването на проблемата за вида на южната порта би могло да стане и чрез паметници, близки до нашия. Такива обаче у нас и в съседните ни страни освен северната порта на вътрешната крепост в Преслав и източната и северната в Плиска ние не познаваме и не можем да приведем като пряк сравнителен материал. Ето защо в основата на предложеното от нас решение за вида и устройството на южната порта стоят преди всичко данните, добити при разкриването на паметника, допълнени в някои отношения по сведения на Иречек и Шкорпил за северната порта.

При тези данни и при така установения план, оформен почти като квадрат, първият съществен въпрос, който се налага и трябва да получи обяснение, е въпросът за начина, по който портата е разрешена във височина: дали като един паралелепипеден блок, поставен под общ покрив и пресечен в основата си с тунелен проход, или като разчленена маса в хоризонтална и вертикална посока.

За изясняването на този въпрос ще разгледаме тук някои принципни положения, върху които се гради античната и средновековната стратегия при избраната на укрепените градове, кастели и др. Най-слабото място при такива укрепления е безспорно вратата и затова на нейната охрана и отбрана се е обръщало сериозно внимание, като са създавани и по-специални съоръжения. С няколко примера ще се опитаме да представим по-нагледно как именно е разрешавана тази проблема още от древността.

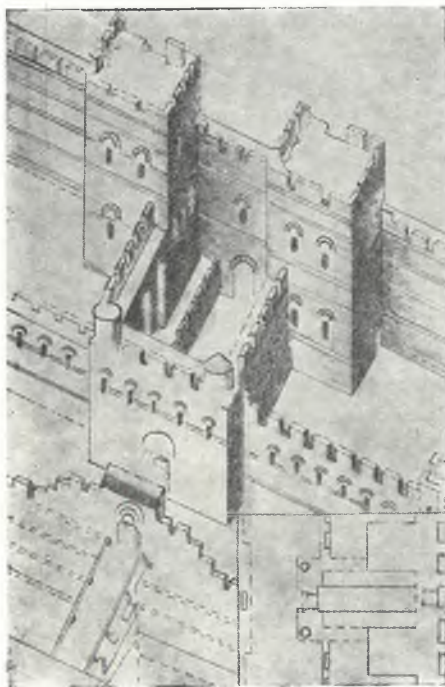
Известната Лъвска врата в Микена³ е отбранявана със защитно съоръжение, изпъкнало пред стените и фланкиращо вратата от двете страни. По този начин пред нея се получава празно пространство, което може да се наблюдава и защи-

¹ Шкорпил. Бележки за старата българска столица Преслав. ИБАД, IV, 1914, 133.

² Сравни в същия том Ст. Иванов. Храната от животински произход на обитателите на южната порта.

³ H. Kähler. Die Torburgen der frühen Kaiserzeit. JDAJ, 57, 1942, 35, обр. 33.

щава флангово и фронтално отвесно от стените. Същата идея за отбрана на порти е осъществена при редица още градове на Елада. Този принцип намира приложение и през елинистическо време. Характерен пример за това е укрепителното съоръжение при южната Евменска порта на Пергамон.¹ Тук входът е защитен от две изпъкнали пред него кули, така че пред вратата се образува същото непокрито празно пространство. По този начин и пак с изнесени напред пред стената кули са защитени и вратите на градските стени в Милет.²

Обр. 21. Цариградската порта „Мевлеви хане капу“ — реконструкция на К. Гурлит

Fig. 21. La porte de „Mevlevi hanç kapu“ — reconstitution de K. Gurlitt

По-късно „римските укрепителни съоръжения се отличават от гръцките по създадените строго установени планове, от които не се забелязват отклонения.“³

По изследванията на Келер в ранната Римска империя се набелязват четири типа на порти.⁴ Ние няма подробно да ги разглеждаме. Ще се задоволим само да отбележим, че при всички случаи вратите са защитени с фланкиращи кули, изнесени повече или по-малко пред стените по начин, че свободното непокрито пространство между тях и пред вратите е напълно защитено флангово и фронтално. Характерен пример за първия тип е Porta Palatina в Торино, за втория тип — Port D'Auguste в Ним, за третия — Porta gemina в Асколи и за четвъртия тип — южната порта на Аоста.⁵

У нас като пример за римска порта можем да посочим западната порта на Ескус, която откъм външната страна на стената е устроена по същия начин.⁶

Тази традиция не се прекъсва. Ние я виждаме усвоена и приложена и от византийците при цариградските порти. И тук независимо от това, към кой тип би могло да бъдат причислени тези порти, и независимо от тяхната усложненост и съчетание от няколко защитни форми основният принцип е запазен. От реконструкцията на Гурлит (обр. 21) на портата на Резии⁷ (Мевлеви хане капу) ясно се вижда, че входът при вътрешната крепостна стена е фланкиран от двете си страни с кули, изнесени 5 м пред стените. Те стърчат с цял етаж над платформата на куртината, външно не са свързани помежду си и пространството между тях е свободно за контрола и отбрана. По същия начин е третирана и Златната врата. И тук кулите са пред стените и пространството пред входа е свободно и непокрито.⁸

¹ H. Kähler. Цит. съч., 35, обр. 34.

² Ar. v. Gerkan. Die Stadtmauern (Milet), II 3, 18, обр. 6, 26.

³ H. Kähler. Цит. съч., 80.

⁴ H. Kähler. Цит. съч., 4—7.

⁵ H. Kähler. Цит. съч., обр. 1; 23, обр. 17; 25; 5, обр. 5.

⁶ Сведенията са получени от арх. С. Бобчев.

⁷ Corp. Gurlitt. Die Baukunst Constantinopels. Textband, 1912, 5, обр. 13.

⁸ Gurlitt. Цит. съч., 2, обр. 2, 4.

След този кратък преглед за устройството на защитните съоръжения при входелите на укрепените градове да видим какви са възможностите за разрешаването на тази проблема при южната преславска порта.

Ако допуснем, че тунелът е преминавал през цялата ширина на сградата, трябва да приемем, че лицевите зидове над него са били изградени в една линия с източната и западната половина на портата. А това значи постройката да е оформена като единен блок, през който е прокаран тунелен проход, прекосен някъде във вътрешността с врати. В такъв случай пространството пред вратите не остава вече свободно, каквото трябва да бъде, а е под покрив, който по-скоро пречи на защитата, отколкото да ѝ помага. Ето защо такова предположение е неприемливо и не отговаря на основните изисквания на тогавашната стратегия.

Известно е по сведения от К. Шкорпил,¹ че проходът при северната порта е бил покрит със свод, който не е обхващал разширената част на пасажа откъм вътрешната страна на сградата, а е бил ограничен само върху тясната част. Като имаме пред вид този факт и като знаем, че северната порта е най-сходният паметник на нашия, и то от една и съща крепост, с право може да приемем, че и при южната порта сводът се е ограничавал само над тясната част на пасажа. Но тъй като при нашия случай пасажът е разширен и откъм Външния град, възниква въпросът, дали и това разширение е изключено от сводовото покритие. Тук вече единствено логиката ще ни помогне. Щом като разширеното пространство пред вътрешните врати на прохода е непокрито, толкова повече това е възможно и наложително за пространството пред вратите откъм противниковата страна. Ето защо ние сме склонни да вярваме, че тунелът при южната порта е обхващал само тясната част от пасажа, т. е. между двете врати (обр. 22).

Като имаме пред вид, че при северната порта вратата откъм Външния град е близо 3 м навътре в тунела, с което фактически тя е поставена в обстановка, удобна по-скоро за противника, отколкото за защитата, можем да стигнем тук до следното предположение. Не е ли това една основателна причина, която да накара строителя на южната порта да видоизмени плана ѝ и да постави вратата откъм Външния град в свободно, непокрито пространство и, от друга страна, не представлява ли тази порта по-съвършен тип в сравнение със северната. Това наше предположение ни кара още един път да вярваме, че между изграждането на двете порти стои по-дълъг период, през който българите са придобили опит и знание в тази насока.

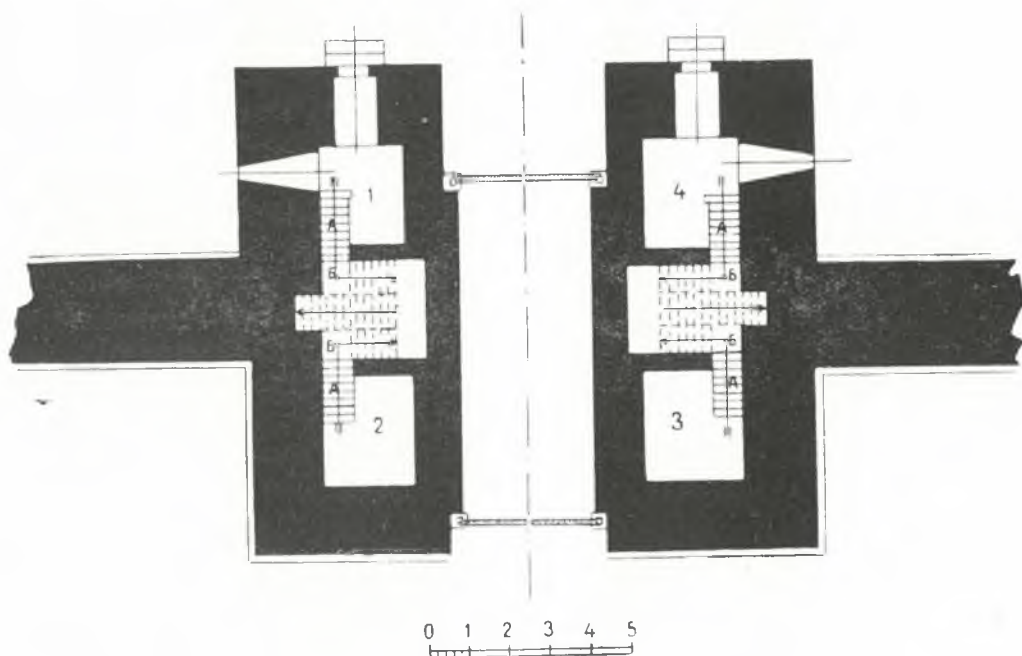
И така с ограничаването на свода между двете врати се разрешава и въпросът за надстройката над тунела при южната порта. Тук лицевите зидове не са в една линия с източната и западната половина на портата, а са отдръпнати навътре до чупките, където пасажът се разширява и остава свободно непокрито пространство. По този начин симетрично съставеният план от две успоредни равни части, съединени по средата с една по-къса, определя и разчленяването на архитектурния масив на две продълговати успоредни кули, изпъкнали външно и вътрешно пред куртината, между които минава покритият проход, затворен от двете си страни с врати.

В съгласие с възприетите средни височини — за куртината 8—10 м,² а за кулите обикновено един етаж по-високо над тях — допуснахме, че преславските кре-

¹ Шкорпил. Цит. съч., 191.

² Charles Diehl. *Manuel d'Art Byzantin*, I. Paris, 1925, 199.

постни стени са високи 8 м, а кулите при южната порта 12 м. По липса на конкретни данни не се знае дали отгоре те са имали керемиден покрив, или пък тераса. При разкриването на старината от насипа са извадени доста счупени керемиди, което дава основание да се предполага, че те са може би от покрива на портата. Но като имаме пред вид, че по това време (IX—X в.) като правило кулите са покривани с тераси, удобни за отбраната, трябва да приемем тази възможност

Обр. 22. План на приземието на южната порта — реконструкция

Fig. 22. Plan du rez-de-chaussée de la porte sud — reconstitution

у нас или като изключение, или да допуснем, че керемидите са от някакъв по-късно поставен покрив над портата.

Поради тези обстоятелства приехме при нашата реконструкция покриването на кулите с тераси, обградени със зъбери.

Приключвайки с разсъжденията за изгледа на портата, ще се спрем на въпроса за вътрешното ѝ устройство и съобщителните връзки.

Предназначението на портата като пропускателен и контролен пункт, предлагащ най-леката възможност за проникване във вътрешността на един укрепен град, определя и нейната същност и значение като защитно съоръжение. А това ще рече че устройството ѝ трябва да отговаря на всички онези изисквания за отбрана и нападение, каквито стратегията на времето е установила.

На тази основа, подкрепена с наличните данни, ще разгледаме възможностите за вътрешното устройство и съобщителните връзки в южната порта.

Съобразно с допуснатата височина 12 м за кулите на портата възприехме разделянето на архитектурния масив във височина на три етажа, обстоятелство, което предизвиква изясняването на въпроса за изкачването в етажите, на терасите и връзката им с платформата на куртната.

Тази проблема е разрешавана по различен начин при паметници, по-ранни или по-късни от нашия, въпреки че средствата за отбрана и нападение са били едни и

същи. Така например при реконструкцията на портата на Резии¹ (Мевлеви хане капу) Гурлит, поставяйки открита стълба, долепена до куртината, свързваща кулите на вътрешния вход, разрешава изкачването едновременно до платформата на кулите, за етаж и терасите над него.

Друг случай, който заслужава да отбележим, е портата на Nikeйската крепост, известна под името „Стамбул капу“, входовете на която са защитени също така с фланкиращи ги кули, изнесени пред стените.² Интересното тук е, че изкачването на кулите и на куртината при външния и вътрешния вход е разрешено по различни начини. При външния вход изкачването е ставало посредством открити стълби, долепени от вътрешната страна на куртината, която на тези места е удебелена с оглед да поеме ширината на стълбите, докато при вътрешния вход изкачването е ставало по стълби, скрити в дебелия масивни стени на кулите. Различното третиране на стълбите при входовете на една и съща порта се дължи по всяка вероятност на това, че от вътрешната страна пред вътрешния вход е създаден ограден двор, стените на който опират до куртината и заемат мястото от двете страни на входа, където би могло да се развият стълбите, както това е разрешено при външния вход.

Посредством скрити стълби в дебелия масивни стени е разрешено и изкачването в кулите № 8, 20, 23 и 101 на Nikeйската крепост.³

Въпросът за стълбицето е третиран също така различно и при някои паметници у нас. Така например в кулата до с. Червен, Русенско, която е имала четири етажа и терасовиден завършек, изкачването до етажите и терасата е ставало с открити външни стълби, 0,80 м широки, долепени до зидовете.⁴

В Хрелювата кула при Рилския манастир тази проблема е разрешена обратно. Стълбите не само че са вътрешни, но са скрити в дебелия външни стени по начин, че стълбищното пространство над всяко рамо е покрито с наклонен свод, обединяващ стените от двете страни на стълбата.⁵ Същият начин виждаме приложен и при паметници от сакрален характер. Такъв е случаят например със стълбата от нартиката до помещението над нея при църквата „Св. Архангел Михаил и Гавраил“ в Несебър.

Доста интересна за нас, защото се касае именно за подобно съоръжение, е южната порта при Хисарската крепост. Тук са налице два масива с размери 4 на 6 м, които оформят входа от вътрешната страна на крепостта и на които се е опирала централната арка. В единия от тях (западния) е поместена тухлена стълба, 0,80 м широка, която води до етаж над портата.⁶

От разгледаните случаи и от много още, които могат да се посочат, е ясно, че разрешаването на проблемата за стълбите (външни открити или вътрешни) при кулите и портите на укрепените градове е въпрос по-скоро на конкретна програма и обстановка, отколкото принципен. Във всички случаи обаче се е съблюдавало те да са откъм защитената недостъпна страна за противника и да улесняват бързата и удобна връзка на отбраната с отбраняваните места.

¹ C. Gurlitt. Цит. съч., 2, обр. 2,4.

² A. Schneider—W. Karnapp. Die Stadtmauern von Iznik (Nikea). Berlin, 1938, табл. 13, 16.

³ A. Schneider—W. Karnapp. Цит. съч., табл. 24, 23, 28, 46.

⁴ А. Рашенов. Възстановяване на крепостта „Царевец“ в гр. Търново. ГИМ, VI, 1932—4. 384—6.

⁵ Рашенов. Цит. съч., 386.

⁶ Б. Филев. Хисарската крепост в Пловдивско и нейната базилика, ИБАД, II, 1911, 117.

Нека сега да видим какви възможности предлага планът на южната порта за разрешаването на тази проблема.

На първо място, ако се спрем на северния фронт на портата, т. е. откъм Вътрешния град, и потърсим място за стълбите непосредствено пред кулите, ще видим, че това е невъзможно по няколко причини. Преди всичко липсва място за разрешаването на еднораменна стълба, която, за да ни отведе до желаната височина, трябва да бъде заложена на съответно дълга основа. Тези изисквания в случая не са налице. Второ, на това място са входовете за помещенията и, трето, най-важното, че не се намериха абсолютно никакви следи от основи или друг градеж, които да дават основание за такова предположение.

Друга възможност, която би могла да се допусне, е, че стълбите са били от двете страни на портата, долепени до куртината в ъглите между нея и кулите. И това предположение следва да се изключи по съображенията, отбелязани по-горе. И тук не се намериха никакви данни, които да свидетелствуват за такъв градеж. Нещо повече, в североизточния ъгъл между куртината и помещение № 4 цокълът е запазен в два реда (обр. 17), което говори, че тук стената е била оформена до портата.

Малко вероятно е също така изкачването в етажите и на терасите да е ставало посредством отдалечени от портата стълби, каквито сигурно е имало до куртината. Това решение би затруднило отбраната да заеме мястото си по най-късия път, още повече че тук се касае до едно вече значително съоръжение.

Всичко това ни кара да отречем възможността за външни открити стълби и да потърсим разрешаването на въпроса във вътрешността на сградата.

Единственото място, където с право може да се предполага, че са били стълбите или че оттам се е отивало към тях, са двете помещения в приземието откъм Вътрешния град. Още повече че те са имали директни входове. Липсата на конкретни данни за разположението на стълбите, за начина, по който те са изпълнени, и, от друга страна, минималните размери на самите помещения, които действуват по-скоро като преддверия, ни карат да се съмняваме и в тези възможности.

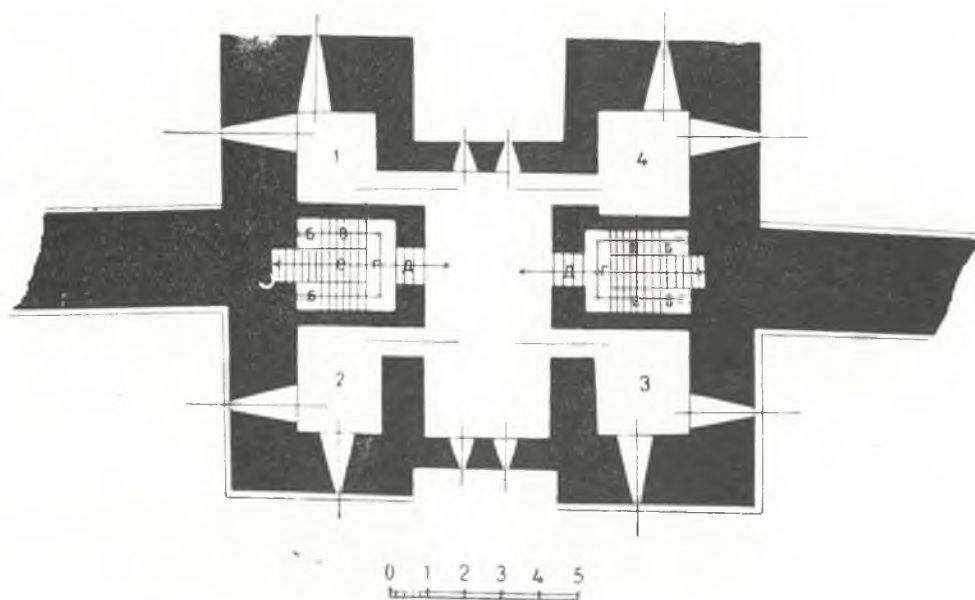
Това обаче, което тук прави впечатление и което според нас не е случайно, е прекалено голямата дебелина на стените между помещенията в приземието. Явяващи се като продължение на куртината, тези зидове трябва да играят ролята на вътрешни разпределителни стени, дебелината на които може да бъде доста по-малка от тази на външните стени на портата, каквато е например дебелината на стените, ограждащи пасажа (сравни с плана, обр. 12). В случая тя не само че не е по-малка, а достигайки ширина над 3 м, надвишава и дебелината на крепостната стена, която е 2,5 м.

Ако тук се касаеше само до разпределителни зидове, сигурно помещенията нямаше да бъдат намалени до минимум за сметка именно на дебелината на тези зидове. Възприетата следователно ширина между помещенията в приземието е продиктувана от нужда, по-различна от тази, която налага един разпределителен зид.

Ние видяхме, че не са малко случаите, при които стълбите на порти, кули и други сгради, построени доста преди и след нашата порта, са поместени в дебелините масивни зидове на тези постройки. Този факт ни наведе на мисълта, че установената ширина на вътрешните зидове може да се обясни в нашия случай като търсена за разрешаването на стълбищната проблема.

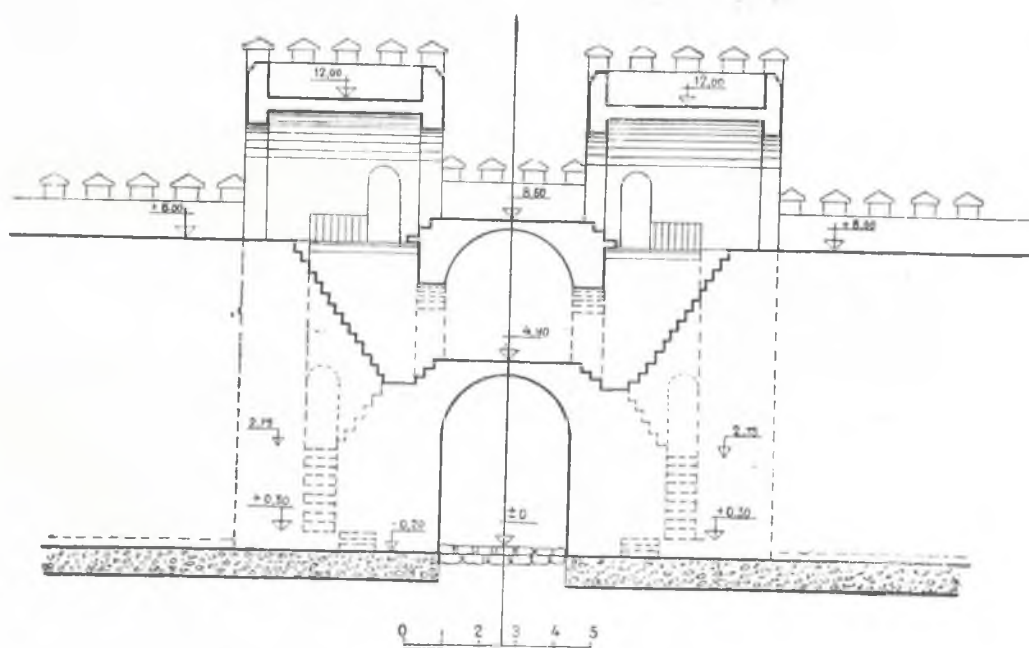
На това именно основание е изградено и нашето решение за стълбите при нашата порта.

Посредством еднораменни дървени стълби (А), укрепени до зидовете на двете вътрешни помещения, става изкачването до площадки (Б), стъпили вече на дебелия зид на височина към 2,50 метра над пода на помещението или около 3 м над основата на стената (обр. 22). От тези площадки чрез вградени в масива каменни

Обр. 23. План на първия етаж на южната порта — реконструкция

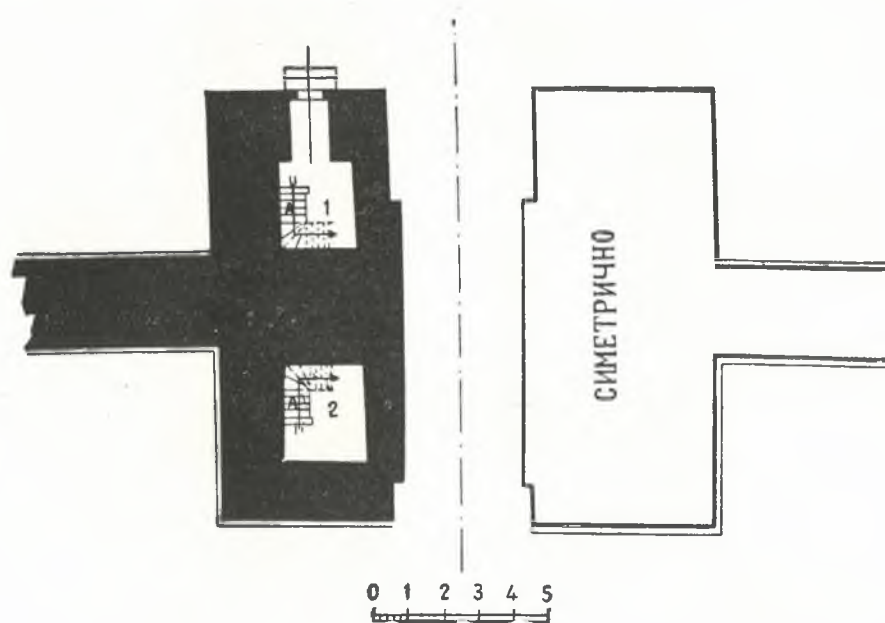
Fig. 23. Plan du premier étage de la porte sud — reconstitution

Обр. 24. Надлъжен разрез на южната порта — реконструкция

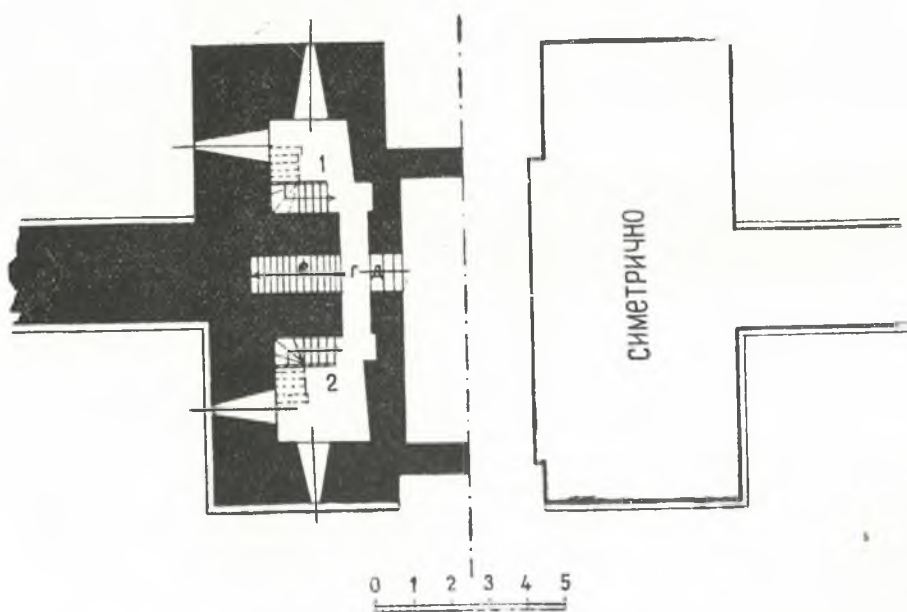
Fig. 24. Coupe longitudinale à travers la porte sud — reconstitution

стълби (В) става изкачването до площадките (Г), които дават връзка в три посоки: към помещението над прохода чрез входа (Д), към приземните помещения откъм Външния град посредством стълбите (А) и към куртината от двете страни на портата (обр. 23 и 24) чрез централни едноименни каменни стълби (Е), стъпили също на масивния зид.

Обр. 25. План на приземието на южната порта (вариант) — реконструкция

Fig. 25. Plan du rez-de-chaussée de la porte sud (variante) — reconstitution

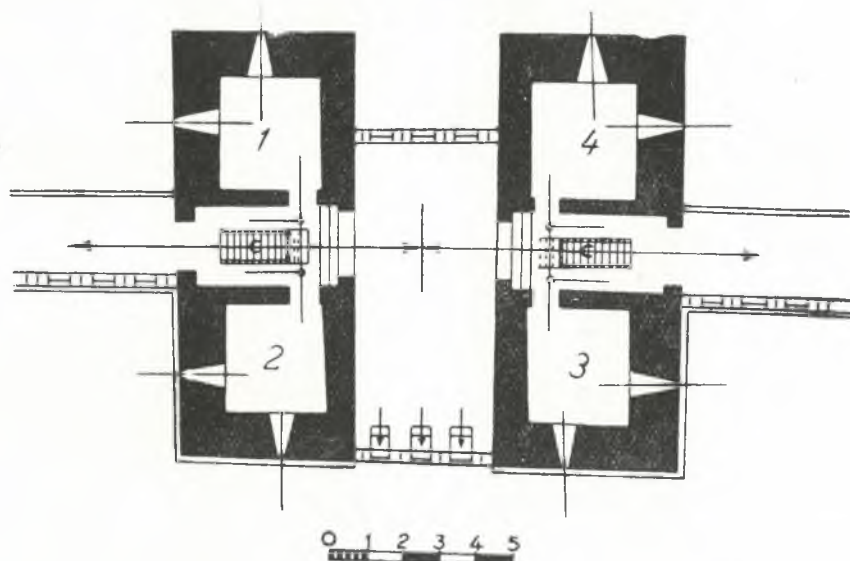

Обр. 26. План на първия етаж на южната порта (вариант) — реконструкция

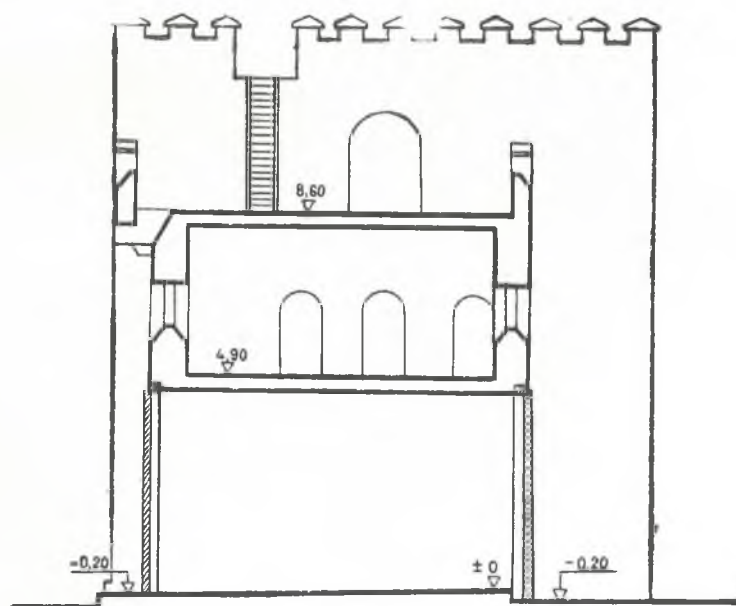
Fig. 26. Plan du premier étage de la porte sud (variante) — reconstitution

Възприетото решение да се остави частта (А) от стълбите в помещенията се налага по липса на дължина за развиването на цялата стълба в масивната стена до площадките (Г).

Като вариант за изкачването до първия етаж в обр. 25 и 26 стълбата е представена развита изцяло в приземните помещения до качването на площадките (Г), откъдето става пряка връзка с етажните помещения, които в случая се явяват като галерия над приземните. Влизането в помещението над прохода и изкачването за куртната остава също при първото основно решение.

Обр. 27. План на втория етаж на южната порта на ниво на платформата на куртната
Fig. 27. Plan du deuxième étage de la porte sud au niveau de la plate-forme de la courtine

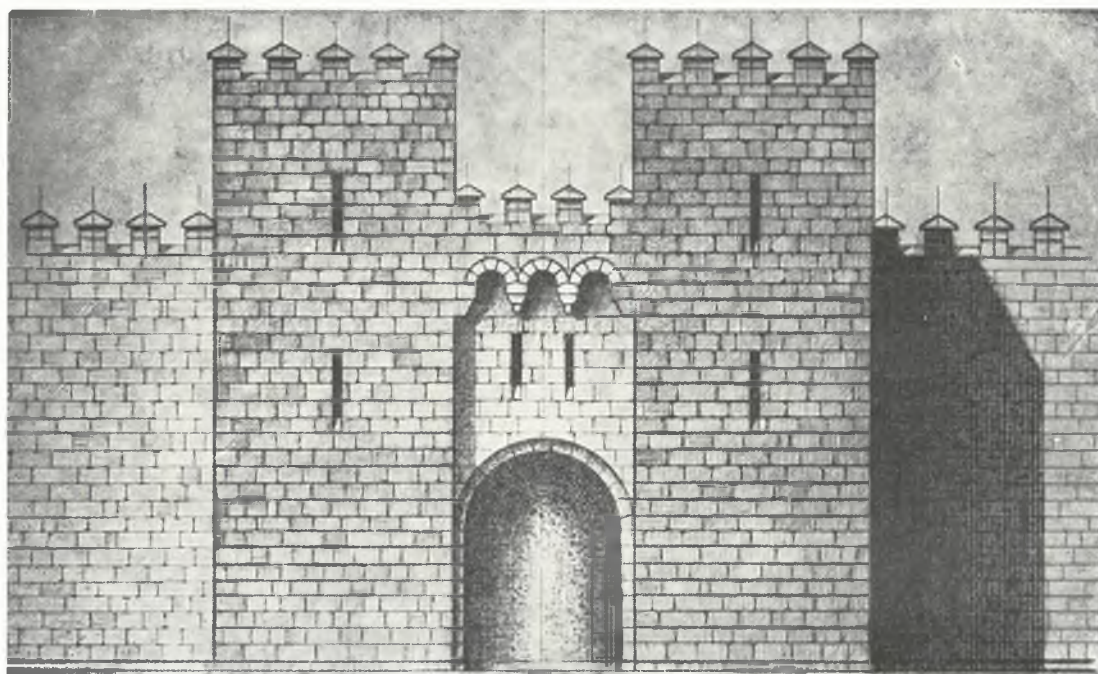

Обр. 28. Напречен разрез при пасажа на южната порта
Fig. 28. Coupe transversale du passage de la porte sud

След направените разсъждения за изясняване на възможното разположение на стълбата ще се спрем накратко върху устройството на етажите и връзката с платформата на куртината и терасите на портата.

Разпределението в приземния етаж (обр. 22) е установено: четири помещения — по две за двете кули — и между тях покрит проход, затворен с две двукрили врати. Съществуващият вход при помещение № 1 и симетричната композиция на плана дават основание да се приеме със сигурност, че и помещение № 4 е имало такъв вход. Към тези помещения предвидихме за осветление отвори, оформени като бойници, каквито за срещуположните помещения откъм Външния град са недопустими.

В първия етаж централно място заема помещението над пасаж, откъдето става връзката с останалите четири помещения, всички снабдени с бойници за отбрана (обр. 23). Същото помещение, както се вижда от приложените планове и разреза, е в пряка връзка с двете половини на портата и куртината от двете ѝ страни.

Обр. 29. Изглед на южната порта откъм Външния град

Fig. 29. Porte sud — vue de la ville extérieure

Покривът над централното помещение е тераса, която има размерите на покрива с едно малко консолно наддаване към Външния град. Тук в пода са предвидени три отвора 0,50/0,70 м за отвесна отбрана на пространството пред вратите на прохода (обр. 27 и 28). От двете си страни терасата е оградена със същите зъбери като тези при платформата на куртината и прави връзка с нея откъм източната и западната страна посредством покрити пасаж, където са и стълбите.

Както проходът в приземието разделя портата на две симетрични половини, така чрез терасата се очертават двете симетрични кули, изпъкнали над нея цял етаж (обр. 29), в който са оформени четири помещения, снабдени с бойници. Връзката

с терасите на кулите възприехме, че става посредством подвижни дървени стълби откъм централната тераса.

В заключение на така направеното проучване за реконструкцията на южната порта, която по време и план все пак най-много се доближава до източната плинсковска и северната преславска порта, ще отбележим, че това е пръв опит, който тепърва може да се изяснява, проучва и допълва, когато за това се добият нови сведения чрез разкопки.

Проект-предложение за закрепване на портата

Показаният илюстративен материал дава представа не само за завареното положение на портата, но и за състоянието на градивния материал при останалите още неразрушени зидове. Разкрит и оставен на атмосферните влияния, вградените камък показва различна издръжливост. Така например блоковете от едрозърнест варовит пясъчник и едрозърнест варовик са запазили и запазват след разкриването на старината добро състояние и не дават признаци за рушене (вж. обр. 9 и 10). Тъкмо обратното се наблюдава при квадратите, изработени от финозърнест варовит мергел, които, оставени на открито, се пукат и разпадат на парчета (обр. 6). Този факт, свързан с предстоящата консервация на старината, ни кара да направим изследване на вградените материали и да потърсим причината за разпадането на варовития мергел. От анализа, направен в химическата лаборатория при Археологическия институт, се установи следното:

а) Едрозърнестият варовит пясъчник съдържа 60 до 70% варовикови зърна и до 30% пясъчни. Едрозърнестата му структура го прави доста порьозен.

б) Едрозърнестият варовик съдържа 90—95% CaCO_3 и обичайния примес от Fe_2O_3 . Той е силно порьозен, поради което има голяма водоемност.

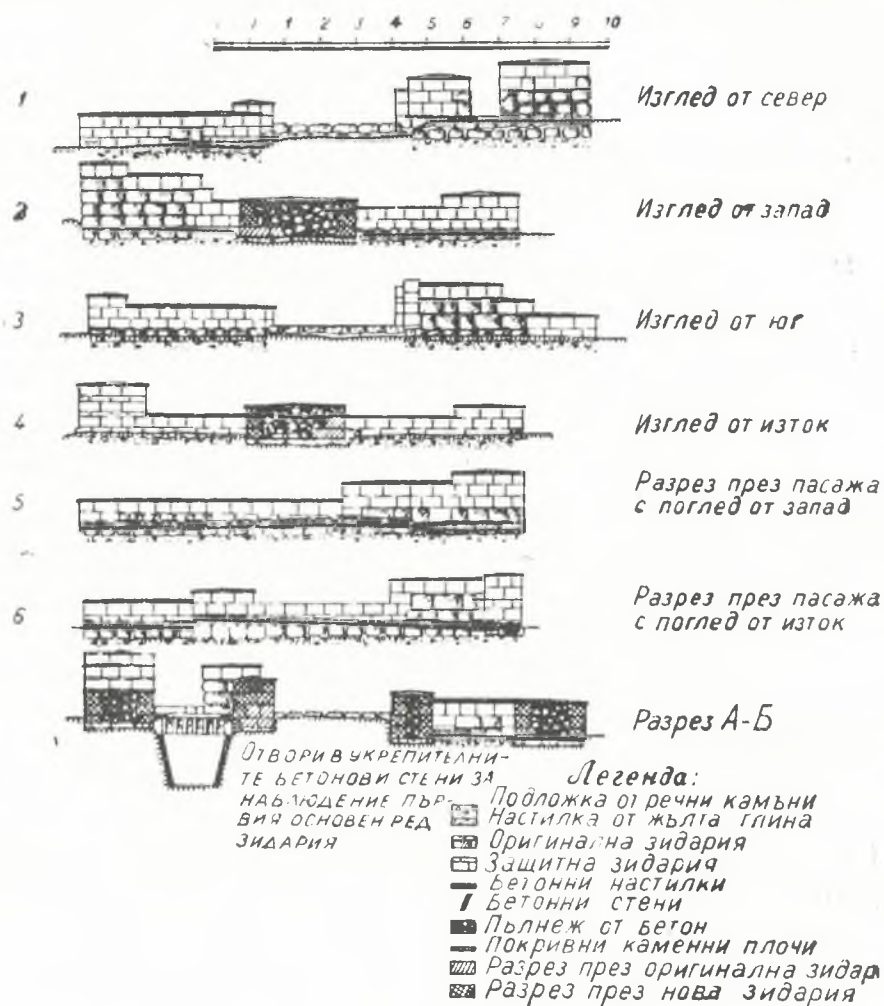
в) Финозърнестият варовит мергел съдържа 80—90% CaCO_3 и 10—15% глина, равномерно разпределена в масата на варовика, както и много малко Fe_2O_3 . Той е слабо порьозен.

Изводът от така направените изследвания е, че варовитият мергел въпреки слабата му порьозност, която го прави плътен и видимо издръжлив материал, е негоден за технически цели. Основната причина за разпадането на този камък е глината, която бързо поема влагата, когато блоковете са на открито, и бързо се отделя при промяна в температурата.

За да се намали до минимум разрушителният процес на градивния материал в запазилите се частично зидове на южната порта, необходимо е те да бъдат изолирани и предпазени колкото се може повече както от прякото действие на водата и влагата, така и от резките температурни колебания.

За постигането на тази цел и особено за предотвратяване разрушаването на основата, която остава като единствено доказателство на място за плана на портата, изработихме проект, с който предлагаме укрепяването на основите и изолирането на откритите части от зидовете да стане чрез възстановяване на изчезналите зидове и попълване и надстрояване на съществуващите.

Възприемайки тази форма, ще отбележим, че задачата на архитекта консерватор е да укрепи старото, доколкото това на практика е възможно за всеки конкретен случай, а не с ефекти и материали да „създава старини“. Ето защо при нашия случай, при който старината е доста много обезличена, не търсим да имитираме системата на стария градеж, нито да наподобяваме употребения стар материал по вид и големина на блоковете. Преследваната от нас цел е строго защитна, т. е.

Обр. 30. Проект за реставрационно-защитните работи на зидовете на южната порта — изгледи от всички страни

Fig. 30. Projet des travaux de restauration des murs de la porte sud — vue générale
 реставрация с цел за консервация, при която новото ясно да се отличава от старото.

Поради това че зидарията не е навсякъде еднакво разрушена и за да поясним размера на възстановяването за всеки зид поотделно, тук ще разгледаме последователно от № 1 до 7 изгледите, дадени в обр. 4, които представляват завареното положение на паметника. Едновременно с това и в същия ред ще обясним и предложеното от нас в обр. 30 възстановяване на зидовете.

№ 1. Изглед от север (обр. 4 и 30)

а) Източната половина ни се представя с отделни части на зида. Запазен е на място външният ъглов камък от първия ред в североизточния ъгъл на портата. След него и на разстояние около 1,30 м зидът е изчезнал до основата, като се явява отново с дължина 2,60 м до пасажа в един и частично в два реда.

Проектираното възстановяване на този зид се ограничава с един нов ред каменна зидария над съществуващия втори ред. А той от своя страна налага в частите над основата и над първия ред да бъдат изградени три, респ. два нови реда блокове.

б) Западната половина в североизточния си ъгъл откъм пасажа е изградена в горните редове с блокове от варовит мергел, които до втория ред са разпукани и не могат да останат в зида. В тази част реставрацията на зида приключва също така с един ред над останалите здрави квадрати и с три реда в самия ъгъл, където се налага подмяна на старите негодни камъни. Северозападният ъгъл на северната страна получава своя завършек с цял ред от нови квадрати, а под него — три блока на мястото на изчезналите стари.

№ 2. Изглед от запад (обр. 4 и 30).

а) Частта откъм Вътрешния град е запазена на 3 м дължина с пет реда, а на 1,50 м до куртината е останала само основата. И тук над последния пети ред се надзидва един нов изолационен ред, който постепенно и стъпаловидно преминава на три реда в ъгъла, където се влива куртината с портата. Самият крепостен зид на дължина до 3 м западно от портата ще бъде възстановен с три реда камъни.

б) Частта откъм Външния град се надстроява с два реда квадрати върху запазилия се изцяло първи ред.

№ 3. Изглед откъм юг (обр. 4 и 30)

а) Западната половина на този зид е в същото състояние, в което е частта откъм Външния град при западния изглед. Реставрацията на тези зидове, ограничаващи помещението № 2, е една и съща.

б) В източната половина на дължина 3,40 м от югозападния ъгъл на входа старият зид е запазен в четири реда, а на дължина 1,95 м в източна посока той е изчезнал до основата. Блоковете от четвъртия ред и един от крайните лицеви камъни на третия ред са напълно негодни и не могат да се запазят (вж. обр. 6). Възстановяването на тази половина от южната страна разрешихме с един нов ред каменни блокове на мястото на разрушения четвърти ред, който преминава стъпаловидно в два нови реда над основата на изчезналия зид.

№ 4. Изглед откъм изток (обр. 4 и 30)

От източната страна зидът откъм Външния и откъм Вътрешния град липсва напълно; единствена основата, която е запазена в много добро състояние, е на място (вж. обр. 7 и 8). Реставрацията на този зид предвиждаме да стане и за двете половини с два реда блокове, съответно свързани в ъглите с южната и северната страна на портата. Тук ще отбележим, че след допълнителните разкопки и заснемане плана на портата върху откритата основа с оглед на нейното укрепване бе направена бетонна настилка 0,08 м дебела. В нея се оставиха отвори 0,30/0,30 м, през които да може да се наблюдава основата и след реставрирането на зидовете. Крепостният зид ще бъде възстановен с три реда зидария на дължина до 3 м.

№ 5. Изглед на западния междинен зид, ограничаващ пасажа (обр. 4 и 30)

С изключение на един участък от 2,10 м по средата на пасажа този зид е запазен с целия си първи ред, част от втория с лошо състояние на камъка и с пет реда при разширението на пасажа в североизточния ъгъл. Реставрацията на южната

половина на този зид се оформя с един до два цели реда от нови квадрати и частично под тях са попълнени местата на изчезналите стари камъни от първия и втория ред. Северната половина е надзидана с два и в самия ъгъл с три реда на мястото на разрушените лицеви камъни от третия и четвъртия стар ред.

№ 6. Изглед на източния междинен зид, ограничаващ пасажа (обр. 4 и 30)

Този зид е запазен също така почти изцяло с първия си ред, с изключение на една малка част в чупката при разширението на входа към Вътрешния град. Възстановяването на този зид в две трети дължина от север към юг ще стане с два реда нови блокове, за да се получи едно надвишение на зида над паважа поне с един ред. В южния си край този зид ни се представя с четири реда блокове от варовит мергел, от които целият четвърти ред и лицевите камъни при разширението на пасажа от втория и третия ред са напълно негодни (обр. 6). Тук зидът получава завършък чрез един нов ред квадрати на мястото на разрушения четвърти ред, лицевите разрушени камъни се подменят с нови блокове от първия до петия ред включително.

№ 7. Разрез А—Б през зимничното помещение на портата

След разчистването на зимничното помещение и с оглед да се заздравят стените му отвътре и да се запазят основите на зидовете около помещение № 1 предвижда се изливането на бетонни стени, 0,25 м дебели, със същия откос, какъвто имат стените на зимничната яма. Фундирани на дъното на зимника, тези стени завършват на около 0,15 м под леглото на първия ред от зидовете, след което върху тях са изградени стенички, 0,10 м дебели, високи около 0,40 м и дълги колкото е дебелината на бетонната стена. Поставени на разстояние 0,30 м една от друга, опрени отзад до камъните от първия ред на зида и превързани отгоре с каменни плочи, залети с бетон, стеничките оформят укрепителните бетонни стени в горния им край по начин да може да се наблюдават основата и камъните от първия ред на зида (вж. обр. 30, разрез А—Б през зимника).

След като разгледахме състоянието на зидовете, вградения материал с неговите качества и недостатъци и направеното предложение за тяхното надстрояване, за да се укрепят, на края ще се спрем и върху предимствата на предвидения нов материал, на системата на градежа, която ще проведем, и на начина, по който ще стане оформянето и изолирането на горните повърхности на зидовете. За да се постигнат сравнително добри защитни резултати, необходимо е новите материали и начинът на изпълнението технически да превъзхождат старите. Имайки това пред вид и с оглед на по-икономичното разрешаване на задачите, ние възприехме като градивен материал местния преславски пясъчник. От направеното изследване в химическата лаборатория при музея се установи, че тази скала съдържа 69% пясъчни зърна, до 14% варовик и 15% глина. Това е така нареченият неоконски пясъчник, сив по цвят, с глинесто-варовита спойка, правилно разпределена в масата на пясъка. Той е много хомогенен, не се разпада от атмосферните влияния, издръжлив е на удар и е намерил широко приложение в новите строежи на гр. Преслав. В сравнение със старите градивни материали, употребени в зидарията на портата, той качествено е по-добър и отговаря на целта.

Като качество на новия градивен материал при нашия случай трябва да се приеме и цветът на камъка. Изработените от него квадрати, употребени за защит-

ната зидария, ще имат малко по-тъмен цвят от старите патинирани блокове. Така старата зидария ще се отличава от новата, без да има в действителност крещяща разлика, каквато сигурно ще се получи, ако се взидат новообработени квадрати от същия бял камък, употребен при оригиналната зидария.

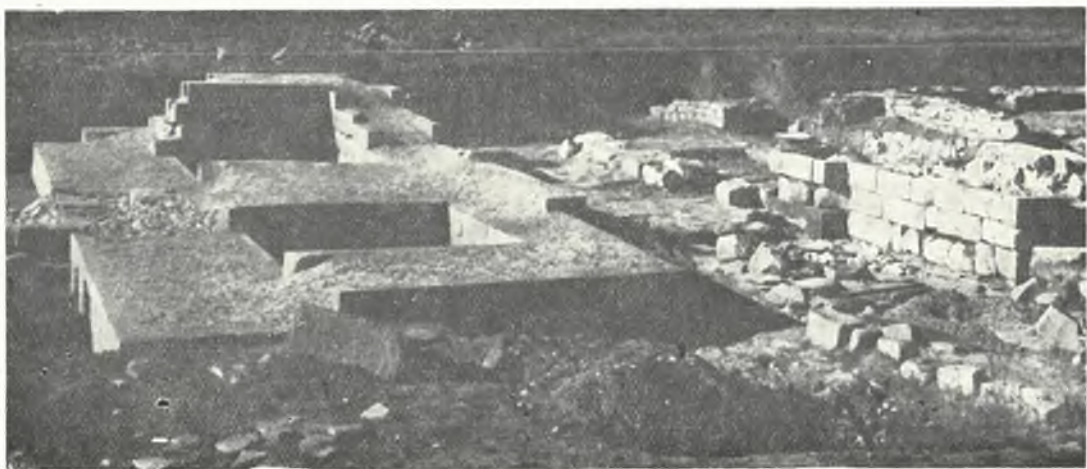
Съобразно с предложения проект и установените качества на преславския пясъчник възприе се от него да се изработят квадрати, високи 0,30 м, широки 0,30 м и до 0,80 м дълги. Те ще бъдат употребени само за лицевите страни на защитната зидария, като нареждането им ще стане в хоризонтални редове с вертикална превръзка и спойка на циментов разтвор. Поради голямата дебелина на оригиналните зидове, която определя и дебелината на защитната надстройка, приехме за икономия на обработен материал градежът между лицевите страни да стане с дребни камъни, наредени като блокаж и залети с постен циментов разтвор. По този начин се получава едновременно сцепление във вътрешността на зида и връзка с облицовъчните блокове.

Паралелно обаче с извършването на тази работа възниква и въпросът за оформянето и изолирането на горните повърхности на надстроените зидове.

Тази проблема може да се разреши по няколко начина. Първата възможност, която е показана и в нашия проект, е чрез покриване с плочи, наредени на две страни със слаб наклон към периферията, така че водата да се стича покрай зидовете (обр. 30). Това решение безспорно има добри страни, но то носи и своите неудобства. Преди всичко водата ще се стича околоръст на зидовете, ще ги пръска и ще наводнява основите, а ние знаем към какво води това, особено за варовития мергел. Освен че е практически неудобно, това оформяне е неприемливо и от естетично гледище. Наблюдавани отвисоко, каквито именно са условията около южната порта, така наредените плочи върху зидовете ще дадат по-скоро представа за някакъв тротоар, отколкото за самия градеж, още повече че и площите са доста широки. Ето защо възприехме друга възможност, която сме изпробвали в практиката и при която оформянето на горните повърхности става конкавно. Преимуществото в случая е, че падналата вода се събира към средата на зидовете, които са оформени като улами с наклон към определеното място, откъдето ще става изтичането на водата. Така се избягва обливането на зидовете и наводняването на основите. Това оформяне обаче налага и съответното изолиране на горните повърхности. Ако приемем плочите като изолационен материал, практически задачата ще се разреши добре, но ние се натъкваме на същото онова неудобство от естетично гледище, което видяхме по-горе, макар и в по-малък размер. Поради тази причина и съобразно с нашите възможности възприехме циментовата изолация като най-удобна.

Както вече отбелязахме, след нареждането на лицевите блокове следва блокажът, който ще бъде изграден 0,25 м по-ниско от горните повърхности на квадратите, ограничаващи зидовете. По този начин се образува дълбока улама, която ще получи конкавно дъговидно оформяне и наклон към определените места посредством един пласт от чукана баластра, дебел 0,10 м. Това е основа, върху която ще бъде положена следващата циментова изолация, изпълнена в два пласта. Първият пласт е съставен от едър пясък със 150 кг цимент в 1 куб. м разтвор. Той ще бъде дебел до 0,10 м и ще свърже лицевите камъни и пълнежната баластра, едновременно с което ще даде и по-точно оформление на горните повърхности в желания конкавен профил и наклон, но на ниво, пак по-ниско от горните повърхности на облицовъчната зидария.

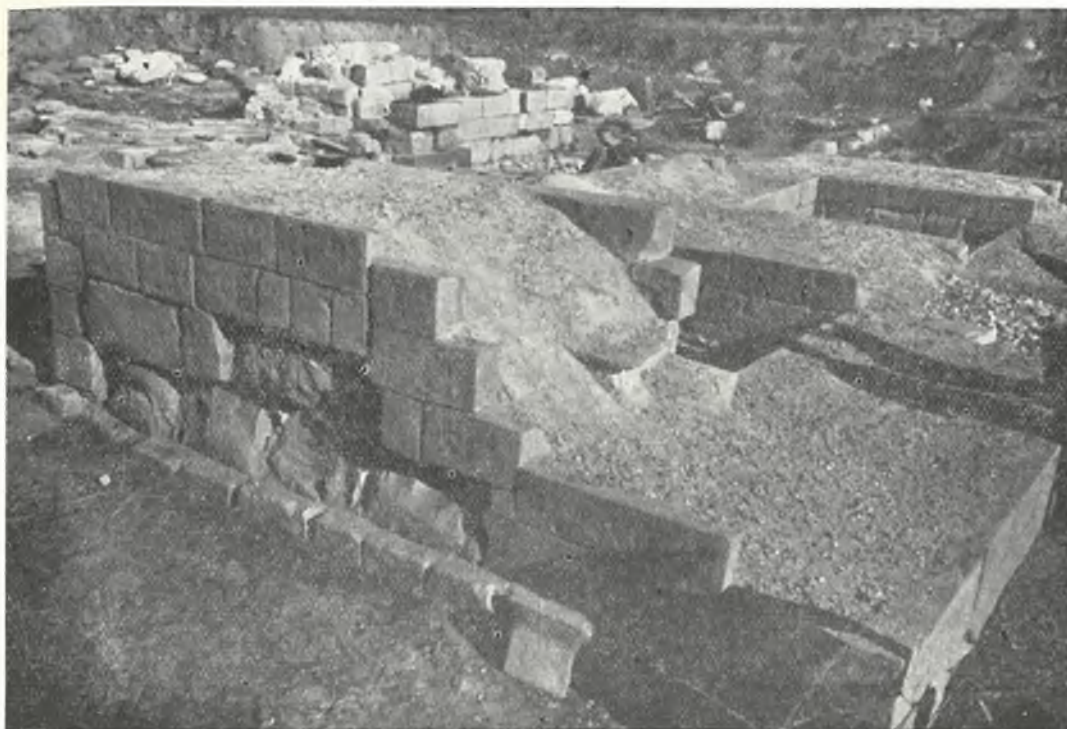
Непосредствено след изливането на първия пласт се полага със същата дебелина втори пласт, който, нанесен равномерно върху установения профил, идва в участъците около облицовъчните квадрати на едно ниво с тях. За по-голяма трайност и по-добра изолация вторият пласт ще бъде приготвен с 250 кг цимент за 1 куб. м разтвор. За да се замаскира обаче характерният сив цвят на цимента, който в случая особено много ще се хвърля в очи поради широките площи на зидовете, възприе се едновременно с изливането на втория пласт върху него да се насипят и набият отсежки от стар хоросан и ситно начукана баластра. Опитът ни е показал, че освен сполучливото маскиране на неблагоприятния циментов цвят по този начин бетонената настилка се предпазва сравнително добре и от напукване. В това отношение конкавното третиране има преимущество и поради факта, че при него бетонената повърхност е почти два пъти по-малка, отколкото при конвексната.

Обр. 31. Изглед на източната половина на портата след консервацията

Fig. 31. Aspect de la moitié est de porte après la reconstitution

Приключвайки с въпросите, свързани пряко с надстрояването, оформянето и изолирането на зидовете на южната порта, ще се спрем накратко и на проблемата за отводняването на обекта. Това в същност е първата задача, с която трябва да започне всяка защитна дейност. Нейното разрешаване, цялостно или частично, зависи до голяма степен от условията и конкретната обстановка, при която старината се намира. В това отношение южната порта представлява доста специален случай. След разкриването ѝ ние я виждаме хлътнала в един изкоп, дъното на който е 2 м. под нивото на околния терен, което значи, че падналата вътре вода никога вече няма да може да се изтече, ако за това не се създадат условия. Разкопката обаче в този участък още не е приключила. Засега тя се разгъва в западна посока, където е открит значителен архитектурен комплекс, а за останалите страни има данни, че под земята около портата лежат доста останки от строежи. Изобщо целият терен около южната порта е недоразкопан и ние не знаем след бъдещите археологически проучвания какъв вид ще имат портата и откритите около нея паметници. На нас обаче е известно, че разрешаването на проблемите за опазване на паметници трябва да стане с оглед именно на това цяло. Съществуващата в миналото връзка между отделните сгради се разкъсва при индивидуалните закрепвания, а създадените

Обр. 32. Изглед на южното лице на източната половина на портата след консервацията
Fig. 32. Aspect de la façade sud de la moitié est de la porte après les travaux de conservation

Обр. 33. Изглед на южната порта след цялостната консервация
Fig. 33. Aspect de la porte sud après tous les travaux de conservation

съоръжения за защита при единичното третиране от гледище на общото могат да се окажат и вредни. При това положение ние сме в невъзможност да проведем цялостна система, която да гарантира отводняването на портата и комплекса в този участък. Все пак някои минимални предохранителни мерки са задължителни. Ето защо успоредно с предприетите допълнителни разкопки направихме от всички страни допълнителен изкоп, 3 м широк, така че старината, стъпила на дъното му,

е вече значително отдалечена от бреговете, които са изрязани косо. Едновременно с това на околновръстната площ се даде наклон към периферията на изкопа по начин, че падналата вода да се стича към ъглите му, където ще се попива от почвата.

За да се осигури зимникът и въобще зидовете, ограждащи помещение № 1 срещу наводнение, възприеме като единствено рационално средство тази част от портата да се постави под лек, покрит навес, но така че достъпът за проучване и наблюдения да е възможен и удобен.

В заключение и съобразно с разгледаното тук предложение през 1951 г. се проведе реставрационна защитна работа на източната половина на портата и част от западната (обр. 31 и 32). Резултатът от извършената работа е добър. В продължение на пет години не се получиха никакви промени в състоянието на консолидираните стари зидове. През 1956 г. работата продължи и приключи с довършване на консервацията на западната половина (обр. 33), като помещение № 1 бе поставено под навес.

LA PORTE SUD DE LA FORTERESSE INTÉRIEURE DE PRES LAV ET SA CONSERVATION ET RESTAURATION

B. IGNATOV

Les fouilles qui furent pratiquées au cours des années 1948 et 1949 à Preslav mirent au jour la porte sud de la citadelle intérieure située entre le Palais et l'Eglise Rond sur le plateau à l'ouest du lieu dit „Radoula“ (fig. 1).

Parvenue jusqu'à nous avec des murs relativement bien conservés, mais des matériaux de construction en très mauvais état, ce précieux monument de l'architecture bulgare risque de disparaître si l'on ne prend pas rapidement des mesures de défense en vue de sa restauration, de sa conservation, et si l'on ne rétablit pas son plan.

Pour pouvoir mener à bien ce problème, des travaux supplémentaires furent nécessaires qui fournirent de précieuses données sur la reconstitution du plan, la construction et l'aspect de cette porte.

Cet édifice a une forme presque carrée, occupe une superficie de 177 m² et possède au rez-de-chaussée quatre pièces avec un couloir central qui sépare le bâtiment en deux moitiés. Dans ses grandes lignes elle ressemble assez aux portes nord et est de Pliska et à la porte nord de Preslav de la ville intérieure, mais par ses particularités elle s'en distingue dans le fond.

1. Sa superficie est d'environ 100 m², inférieure à celle de la porte nord.
2. Le passage central est élargi du côté de la ville extérieure.
3. Elle n'a pas de porte à guillotine et à sa place dans les encoignures de la partie élargie du passage elle est pourvue à l'intérieur et à l'extérieur de portes à doubles vantaux (fig. 12).
4. La maçonnerie des façades extérieure et intérieure est en blocs de pierre de taille, alors que la porte nord n'en possède que sur la face extérieure, l'intérieur du mur étant bloqué en moellons et ayant pour liant du mortier de chaux.
5. La construction est en blocs de formes et de pierres différentes sans aucun rythme dans l'appareil tout comme une simple maçonnerie, alors que la porte nord n'a qu'une seule forme de pierres disposées dans un rythme où les pierres longues et courtes alternent, avec une tendance vers une liaison en croix verticale (fig. 21).
6. La différence entre le système de construction et le matériau des deux portes peut être constatée aussi dans les murs d'enceinte de la partie sud et nord de la citadelle intérieure de Preslav.

Ces différences constatées permettent de conclure qu'entre les époques où ces deux portes furent élevées un grand laps de temps s'est écoulé. L'auteur est enclin de croire que la porte sud avec son mur d'enceinte constituent une étape plus tardive de l'évolution de la forteresse de Preslav. Si on la situe à l'époque du tzar Siméon,

il est permis d'admettre que la porte nord et le mur qu'on y a découvert appartiennent à une étape antérieure, proche de la manière de construire en usage à Plis'ka.

L'auteur s'est proposé en outre d'examiner dans ce travail le problème de la reconstruction de la porte sud. Les solutions qu'il propose quant à l'aspect extérieur et l'agencement intérieur reposent principalement sur les données obtenues lors des travaux, complétées dans une certaine mesure par des informations sur la porte nord, dues à Ireček et Škorpil. En étudiant les possibilités de division du massif architectural, il a constaté que dans l'édification de cet édifice tous les principes établis par la stratégie de l'époque ont été respectés. C'est pourquoi la porte a été flanquée de deux tours oblongues et parallèles qui ressortent des deux côtés devant la courtine entre lesquelles se trouve le passage dont les deux accès sont fermés par des portes (fig. 23 à 30).

En ce qui concerne la liaison entre les étages, les terrasses et la plate-forme de la courtine, il semble le plus vraisemblable qu'elle ait été assurée par des escaliers intérieurs disposés dans les murs épais intérieurs de séparation des pièces.

Tenant compte de l'état actuel de la porte, les propositions de l'auteur pour la conservation des murs comprennent une superstructure de consolidation des faces des murs par deux rangs de blocs de pierre avec un remplissage de cailloutis liés avec un mortier de béton à petits cailloux. Ce nouveau matériel est constitué par un grès grisâtre d'une dureté à toute épreuve et d'une couleur plus foncée que la patine des blocs anciens. L'isolation des surfaces supérieures devra se faire avec un revêtement de ciment en deux couches concaves.

Comme mesure contre les lézardes et, plus particulièrement, pour masquer la couleur du ciment peu adéquate, on devra épandre et enfoncer les restes du tamissage provenant du vieux mortier, mélangé à un balast finement broyé.

On a effectué au cours de l'année 1951 une partie de ces travaux de restauration qui donnèrent de bons résultats (fig. 32 et 33). En 1956 les travaux de consolidation furent, eux aussi, achevés (fig. 34).

ХРАНАТА ОТ ЖИВОТИНСКИ ПРОИЗХОД НА ОБИТАТЕЛИТЕ НА ЮЖНАТА ПОРТА В ПРЕСЛАВ

Стефан Иванов

При разкопките на няколко обекта в границите на стария Преслав и близките му околности, извършени през 1948—1953 г. под общото ръководство на В. Иванова, уредник в Археологическия музей на Българската академия на науките, бяха намерени и събрани заедно с останалите археологически находки и твърде много животински кости. Настоящата публикация обхваща част от този материал само от три обекта около южната порта на крепостната стена на Вътрешния град.

Както е известно, проучването на животински костни остатъци, намерени при археологически разкопки, в зависимост от характера на разкопвания обект и от количеството и състоянието на материала може да бъде извършвано в няколко различни насоки. В случая не се касае за стопанско-производствени обекти, а за такива, които би могло да се нарекат консумативни. Този характер на обектите вече определя и основния въпрос, който ще опитаме да уясним чрез проучения материал, именно въпроса за състава на храната от животински произход на обитателите на южната порта. Данните, които ни показва материалът за състоянието на тогавашното животновъдство, особено в качествено отношение, ще бъдат включени в друга работа.

I. Общи наблюдения

Намерените кости носят белези на кухненски отпадъци — остатъци от храна. Само в един от обектите (в кулата) се намериха и скелети от изхвърлени умрели животни.

По-голямата част от костите са силно фрагментирани, като най-силно е разчупван черепът независимо от това, дали е от едри (говедо, елен), или от дребни домашни и диви животни (овца, коза, свиня, сърна).

На пръв поглед изглежда, че разчупването на костите е ставало безразборно. Внимателното разглеждане на голям брой фрагменти обаче открива някои белези, които показват определен похват в предварителното обработване на закланото за храна животно.

Преди всичко се установява, че главите от млади животни най-често не са разрязвани преди варенето, а са приготвяни за храна цели — нещо, което ясно

проличава от естествено отделените черепни кости. Главите на възрастните животни са редовно разрязвани, без да може да се определи дали преди, или след варенето. При овчите глави се забелязва напречно разрязване между лицевата и мозъчната част на черепа; при свинските се наблюдава много често напречно отделяне на тилната област, а при говеждите и еленовите — следи от надлъжно разполовяване на главата.

Прави впечатление, че прешлените от всички области на гръбначния стълб се намираха винаги цели. Надлъжно разрязан през средата прешлен не бе намерен в нито един случай, докато напречно или косо разрязани се намираха често. Това показва, че трупът на закланото животно не е бил разполовяван по дължината на гръбначния стълб, както се практикува сега. Този извод се подкрепя и от наличността на значителен брой цели, неразрязани по дължината отделни сегменти от гръдна кост на говедо.

Ако разгледаме внимателно ребрата, лопатката и слабинната кост, може да направим още някои изводи за начина, по който е разрязван трупът.

Горният край на ребрата, който се свързва ставно с прешлените, е почти винаги и при всички животни добре запазен, без следи от удар, често пъти само с нареди от нож. Този факт, както и запазените в някои случаи изцяло или най-често в основата си напречни израстъци на поясните прешлени показват, че не са правени и надлъжни разрези непосредствено до гръбначния стълб. Ставният край на ребрата се намира винаги с по-голяма или по-малка част от самото ребро. При разглеждане на по-малките фрагменти се срещат най-често счупвания, за които не може да се каже дали са произлезли при приготвянето на храната, или по-късно от престояването в земята. По-дългите фрагменти обаче показват много често сигурни белези от удар с остър предмет. Такива фрагменти от ребра на говедо имат дължина обикновено около 12—15 см, а при дребните животни — около 8 см. При тях първите 1—2 чифта ребра обаче са запазени обикновено цели, а при едрите — различно разчупени.

Лопатката на дребните домашни животни е или цяла, или пък е разрязана най-често в областта на шийката над ставния ѝ край. На лопатката на едрите животни също е отрязан най-често ставният край, а останалата част показва разнообразни, включително и надлъжни разрязвания. Нито при едните, нито при другите видове животни обаче лопатката не е била разрязвана на височината, на която са разрязвани ребрата.

Слабинната кост от дребните домашни животни е почти винаги разрязана под крилото, докато при говедото освен разрязвания на различни други места се наблюдава винаги и разрязване през средата на крилото между двата му израстъка.

Основата на таза е винаги разделена надлъжно.

Посочените дотук белези на ребрата, лопатката и слабинната кост възстановяват вече с голяма сигурност начина, по който е разрязван трупът на по-малки части, а именно: след снемане на кожата са отделяни предните крайници на животното; после е отделяна шията (при дребните животни вероятно заедно с предната част на гръдния кош чрез напречен разрез в областта на 1—2-ия гръден прешлен); след това са правени два надлъжни разреза странично на гръбначния стълб, но отдалечени от него при едрите животни на 12—15 см, а при дребните — на 8—10 см. Тези разрези засягат страничните гръдни стени, коремните стени и тазовата област, като по такъв начин е отделяна цялата горна част на трупа. Впослед-

ствие тя е разрязвана напречно на по-малки късове, без да могат да се установят никакви постоянни разрези.

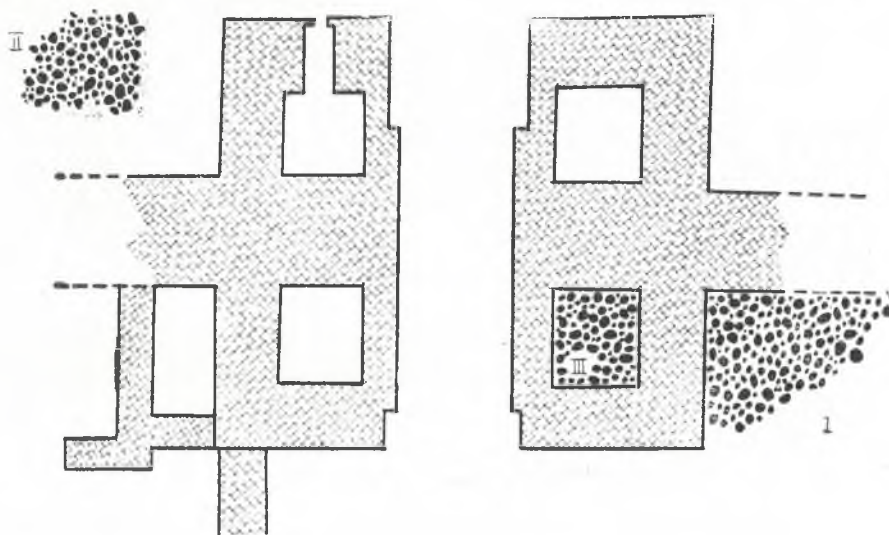
Дългите кости на крайниците от овца, коза и свиня са разрязвани обикновено само веднаж, напречно през средата, а от говедо — неколkokратно, на повече части. Цели кости от обвитата с мускулатура част на крайниците се намериха само в единични случаи.

Метаподиите и фалангите, т. е. костите, около които няма мускулатура, бяха най-често цели; следователно костният мозък е използван само в редки случаи. Това показва, че обитателите на проучваните обекти не са изпитвали оскъдица от месна храна.

В материала от тези обекти се намериха в твърде ограничено количество кости и от кон. Те са цели и не показват в нито един случай следи от нож или друго оръдие. Тук се касае за единични кости, случайно попаднали между кухненските отпадъци, пренесени вероятно от кучета.

II. Материал от насипа край югоизточното помещение на портата

Насипът, от който произлиза този материал, се намира в ъгъла, образуван между външното лице на крепостната стена и външната част от югоизточното помещение на южната порта (обр. 1, I). Той бе проучен от нас през лятото на 1950 г. Разкопаната площ има приблизително форма на правоъгълник с дължина около 7,30 м и ширина 3,20 м или заема общо около 24 кв. м.

Обр. 1

Пластът, който съдържа костите, започва от 80 см под сегашното ниво на орната земя и има дебелина средно 1 м с колебания от 10 см в повече или по-малко в зависимост от неравностите на почвата в основата му. Над костния пласт се редуват слоеве от глина, хоросан с дребни камъни и най-отгоре обикновена пръст.

Керамиката, намерена заедно с костите, има напълно еднакъв характер в цялата дебелина на пласта, поради което в него не може да се направи никаква периодизация. Тя датира пласта от IX—X в.¹

¹ За резултатите от археологическото проучване на южната порта на Вътрешния град виж работата на В. Иванова, печатана в същия том.

От този пласт бяха определени общо 4741 фрагментирани или цели кости от домашни и диви бозайници и домашни птици, 149 кости от риби и 197 черупки от стриди. Разпределението на костите по видове животни е дадено на табл. 1.

Костите от домашни бозайници и птици възлизат общо на 3212, или 67,8%, а от диви бозайници са намерени 1529 фрагмента, или 32,2% от всичките.

ТАБЛИЦА 1

Източници на храна	Брой на костите	%	Видове	Брой на костите	%
Дом. бозайници	2455	51,8	Говедо	664	27
			Малки преживни	962	39,2
			Свиня	829	33,8
Дом. птици	757	16	Кокошка	359	47,4
			Гъска	107	14,1
			Патица	291	38,4
Диви бозайници	1529	32,2	Елен	303	19,8
			Сърна	377	24,7
			Дива свиня	449	29,4
			Тур	13	0,8
			Заяк	387	25,3
Всичко	4741	—	—	4741	—
Риби	149	—	Есетрови	98	—
			Сом	28	—
			Шаран	22	—
			Акулова риба	1	—
Стриди	197	—	—	—	—

Сравнително най-много кости се намериха от малки преживни, предимно от овца, и много по-малко от коза, които общо възлизат на 39,2%; на второ място идват костите от свиня (33,8%) и едва на трето място — от говедо, които са 27% от всичките намерени. Съотношението между костите от овца и коза, определено от долните челюсти и сигурно идентифицирани фрагменти, е както 8,5: 1. Естествено това съотношение трябва да се смята като приблизително, но все пак дава достатъчно ясна представа за малкия дял, който заема козата в месната храна на обитателите на кулата.

Внимателното проучване на материала от домашни бозайници ни позволи да установим и някои интересни подробности. На първо място трябва да се подчертае, че се срещат най-често кости от млади животни. Така например около три четвърти от костите от говедо принадлежат на телета, голяма част от които са били не по-възрастни от 1—2 месеца; повече от половината от овчите кости са от малки агнета, а около две трети от свинските — от много млади прасета,

Ако разпределим намерените кости с оглед на мястото им в скелета, ще видим, че едни от тях се срещат много по-често, а други — извънредно рядко. Така например бяха намерени само 9 фрагмента от череп на говедо. Като имаме пред вид, че в материалите от разкопки както у нас, така и другаде черепните фрагменти поради силното начупване на черепа при консумация се намират обикновено в голямо количество, трябва да извадим заключение, че говеждите глави са попадали извънредно рядко в храната на обитателите на кулата. Овчите и свинските глави обаче са консумирани наравно с останалите части от тези животни. Много рядко се срещат и метаподии от говедо, което показва, че говежди „крака“ са употребявани за храна само по изключение. Свинските и агнешките крака обаче са консумирани наравно с останалото месо.

Домашните птици са застъпени със 757 кости, или 16% от общото количество (табл. 1). Най-голямата част от тях (47,4%) са от кокошка, след това от патица (38,4%) и най-малко (14,1%) — от гъска.

В насипа до южната порта са намерени и 1529 кости от диви бозайници, което прави 32,2% от целия костен материал (табл. 1). Те произлизат от пет различни вида, между които се разпределят неравномерно. Сравнително най-много (29,4%) са костите от дива свиня. След нея в почти еднакви проценти (съответно 25,3 и 24,7%) са намерени кости от заек и сърна, а еленът заема четвърто място с 19,8%. Прави впечатление, че остатъците от тур са твърде малко — само 13 фрагмента, които правят едва 0,8% от тези на дивите животни и 0,3% от общия брой кости от употребяваните за храна бозайници и птици. Този нищожен процент обаче не трябва да се преценява като указание за слабо разпространение и едва ли не изчезване на това животно, тъй като в Плиска са намерени много кости от него, които произлизат почти от същото време — около IX в.¹ Твърде незначителният брой кости от тур в разглеждания обект в сравнение с другите видове диви животни ни насочва по-скоро към предположението, че обитателите на кулата, от чиято храна произлиза намереният материал, са имали само случайна възможност да консумират (може би еднократно) незначително количество месо от това животно. Като вземем пред вид фактът, че тези хора са се занимавали много с лов, че от същото това време недалеч от Преслав, в Плиска, е намерен изобилен материал от тур и че както ще видим по-нататък, това животно е съществувало в Преславската околност и много по-късно,² трябва да допуснем, че към X в. ловът на турове у нас вече не е бил достъпен и позволен за всички.

Между остатъците от храна бяха намерени и 149 кости от риби. Една от тях принадлежи на акулова риба (*Elasmobranchii*), 22 — на шаран (*Cyprinus carpio*), 28 — на сом (*Silurus glanis*) и 98 — на есетрови риби (*Acipenseridae*).³ Като оставим настрана акуловата, от която е намерена само една кост, най-малко кости намираме от най-лесно достъпната за преславското население риба — шарана, който живее и в близката до града р. Камчия. Слабо е застъпен и сомът, който се лови в Дунав и в повечето вътрешни реки, а също се среща и в Камчия.⁴ Най-

¹ Непубликувани материали. Вж. и К. В. Шкорпил. Домашный быт и промысел. Изв. русского археол. инст. в Константинополь, X (АП). София, 1905, 317.

² Ст. Иванов. Върху една находка от *Bos primigenius* Bojan. от късноисторическо време у нас. Год. Вет.-мед. ф-т, XXVI, 1949—1950, 335 сл.

³ Определянето на остатъците от риби и стриди бе извършено от П. Дренски, гл. уредник в Природонаучния музей при Българската академия на науките.

⁴ Г. Шишков. Няколко думи за рибната фауна на р. Камчия. Рибарски преглед, VI, 1936, 100 сл.

много кости се намериха от есетрови риби, които, с изключение на чигата, която е чисто сладководна, живеят както в Дунав, така и в Черно море.¹ Съотношението между намерените кости от есетровите и от останалите риби е 2:1. Като имаме обаче пред вид, че шаранът и сомът са костни риби, а есетровите притежават хрупявен скелет и че от тях са намерени само първите твърди лъчи на перките, които са костни и затова са запазени, ще видим, че в действителност есетровите риби са консумирани в случая в значително по-голямо количество, отколкото показва посоченото съотношение.

Най-после между намерените остатъци от храна трябва да посочим и 197 черупки от стриди (*Ostrea taurica*), които се срещат в Черно море; 121 от тях бяха леви, а 76 десни.

Есетровите риби може да са доставяни в Преслав както от Дунав, така и от Черно море. Акуловата риба и стридите обаче сочат напълно сигурно съществуването на снабдителни връзки с морето. Тук трябва да изтъкнем много съществения факт, че както костните лъчи от есетровите риби, така и черупките от стриди се намираха не на едно място или на едно ниво, а са почти равномерно разпръснати в цялата дебелина на пласта, която възлиза средно на 1 м. Това показва, че тук се касае не за случайна доставка, а за редовно организирано снабдяване на Преслав през IX—X в. с риба от Дунав и морето в продължение на дълъг период от време.

III. Материал от насипа до северозападното помещение на портата от т. нар. кухня

Този материал произлиза от леката постройка, открита на 1 м западно от северозападното помещение на портата и допряна до северното лице на крепостната стена. На това място при разкопките през 1948/1949 г. е бил открит по-късен пласт, който по намерената керамика е отнесен към XII в., и по-дълбоко, на право върху земята, втори пласт с дебелина около 40 см, съставен предимно от пепел, въглени, животински кости и керамика. Разглежданият по-долу костен материал произлиза именно от втория, по-дълбокия пласт от вътрешността на леката постройка (обр. 1, II), за която се смята, че е била войнишка кухня. Намерената в този пласт керамика го определя като произлизащ от IX—X в.²

В този пласт бяха намерени общо 1109 кости от животни, употребявани за храна, които са разпределени по видове на табл. 2.

Ако разгледаме тази таблица, ще видим, че от домашни бозайници са намерени 985 костни фрагмента, което прави 88,8% от целия материал от този обект. Половината от тях (51,5%) принадлежат на говедо, а останалите 48,5% — на малки преживни (27,1%) и на свиня (21,4%).

Трябва да се отбележи, че както костите от говедо, така и тези от дребни преживни и свиня принадлежат на възрастни и стари животни. Кости от млади индивиди се намериха в изключително малко количество.

Намериха се и много черепни фрагменти, включително и от говедо, което показва, че главите на тези животни са консумирани тук наравно с останалата част от тялото. Същото може да се каже и за краката, като и тук метаподиите се намираха най-често цели, без да е използван костният мозък.

¹ П. Дренски, Рибите в България. София, 1951, 30 сл.

² В. Иванова. Цит. съч.

Разпределянето на костите според мястото им в скелета не показва при говедото и дребните преживни някакво предпочитание. При свинята обаче 93% от костите произлизат от предната половина на тялото, включително шията, главата и долната част на крайниците, а само 7% от тях са от задната част на свинята. Следователно тази част или т. нар. „бутове“ са отделяни, преди да влязат в кухнята.

ТАБЛИЦА 2

Източници на храна	Брой на костите	%	Видове	Брой на костите	%
Дом. бозайници	985	88,8	Говедо	507	51,5
			Дребни преживни	267	27,1
			Свиня	211	21,4
Дом. птици	32	2,9	Кокошка	18	
			Гъска	11	
			Патица	3	
Диви бозайници	92	8,3	Елен	6	6,5
			Сърна	3	3,3
			Дива свиня	76	82,6
			Тур	1	1,1
			Заек	6	6,5
Всичко	1109	—	—	1109	—
Риби	—	—	—	—	—
Стриди	—	—	—	—	—

От домашни птици бяха намерени само 32 кости, или 2,9% от целия материал. Половината от тях са от кокошка, а останалите от гъска и патица.

В този обект се намериха и 92 кости от диви бозайници, или 8,3% от целия материал. Прави впечатление, че най-голямата част, 76 на брой, принадлежат на дива свиня. Останалите 16 кости се разпределят между четири вида — елен, сърна, заек и тур, — т. е. по 1—6 фрагмента от всеки вид. Като имаме пред вид, че еленът, сърната и заекът, както се вижда от насипа до източната кула, са били по това време широко разпространени в Преславската околност, трябва да заключим, че за тези хора, от чиято храна са проучваните тук остатъци, ловът на диви свине е бил навярно най-достъпен.

В материала от този обект липсват напълно кости от риба и черупки от стриди.

IV. Сравнение на находките от разгледаните два обекта и изводи

Костният материал от ъгъла между външното лице на крепостната стена и югоизточното помещение на портата и този от т. нар. кухня до северозападното помещение на портата датират приблизително от едно и също време, от IX—X в.

Тази почти еднаква датировка ни дава възможност да направим сравнение между намереното в двата обекта, а оттук и някои изводи.

Необходимо е преди всичко да видим какви количествени съотношения показват при единия и при другия обект основните източници на животинска храна — домашните и дивите животни. Те са дадени на табл. 3.

ТАБЛИЦА 3

Източници на храна	От насипа при източната кула	От „кухнята“ при западната кула
Дом. животни — общо	67,8	91,7
Дом. бозайници	51,8	88,8
Дом. птици	16	2,9
Диви бозайници	32,2	8,3
Риби	149	—
Стриди	197	—

Различията, които се виждат, са наистина много съществени и показателни. Докато в материала от насипа до източната кула са намерени 67,8% домашни животни и 32,2% диви, съответните проценти за материала от „кухнята“ са 91,7% и 8,3%, или съотношението между домашни и диви животни е при първия обект приблизително 2:1, а при втория — 11:1. Следователно дивечът е заемал много голям дял в храната на обитателите на първия обект, докато тези от втория са консумирали главно домашни животни и много рядко дивеч. Несравнено по-големите възможности на първите за снабдяване с дивеч и за практикуване на лов се потвърждават и от видовото разнообразие на дивите животни (срв. табл. 1 и 2).

Големи различия показва и съотношението между намерените кости от домашни бозайници и птици: в материала от първия обект то е приблизително 3:1 (или съответно 51,8 и 16%), а в този от кухнята — 31:1 (съответно 88,8 и 2,9%). Следователно, докато птиците са заемали голям дял в храната на обитателите на първия обект, в тази на хората от втория те са попадали очевидно случайно.

Не само изобилието на дивеч и птици характеризира храната на хората от източната кула. Те са консумирали, както се посочи по-горе, и много риба, предимно есетрова, а също така и стриди — продукти, които сигурно и тогава са се ценили високо и до които не всеки е имал достъп. Че това е било наистина така, може да заключим от факта, че в насипа от „кухнята“ липсват каквито и да било остатъци от риба и стриди.

Към тези най-съществени различия трябва да прибавим и консумацията предимно на млади и много млади животни, както и почти пълното неконсумиране на говежди глави и крака от обитателите на източната кула; в противовес на това хората, остатъците от чиято храна са намерени в т. нар. кухня, са консумирали почти изключително възрастни и стари животни. От тяхната храна не са отстранявани говеждите глави и крака. В нея обаче липсват свинските бутове.

Посочените дотук различия в състава на употребяваната храна, при положение че материалът произлиза от едно и също време, не могат да бъдат случайни. Такива съществени различия по начало навеждат на мисълта, че се касае за храна на хора с нееднакви материални възможности. В случая останалите археологически находки позволяват да се направят по-конкретни предположения.

Костният материал от насипа до източната кула представлява трапезни остатъци, изхвърляни, по всичко личи, от горния етаж на кулата. В този насип се намериха между другото и късове от тънки стъклени чаши, някои от които със столчета. Такива чаши са намерени и в кулата заедно с къс от ахатов съд и две сребърни обици.¹ Всичко това заедно с данните от храната подкрепя предположението, че в източната кула на южната порта са живели не войници, а вероятно някои от началниците на стражата. Леката постройка пък отвътре на крепостната стена и близо до вътрешната част на западната кула се смята, че представлява войнишка кухня.² Това дава основание да приемем, че в случая костният материал отразява разликата между храната на крепостната стража и тази на нейните началници.

Фактът, че остатъците от храна и други отпадъци се изхвърлят от кулата направо от прозорците непосредствено до нея и до крепостната стена или се намират вътре до западната кула, не трябва да ни учудва, тъй като е известно, че във феодалния град сметта се изхвърля в градските покрайнини или непосредствено зад чертата на града.³

V. Материал от югоизточното помещение на портата

Материалът, който е разгледан по-долу, произлиза от югоизточното помещение на портата (обр. 1, III) и е открит при разкопаване на портата през 1949 г. При разчистване на кулата е установено, че от 30 см под нивото на орната земя започва пласт, съставен от чист хоросан, който е попаднал тук поради разрушаване на най-горната част от стената на кулата. Под този пласт, размесени също с хоросан, са намерени кости от цели скелети на няколко кучета и на една котка, силно повредени кости от два човешки скелета и отделни кости или костни фрагменти с белези на остатъци от храна. Напълно липсва обаче пепел, въглини, керамика или други предмети. Явно е, че най-горната част от кулата е била разрушена, след като самата кула е била вече необитаема и в нея са хвърляни отпадъци и трупове на умрели животни.⁴ Поради дългия престой в хоросана и поради липсата на въглини и пепел всички кости имат светложълт цвят.

Материалът след отделяне на остатъците от човешки скелети се състои от 1288 животински кости, цели или фрагментирани; 666 от тях са от куче, 25 от котка, а останалите 607 произлизат от животни, които се консумират. Те са доста силно фрагментирани и носят белезите на остатъци от храна.

Както се вижда от табл. 4, от домашни бозайници са намерени 434 кости, или 73,7% от целия материал. Видовото разпределяне показва, че най-голямата част (77,6% от тях) принадлежи на малки преживни, предимно овца. Съотношението на костите от коза към тези от овца е приблизително както 1:20. От говедо бяха намерени само 97 кости, или 22,3% от тези на домашни бозайници. Явно е, че тук силно преобладават костите от дребни преживни, които, сравнени с тези от говедо, се намират в съотношение приблизително 3,5:1. Едновременно с това трябва да обърнем внимание и на друг съществен факт — пълната липса на кости от свиня.

¹ В. Иванова. Цит. съч.

² Пак там.

³ К. Кверфельдт. Керамика Ближнего Востока. Ленинград, 1947, 73.

⁴ В. Иванова. Цит. съч.

Птичите кости, на брой 106, правят 18% от общото количество, което показва, че птиците са заемали доста голям дял в храната на това население. Намерени бяха кости от кокошка, гъска, патица и за пръв път при разкопки у нас — от пуйка.

Дивите бозайници са представени общо с 49 кости, или 8,3%. Дивечът следователно е заемал сравнително малък дял в храната от животински произход. Консумиран е елен, заек и тур. От дива свиня обаче липсват каквито и да било остатъци.

ТАБЛИЦА 4

Източници на храна	Брой на костите	%,	Видове	Брой на костите	%,
Дом. бозайници	434	73,7	Говедо	97	22,3
			Малки преживни	337	77,6
			Свиня	—	—
Дом. птици	106	18	Кокошка	38	—
			Пуйка	32	—
			Гъска	25	—
			Патица	11	—
Диви бозайници	49	8,3	Елен	13	—
			Сърна	6	—
			Дива свиня	—	—
			Заек	18	—
			Тур	12	—
Всичко	589	—	—	589	—
Риби	18	—	—	—	—
Стриди	—	—	—	—	—

Много рядко е употребявана за храна и риба. Намерени са само 18 кости, които принадлежат на обикновени речни видове, предимно шаран.

Както се спомена и по-горе, в тази част от кулата не е намерен никакъв друг археологически материал, който би могъл да датира споменатия пласт с кости. В случая обаче самият костен материал може да помогне твърде много за определяне времето, от което той произхожда. На първо място трябва да използваме факта, че в кулата не се намира нито един единствен фрагмент от кост на домашна или на дива свиня. Като вземем пред вид, че в разгледаните тук други два обекта, както и в непубликувани материали от още няколко обекта пак от Преслав костите от свиня се намират в различни проценти, но винаги в голямо изобилие, напълно естествено е да допуснем, че намерените в кулата кости са остатъци от храната на население, което въобще не е консумирало свинско месо. При това предположение, направено още в края на 1949 г., имаме пред вид кон-

кретно турците. В такъв случай този пласт може да произлиза най-рано от края на XIV в.

Намирането в този материал и на 32 кости от пуйка, които произлизат най-малко от пет индивида, дава възможност да уточним още повече датировката. Тук трябва да си припомним, че пуйката произлиза от Америка и е пренесена в Европа от испанците. Относно времето, през което е станало това, съществуват различни мнения, но годините, сочени от отделни автори, са между 1498 и 1530. Тъй като понастоящем още нямаме преки сведения за пренасянето на пуйката по нашите места и като смятаме, че то едва ли ще е станало много бързо, трябва като най-вероятно засега да предположим, че тя ще се е появила в Преслав не по-рано от края на XVI в. Следователно пластът с кости, намерен в кулата, който съдържа и остатъци от пуйка, трябва да отнесем най-рано към това време. Този пример нагледно показва как в някои, макар и не много чести случаи костният материал може да бъде използван както за приблизителна датировка, така и за указания относно етническия характер на дадено население. Подобни примери ни са известни и от литературата.¹

След като по такъв начин определихме възможното засега най-ранно датиране на този материал, ще трябва да обърнем внимание и на едновременното намиране в него на кости от пуйка и от тур. Този факт убедително ни показва, че турът, за който имаме досега сигурни данни, че е съществувал в Преславската околност в началото на XII в.,² е продължавал да живее по нашите места и до идването и разпространението на пуйката, т. е. вероятно в края на XVI в.

Най-после датирането на тази костна находка ни показва, че към края на XVI в. югоизточното помещение на портата е било вече изоставено и е служело като място за изхвърляне на отпадъци и животински трупове. Остатъците от храна, включително костите от пуйка, същевременно показват, че след завладяването на Преслав животът около южната порта не е спрял, а е продължавал и през време на турското робство. Явно, е че поне докъм края на XVI в. непосредствено или в близко съседство с вече изоставеното по това време югоизточно помещение на портата е имало запазени здрави постройки (или отделни здрави помещения от останалата част на портата?), в които е обитавало новодошлото турско население.

¹ В. И. Цалкин. Основные задачи изучения костей животных из раскопок памятников материальной культуры. Бюлл. моск. общ. испытателей природы. Отдел биологический, 3, 1954, 19. Вж. и Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции, 1945—1948. Москва, 1952, 227.

² С. т. Иванов. Цит. съч., 335 сл.

DIE FLEISCHNAHRUNG DER BEWOHNER AM SÜDLICHEN STADTTOR VON PRESLAV

ST. IVANOV

(Zusammenfassung)

Bei den Ausgrabungen um das Südtor der Innenstadt wurden, neben sonstigen archäologischen Funden, auch viele Tierknochen, hauptsächlich von Speiseabfällen, ausgegraben. Sie zählen im ganzen 7494 Fragmente.

Der Verfasser berichtet zunächst über seine ausführlichen Untersuchungen des nach Tier- und Knochenarten gesonderten Knochenmaterials. Auf Grund dieser Untersuchungen war es möglich festzustellen, wie Kopf, Rumpf und Gliedmaßen der Tiere für die Zubereitung der Nahrung in kleinere Stücke geschnitten wurden.

Es werden ferner die Knochenfunde aus drei Objekten um das Südtor der Festungsmauer eingehend behandelt und nach den einzelnen Knochenarten die Zusammensetzung und das Mengenverhältnis der zur Nahrung verwendeten Tierarten bestimmt.

I. Die erste Schicht befindet sich in dem Winkel zwischen der Außenfassade der Festungsmauer und dem südöstlichen Raum im Torbau (Abb. 1, I). Das darin gefundene Material wurde allem Anschein nach von den Bewohnern des oberen Torgeschosses abgeworfen. Der Keramik nach datiert die Schicht vom 9. — 10. Jahrhundert.

Die Fleischnahrung dieser Bewohner war verschiedenartig (Tafel 1). Einen großen Anteil darin hatte das Wild: Wildschwein, Hase, Reh, weniger Hirsch und in geringfügigen Mengen Ur. Zieht man in Betracht, daß unweit von Preslav, in Pliska, ziemlich viel Urknochen aus jener Zeit gefunden wurden, und daß der Ur auch bedeutend später in der Umgebung von Preslav noch vorkommt, muß angenommen werden, daß die Urjagd um das 10. Jahrhundert nicht mehr jedermann zugänglich und gestattet gewesen ist.

Von den zahmen Säugetieren wurden meist kleine Wiederkäuer (vorwiegend Schaf), sodann Schwein und Rind geschlachtet. Die gefundenen Knochen stammen zum größeren Teil von sehr jungen Tieren. Schaf- und Schweinsköpfe wurden in gleichem Maße wie die übrigen Körperteile des Tieres gegessen, dagegen Köpfe und Füße vom Rind nur in ausnehmend geringen Mengen.

Einen beachtlichen Anteil in der menschlichen Ernährung hatte auch das Hausgeflügel: Hühner, Enten, Gänse.

In der ganzen Schichtdicke (im Durchschnitt 1 m) fanden sich verhältnismäßig viel Fischgeräten, vorwiegend vom Stör, ein Haifischknochen und Austernschalen. Dies deutet darauf hin, daß Preslav im 10. Jahrhundert eine organisierte Fischversorgung gehabt hat und die Stadt während einer langen Zeitperiode mit Fischen von der Donau und dem Schwarzen Meer beliefert worden ist.

II. Die zweite Schicht, die Knochen barg, wurde in einem primitiven Bau an der Innenseite der Festungsmauer (in der Nähe des nordwestlichen Raumes des Torbaus) aufgeschlossen (Abb. 1, II). Auch hier wurde Keramik aus dem 9. — 10. Jahrhundert gefunden.

Die Nahrung, von der die in diesem Objekt gefundenen Knochenreste stammen, unterschied sich wesentlich von der Nahrung der Bewohner des südöstlichen Raumes. An erster Stelle fällt hier der sehr schwache Konsum von Wildpret auf (Tafeln 2 u. 3).

Ein Unterschied besteht auch in der Artenzusammensetzung der hausgehaltenen Säugetiere. Hier herrschen nämlich die Rinderknochen vor, während die Knochen von kleinen Säugetieren und vom Schwein etwa die Hälfte davon betragen. Im Gegensatz zum ersten Objekt, stammen hier fast alle Knochen von ausgewachsenen und alten Tieren. Rinderköpfe und -füße wurden in gleichem Maße wie die übrigen Teile des Tieres genossen. In die Küche kamen keine Schinken vom Schwein.

Geflügel kam nur zufallsweise auf den Tisch, während Fisch und Austern vollkommen fehlten.

Die Unterschiede in der Zusammensetzung der Nahrung der aus der gleichen Zeit datierenden Objekte sind kein Zufall. Auf Grund der übrigen, mit den Knochen gefundenen archäologischen Materialien wird vermutet, daß im oberen Geschloß des Ostturms die Vorgesetzten der Festungswache gewohnt haben, während sich in dem primitiven Bau die Mannschaftsküche befunden hat. Demnach kann angenommen werden, daß die Verpflegung der Wachmannschaft und deren Vorgesetzten nicht die gleiche gewesen ist.

III. Der letzte Abschnitt der Arbeit behandelt das im südöstlichen Raum des Torbaus gefundene Knochenmaterial (Abb. 1, III). Dieser Raum dürfte wohl, nachdem er unbewohnbar geworden ist, in einen Abladeplatz für Tierleichen und Knochenabfälle umgewandelt worden sein. Es fehlen Keramik und sonstige Gegenstände zur Datierung dieses Fundes.

Aus der Untersuchung der Küchenabfälle geht hervor, daß Knochen vom Haus- und Wildschwein gänzlich fehlen. Die meisten Knochen stammen von kleinen Wiederkäuern (Tafel 4). Folglich handelt es sich hier um Küchenabfälle einer Bevölkerung, die kein Schweinefleisch ißt. Daher kann der Fund frühestens vom Ende des 14. Jahrhunderts, d. h. nach der Einwanderung der Türken, datieren.

Unter den Hausgeflügelknochen fanden sich zum ersten Male bei Ausgrabungen in Bulgarien auch Knochen vom Truthahn. Da der Truthahn aber erst zwischen 1498 und 1530 von den Spaniern in Europa eingeführt worden ist, könnte er sich wohl kaum so rasch in Bulgarien verbreitet haben. Daher kann als wahrscheinlichste Annahme gelten, daß der Truthahn frühestens Ende des 16. Jahrhunderts in Preslav auftritt. Folglich ist die Datierung der Turmschicht frühestens um diese Zeit anzusetzen.

Die in derselben Schicht gefundenen Knochen vom Ur beweisen, daß dieses Tier im Lande noch gelebt haben muß, als der Truthahn schon in Bulgarien verbreitet war.

Schließlich zeigt dieser Befund, daß das Leben um das Südtor von Preslav auch nach der Eroberung der Stadt durch die Türken weiterlief. In unmittelbarer Nähe des schon verlassenen Turms waren Baulichkeiten noch erhalten, die von eingewanderten Türken bewohnt wurden.

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

1884

1885

1886

1887

1888

1889

1890

1891

1892

1893

1894

1895

1896

1897

1898

1899

1900

1901

1902

1903

1904

1905

1906

1907

1908

1909

1910

1911

1912

1913

1914

ПРИНОС КЪМ ПРОУЧВАНЕТО НА КЕРАМИЧНОТО ПРОИЗВОДСТВО В ПРЕСЛАВ

Иванка Акрабова-Жандова

Характерна черта за средновековния град е наличието на развито обособено занаятчийство.

Пред разкопвачите на Преслав стои задачата да възстановят картината на средновековния Преслав като занаятчийски център. Търсенето на представителни паметници отдавна вече не е единствена цел на преславските разкопки. Тук се копаят и малки работилници — навеси — и се правят сондажи и опити да се възстанови устройството на пещи, които някога за разкопвачите са били само находища на интересен материал.

Проучванията отдавна установиха, че характерен и може би един от най-важните занаяти в Преслав е било производството на рисувана глазирана керамика.

Разкопаването на работилницата за рисувана керамика на юг от Кръглата църква ни даде повод за редица допълнителни проучвания на съоръжения и материали, свързани с керамичното производство в Преслав. Прегледахме всички открити дотогава работилници и пещи в Преслав, които са били само за рисувана керамика. Особено ценни бяха сведенията, които можахме да съберем за тези съоръжения от покойния вече Й. Господинов, разкопвач на повечето от тях. С него и с керамика проф. Райнов, който по това време беше в Преслав, направихме допълнителни сондажи на четирите пещи в манастира в Патлейна, прегледахме и материалите в Преславския музей. Можахме да издирим много материали, които са били свързани с керамичното производство. За някои от тях можахме да уточним обстоятелствата на намирането им. Повечето от тези паметници и материали не са обнародвани. За малка част от тях съществуват само къси съобщения. Но и при издаването, както и при разкопаването на тези работилници и пещи цялото внимание е било съсредоточено само върху намерения материал — в случая рисуваната керамика, която за момента е била нещо ново и неочаквано. Въпроси за устройството на тези работилници и особено на пещите, за начина на тяхното функциониране не са били поставяни. За съоръженията от този вид, открити в нашите земи, са дадени само кратки съобщения. Прави изключение Мадарската пещ, за която Ал. Рашенов е дал и план.¹

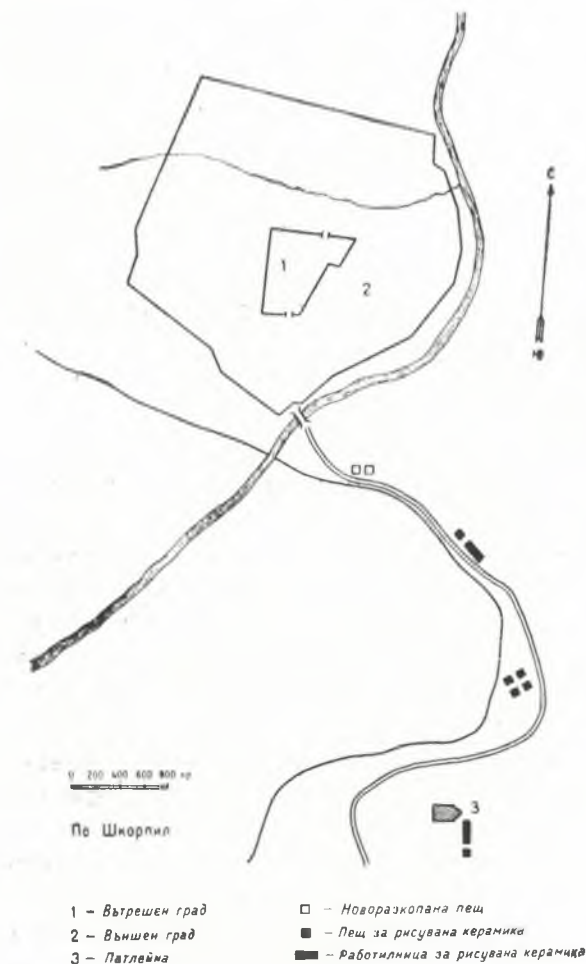
¹ А. Рашенов. Пещ за глинени изделия в Мадара. Сб. Мадара, II, 1936, 25.

Интересен е случаят с този вид паметници. Пещта е единственият по рода си паметник, който идва до нас много добре естествено заздравен, поне в частта, где то е огнището. Остъклената маса, която се е образувала от високата температура и е покрила вътрешната страна на стените, ги заздравява по съвършен начин. Разрушаването им е много трудно. И въпреки това сравнително най-малки сведения имаме за грънчарски пещи.

През лятото на 1948 г. по сведения на пазача на старините Вичо Атанасов бе разкопана пещ № 1. В тези разкопки взе участие проф. Райнов. През лятото на 1951 г. бяха извършени разкопки с цел да се проучи пространството около пещта, както и предназначението на една стена до входа на огнището с посока север—изток. Тези разкопки откриха пещ № 2. Разкопаването на пещ № 2 бе проведено съвместно със Ст. Станчев, който направи всички планове и разрези и се занимава специално с керамичния материал.¹

Откритите две пещи се намират на първия километър по шосето за Патлейна (обр. 1). Те са вдълбани в брега над реката, до стария път за манастира, точно на мястото, где то този път е пресичал реката. При постройката на новото шосе за манастира брегът е бил изравнен. Вероятно тогава на това място са били изкопани материали от пещите. Досега въпреки всички издирвания не сме успели да научим нещо за тях.

Бяха разкрити два пласта: горният — кафяв хумус, дебел 1,41 м, с прослойки от чакъл, и вторият пласт от сивобяла глина без археологически материал. Във втория пласт бяха вкопани огнището на първата пещ и долната част на втората. Последователността на напластяванията бе нарушена в 1—2 Б В, где то в пласт „а“ и отчасти в пласт „б“ от сивобялата глина се врязва ясно очертан насип от същата глина на пласт „б“, обаче рохкав и примесен с късове тухли. Всички наблюдения върху него ясно говореха, че това е глина от пласт „б“, която е била изхвърляна при построяването на пещта.

Обр. 1. Скица на местността с керамичните пещи

Fig. 1. Esquisse de l'emplacement avec les fours à céramique

Първата разкопана пещ означихме като № 1, а втората — като № 2. Най-късото разстояние между двете пещи е 1,70 м (обр. 2 и 3).

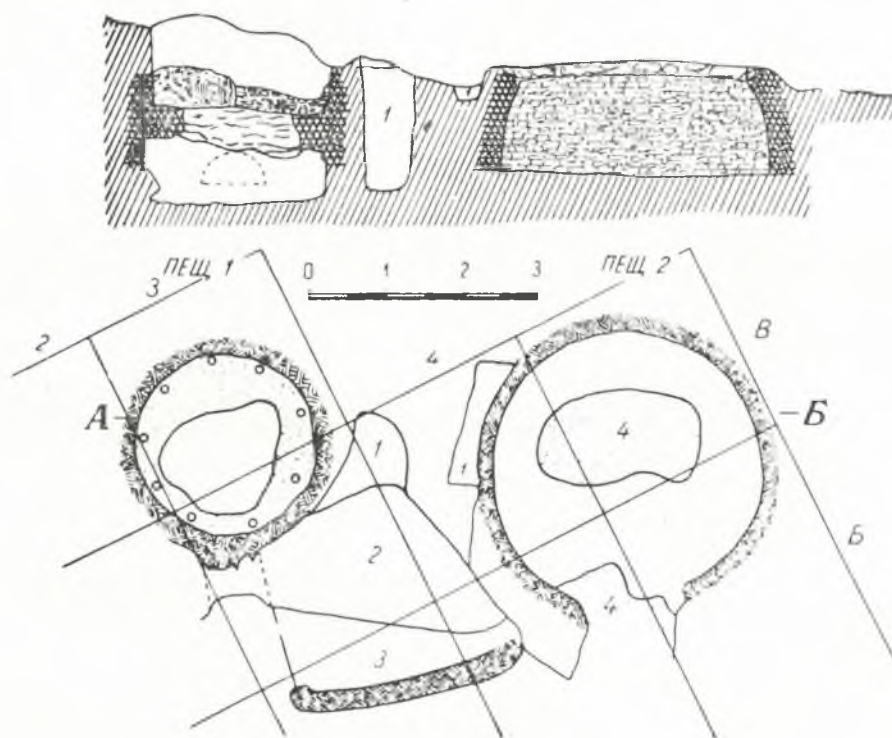
¹ Ст. Станчев. Керамика от пещите по пътя за Патлейна, в този том.

Пещ № 1 (обр. 4). Пещ № 1 е на края на стръмния бряг над шосето. Това място, както и целият останал склон преди разкопаването, бяха покрити с рошковина. Пещта е със запазена височина 1,54 м, кръгла и двуетажна. Долният етаж е огнището, гдето бе намерен слой пепел, дебел 17 см, горният — камерата за изпичане на съдовете. Двата етажа са разделени от преграда с кръгли отвори, през които е минавал горещият въздух (обр. 5). Средната част на преградата е разрушена. Запазени са девет отвърстия по края. Отворът на огнището е на южната страна. Диаметърът на горната камера вътре е 2,30 м, на огнището вътре — 2,4 м, височината на огнището е от 0,56 до 0,86 м, разликата се дължи на наслойките от остъклена маса, образувани от високата температура (обр. 6). Подът на огнището е замазан с глина, сложена направо върху земята. На наслойките се дължи и неравномерността на дебелината на преградата, която на места стига до 0,70 м (обр. 7). Над преградата е запазена част от стената на горната камера. Пещта е градена от изпечени тухли, слепени с хоросан, от които са запазени девет реда (обр. 8). Над преградата ясно личи запазената част от стената на горната камера, градена с тухли.¹ На север за стена на горната камера е служил самият бряг. Върху пръстта се за-

Обр. 2. Двете новоразкопани пещи — № 1 и № 2

Fig. 2. Les deux fours n° 1 et n° 2 — récemment mis au jour

Обр. 3. План на пещи № 1 и № 2, 1 — стар изкоп, 2 — пръст от изкопи № 1, 3 — пръст от изкопи № 1, 4 — пепел (Заснел Ст. Станчев)

Fig. 3. Le plan des fours n° 1 et n° 2, 1 — fouilles anciennes, 2 — terre provenant du n° 1, 3 — terre du n° 1, 4 — cendre

¹ Измерени са в стената следните размери тухли: $0,07 \times 0,21 \times 0,40$ м, $0,07 \times 0,21 \times 0,37$ м.

белязва бяло петно, получено от високата температура (обр. 8). В насипа около пещта бяха намерени керемиди със знака [Y].

Пещ № 2 (обр. 9.) Мястото, гдето бе открита пещ № 2, беше част от изравнения бряг около трасето на шосето. Преди разкопките тук ясно личеше

Обр. 4. Пещ № 1
Fig. 4. Le four n° 1

кръг от червеникава изпечена пръст. Пещ № 2 е кръгла, едноетажна. Вътрешният диаметър е 3,44 м, а дебелината на стената — 0,57 м, запазената височина на стените е 1,30 м. Отворът се намира на северозападната страна и е обрънат към пещ № 1. Той е широк 0,75 м, височината му не е запазена. Градена е с кирпичи, слепени с кал.¹ Отстъпът и наклонът, създаден от всеки ред тухли, ясно говорят за фалшив свод, за който няма данни дали е бил затворен (обр. 11). Подът е замазан с глина на дебелина 7 см. И тук глинената замазка е сложена направо върху земята без специална подготовка. По вътрешната повърхност на стените както при всички пещи, градени с непечени тухли, от високата температура се е образувала стъкловидна маса, която е потекла (обр. 12). В насипа, в самата пещ и в насипа около пещта бяха намерени керемиди със знака [Y] (обр. 13).

В пещ № 2 бе открита пепел на две места: във вътрешността към средата, на самия вход и пред него (обр. 10). Пепелта в пещта е бяла фина еднородна маса,

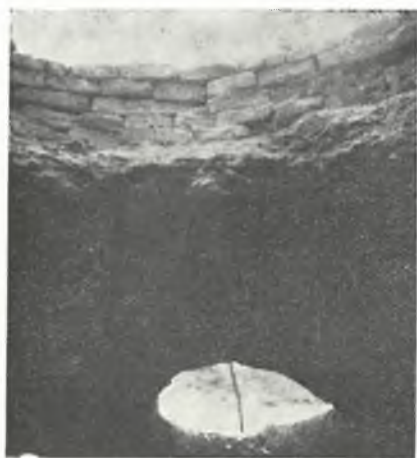

Обр. 5. Запазената част на преградата в № 1

Fig. 5. La partie bien conservée de la séparation dans le four n° 1

¹ Размери 0,26 × 0,18 × 0,10 м.

пепелта на входа и пред него е черна, примесена с въглини. Това по-скоро са напластявания черна пепел и въглини, които се редуват с изгоряла до червено пръст и късове тухли. Дебелината на пласта бяла пепел в пещта е 10—15 см към средата. Пред входа напластяванията са отгоре надолу: I — пласт изгоряла до чер-

Обр. 6. Пещ 1, огнището отвътре
Fig. 6. Four n° 1, l'intérieur du foyer

Обр. 7. Запазена част от стената на камерата в пещ № 1
Fig. 7. Partie bien conservée des parois de la „chambre“ dans le four n° 1

Обр. 8. Пещ № 1 и брегът
Fig. 8. Four n° 1 et le talus

Обр. 9. Пещ № 2 с пепел в центъра и на входа
Fig. 9. Le four n° 2 avec des cendres au centre et à l'entrée

вено пръст, примесена с тухли (22 см); II — следва пласт черна пепел (13 см); III — пак оцветена до червено пръст с тухли (9 см); IV — пласт черна пепел.

Напластяванията пред входа на пещта обясняват донякъде начина, по който е ставало нейното опалване. Запалван е бил голям огън от дърва на входа, по-точно повече вън пред отвора, за което ясно говорят опечената до червено земя и чер-

Обр. 10. Пещ № 2, част от стената
Fig. 10. Le four n° 2, partie du mur

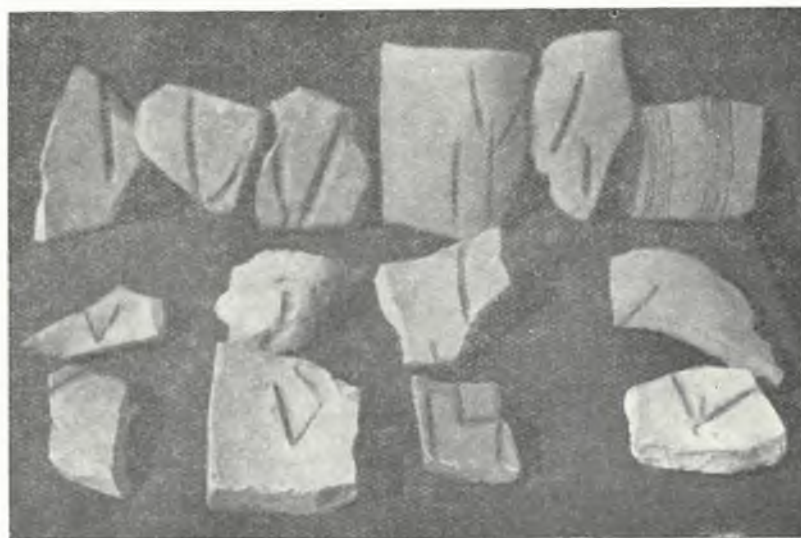
ната пепел. Добре разгорялата се жар е била тикана вътре в средата на пещта, с което се обяснява бялата фина пепел във вътрешността. Във варниците например, след като добре се опали, входът се зазижда, горният отвор също се покрива. Изстиването става бавно и постепенно. От такова зазиждане и срутване на отвора вероятно са късовете тухли в насипа пред входа.

Сондажите при външното лице на двете пещи показаха, че те не са имали специална изолация. Тази липса на изолация е причина за изпичането до червено на земята оокло тях.

Между пещ № 1 и пещ № 2 ясно се очерта утъпкана пътека, която започва при входа на пещ № 1, върви край брега между двете пещи и като се разширява, завършва пред входа на пещ № 2 (обр. 12). Брегът на север от пътеката е

укрепен със зид от ломен камък, слепен с кал.

Следи от разрушението имаше в насипа вътре в самите пещи. Историята на разрушаването и на двете пещи, доколкото може да се съди по тези следи, трябва да е била една и съща. При пещ № 2 например на повърхността личеше: 1) червена горяла пръст (10—15 см); 2) след нея следваше остъклена маса, силно обго-

Обр. 11. Керемиди със знаци
Fig. 11. Tuiles avec marques

рели тухли, кафява необгоряла пръст (от 15 до 30 см); 3) на 30 см пръстъ преставя да излиза, следва остъклена маса, силно обгорели тухли и между тях деформирани големи късове от няколко тухли, слепени в безформена остъклена маса (от 0,30 до 0,50 м); 4) остъклена маса, тухли, кафява пръст (от 0,50 до 1,20 м); 5) малко преди да се достигне нивото на пода, бяха отбелязани на известни места към цен-

търа петна от бяла фина пепел (от 1,28 до 1,43 м); 6) пласт бяла фина пепел, дебел 10—15 см (от 1,43 до 1,58 м); 7) подът — 7 см дебел (от 1,58 до 1,65 м).

Очевидно пещта се е срутваля няколко пъти: оттук частите остъклена маса в пластове 2, 3, 4. При това срутване с пръстта от околния насип е паднала и шнурова керамика, която има по-стар произход.

* * *

Още от времето на лепената керамика, при която за пещ служи примитивното открито огнище, та и до най-нови времена задачите, които се поставят пред грънчаря, са едни и същи. Той трябва да осигури бавно и постепенно повишение на температурата, да поддържа продължително време равномерна топла среда около изделията за изпичане, да осигури бавно изстиване на пещта. Скокообразното изменение на температурата, което се отразява рязко на режима в камерата, напуква съдовете. За да се постигне добро и рационално изпичане, формата и устройството на грънчарските пещи от всички времена е трябвало да отговарят на тези условия.

Известно е, че освен трите основни типа пещи — двуетажна пещ с преграда,¹ дълга двуетажна пещ с особен вид канали² и кръгла едноетажна пещ — съществуват и редица разновидности.³ Нашата пещ № 1 е от варианта кръгла двуетажна без подпорен стълб (вж. заб. „а“). Този вид е известен още от материалите от класическата и елинистическата епоха.⁴ Още в най-ранни времена са установени главните линии в плана на този вид пещи, които претърпяват много малки изменения впоследствие. Проходът между отвора на огнището и подкамерното пространство, който урегулира температурата в последното и оттам и в самата камера, с която подкамерното пространство е свързано чрез отворите в преградата, има различна дължина. В нашата пещ № 1 той е дълъг 1,10 м.

¹ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, 344, рис. 2.

² В. Ф. Гайдукевич. Керамическая обжигательная печь Мунчак-тепе. КСИИМК, XXVIII, 79, рис. 19.

³ От I вид:

а) Кръгла двуетажна пещ без подпорен стълб (Рыбаков. Цит. съч., 345—347) с варианта с преграда без отвори (Гайдукевич. Античные керамические обжигательные печи, 104).

б) Кръгла или четириъгълна двуетажна с централен подпорен стълб, без канали в стълба (пак там, 50—85, 106, 109). Подпорният стълб според Гайдукевич се среща по-рядко на Запад. За римските пещи в западните провинции е характерна подпорната стена (вж. „г“).

в) Кръгла или правоъгълна двуетажна с подпорен стълб с канал в стълба (пак там, 28, 68).

г) Кръгла или правоъгълна двуетажна с подпорна стена (G. Behrens. Römische Töpferöfen in Mainz-Kastel. Mainzer Zeitschrift, XVII—XIX, 1921—24, 66—68; E. Neeb. Bericht über die Vermehrung der Sammlungen des AltertumsMuseums der Stadt Mainz. Mainzer Zeitschrift, VI, 1911, 142) с вариант с две паралелни подпорни стени в огнището и също с преграда, съставена от шест части (П. Шилов. Новые данные об Елизаветинском городище по раскопкам 1952 г., СА, XXIII, 1952, 230—235, рис. 3; Рыбаков. Цит. съч., 345).

⁴ Гайдукевич. Античные керамические обжигательные печи, 37.

Обр. 12. Пътеката между двете пещи
Fig. 12. Le sentier entre les deux
fours

Вкопаването на пещта, което допринася за нейната изолация и за което има данни от елинистическо време,¹ ясно личи в № 1 и в № 2 (обр. 9 и 10). От по-голямо усъвършенстване на изолацията чрез каменни кожуси и обшивки² или от по-простата изолация с пясък или тиня³ няма следи при нашите две пещи.

Нашата пещ № 1 е строена от печени тухли (обр. 8), № 2 — от непечени тухли (кирпич) (обр. 10). Високата температура при № 2 е дала характерното разтапяне на кирпичената тухла, която е потекла и се е оцветила червеникавокафяво, сиво, лилаво, зеленикаво (обр. 12). Печената тухла и особено кирпичът се употребяват при строежа на пещите във всички времена от най-дълбока древност.⁴ Постепенното стесняване на вътрешното кръгло пространство на пещта чрез стъпалобразно вдаване на редовете тухли показва началото на фалшив свод, който много ясно личи в пещ № 2 (обр. 11) и за който не знаем дали е бил напълно затворен. При нашите две пещи са били горени дърва. Това е най-пригодният материал и е бил употребяван в повечето разкопани пещи.

Много интересен случай представлява нашата пещ № 2. Тя е кръгла, едноетажна. Прimitивна по схема, свързана с пещта, в която всяко домакинство изпичало произведените за собствени нужди съдове от най-дълбока древност, тя се отличава обаче със значителните си размери (диаметър 3,40 м). Разкопките ни осведомиха до известна степен за начина, по който пещта е работила. Огънят се е разпалвал пред входа и разгорелите въглени са били тикани към центъра. За подобен вид пещи не намерихме нещо отбелязано в литературата. Едноетажна обаче изглежда да е една пещ, намерена в Старая Рязан, и две пещи в Елизаветинското градище на Кубан. За съжаление и в двата случая разполагаме със съвсем недостатъчни сведения: един кратък доклад за разкопки през 1903 г. в Старая Рязан и едно съвсем кратко описание на трето лице по разказ на очевидци за Елизаветинското градище. В описанието на пещта в Старая Рязан се говори за кръгла пещ от кирпич, на която — и това е много важно — е била запазена част от куполата, защото в този случай не може да има никакво съмнение за съществуването на разрушена преграда. Авторът предполага, че огнището се намирало някъде встрани, въпреки че в описанието се говори за пепел, която според него била турена за изолация и която се намирала под пода от тухли и на повърхността, там гдето подът бил разрушен.⁵

Вторият случай са двете пещи в Елизаветинското градище, датирани III в. пр. н. е. Описани са две кръгли пещи без преграда. Отбелязано е, че повърхността на пода била покрита със сива пепел и че подът на места бил силно обгорен. И тук авторът предполага, че е имало огнище встрани.⁶

И в двата случая според нас се касае за пещи от типа на втората наша пещ. Пепелта отбелязва огнището.

Но от специален интерес за нас е трета пещ в Елизаветинското градище, която има особен канал в стената околоръст. И при тази пещ изрично е отбелязано, че подът е бил намерен покрит с пепел. Според Анфимов подобни пещи били

¹ Гайдукевич. Античные керамические обжигательные печи, 8—9.

² А. Якобсон. Гончарные печи средневекового Херсонеса. КСИИМК, X, 1941, 53.

³ Гайдукевич. Цит. съч., 110.

⁴ Пак там, 100, 103.

⁵ Рыбаков. Цит. съч., 349—350.

⁶ В. А. Городцов. Елизаветинское городище и сопровождающие его могильники по раскопкам 1935 года. СА, I, 1936, 175.

изследвани и в други пунктове на градището. И тук обаче авторът предполага, че е имало огнище встрани.¹ Данните за тази пещ са недостатъчни и несигурни.

Също така от особен интерес е и пещта в Белгород² от XIII в. и описанието, което дава за начина на опалване и изпичане в нея Рыбаков.³ Белгородската пещ е запазена цяла с неразрушена купола, даже с всички съдове от последното изпичане. Така че за начина, по който е ставало изпичането в нея, и за нейната конструкция не може да има никакво съмнение. Белгородската пещ е едноетажна. Обаче в центъра се намира плоско възвишение, което повтаря формата на пещта и в което има напречен канал, съединяващ се с вертикалния отвор в средата. Рыбаков нарича този тип „хоризонтален с обратен пламък“ и го поставя на края на своя списък на типовете пещи като най-усъвършенствуван. Той го смята краен етап в развоя на хоризонталната пещ с обратен пламък.⁴

Според нас пещта в Старая Рязан и първите две пещи в Елизаветинското градище са едноетажни пещи. Третата пещ в Елизаветинското градище с канал околоръст, доколкото може да се съди от малкото сведения за нея, представлява един етап в развоя на тази едноетажна пещ, а пещта в Белгород с канала във възвишението в центъра — още един по-късен етап в развоя на кръглата едноетажна пещ.

За същия начин на изпичане — не в отделна камера, а в самото огнище — говорят случаите в Украйна, гдето грънчарските пещи са от типа на двуетажната с огнище и горна камера за изпичане и гдето освен в горната камера се практикува да се изпичат съдове и в огнището. Предполага се, че и в пещта в Керч, разкопана в 1929 г., изпичането също е ставало едновременно в горната камера и в огнището. За това свидетелствува устройството на отвора за пълнене на пещта, който е направен по средата между камерата за изпичане и огнището, така че с еднаква леснота да обслужва и двете части на пещта.⁵

От всичко казано дотук се вижда, че типът едноетажна пещ е съществувал в древността. Засага материалите говорят за такива пещи в елинистическо време и от XI до XIV в. Въпреки много малкото материали може да се проследи известно развитие на този тип. В общи линии пещ № 2 може да се отнесе към този вид, но тя има нещо характерно, което я отличава от всички известни едноетажни пещи. Това са нейните големи размери. Пещ № 2 е построена и сигурно е работела на принципа на варниците. Много вероятно е горната част, значително стеснена от отстъпите, които прави всеки ред, да е била открита и при опалване да е била покривана с чирепи.⁶ По този начин се получава тяга. Огънят се е палел отвън пред входа. Разгорелите въглени са били тикани в средата. Материалите за изпичане са били нареждани в нея така, че са били образувани канали, по които топлият въздух се разпределял равномерно навсякъде в пещта.

Какво са пекли тези две пещи? Намерените материали са недостатъчни, за да може да се определи тяхното производство. Известно е, че само там, гдето са

¹ В. А. Городцов. Елизаветинское городище и сопровождающие его могильники по раскопкам 1935 года. СА, I, 1936.

² В. В. Хвойко. Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. Киев, 1913, 91.

³ Рыбаков. Цит. съч., 349—351.

⁴ Пак там, 351.

⁵ Гайдукевич. Цит. съч., 39.

⁶ Вж. модерните троянски пещи, особено за глазуриите, като в квартал „Хаджи Димитър“ в София, ул. Иван Христов Зъбчето № 1.

били намерени затворени пещи, пълни с материалите от тяхното последно опалване, може да се посочи със сигурност тяхното производство. Освен ранната сива керамика с излъскана повърхност от IV в. и керамиката от началото на нашата ера, които със свличането на околните пластове при срутването на горните части на пещите са попаднали в насипа във и около пещите, бе намерено на пода в № 2 едно гърне от така наречената „славянска керамика“, както и късове от нея във и около пещта. Във и около пещ № 2 се срещаха и много късове керемиди. Едно предположение, че в № 1 е била изпичана сива керамика, а в № 2 керамика от „славянския тип“ би имало основание — двуетажната пещ № 1 е много удобна за опушване на сивата керамика. Сивата керамика с излъскана повърхност и „славянският тип“ керамика са двата основни вида в Преслав и една подобна картина на тяхното производство в две съседни пещи би била много приемлива. Но както казахме, намерените материали са крайно оскъдни и недостатъчни за изводи от този род. Големите размери на двете пещи и особено на № 2 свидетелствуват, че в тях са били изпичани изделия с големи размери. Намереното гърне обаче е високо 21 см и има диаметър 17 см. Късовете са също от съдове със средна големина. Смятаме, че не би трябвало да бъде отхвърлено едно предположение, че тук и особено в № 2 са били печени поне в последно време керемиди.

Типът на едната и на другата пещ не е достатъчен, за да можем да определим времето, когато пещите са били построени и са работели. Едната е от тип, широко разпространен през всички времена, за типа на втората се знае много малко. Данните засега говорят, че последният е бил разпространен през IV—III в. пр. н. е. и през XI—XIV в. в Южна Русия. Логично е следователно да се обърнем към строителния материал и към находките.

Тъй като тухленият материал в Преслав е много малко — постройките са главно каменни, — нямаме още достатъчно материал за сравнение. Това, което на пръв поглед спира вниманието, е знакът [Y]. Този знак, както ни е известно, се намира преди всичко върху керемиди и съдове от Плиска и Преслав.¹ А колкото за кирпича на № 2, нямаме материал за сравнение в Преслав. Но и тук бяха намерени много печени керемиди със знака [Y]. За датирането на пещите може да ни послужи намерената керамика във и около пещ № 2. Това са късове и едно цяло гърне от така наречената славянска керамика от IX—XI в.

Следователно всички данни говорят, че пещите са свързани с живота на Преслав от IX до края на X в.

* * *

При големия интерес, който буди напоследък керамичното производство и съоръженията, свързани с него, необходимо е внимателно да се определят областите на интензивно производство и да се уточнят свързаните с тях типове пещи. Това ще допринесе за изясняване въпроса за античното наследство в керамичното производство в нашите земи, произхода на типовете пещи у нас — местни антични традиции или влияние отвън и пр.

Грънчарски пещи е имало навсякъде, гдето е правена керамика. Известни са обаче няколко центъра, гдето е било съсредоточено керамично производство и гдето известни типове пещи имат особено развитие:

¹ Кр. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. ИАИ, XIV, 92, обр. 146 и 160.

1. Двуречието в III и II хилядолетие пр. н. е., гдето се среща дългата пещ с усложнена система канали под преградата.¹

2. Антична Гърция до III в. пр. н. е., за пещите на която засега съдим само по рисунките върху вази, по плочките от Коринт от VI в. пр. н. е. и по едно съобщение за открита пещ в Микена, за която се знае само, че не се отличавала съществено от римските пещи. Тип на пещта — кръгла, двуетажна с преграда. Тази пещ, както е известно, става най-разпространеният вид във всички времена, включително и сега.

3. Елинистическата епоха. От това време са разкопани следните видове пещи: кръгла двуетажна с една подпорна стена,² кръгла двуетажна с две подпорни стени,³ кръгла едноетажна,⁴ кръгла едноетажна с канал в околвърстната стена — за последната сведенията са много оскъдни и несигурни.

4. Римската империя. Най-голямо развитие на керамичното производство има в западните римски провинции. Намира се едновременно кръгла и четириъгълна двуетажна пещ с преграда, дългата двуетажна пещ с канали. Много разпространен е хайделбергският тип с вътрешна подпорна стена.⁵

5. Славянските земи. В Русия XI—XIII в. са отбелязани всички типове. В Полша е особено разпространена кръглата пещ с преграда (вж. Зофиопол до Краков и др., всички от този тип, IV в. н. е.).⁷

Нека видим какви са пещите у нас и какво място заемат между тях разглежданите две пещи в Патлейна.

Много мъчно е да си съставим точна представа за видовете пещи в нашите земи. Пещите, които познаваме, са малка част от тези, които са съществували в различните епохи. Ние няма да наблягаме особено на времето на тяхното построяване, защото е известно, пещта е един много консервативен вид.

Правилно ли е да включим тук и пещите за рисувана керамика? Специалните изисквания на този род керамика не са ли създали разновидности, които не е правилно да свързваме с пещите за домашна керамика? Смятаме, че те трябва да бъдат разгледани отделно.

Разкопаната от Димитър Димитров във Варна пещ със средновековна керамика сграфито и разкопаната във Видинско от Димитрина Митева са кръгли пещи с преграда. Следва пещта от Мадара, датирана от времето на Първото българско царство: двуетажна, правоъгълна, с преграда, с канали, по които горещият въздух се разпределя равномерно под камерата за изпичане. Проходът е разрушен.⁸ Подобна на Мадарската според едно съобщение е била една римска пещ в с. Гиген и пещта за лампички също от римско време, открита от Васил Атанасов в местността „Кипичево“, Видинско, за която не знаем нищо повече.

¹ Гайдукевич. Керамическая обжигательная печь Мунчак-тепе, рис. 19, 79.

² Гайдукевич. Античные керамические обжигательные печи, 8—13.

³ Шилов. Новые данные об Елизаветинском городище, 234, рис. 3.

⁴ Городцов. Елизаветинское городище, 175, обр. 1.

⁵ Пак там, 175, рис. 2; Городцов. О результатах археологических исследований Елизаветинского городища и могильника в 1934 г. СЭ, 1935, 3, 76, обр. 3.

⁶ Вж. цит. лит. на стр. 351.

⁷ T. Reymann. Výzkumy Krakovského střediska v roce 1948. Archeologické rozhledy, 4, 1949, 175—176; A. Żaki. Wilk ośrodek ceramiczny na brzegu Pra-Wisły. Z otchłani wieków, XVI, 1—2, 1947, 23—26.

⁸ Ращенков. Цит. съч., 25.

Във връзка с мадарския тип печ се повдига много интересен въпрос. Тя е една от много разпространените пеши в западните римски провинции, в Айртам и Мунчак-тепе на Аму-Даря и Сър-Даря от началото на нашата ера и в областите, свързани с него.¹ Тук в Двуречието, в този голям център на керамично производство, е била изработена най-напред тази удължена пеш със странични издънки на огнището за опора на арките и за основа на горната камера. Остатъци от тези най-стари пеши са били открити в 1935 г. в Урук, Южна Вавилония.²

В Мингечаур (Азербайджан) са открити пет пеши от същия този тип само с единствената разлика, че отворът вместо на късата се намира на дългата страна. Датирани са III—II в. пр. н. е.³ Тази дата (III—II в. пр. н. е.) поставя пешта в Мингечаур във връзка с предноазиатските пеши, а не със западните римски пеши. Така въпросът, който оставаше открит за произхода и пътя на този вид пеш, с намирането на пеш от III—II в. пр. н. е. в Мингечаур в област, която се намира на пътя за Иран, получава свършено ново осветление. За този вид пеш сега може да се твърди с много голямо основание, че поне в тази част на света той е дошъл не през западните римски провинции, както се предполагаше, а направо от Двуречието. Четириъгълната двуетажна дълга пеш с канали, създадена във Вавилония, е продължавала да живее в различни области на Изтока, откъдето римляните са я заимствували и усъвършенствували в началото на нашата ера.⁴

Тук трябва да се спомене за разкопания в Плиска обект № 31, за който Ст. Михайлов смята, че е кръгла открита едноетажна пеш. Разкопките не са привършени.⁵

В нашите земи, както се вижда от досега известните материали, са намерени: кръгла двуетажна пеш, дълга четириъгълна двуетажна пеш с канали и кръгла едноетажна пеш.⁶

Това разнообразие на видовете пеши може би трябва да се обясни с особеното географско положение на нашите земи — кръстопът между Изтока и Запада. При крайно недостатъчния материал, с който разполагаме, е още рано да се реши въпросът за произхода на всяка от трите вида пеши, известни до днес у нас. Засега материалите ни предлагат следните данни; първият вид, двуетажната пеш, каквато е нашата пеш № 1, се среща навсякъде в античността и средновековието. Голям център са били западните римски провинции, а също Южна Русия през елинистическо време, в късноримската епоха и от XI до XIV в. Съществуването на същия вид пеши в западните римски провинции и в Южна Русия Гайдукевич смята, че се дължи на съвпадение, а не на генетическа връзка, за разлика от Рибакон, който твърди обратното. Според последния пазители на античната традиция са Босфорът и Приазовието.⁷ Вторият тип, кръглата едноетажна пеш, каквато е нашата № 2, се среща, доколкото можем да съдим по известните засега материали само

¹ Гайдукевич. Керамическая обжигательная печь Мунчак-тепе, 80.

² Пак там.

³ Г. И. Ионев. Гончарные печи древнего Мингечаура. КСИИМК, XXIV, 42—54; вж. също за доклада на Ионев във ВДИ, 1948, 170—171.

⁴ Гайдукевич. Керамическая обжигательная печь Мунчак-тепе, 82.

⁵ Вж. също за подобни на пеши съоръжения у Миятев (Крумовият дворец, 100—103) и у Peter Karassimeonoff (Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska. ИАИ, XIV, 147, 148), за които не може да се каже нещо много сигурно.

⁶ От известните три кръгли двуетажни пеши едната е датирана от римско време, двете са средновековни, от трите дълги четириъгълни пеши с канали двете са римски, едната е датирана от Първото българско царство.

⁷ Б. А. Рыбаков. Цит. съч., 348.

в Южна Русия през елинистическо време и от XI до XIV в. Нека отбележим, че освен обикновената едноетажна пещ, каквато е пещта в Преслав, се срещат и пещи от усложнен вид в елинистическо време и в XIII в. Ясно е, че този непроучен тип пещи е бил широко разпространен в древността в своя обикновен или по-усложнен вид. За третия вид, който се среща в нашите земи, дългата двуетажна пещ с канали, която е била разпространена в Двуречието в III — II хилядолетие пр. н.е. и в западните римски провинции в първите векове на нашата ера, нови открития в Азербайджан отбелязват един евентуален път на проникване от Азия за Южна Русия.

* * *

Двете новооткрити пещи по пътя за Патлейна са от два различни вида. Разкопките ни показват, че различни типове пещи се употребяват не само в едно време, но и на едно място. Примерите са много. Да споменем само някои. В Heddernheim в близост са една кръгла малка и една правоъгълна голяма пещ със съдове от последното изпичане, от които се вижда, че голямата е била за големи съдове до 45 см височина, а кръглата малка пещ — за малки до 16 см височина.¹ В Lezoux, Франция, на едно място са малка кръгла пещ с преграда, диаметър 1,20 м, и голяма четириъгълна пещ, 3 м широка, без запазена дължина. Според Fabre голямата пещ е служела за печене, а малката за глазиране.² В Елизаветинското градище се срещат на едно място шест грънчарски пещи от три типа: кръгла с преграда от типа на нашата № 1 и един вариант с особен вид преграда, съставена от четири големи части с процеци за топлия въздух,³ кръгла едноетажна пещ като нашата № 2 и вариант от нея с околоръстен канал. Да не говорим за пещите в Bussy le Repos, Франция,⁴ и пр. Материалите от разкопките в Lezoux и в Heddernheim също показват по неоспорим начин, че употребата на различни по конструкция пещи в едно и също време и на едно и също място се дължи на различните материали, които е трябвало да бъдат изпичани в тях. Големите пещи са пригодени за големи, по-груби съдове. В малките пещи изпичането се регулира по-леко и по-точно и се получава равномерно изпичане. Затова в малките пещи са се пекли малки фини произведения на грънчарството, а големите са били предназначени за тухли, керемиди и за големи, по-груби съдове.⁵ Ярък пример са пещите в Mainz, гдето четириъгълните пещи са за тухли, а малките кръгли — за съдове.⁶

Видяхме, че по оскъдните материали е много мъчно да се реши точно какво е било изпичането в двете пещи. Явно, че тук са били изпичани два различни вида изделия, на които отговарят двата различни типа пещи.

Съседството на пещите и пътеката между тях показват, че двете пещи са били свързани при работата. Най-вероятно е те да са били обслужвани от едни и същи работници. Двете пещи показват предприятие от известен мащаб. По Патлейнската река и в Патлейна ни са известни редица пещи и работилници за рисуванa керамика. В най-близко съседство с нашите пещи има работилница: навес и пещ в манастира долу — група от четири пещи, от които едната е превърната в кал-

¹ Ma u. S. v. Fornax. RE, 3.

² Fabre. Цит. съч., 103.

³ Б. П. Шилов. Новые данные об Елизаветинском городище по раскопкам 1952 г. СА, XXIII, 1955, 230—235.

⁴ G. Bolnat. Les Fours. RA, 1935, I, 268.

⁵ Гайдукевич. Античные керамические обжигательные печи, 43.

⁶ K. Schumacher. Das römische Mainz. Mainzer Zeitschrift, 1906, I, 28—29.

ник, горе в манастира, в северното помещение от редицата на юг от апсидата на църквата — работилница и печ (обр. 1). Всички те са съоръжения за рисувана керамика и са свързани с манастира. Много често в Преслав работилниците за рисувана керамика са временни и са свързани с постройките, които те е трябвало да украсяват. От проучването на патлейнските материали се вижда обаче, че част от производството на манастира е било предназначено за пазара. Явно е, че по протежението на Патлейнската река е било съсредоточено значително производство на керамика.

Но каква е връзката между нашите две пещи и останалите пещи и работилници за рисувана керамика? Дали те са част от една голяма и сложна организация при манастира, подобно на цеховете в Студийския манастир в Цариград, или нашите две пещи са част от занаятчийски център извън градските стени, както това е обикновено, независимо от манастирските работилници?

* * *

Тази статия беше вече готова за печат, когато се получи в София книга 42 на „Материалы и исследования по археологии СССР“,¹ в която са публикувани две едноетажни пещи в Болгар от периода XI—XIV в. Там са посочени като паралели пещите в Старая Рязан. Материалите от Болгар са дали възможност на автора да стигне до някои изводи, до които по друг път с нашите материали бяхме стигнали и ние.

¹ О. С. Хаванская. Гончарное дело города Болгара. МИА, СССР, 42, 354—356.

CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DE LA FABRICATION DE LA CÉRAMIQUE DE PRESLAV

J. AKRABOVA-JANDOVA

(Résumé)

Sur la route qui mène du vieux Preslav à Patleïna au kilomètre un (fig. 1) on a découvert deux fours de types différents à céramique domestique que nous désignerons n° 1 et n° 2. L'un des fours est rond à deux étages sans pilier de soutènement, le second est à un étage (fig. 4, 10). Ces deux fours sont reliés entre eux par un sentier, ce qui prouve qu'ils fonctionnaient conjointement (fig. 14, 15).

Leur seul type ne suffit pas à déterminer l'époque de leur construction. Le premier type était très répandu dès le VIe siècle avant notre ère et existe de nos jours encore, le second, d'après les données réduites dont nous disposons, pourrait bien dater du IVe—IIIe siècle avant notre ère ou du XIe au XIVe siècle de notre ère. La plupart des indications, permettant de remonter dans le temps, sont établies par les marques des tuiles; c'est un Y accompagné de deux traits verticaux (fig. 13). On les trouve en grand nombre et ils appartiennent certainement à l'époque où ce four était en fonction. Un vase entier et des tessons de céramique dite „céramique slave“ découverts un peu partout autour et dans le n° 2 viennent également attester que ces fours sont du IXe—Xe siècle de notre ère.

Le n° 2 présente un intérêt particulier (fig. 10). Il est à un seul étage et son type n'a pas encore fait l'objet d'une étude approfondie. L'auteur considère que deux fours du fort en ruines d'Elisavetinskoje sur les bords du Kouban, du IIIe siècle avant notre ère et le four à Staraïa Riazan du XIe au XIVe siècle appartiennent au même type. Un troisième four du premier fort, du IIIe siècle avant notre ère est d'une forme plus tardive à un étage. Quant à celui de Belgorod du XIIIe siècle il comporte une petite surélévation au centre traversée par des canaux qui répartissent l'air chaud d'une manière égale dans toute la périphérie où sont placés les vases à cuire. C'est une étape plus avancée de l'évolution des fours à un étage. Parmi ceux-ci il convient d'accorder une attention spéciale au n° 2 à cause de ses grandes dimensions. Il a été construit et fonctionnait sans aucun doute selon le principe des fours à chaux. Il est probable que la partie supérieure, sensiblement retrécie par les retraits successifs, soit restée ouverte et recouverte par des tessons lorsqu'on l'allumait, ce qui assurait un meilleur tirage. Le feu était allumé à l'extérieur, on remplissait ensuite l'intérieur de braise. Les objets étaient placés de manière à former des corridors qui permettaient à l'air chaud de circuler également partout.

Les informations réduites dont nous disposons ne nous permettent pas d'établir quels étaient les objets qu'on y faisait cuire. On a découvert, en outre, sur le sol du n° 2 et dans ses alentours, un vase entier remontant à l'époque de la construction, ainsi qu'un grand nombre de tessons et de tuiles. Ils appartiennent tous à la céramique slave. Les grandes dimensions de ces fours, plus spécialement le n° 2, nous laissent supposer qu'on y faisait cuire de grands objets. Cependant, le vase qui y a été découvert n'a que 21 cm de haut et son diamètre est de 17 cm. Les fragments proviennent encore d'ustensiles de grandeur moyenne. Il n'est pas exclu qu'on y faisait cuire aussi des tuiles, du moins les derniers temps de son fonctionnement, surtout dans le n° 2.

On se demande non sans raison quelle est la place qu'il convient d'accorder à ces deux fours récemment découverts parmi ceux déjà connus et quelles sont les conclusions qui se dégagent quant à l'origine de chaque espèce se trouvant dans le pays.

Il existe en Bulgarie plusieurs types de fours, notamment: rond à deux étages, semblable au n° 1, long rectangulaire avec des canaux, semblable à celui de Madara, et rond à un étage, comme le n° 2. L'auteur tâche d'établir les régions où la fabrication de la céramique était plus intensive et d'en préciser les liens avec les différents types. Il est arrivé aux conclusions suivantes pour les trois types existant en Bulgarie: le four rond à deux étages (semblable au n° 1) se rencontre partout dans l'Antiquité et le Moyen Age. Il était très fréquent dans les provinces romaines occidentales, mais aussi dans le sud de la Russie à l'époque hellénistique et du XIe au XIVe siècle. A l'époque tardive romaine ce type de four était largement répandu dans les terres slaves, en Bulgarie et plus spécialement en Pologne. Quant au second type — long rectangulaire à canaux — il existait à la fois en Occident et en Orient. On croyait jusqu'à présent qu'il provenait des provinces romaines occidentales où on le trouve souvent. Cependant, de nouvelles découvertes faites en Azarbeïdjan nous font croire à une autre voie éventuelle de pénétration d'Asie en Russie méridionale. Le troisième type qu'on rencontre en Bulgarie — dont notre four n° 2 — a été retrouvé jusqu'ici non seulement en Russie méridionale à l'époque hellénistique, mais aussi du XIe au XIVe siècle. Ces données ne sont pas suffisantes pour nous permettre de préciser le pays d'origine des trois types qui existent en Bulgarie. On n'a pu découvrir jusqu'ici que l'aire de diffusion pour chacun d'entre eux, et c'est la première étape vers une solution définitive de ce problème.

Les deux fours nouvellement découverts sur la route de Patleïna appartiennent à deux types différents. Il existe de nombreux témoignages sur l'emploi simultané de fours de construction différente au même endroit dû à la diversité des objets qu'on y faisait cuire. Le sentier qui les relie et leur proximité nous autorisent à supposer qu'ils étaient desservis par le même groupe d'ouvriers. Dans le voisinage de la rivière Patleïna et à Patleïna même on connaît encore 5 fours, dont l'un est aujourd'hui une fosse à argile et deux sont des ateliers sous auvent pour la céramique peinte. Il est hors de doute qu'une importante fabrication de la céramique était concentrée tout le long de la rivière.

КЕРАМИКАТА ОТ ПЕЩИТЕ ПО ПЪТЯ ЗА ПАТЛЕЙНА

Станчо Станчев

Керамиката, намерена във и около пещите по пътя за Патлейна, представлява особен интерес поради съчетанието на едно място на четири различни типа. При разкопаването на първата пещ през 1948 г. е било намерено малко количество керамика. През 1951 г. се намериха още фрагменти, както и цял един съд. Намерената керамика може да се разпредели така:

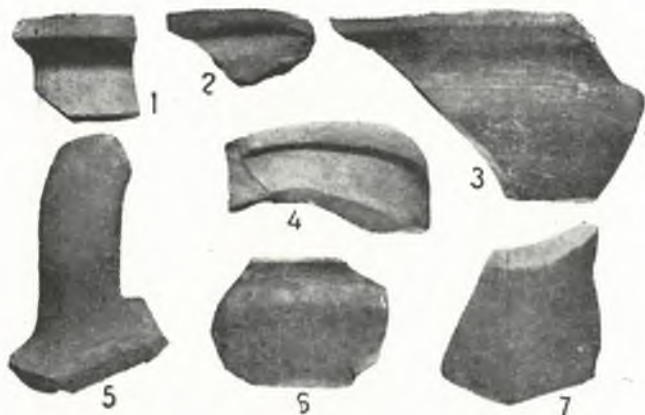
Първата група са фрагменти от съдове, направени от груба, непрочистена глина с голям примес на пясък (обр. 1_{1,2,4,7}). Работени са на ръка и са опалвани на ниска температура. Част от тях имат груба повърхност и отвътре и отвън, а на другата част външната повърхност е оглаждана по механичен начин. Грубата пясъчлива глина и ръчната изработка личат и при тези огладени фрагменти: повърхността им е също неравна, зърнеста. Стените на фрагментите от първата група са изобщо равни. Единствената украса при някои от тях е изпъкналият шнуров орнамент. Той е правен по два начина — чрез натискане на изпъкналата ивица с пръст или с остър предмет, който е оставил коси резки. Особено характерна украса има един къс изпъкнала дълбока дъга, която образува нещо като плоските прилепнали дръжки на съвременната кухненска керамика: връчви, гювечи и подобни (обр. 1₂). Вторият малък къс от такава лунеста изпъкналост (обр. 1₁) показва, че това е обикновена украса за тази керамика. За формата на съдовете малко може да се каже. Изглежда, че най-застъпена форма е неголямата делва.

Обр. 1 Керамични късове от първа и втора група. Фото Хлебárov

Fig. 1. Fragments de céramique du 1er et 2e groupe. Photogr. Hleбаров

Втората група фрагменти (обр. 1₃, 2_{1/6}) са съдове, изработени много добре от чиста, добре преработена глина. Примесът от пясък е много слаб. Съдовете са точени на тежък грънчарски кръг. Те са имали различни форми, но най-честа е, изглежда, урната с извит, надебелен и увиснал надолу ръб. Една част от тях са опалени много добре — на по-висока температура, друга част (с розов цвят) — по-слабо. Към тая група спадат и няколко части от дръжки с елипсовидно сечение.

Обр. 2. Керамични късове от втора и трета група.
Фото Хлебárov

Fig. 2. Fragments de céramique du 2e et 3e groupe.
Photogr. Hlěbarov

Третата група фрагменти имат светъл гълъбов или потъмен сив цвят (обр. 2_{2-4,6,7}). Те са изработени от добре пречистена от пясък глина на грънчарско колело. Една част от фрагментите са тънкостенни, а друга част — подебелостенни. Това са обикновено късове от широкоотворени съдове, подобни на антични кратери. Съдовете от тая група са опалени при сравнително по-висока температура. По-голямата част от дъната, намерени във фрагментирано състояние, имат масивни, ниски, пръстеновидни стол-

чета (обр. 5). Най-характерната особеност на тая група фрагменти е, че след източването са леко позасъхнали и повърхността на съдовете е механически оглаждана така, че огладените части се различават лесно по тъмния тон на глината (обр. 2₃, 3).

Обр. 3. Керамични късове от трета група. Фото Хлебárov
Fig. 3. Fragments de céramique du 3e groupe. Photogr. Hlěbarov

Четвъртата група фрагменти и един цял съд (обр. 4) са работени на грънчарско леко колело от пречистена в повечето случаи глина, добре опалена и често твърди и звънящи. Голяма част от тях имат по повърхността си отделни линии или снопчета прави или нагънати успоредни врязани линии. Това са все късове от неголеми отворени урни с къса шийка и извито навън леко надебелено венче.

Първата група съдове принадлежи на тракийската местна керамика, такава, каквато я знаем от толкова други по-малки или по-големи находища у нас. За това говорят всички нейни белези, които характеризират групата. Някои от тези белези, като например лунестата изпъкналост, показват по-определено нейното време. Като приблизителна датировка на тая керамика можем да приемем римската епоха, или по-точно I—II в., но не по-късно от това време.

По своите белези и техника на обработка втората група принадлежи към провинциално-римската керамична традиция. За това достатъчно убедителни белези са профилът на устието на широкоотворените урни, бледочервените стени на съдовете и сипкавите розови стени на някои от тях — по всяка вероятност амфори, характерни за цялата елинистическа епоха. Всичко това позволява тази керамика да се датира към същото време.

Много по-трудно, но също така сравнително добре би могла да се датира третата група съдове. Тъмният сив цвят на глината, добрата изработка и особено механическото оглаждане на повърхността на стените показват близост с античните традиции. Формата на дъната и профилът на някои съдове особено ясно говорят за това. Но и в техниката, и във формите при тая група фрагменти се чувства усилие да се наподобят античните класически образци. Всички данни показват, че късовете от тая група са представители на една „варварска“ керамика, появила се в долнодунавския басейн в края на античността. Третата група фрагменти може да бъде датирана с голяма вероятност към IV в.

Четвъртата група късове са от типа на славянската керамика. Нейната форма и украса са добре известни по всички наши ранносредновековни находки и особено от Преслав, та е излишно да се спираме на нейната характеристика. Примерите, които имаме от пещите по пътя за Патлейна, и особено намереният във втората пещ цял съд (обр. 4), по своята развита форма и украса и по техниката на изработката си представляват развита степен на тая керамика и могат да се отнесат към X в.

Докато в първата пещ, разкрита през 1948 г., са намерени фрагменти от втората и третата група, изключително от четвъртия тип керамика бе намерена във втората пещ. Трябва да се отбележи, че в насипите около пещите славянски тип керамика бе намерена пред тях, и то повече пред втората пещ, докато в глинестите насипи между пещите и повече около първата пещ е намерена керамика от първата група.

Обр. 4. Съд от втора пещ. Четвърта група.
Фото Хлебаров

Fig. 4. Vase du second four. Quatrième groupe.
Photogr. Hlébarov

LA CÉRAMIQUE DES FOURS SUR LA ROUTE DE PATLEĬNA

ST. STANČEV

(R é s u m é)

Au cours des années 1948 et 1951 deux fours ont été mis au jour sur la route qui mène au monastère de PatleĬna, près du vieux Preslav. On y a découvert de la céramique de types différents. L'auteur la classe en quatre groupes.

Le premier groupe (fig. 1_{1,2,4-7}) comprend la céramique grossière, formée à la main, en argile sablonneuse et qui présente les signes distinctifs de la céramique thrace du Ier au IIe siècle de notre ère.

Le second groupe (fig. 1₃, 2_{1,6}) contient des fragments de vases travaillés au tour en argile très pure et friable d'une couleur rose tirant sur le rouge. D'après leur forme et leur technique l'auteur les attribue à la même époque que la précédente.

Le troisième groupe comprend des fragments de vases exécutés en argile pure et friable; leurs parois sont gris foncé ou gris clair bleuté. Quelques uns de ces fragments ont la surface lustrée. Les formes les plus caractéristiques sont des cratères très évasés (fig. 2₃) à pied bas (fig. 3). L'auteur considère que ces vases sont des pièces représentatives de la culture „barbare“ dans la Moesie inférieure au IVe siècle.

Enfin, le quatrième groupe de fragments, ainsi qu'un vase entier (fig. 4), sont des exemplaires typiques de la céramique slave sous sa forme la plus perfectionnée qu'on peut situer aux environs du Xe siècle.

СРЕДНОВЕКОВНИ АМФОРИ В БЪЛГАРИЯ

Йорданка Чангова

Археологическите разкопки, които се проведоха у нас от 1944 г. насам, на средновековни селища дадоха огромен керамичен материал. Вече стана възможно да се направи опит както за типологична, така и за хронологична класификация на средновековната керамика. И макар че изследванията не са довели още до установяването на абсолютна хронология на битовата керамика, все пак керамиката заема вече своето място като датировъчен материал. Не така стои въпросът със средновековните амфори. Като изключим публикуваните напоследък няколко екземпляра, с останалите амфори никой не се е занимавал и те стоят почти забравени във фондовете на нашите музеи, без да могат да послужат за друго освен като експонати. Причините да останат досега неизвестни за науката средновековните амфори от нашите земи се дължат на това, че голяма част от тях са без паспорт, а за останалите имаме много малко данни. Всичко това правеше изследването на амфорите почти невъзможно, преди да се намери надеждно датиран материал. През последните години обаче при разкопаването на средновековни обекти между многобройните късове от битова керамика започнаха да се срещат все по-често цели или натрошени амфори и отделни късове. Така при разкопаването на търговските помещения край южната крепостна стена в Преслав бяха намерени осем амфори и не малък брой фрагменти, и то добре датирани. Такъв материал излезе и при разкопаването на други обекти в Преслав, както и в Плиска, Гиген, Разград, Попина и другаде. Това ме накара още в 1951 г. да започна проучване на средновековните амфори в България, като направя опит за хронологична класификация, разбира се, доколкото материалът позволява.¹ При това през 1951 г. съветският учен А. Л. Якобсон направи сполучлив опит за хронологична класификация на средновековните амфори от северното Причерноморие,² а напоследък бяха издадени амфорите от Истрия³ и от

¹ По-голямата част от материалите, използвани в настоящата работа, се публикуват за пръв път. Тук изказвам сърдечна благодарност на директора на Окр. музей във Варна М. Мирчев, на бившия директор на Окр. музей в Бургас Ив. Гълъбов, на уредниците на археологическите музеи във Варна — Г. Тончева, Силистра — Цв. Хаджидимитрова, Свишов — Д. Митова, Казанлък — Г. Табакова, на уредника в музея за история на София М. Станчева, както и на мл. научен сътрудник Ив. Акрабова и на ст. научен сътрудник Ст. Станчев, които ми предоставиха за издаване притежаваните от тях амфори.

² А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры северного Причерноморья. СА, XV, 1951, 325—344.

³ E. m. Kondurachi. Ceramica. Histria, vol. I, 1954, 363—463.

Диногечия.¹ Издаването на амфорите от причерноморските центрове значително улесни работата с амфорите, намерени у нас, особено изследването на ранносредновековните амфори, които са съществували от V до VII в.,² защото значителният брой ранни амфори, които пазят нашите музеи, са или без паспорт, или в най-добрия случай само с указание на местонахождещето им. Тези пък, които са добити чрез редовни разкопки, в повечето случаи са от разбъркани пластове, така че нямаме много сигурни данни за датирането им. И за да ги датираме и поставим в известен хронологичен ред, трябва да си послужим с аналогии от Истрия, гдето те са точно датирани, и от южноруските центрове, гдето са сравнително добре датирани.

*

Най-близка по форма и непосредствен продължител на римските амфори от IV в. е една амфора, която се пази в Археологическия музей в гр. Варна (обр. 1₁), за съжаление без паспорт.³ Тя е от червеникава глина, има цилиндрично тяло, заоблено дъно, високо цилиндрично гърло, което завършва със заоблен навън пръстен и две малки дъговидни дръжки. Цялата амфора от устието до дъното е набраздена с широки заоблени бразди (има дължина 43 см и ширина 18,5 см). По форма тази амфора почти не се различава от късноримската амфора от Мирмекия⁴ и от амфорите, намерени в долния пласт на Диногечия, които се датират края на III в. — началото на IV в.⁵ Като цяло обаче амфората от Варненския музей е по-стройна. Нейното цилиндрично тяло е по-тясно и по-издължено, а на дъното ѝ липсва заостреното краче, което е характерно за римските амфори.

Съвсем близка до нашата амфора е амфората, намерена в Суджа,⁶ която Якобсон предполага да е съвременна на суджийското съкровище, т. е. от V в.⁷ Тя е единственият и най-близък паралел, който можах да намеря.

Все към ранносредновековните амфори трябва да отнесем и издължените амфори, които имат заострено дъно (обр. 1_{2,3}). Обикновено те са от оранжевочервена глина, на дължина достигат до 50 см. Имат високо, широко отворено гърло, което завършва с издаден, навън заоблен пръстен. Дръжките им са малки, грубо изработени и извити малко дъговидно. Дъното на тези амфори завършва с краче подобно на античните, а тялото им от устието до дъното е покрито с широки заоблени бразди. В същност крачето, с което завършва дъното, заобленият пръстен по края на гърлото и дъговидните дръжки, които започват от средата на гърлото, са трите особености, с които тези амфори се отличават от по-късните.

Като случайни находки такива амфори са намерени на много места у нас.⁸ От редовно проведени разкопки са ни известни само от Гиген. Тук те са били наме-

¹ J. Barnea. Amforele feudale de la Dinogetia. Studii și cercetări de istorie veche, 3—4, Anul V, 1954, 513—530.

² За амфорите от V—VII в. възприемаме определението на А. Л. Якобсон — ранносредновековни. Ем. Кондураки ги нарича късноримски.

³ Амфората носи инв. № III—334.

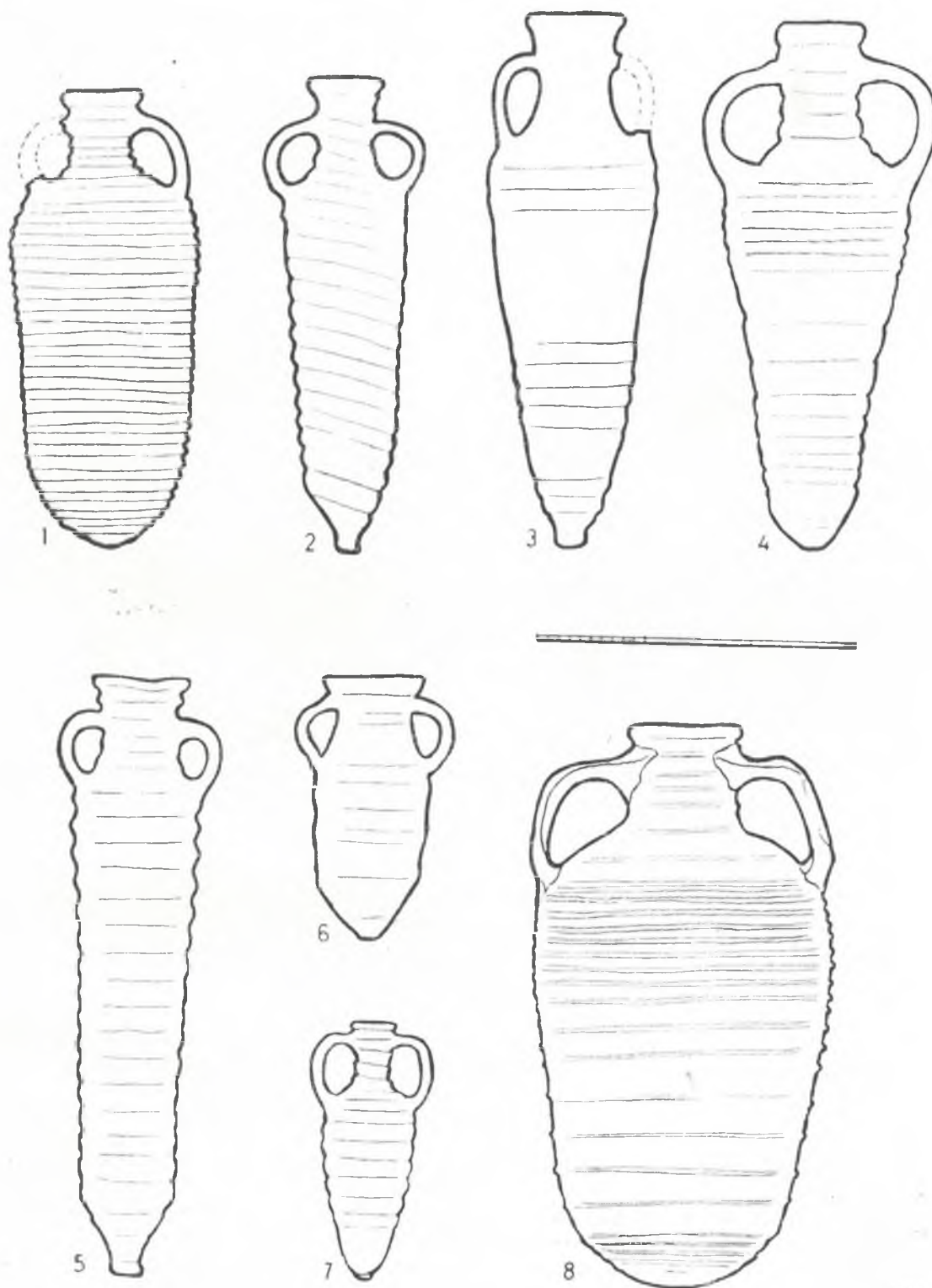
⁴ О. Э. Лонговая. Позднеримская амфора из Мирмекия. СА, VII, 1941, 290.

⁵ Ch. Ștefan. Dinogetia, I. Dacia, VII—VIII (1937—1940), 1941, 414, обр. 17₁. Подобна амфора се пази и в сбирките на Окръжния музей в Бургас.

⁶ А. Л. Якобсон. Цит. съч., 326, рис. 1₂. Амфората се пази в музея в Курск.

⁷ Пак там, 327.

⁸ Амфори от този тип са намерени в Преславско, с. Избул (Коларовградско), Созопол (извадена от морето), Силистра, Долен чифлик (Варненско), Варна.

Обр. 1. Амфори от V—VII в.

1 — от Варна без паспорт ; 2, 4 — от Преславско ; 3 — от с. Избул (Коларовградско) ; 5 — от с. Извор (Бургаско) ; 6 — от с. Попина (Силистренско), разкопки 1954 г. ; 7 — от с. Обзор (Бургаско) ; 8 — с. Салановци (Врачанско)

Fig. 1. Amphore Ve—VIIe siècle

1 — de Varna, de provenance inconnue ; 2, 4 — de l'arrondissement de Preslav ; 3 — du village Izbul (arrondissement de Kolarovgrad) ; 5 — du village Izvor (arrondissement de Bourgas) ; 6 — du village Popina (arrondissement de Silistra), fouilles de 1954 ; 7 — du village Obzor (arrondissement de Bourgas) ; 8 — du village Salanovzi (arrondissement de Vratza)

рени в културния пласт, който лежи над разрушения вече храм на Фортуна, заедно с керамика от IV—VI в. и монета от VI в.¹

Подобни амфори са намерени и в Южна Русия. В музея в Херсонес се пази един екземпляр, който Якобсон отнася около същото време (V—VI в.).²

Тези амфори се срещат най-често в нашите черноморски селища и в Северо-източна България, гдето, изглежда, са били много разпространени през V—VI в. Следователно неправилно някои изследвачи у нас ги смятаха за славянски и ги отнасяха в сравнително късна епоха (VIII—X в.).³

Малка разновидност на този тип амфори представлява амфора обр. 1_б от с. Извор, Бургаско, сега в сбирките на Археологическия музей в София.⁴ Тя е с по-издължено, по-цилиндрично тяло (дължина 55 см). Такава амфора е намерена и в с. Петровдол, Провадийско.⁵

Амфора обр. 1_а от Преславско е със заострено дъно, което е единствената ѝ отлика от останалите амфори от този тип. Подобни амфори са намерени и в Херсон.⁶ Може би амфорите със заострено дъно представляват следващия, малко по-късен етап от развитието на издължените амфори, когато крачето изчезва. Защото в амфорите от VII в. нататък, както ще видим, крачетата не се срещат.

Друга форма имат две остроудънни ранносредновековни амфори (обр. 1_в, 7). Едната (обр. 1_в) е намерена в изкопите за дига, направени в градището край с. Попина, Силистренско.⁷ Тя е грубо изработена от червена глина. Тялото ѝ прилича на цилиндър, който завършва с конусовиден връх (има дължина 25 см). Амфората е с високо, широко гърло, което завършва със завит навън устен ръб и има две дъговидни дръжки с кръгло сечение, които са прикрепени от страни на гърлото. Подобна амфора е намерена и в с. Галата, Варненско.⁸

В случая и двете амфори произхождат от антични селища, които в особено тежката епоха на нашествията на племената, идващи от север, замират. Това показват паметниците, намерени при разкопаването на тези селища. Ранният културен пласт на „Градището“ в Попина се датира IV—VI в.⁹ При разкопаването пък на тракийското селище край с. Галата е открита базилика, която е била разрушена в VI в.,¹⁰ както и колективна находка от монети от VI в.¹¹ Всичко това ни дава основание да отнесем амфорите от Попина и от Галата към V—VI в.¹² Към тази дата ни навежда и самата им форма, която е известна от Истрия от края на VI в.¹³

¹ Монетата е намерена пред храма на Фортуна. Материалите от Гиген не са обнародвани. Данните ми бяха дадени от главния ръководител на разкопките Т. Иванов, комуто благодаря.

² А. Л. Якобсон. Цит. съч., 328, рис. 2_б.

³ Кр. Миятев. Славянската керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана. София, 1948, 43.

⁴ Амфората има инв. № 3510.

⁵ И тази амфора се пази в сбирките на Археологическия музей София, инв. № 3511.

⁶ А. Л. Якобсон. Цит. съч., 328, рис. 2_а, 4.

⁷ Ж. Въжарова. Славяно-българското селище край село Попина, Силистренско. София, 1956, 23, обр. 12.

⁸ Тази амфора се пази в сбирките на Археологическия музей в гр. Варна.

⁹ М. И. Артамонов. К вопросу об археологических памятниках славян и праболгар на нижнем Дунае. Предговор към Славяно-българското селище край с. Попина, Силистренско* от Ж. Въжарова. София, 1956.

¹⁰ М. Мирчев. Разкопки на тракийското селище край с. Галата. ИВАД в Сталин, IX, София, 21.

¹¹ Пак там, 11.

¹² Ж. Въжарова отнася амфората от Попина към IV в. само по голямото ѝ сходство с херсонските амфори от III—IV в. Вж. цит. съч., 22—23.

¹³ Е. т. Kondigachi. Цит. съч., fig. 379 a.

Другата амфора (обр. 1,2) от Обзор (Гъозекен), Бургаско, е намерена случайно край крепостната стена на старото селище.¹ Тя е от червеникава глина и с малки размери (дължина 23 см). По форма амфората напомня на вретено — към дъното изведнъж силно се стеснява и завършва с едва забележима пъпка. Тя има тясно и високо гърло и две дъговидни дръжки с изпъкнал ръб, който върви по дължина. Дръжките са небрежно изработени, груби и сякаш са чужди на амфо-

Обр. 2. Амфора от с. Обзор (Поморийско)
Fig. 2. Amphore du village Obzor (arrondissement de Bourgas)

Обр. 3. Амфора от Варна
Fig. 3. Amphore de Varna, de provenance inconnue

рата. Широки, заоблени бразди покриват изцяло тялото ѝ. Отвътре по стените на амфората личи много ясно лентъчната техника на изработка.

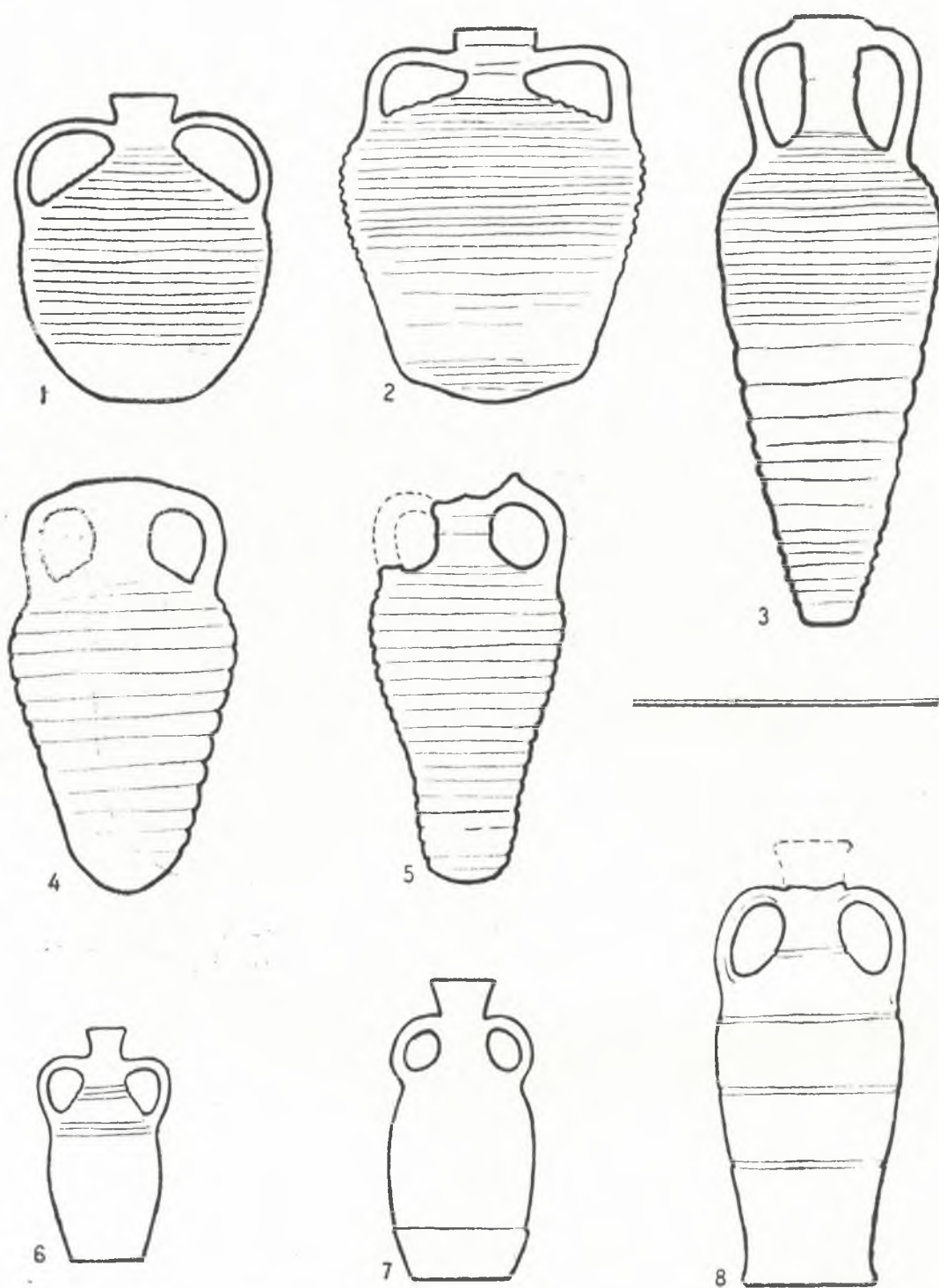
Хвърлим ли поглед върху най-късните паметници, произхождащи от Обзор, макар те и случайно да са намерени, ще видим, че са все от V—VI в. Следователно това селище е споделило съдбата на Истрия, Попина и други, т. е. животът в него е прекъснал вероятно около VII в. Това ни води до заключението, че и въпросната амфора, която не може да бъде по-ранна от V в., е от V—VI в. Датировката се потвърждава и от успоредиците, които намираме.

Близки до амфората от Обзор са амфорите от Истрия,² открити в двата последни пласта от късноримската епоха, които се отнасят между 570—610 г.³ Амфо-

¹ Амфората е намерена случайно от един жител на селото и се пази в сбирките на Археологическия музей в София (инв. № 3961).

² Е. М. Kondurachi. Цит. съч., 457, fig. 380.

³ Пак там, 455.

Обр. 4. Амфори от VIII—X в. и амфоровидни стомни от VIII—XI в.

1 — от могила XXXIII в Плиска, разкопки 1934 г.; 2 — от с. Попина (Силистренско), разкопки 1954 г.; 3, 4, 5, 8 — от търговските помещения в Преслав, разкопки 1953, 1955 г.; 6, 7 — от Плиска

Fig. 4. Amphores VIIIe—IXe siècle et cruches amphoriques du VIIIe—IXe siècle

1 — du tumulus XXXIII Pliska, fouilles 1934; 2 — du village Popina (arrondissement de Silistra), fouilles 1954; 3, 4, 5, 8 — d'établissements de commerce de Preslav, fouilles 1953, 1955; 6, 7 — de Pliska

рата от Обзор намира аналогия и в една амфора от ранносредновековния некропол, разположен наблиз до Агойския аул на кавказкия бряг на Черно море, която се датира също VI—VII в.¹

За да завършим ранносредновековните амфори, трябва да прибавим и един друг тип амфори, които имат по-тежки пропорции (обр. 1₈, 3). Те се явяват като продължение на облодънните амфори от V в.² и в същото време като връзка в по-нататъшното развитие на тази форма през средновековието. Тялото на тези амфори е по-широко, дъното заоблено, гърлото по-ниско и широко, а дръжките им се спускат почти перпендикулярно към него. Съществен детайл в обработката на повърхността са и тесните бразди, които покриват плещите и дъното им и които като широки ленти опасват средата на гърбуха. Такива амфори са намерени у нас на няколко места.³

Точни аналогии намираме и по северното Причерноморие. Една такава амфора е открита при разкопаването на Херсон заедно с керамика от V—VI в. и монети от Зенон и Юстиниан.⁴ Якобсон отбелязва, че този тип амфори са били широко употребявани по северното Причерноморие през VI в.⁵

Успоредно намираме и в Румъния. В Сучидава (Челей) в тази част на крепостта, която е била обитавана от византийски войници, е намерена една амфора също от VI в.⁶

Разгледаните от нас ранносредновековни амфори могат да се включат в две главни групи — амфори с издължено тяло и заострено дъно и облодънни. В същност тези са двете основни форми, които с по-малки или по-големи изменения доживяват до късно (IX—X в., дори до XIII в.).⁷

*

Особено място всред средновековните амфори, и то в епохата VIII—IX в., заема амфората от могила XXXIII от Плиска (обр. 4₁).⁸ Тя се отличава както от ранносредновековните амфори, които са ни известни от нашите земи, така и от по-късните със своеобразната си форма. Тя има напълно сферично тяло, високо тясно цилиндрично устие и две дъговидни дръжки, които излизат от средата на гърлото и се спускат към рамото. Покрита е с тесни закръглени бразди (има височина 30,5 см, максимална ширина 25,5 см).

От насила на същата могила произхожда и горна част (устие с част от дръжките и плещите) от друга подобна амфора.⁹ Като вземем пред вид, че тези амфори са намерени с керамика от VIII—IX в.,¹⁰ трябва да датираме амфорите към VIII—IX в. Първообразът им обаче трябва да търсим още в VI в.¹¹

¹ А. Миллер. Разведки на Черноморском побережьи Кавказа в 1907. ИАК, вып. 33, 89, рис. 19₈; А. Л. Якобсон. Цит. съч., 328, рис. 2₆ и 330.

² Вж. обр. 1₁.

³ Амфори от този тип са намерени в Кула, с. Салановци, Врачанско, и с. Царевец, Търновско (няколко екземпляра заедно). Един екземпляр без паспорт има и в Археологическия музей във Варна (инв. № III—346).

⁴ А. Л. Якобсон. Разкопки средневековых слоев Херсонеса. КСИИМК, XXXV, 1950, 108 и 110, рис. 34₁.

⁵ А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры северного Причерноморья. СА, XV, 1951, 330.

⁶ D. Tudor. Sucidava, II. Dacia, VII—VIII (1937—1940), 1941, 383, fig. 15, e.

⁷ Същото отбелязва и А. Л. Якобсон за ранносредновековните амфори от северното Причерноморие. (А. Якобсон. Цит. съч., 326).

⁸ Ст. Станчев. Керамиката от Голямата могила в Плиска. РП, III, София, 1949, 231, обр. 2₁₀; С. Георгиева. Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска, ИАИ, XX, 1955, 26, обр. 21.

⁹ С. Георгиева. Цит. съч. 18, обр. 12, 13.

¹⁰ Ст. Станчев. Цит. съч., 233.

¹¹ Вж. Е. Kondurachi. Цит. съч., 457, fig. 382. В Истрия е намерена амфора, която в дръжките, устието и сферичното си тяло напомня твърде много на нашата. Тя обаче е с плоско дъно.

Най-разпространени и характерни за IX—X в. са амфорите, показани на обр. 4₂, 5. Те имат късо набито тяло, широка горна част и заоблено дъно. Източени са от розова или жълтеникава глина. Понякога отгоре са покрити с тънък пласт от бяла ангоба. Почти цялото им тяло или по-голямата част от него е набраздена с дълбоко врязани хоризонтални бразди. При тези амфори най-добре личи свързването на дъното с горната част. Това показва, че амфорите от този тип са се изработвали на две отделни части, които после са били съединявани.

Обр. 5. Амфора от Свищов, IX—X в.
Fig. 5. Amphore de Svichtov, IXe—Xe siècle

Обр. 6. Амфора от Созопол, IX—X в.
Fig. 6. Amphore de Sozopol, IXe—Xe siècle

В дръжките и устието тези амфори показват известни различия. Амфората от Свищов (обр. 5) има съвсем ниско гърло и две масивни дъговидни дръжки с кръгло сечение, издигнати над устието. Същото устие и дръжки имат и амфорите, намерени в развалините на Дръстър (Силистра),¹ както и амфората, извадена от морето при с. Кранево, Варненско.² Най-голям брой такива амфори са открити в дворците, построени от Василий I в квартала на Манганите в Цариград.³ Тази форма е била господстваща през IX—X в. във Византия.⁴ Такива амфори са намерени и в Киев.⁵

¹ В музея в Силистра се пазят две цели амфори (инв. № 214, 215) и части от други три (инв. № 491, 492, 493).

² Тази амфора се намира в Археологическия музей в гр. Варна (инв. № IV, 610).

³ R. Demangel et E. Mamboury. Le quartier des Manganes et la première région de Constantinople. Paris, 1939, 149.

⁴ А. Л. Якобсон. Цит. съч., 335.

⁵ История культуры древней Руси. I. М.—Л., 1948, 271, рис. 171.

Амфорите от втория вариант имат малко по-високо гърло и две масивни хоризонтални дръжки с надлъжен жлеб (обр. 4₂). Дръжките са леко извити и започват малко по-долу от устието. Такива амфори (било цели екземпляри, или отделни фрагменти) са намерени при разкопаването на редица средновековни селища у нас: с. Попина (Силистренско),¹ Плиска², Цар Асен (Силистренско),³ Преслав⁴ и Варна,⁵ и то все в пласт от IX—X в.

Амфори от този тип ни са известни и от други селища около Черноморието: Херсон,⁶ Саркел⁷ и Диногоция.⁸ От Херсон те са добре датирани с монети от IX—X в.; в Саркел се намират изключително в долния слой, който може да се датира не по-късно от X в.⁹ В Диногоция са също открити в най-ранните пластове на феодалното поселение от X—XI в.¹⁰

Едновременно с тези къси и набити амфори са съществували и други амфори, които имат по-издължено, леко крушообразно тяло, тясно гърло и две плоски дръжки, които почти перпендикулярно се долепват към горната част на гърлото (обр. 6).¹¹ Повърхността им е набраздена. Подобни амфори са известни от Тири-таки,¹² Саркел¹³ и Херсон¹⁴ все от IX—X в. Много близка по форма е и амфората с надпис, която е намерена в Гнездово¹⁵ и се датира от началото на X в.

В течение на X в. тази форма претърпява известни изменения. Тялото на амфората все повече се стеснява към дъното и през втората половина на X в. амфорите добиват напълно крушообразна форма.

Известни изменения претърпяват гърлото и дръжките. В един случай гърлото става по-тясно и се издължава, а дръжките по-дебели и масивни (обр. 4₅). В друг случай се запазва плоската дръжка, но устието става по-широко и фуниеобразно (обр. 4₄). Обаче при всички амфори дръжките започват почти от устния ръб. Глината, от която са направени, е розова или червена, примесена с по-едри зрънца кварц или охра с розов оттенък, примесени със слюда. Размерите им са различни (на дължина достигат до 42 см и максимална ширина до 24 см).

Този тип амфори са известни засега само от Преслав. В Преслав бяха намерени в търговските помещения край южната крепостна стена в сред многобройна керамика от X—XI в., монети от X в. и оловени печати от първата половина на

¹ Ж. Вържарова. Цит. съч., 21, обр. 12, а.

² Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. ИАИ, XX, 1955, 93, обр. 36; Ст. Станчев е намерил части от такива амфори, които още не са обнародвани.

³ Амфората се пази в Окръжния музей в Русе.

⁴ В. Иванова. Южната порта на Вътрешния град в Преслав, в този том на ИАИ. Амфората се пази в Археологическия музей в София.

⁵ Амфората е намерена при копане на изкопите за основи на новостроящата се сграда на ул. „Цар Крум“ срещу „Римската кула“ във Варна и се пази в музея на същия град, инв. № IV, 609.

⁶ А. Л. Якобсон. Средневековый Херсонес (XII—XIV в.). МИА, СССР, 17, 1950, 155, рис. 91.

⁷ М. И. Артамонов. Белая Вежа. СА, XVI, 1952, 68, рис. 19.

⁸ J. Вагнеа. Цит. съч., 515, fig. 1₁.

⁹ А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры северного Причерноморья. СА, XV, 1951, 335.

¹⁰ Вагнеа. Цит. съч., 528.

¹¹ Амфората е намерена в Созопол и се пази в Археологическия музей в Бургас (инв. № 506).

¹² А. Л. Якобсон. Цит. съч., 322, рис. 5, а.

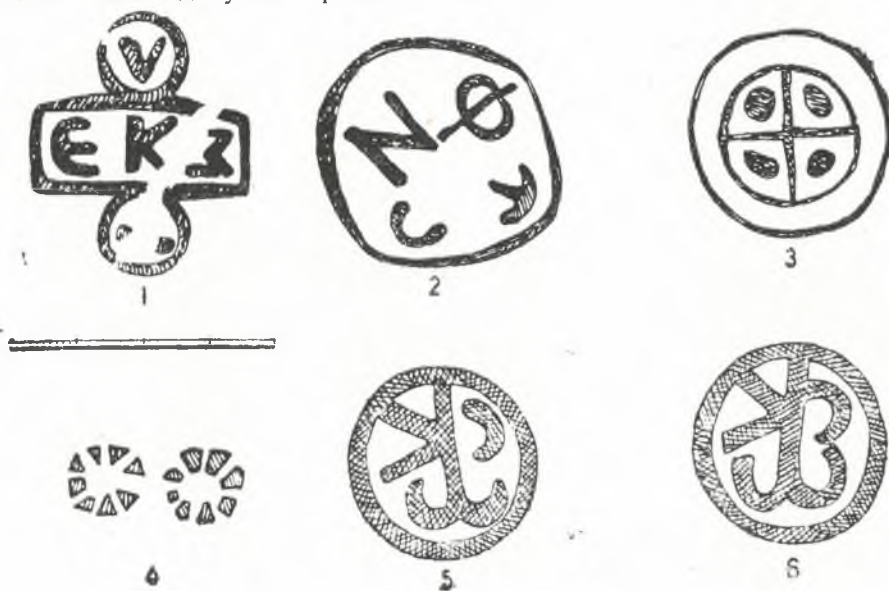
¹³ Пак там, 332, рис. 5, б.

¹⁴ А. Л. Якобсон. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.). МИА, СССР, 17, 1950, 106, рис. 60.

¹⁵ Д. А. Авдусин. Раскопки в Гнездове. КСИИМК, XXXVII, 1951, 78, рис. 36, а.

XI в.¹ Подобни амфори са открити масово в Херсон, гдето са добре датирани с монети от Василий I и Василий II.²

Освен крушообразните амфори през X—XI в. са съществували и други амфори, които имат заострено дъно (обр. 4₃). Те са по-късно развитие на ранносредновековните остродънни амфори от V—VI в., като са загубили крачето на ранните амфори и обляя пръстен около устието, а дръжките им са станали по-plosки, по-широки и се долепват почти до устния ръб.

Обр. 7. Печати на амфори от IX—XI в.

1—3 — от Силистра ; 4 — от Преслав ; 5—6 — от Свищов

Fig. 7. Estampilles d'amphores du IXe—XIe siècle

1—3 — de Silistra ; 4 — de Preslav ; 5—6 — de Svichtov

Амфорите от този тип са от розова или червена глина (на дължина достигат до 61 см). Те имат тясно и високо гърло и две плоски дръжки, които се долепват до гърлото малко по-долу от устния ръб.³

Когато разглеждаме амфорите от IX—XI в., не можем да не се спрем и на тази тяхна специфична особеност, която отбелязва и Якобсон за амфорите от IX—X в от северното Причерноморие,⁴ а именно печатите (обр. 7). Тях намираме обикновено върху плещите или дръжките на амфорите. Тази особеност имат не само някои от средновековните амфори, намерени у нас, но изобщо амфорите от IX—XI в., произхождащи от земите около черноморското крайбрежие: Южна Русия, Румъния и Византия.⁵ Върху някои от амфорите се срещат във вид на графити и отделни букви, монограми, знаци и неясни начертания (обр. 8₁₋₁₁).

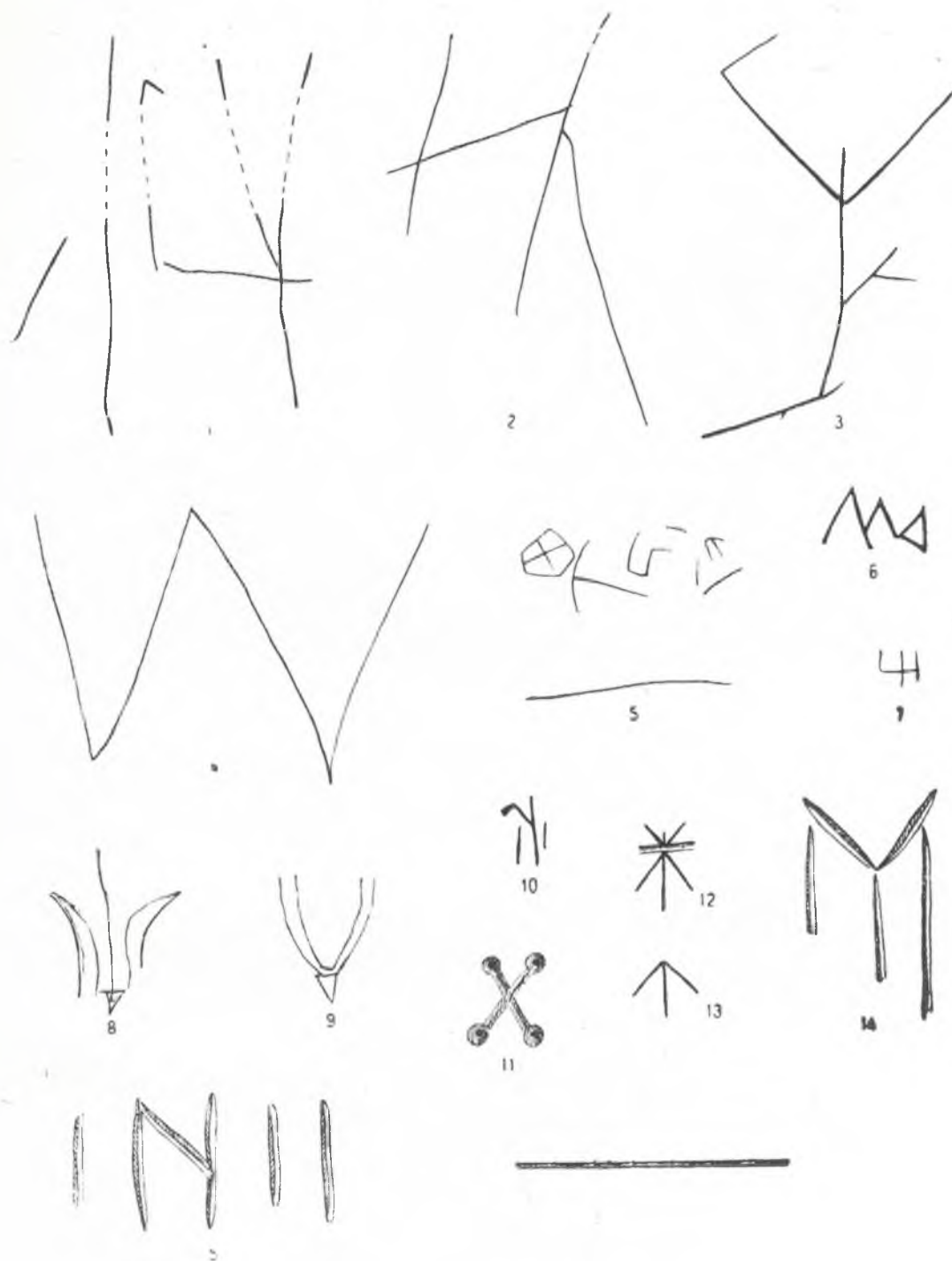
¹ Й. Чангова. Търговските помещения край южната крепостна стена в Преслав. ИАИ, XXI, 1957, 279, табл. VII_{2,3} и 263.

² А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры северного Причерноморья. СА, XV, 1951, 333, рис. 6₂₄ ; 335.

³ Тези амфори са намерени с монети от X в. от Константин VII и Й. Цимисхи и оловени печати от XI в. Вж. Й. Чангова. Цит. съч., 279, табл. VII₁ и 263.

⁴ А. Л. Якобсон. Цит. съч., 336.

⁵ Най-голям брой амфорни печати са намерени във Византия. Вж. R. Demangel et E. Mamboury. Цит. съч., 150, fig. 200 и 151, fig. 201.

Обр. 8. Графити на амфори от IX—XI в.

1, 7, 11, 14, 15 — от Преслав; 2—6 — от Силистра; 8—10, 12, 13 — от Плиска

Fig. 8. Graffiti d'amphores du IXe—XIe siècle

1, 7, 11, 14, 15 — de Preslav; 2—6 de Silistra; 8—10, 12, 13 — de Pliska

Без съмнение амфорните печати представляват занаятчийската марка.¹ В графитите обаче би могло да се търси по-скоро знак на собственост, отколкото занаятчийска марка. Върху плещите на една амфора от Преслав е надраскано дори цялото име на притежателя ѝ.² Цялото име на притежателя е написано и върху една амфорна дръжка от Плиска.³

Някои от знаците графити се срещат върху амфори от Диногения (обр. 8_{6, 8, 11}).⁴ Дори знакът, показан на обр. 8₈, се среща не само в Румъния, но и в Русия. Той е съвсем близък до известния княжески знак на Рюриковичите.⁵ Върху други пък амфори намираме византийски печати (обр. 7_{1, 2, 4-6}).⁶ Явно амфорите с византийски печати са дошли у нас по търговски път, и то по-скоро като амбалаж, отколкото като стока. Защото не може да се допусне, че при високото развито грънчарство в нашите средновековни селища през IX—XI в., като например в Преслав, гдето са се произвеждали разнообразни по форма, с различен обем и техника глинени съдове, да не са се произвеждали и амфори. И еднаквите форми са може би белег само на еднакви традиции и връзки в културата на земите около Черноморието. Следователно малко неоснователно е да се търси производственият център на средновековните амфори само във Византия или Южна Русия и присъствието им да се обяснява само с импорт от тези две места, както смята Барнеа за амфорите от Диногения.⁷

Значително място всред амфорите от X—XI в. заемат и амфорите с плоско дъно, т. е. амфоровидните стомни (обр. 4_{6, 7, 8}).⁸ Срещаме ги често при разкопаването на средновековни селища, и то в не малко количество. По своята форма тези амфоровидни стомни са съвсем близко до стомните с плоски дръжки и издължено тяло, а двете им дръжки ги сближават с амфорите.

Като най-ранни биха могли да се посочат двете амфоровидни стомни, произхождащи от Плиска (обр. 4_{6, 7}).⁹ Едната (обр. 4₆) е от сива глина (височина 24 см, диаметър на търбуха 13 см) с крушообразно тяло, значително издуто по средата. Дръжките ѝ са доста големи за размерите, а гърлото ѝ е късо и цилиндрично. Украсена е с два пояса по три успоредни врязани линии, които минават по плещите и основата на гърлото. В дръжките и гърлото тя е напълно еднаква с амфората от могила XXXIII от Плиска.¹⁰

Друга амфоровидна стомна (обр. 4₇) е от сива глина и отвън украсена с мрежа от излъскани по механичен начин ромбове (има височина 30 см). Тялото ѝ има цилиндрична форма; дъното е плоско, а гърлото тясно и завършва с фуниевидно устие. Две дъговидни дръжки с елипсовидно сечение свързват средата на гърлото с раменете. По масивното тяло и техниката на изработката тази амфоровидна стомна трябва да се свърже с прабългарската керамика от могила XXXIII

¹ А. Л. Якобсон. Цит. съч., 336.

² Й. Чангова. Цит. съч., 253, обр. 32.

³ Ст. Михайлов. Цит. съч., 81, обр. 28 и 29.

⁴ J. Barnea. Цит. съч., 517, fig. 2₅ и 526, fig. 5₇.

⁵ Б. А. Рыбаков. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. СА, VI, 1940, 237, 26.

⁶ R. Demangel et E. Mamboury. Цит. съч., 150, fig. 200₁₂₋₁₃ и 151, fig. 201₄₉₋₅₆.

⁷ J. Barnea. Цит. съч., 529.

⁸ А. Якобсон и Барнеа наричат тези амфоровидни съдове стомни.

⁹ Тези амфоровидни стомни се пазят в Археологическия музей в София, инв. № 3222 и 3221.

¹⁰ Амфората от могила XXXIII от Плиска датирахме VIII—IX в.

от Плиска, която се датира VIII—IX в.,¹ и с керамиката от некропола в Нови пазар, която е от VIII в.²

Аналогични амфоровидни стомни са намерени и в Румъния и се датират пак в IX в.³ В музея в Букурещ се пази един екземпляр, произхождащ от Плиска.⁴

През X в. тези амфоровидни стомни продължават. Дори стават заедно със стомните едни от характерните съдове за това време. Те запазват почти същата си форма с тази разлика, че тялото им постепенно се стеснява към дъното и стават по-стройни. Съществено, което ги отличава от разглежданите амфоровидни стомни, е техниката на изработката им. През X в. те са източени от червена, розова и по-рядко от оранжевочервена глина. По-голямата част от тях са покрити с глазура (обр. 4_а). Сиви амфоровидни стомни през това време почти не се срещат, както изобщо по-рядко започва да се среща сивочерната керамика. Такива амфоровидни стомни са намерени в голям брой в Преслав с монети и други материали от X в.⁵ Известни са и от Плиска,⁶ Попина,⁷ Разград⁸ и други средновековни селища също с материали от IX—XI в. Точни аналогии намираме и в Южна Русия⁹ и Румъния.¹⁰ Тази форма се среща до късно (XII в.), но вече като преживелица. Амфоровидната стомна от с. Енина, Казанлъшко (обр. 9), която съдържа медни монети от XII в.,¹¹ е запазила старата форма, но техниката на изработката ѝ е характерна вече за домашната керамика от XII—XIII в. Тя е от червена глина, има добре изпечени тънки стени, а отвън е украсена с излъскани по механичен начин ивици.

Някои от амфоровидните стомни имат знаци по дъната си, а други имат врязани знаци по плещите или гърлото (обр. 8_{12—15}).

* * *

Когато разглеждахме амфорите от IX—X в., видяхме, че издължените амфори със заоблено дъно претърпяват известни изменения, засягащи главно долната част на тялото, което се стеснява. И през втората половина на X в. — началото на XI в. амфорите добиват напълно крушообразна форма. Тази форма се запазва през целия XI в., като съществено обаче се изменят гърлото и дръжките. Гърлото се стеснява и издължава, а устието леко се разширява и завършва с плосък, широк пръстен. Понякога този пръстен е малко заоблен. Дръжките на амфорите стават плоски и широки, издигат се над устието и после изведнъж се спускат перпендикулярно към плещите.¹² Части от такива амфори са намерени в Плиска (обр. 10)¹³

¹ Ст. Станчев. Цит. съч., 223.

² С. Р. Станчев. Новый памятник ранней болгарской культуры. СА, XXVII, 1957, 124.

³ D. Tudor. Vase „Protobulgare“ descoperite in Oltenia. Studii și cercetări de istorie veche, II, anul I, 1950, 139 сл.

⁴ Пак там, 148, fig. 6.

⁵ Й. Чангова. Цит. съч., 282, табл. X.

⁶ Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г. РИ, III, 1949, 215, обр. 43.

⁷ Ж. Въжарова. Цит. съч., 20, обр. 11⁶; 22, обр. 31.

⁸ Материалите от разкопките в Разград ще бъдат обнародвани от С. Георгиева.

⁹ А. Л. Якобсон. Цит. съч., 339, рис. 10₃₀.

¹⁰ D. Tudor. Цит. съч., 140, fig. 1a, b; 145, fig. 4.

¹¹ Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1951, 1952, 1953 и 1954 г. ИАИ, XX, 1955, 603.

¹² Такова изменение отбелязва и А. Л. Якобсон за амфорите от северното Причерноморие. Вж. А. Л. Якобсон. Цит. съч., 338.

¹³ Абоба—Плиска, Альбом, табл. LXIIa₁.

и Силистра.¹ Известни са и от Диногечия, гдето се датират от първата половина на XI в.² Фрагменти от този тип амфори се срещат обикновено в славянския пласт на Саркел от X—XI в.,³ както и в Поднепровието.⁴ Най-много такива амфори са намерени в Цариград при разкопките на дворците в квартала на Манганите и се датират към X—XI в.⁵ Разпространение са имали обаче главно в XI в.⁶

Съвсем близки до тези амфори са две амфори, извадени от морето при Созопол (обр. 11)⁷ — източени от розова глина. Те са набраздени със съвсем тесни и леки бразди и имат още по-тясно и високо гърло, а грубите им дръжки, които са с елипсовидно сечение, започват под устието, високо се издигат над него и после перпендикулярно се спускат към плещите. Най-голям брой такива амфори са намерени в горелите землянки в Диногечия и се датират от втората половина на

Обр. 9. Амфоровидна стомна от с. Енина (Казанлъшко), XII в.

Fig. 9. Cruche en forme d'amphore du village Enina (arrondissement de Kazanlak), XIIe siècle

Обр. 10. Част от амфора от Плиска, XI—XII в. (по Шкорпил)

Fig. 10. Fragment d'amphore de Pliska, XIe—XIIe siècle (d'après Škorpi1.)

¹ Абоба—Плиска, 305. При прокопаването на канал в центъра на града през 1956 г. е намерена още една част от този тип амфори — дръжките ѝ са широки 6 см. Инв. № 1136.

² J. Varneа. Цит. съч., 520.

³ А. Л. Якобсон. Цит. съч., 339, рис. 10₃₄ и 339.

⁴ История культуры древней Руси, I. М.—Л., 1948, 141, рис. 97₂.

⁵ R. Demangel et E. Mamboury. Цит. съч., 147, fig. 197 и 149, fig. 199.

⁶ А. Л. Якобсон. Цит. съч., 340.

⁷ Амфората е дълга 63 см, максимална ширина 30 см. Пази се в Археологическия музей в Бургас под инв. № 1999.

XI в.¹ Известни са и от Южна Русия,² гдето се срещат с друг тип амфори пак от XI—XII в. И макар да нямаме преки данни за датирането, това, че те се срещат на други места около Черноморието само в XI—XII в. и че досега у нас не са намерени с материали от X в., както и с по-късни материали, например от XIII в., ни дава основание да приемем като възможна датировка XI—XII в. Изглежда, че тези амфори представляват крайното развитие на средновековните крушообразни амфори.

Обр. 11. Амфора от Созопол, XI—XII в.

Fig. 11. Amphore de Sozopol, XIe—XIIe siècle

Обр. 12. Амфора от Несебър, XII—XIII в.

Fig. 12. Amphore de Nesebar, XIIe—XIIIe siècle

Неприемливо е за нас мнението на А. Л. Якобсон, който смята, че крушообразните амфори с плоски дръжки (показани на обр. 10) са междинен тип и че на основание на тази форма е била изработена друга, по-устойчива — амфорите с големи размери и силно издуто тяло³ като амфорите от Несебър (обр. 12). Ние смятаме, че амфорите с големи размери и издуто тяло, които се срещат в горните пластове на Херсон, Ески-Кермен и Саркел и се датират в границите на XII—XIII в., отчасти XIV в.,⁴ по форма са по-близки до амфорите от X в. с ниско набито тяло, със съвсем ниско гърло и дъговидни дръжки, издигнати над устието,⁵ отколкото до издължените крушообразни амфори. Това се отнася и за амфорите, открити в църквата Пантократор в Несебър (обр. 12),⁶ които са напълно подобни

¹ J. Вагнер. Цит. съч., 520, fig. 3₂ и 519.

² А. Л. Якобсон. Цит. съч., 339, рис. 10₃₆.

³ Пак там, 340, 341, рис. 11₃₇, 38, 39.

⁴ Пак там, 340.

⁵ Вж. обр. 5.

⁶ Амфорите са открити в скривалището на тавана на църквата Пантократор, която се датира от началото на XIV в. Вж. Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната църква. София, 1931, 98. Сега амфорите се намират в Археологическия музей в гр. Варна, инв. № III—311 и III—312.

на южноруските. И те са с грамадно, сфероконусно тяло (високо 55—57 см), набраздено с леки и тесни бразди, със съвсем ниско устие, което няма пръстен наоколо, и две масивни дъговидни дръжки с почти кръгло сечение, които като че ли излизат от крайния ръб на устието, високо се издигат над него и после изведнъж се спускат към най-широката част на търбуха.

Като преходен тип или по-скоро като връзка между амфорите от X в. и несребърските от XII—XIII в. е една друга амфора, произхождаща пак от Несебър (обр. 13).¹ С по-малките си размери, с общия си силует, със своята нагъната на широки заоблени бразди повърхност тя се приближава до амфорите от X в. Плоските ѝ и широки дръжки, които като че ли излизат от края на ниското и право (без пръстен наоколо) устие, я доближават до амфорите от църквата Пантократор. Тази амфора е съвсем близка

Обр. 13. Амфора от Несебър, XI—XII в.
Fig. 13. Amphore de Nesebar, XIe—XIIe siècle

Обр. 14. Амфоровидна стомна от Търговище, XII в.
Fig. 14. Cruche en forme d'amphore de Targoviste, XIIe siècle

както до една амфора от Кобяковското градище (Северен Кавказ), която по други находки се датира XI в.,² така и до една амфора от Диногоция, която също е от XI—XII в.³ Подобна амфора е намерена и в Ески-Кермен и по монети се датира към XII—XIII в.⁴

Все към средновековните амфори от XII—XIII в. трябва да прибавим и амфоровидната стомна от Търговище (обр. 14), която е била пълна с монети от XII в.⁵ За разлика от амфоровидната стомна от с. Енина, Казанлъшко, тази е от оранжевочервена глина, има овален търбух (висока 28,2 см, диаметър на търбуха 18 см), тясно и високо гърло и две плоски дръжки, които при долепването си до гърлото образуват един втори пръстен под този на устието. Този съд, който е с не големи

¹ Амфората има инв. № 7842 и се пази в музея в Казанлък.

² М. И. Артамонов. Средновековные поселения на нижнем Дону. Ленинград, 1935, 43, рис. 43.

³ J. Вагнер. Цит. съч., 520, fig. 3₃.

⁴ Н. И. Репников. Городище Эски-Кермен. Археологические исследования в РСФСР, 1934 — 1936 г., М.—Л., 1941, 281, XLIV₂.

⁵ Т. Герасимов. Коллективни находки на монети през 1939. ИАИ, XIII, 1932, 344. Монетите са от Мануил I Комнин и Андроник.

размери, явно е бил предназначен за всекидневна домашна употреба, както и останалите амфоровидни стомни. Подобна амфоровидна стомна е намерена в Диногечия.¹

За да завършим с амфорите от X—XII в., ще прибавим и един амфороподобен съд от Димитрово (Перник) (обр. 15).² Той има почти цилиндрична форма, извит навън устен ръб и две плоски дръжки. Цялото тяло е набраздено с едва видими заоблени бразди. Съдът е източен от оранжевочервена глина (дълъг 34,5 см, диаметър на дъното 12 см). Този амфороподобен съд е бил намерен заедно с две

Обр. 15. Амфороподобен съд от Димитрово, XI—XII в.
Fig. 15. Vase amphorique de Dimitrovo, XIe—XIIe siècle

Обр. 16. Амфороподобен съд от София, XVI—XVII в. (разкопки 1953 г.)
Fig. 16. Vase amphorique de Sofia, XVIe—XVIIe siècle, (fouilles de 1953)

кани, павурче, две гърнета от XI—XII в. и железни оръдия на труда в крепостта, която през XI в. е била защищавана от Кракра. Следователно и нашият съд може да се отнесе към XI—XII в.

Изобщо прави впечатление, че през XII—XIII в. амфорите не само че са по-еднообразни по форма, но се срещат и по-рядко. Изглежда, че тези съдове, които са съществували и са били широко употребявани векове наред, през XIV в. са били заменени с други съдове, по-удобни както за транспорт, така и за домашна употреба. Твърде възможно е изчезването на амфорите от нашите земи да е във връзка с нашествието на турците в България, които може би вместо амфори са употребявали мехове.

¹ J. Вагнер. Цит. съч., 523, fig. 41.

² Съдът се пази в Археологическия музей в София (инв. № 3813. 6).

Действително ние и след падането на България под турците срещаме амфороподобни съдове. Например през 1953 г. при разкопките в центъра на София на обект „Министерство на тежката промишленост“ в турския пласт от XVI—XVII в. са били намерени няколко еднакви амфороподобни съда (обр. 16).¹ Те обаче са такава смесица на амфора със стомна и кана, при която единствената връзка с амфората остават само двете дръжки — само те напомнят за нея.

Без да смятаме, че в настоящата статия е обхванат и напълно изчерпан целият материал, като правим известни типовете средновековни амфори, които са съществували у нас, вярваме, че ще се даде възможност за по-нататъшна работа с тях. Освен това издаването на средновековните амфори в България ще попълни и празнината, която съществува във връзка с употребата и разпространението на този вид глинени съдове около Западното Черноморие, а ще допринесе и за датирането на средновековните културни пластове.

¹ Два от тези съдове се пазят в Археологическия музей в София, а останалите в Музея за история на София. Всички са с почти еднакви размери, само един е с по-големи.

AMPHORES DU MOYEN AGE EN BULGARIE

J. ČANGOVA

(Résumé)

Les fouilles effectuées ces dernières années à Preslav, Pliska, Popina, Guigen, Razgrad et à d'autres endroits ont mis au jour un grand nombre de pièces de céramique domestique parmi lesquelles on a découvert quelques amphores du Moyen Age toutes bien datées. Cela a permis de faire des recherches sur les amphores du Moyen Age de Bulgarie et un essai de classification chronologique.

Les amphores du haut Moyen Age sont de deux types — les premières ont une panse allongée et un fond en pointe, les deuxièmes ont un fond arrondi. Ce sont les deux formes principales qui subsistent jusqu'au IXe—Xe siècle et même jusqu'au XIIIe siècle.

Les amphores à fond arrondi ont une panse cylindrique striée et un col cylindrique qui se termine par un anneau rond (fig. 1₁). Une semblable amphore du Ve siècle a été livrée par les fouilles de Sudža. Au VIe siècle les formes de ces amphores s'alourdissent, leurs anses sont plates et les stries qui couvrent les flancs et le fond ceignent le milieu de la panse comme de larges bandes (fig. 1₈, 3). On en a découvert le plus grand nombre dans les contrées septentrionales du littoral de la Mer Noire.

Les exemplaires avec des fonds en pointe furent livrés par des sites qui cessèrent d'exister vers le VIe—VIIe siècle. Leur orifice est aussi en forme de cylindre et s'achève par un rebond qui s'épaissit, les anses sont arquées. Quelques-unes d'entre elles sont munies d'un pied (fig. 1₂, 3); d'autres sont plus allongées et cylindriques (fig. 1₅); il y en a aussi avec un fond en pointe (fig. 1₄). De semblables amphores ont été mises au jour dans la Chersonèse. Elles étaient très répandues au Ve et VIe siècle dans la Bulgarie du nord-est et sur tout le littoral bulgare de la Mer Noire. A ces amphores il faut ajouter les pièces mentionnées à la fig. 1₆ et 1₇, 2. On trouve des spécimens analogues du VIe—VIIe siècle en Istrie et dans le sud de la Russie.

L'exemplaire de la fig. 4₁ qui appartient au groupe de céramique du VIIIe—IXe siècle occupe une place spéciale par sa forme originale, sa panse complètement sphérique et l'orifice étroit et cylindrique.

Les amphores les plus caractéristiques du IXe—Xe siècle sont celles dont le corps est trapu, le fond arrondi et la partie supérieure large (fig. 4₂, 5). Elles sont garnies de stries et quelquefois recouvertes d'angobes blancs. Les unes ont un col bas et des anses massives qui dépassent l'orifice (fig. 5); d'autres ont le col plus allongé et des anses horizontales (fig. 4₂). On en a découvert à Constantinople, dans la Chersonèse, à Sarkel et Dinogetia. Les amphores à fond pointu (fig. 4₃)

et les amphores en forme de poire (fig. 6) subsistent au IXe et Xe siècle, mais à la fin du Xe et au début du XIe siècle leur fond se rétrécit et elles accusent de plus en plus la forme d'une poire. Il y en a quelques-unes dont le col devient plus étroit et les anses plus épaisses et plus massives (fig. 4₆), enfin d'autres gardent des anses plates mais leur orifice affecte la forme d'un entonnoir (fig. 4₄). Une poterie semblable a été mise au jour en Chersonèse. Quelques exemplaires du IXe au XIe siècle portent des estampilles (fig. 7) ou des graffiti (fig. 8₁). On en rencontre quelques-uns à Dinogetia (fig. 8₆) et en Russie (fig. 8₈) — 11. Il y a des amphores qui portent des estampilles byzantines 8 11) (fig. 7₁, 2, 4-6). Cette céramique est importée de Byzance alors que toutes les autres pièces sont de fabrication locale. Les mêmes formes et les mêmes graffiti que l'on retrouve dans des terres différentes sont un témoignage de liens, d'une tradition et d'une civilisation communes sur tout le littoral de la Mer Noire.

Il y avait pendant la période du VIIIe—XIe siècle des cruches qui se rapprochaient des amphores à fond plat (fig. 4₆, 7, 8). On les rencontre au XIIe siècle mais c'est apparemment une survivance (fig. 9). Quelques-unes portent des marques sur les fonds ou sur les flancs (fig. 8₁₂₋₁₅).

Au cours du XIe—XIIe siècle les amphores gardent la forme de poire; leurs anses s'élèvent au-dessus de l'orifice, le col devient plus étroit et s'allonge et se termine parfois d'un anneau large et aplati (fig. 10), chez d'autres l'anneau (fig. 11) manque. Cette poterie est recouverte de légères stries très rapprochées. Une semblable céramique a été trouvée à Constantinople, dans le sud de la Russie et à Dinogetia. Il existait aussi d'autres vases amphoriques à cette époque (fig. 14, 15).

Les amphores du XIIe—XIIIe siècle ont de grandes proportions, la panse à double cône très gonflée, le col et les anses basses mais qui dépassent l'orifice (fig. 12). On en a mis au jour d'analogues dans la Chersonèse, à Eski-Kermen et à Sarkel. Un type intermédiaire entre les amphores du Xe siècle (fig. 5) et celles du XIIe—XIIIe siècle est représenté à la fig. 13. Cette céramique a été déjà découverte dans les ruines du fort Kobiakov, à Sarkel, Eski-Kermen et à Dinogetia. Les amphores du XIIe—XIIIe siècle sont de plus en plus uniformes mais se rencontrent beaucoup plus rarement. Selon toute vraisemblance elles disparaissent après le XIVe siècle, ce qu'on pourrait expliquer par l'invasion ottomane en Bulgarie. Au cours du XVIe—XVIIe siècle on trouve encore des vases amphoriques, mais seules les deux anses rappellent l'amphore (fig. 16).

L'auteur de cet article ne prétend pas avoir épuisé toute la question, mais en faisant connaître certains types d'amphores du Moyen Âge du Ve au XIVe siècle en Bulgarie il espère avoir contribué aux études ultérieures qui permettront de dater les couches archéologiques du Moyen Âge.

РАЗКОПКИ В ПЛИСКА ПРЕЗ 1955 Г.

Стамен Михайлов и Атанас Милчев

С разкопките във Външния град на Плиска през 1955 г. се целеше да се изучат по-добре землянките източно от голямата базилика в обекта, обозначен под № 31 в общия план на плисковското укрепление,¹ както и двата културни пласта, установени при разкопките през 1951 г.

Разкопките бяха проведени под ръководството на Стамен Михайлов и Атанас Милчев от 2 до 27 август 1955 г.²

Обект № 31 — Плиска, който не е означен върху картата, съставена от Шкорпил, стана за пръв път известен през 1946 г., а предмет на археологически разкопки — през 1947 г., когато беше изследван горният пласт и открити керамичните работилници (обр. 1).³ След тригодишно прекъсване на работата разкопките бяха подновени през 1951 г. Тогава бяха открити и землянките.⁴ С цел да се продължи тяхното проучване през следващата година бе направен малък сондаж с размери 4 на 6 м южно от разкопаните през 1947 г. помещения. При този сондаж бе открит стар изкоп, който очевидно беше от землянка. Тогава обаче землянката не можа да бъде разкопана, понеже средствата не позволяваха да се разшири започнатият сектор, за да се включи в него и тя. Въпреки насърчителните резултати, които даде този сондаж, разкопките не бяха продължени на следващата година. Те бяха отново преустановени — тоя път за две години.

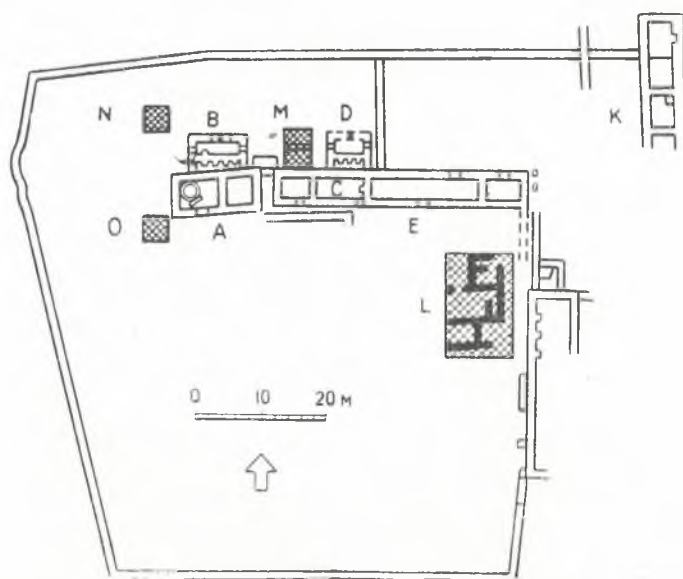
Исходна точка за работа през 1955 г. беше сектор L, започнат през 1952 г. западно от землянка № 1. Разкопаването продължи в западна и южна посока, като проучваният през 1952 г. сектор бе включен в новата мрежа. Разкопана бе площ от около 200 кв. м. Направиха се и следните сондажи: северно от помещение С, сектор М — 32 кв. м, западно от помещение В, сектор N — 16 кв. м, и югоза-

¹ Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. ИАИ, XX, 1955, 50.

² В тези разкопки взеха участие още и следните сътрудници: арх. Дрягомир Джидров, който извърши всички архитектурни заснемания и необходимите за графичната документация чертежи, аспирантът от Софийския държавен университет Любка Ст. Бобчева и студентите от същия университет Елена Бацова, Панайот Дражев, Маргарита Чалъкова и Ана Млъчкова. Тук трябва да се отбележи, че както аспирантът, така и студентите проявиха голямо усърдие в работата.

³ Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г. РП, III, 205 сл. и обр. 32.

⁴ Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, 1955, 139 и сл.

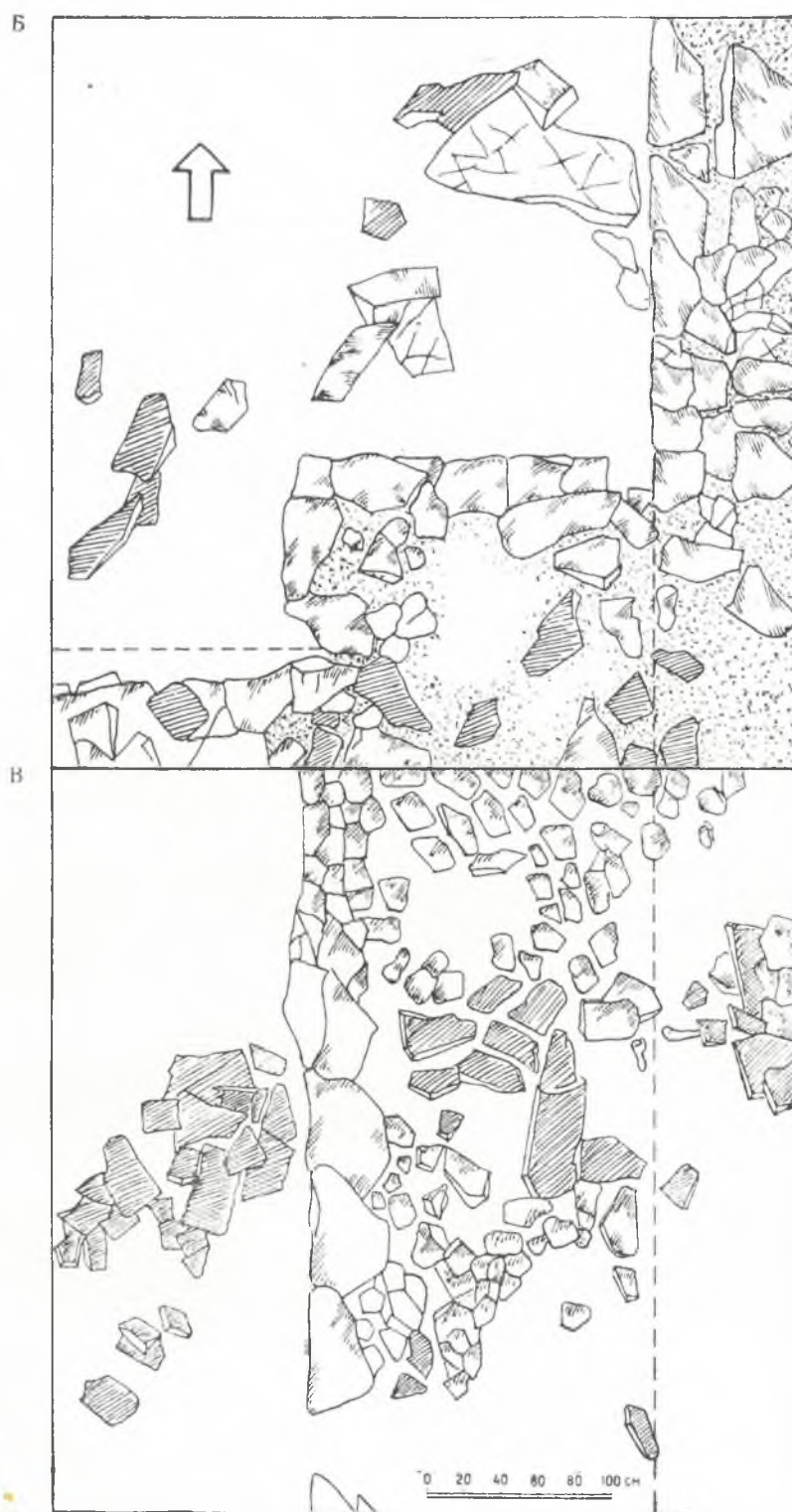

Обр. 1. План на разкритите постройки в обект № 31
Fig. 1. Plan des constructions mises au jour sur le chantier n° 31

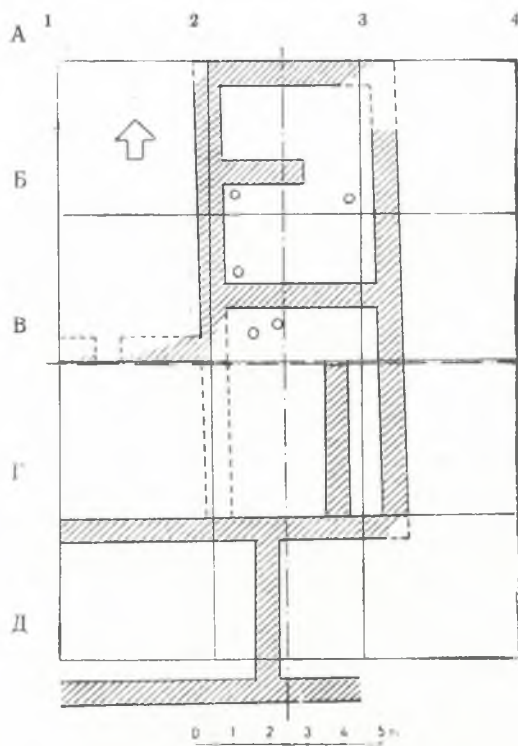
Обр. 2. Настилка от паднали камъни и керемиди в кв. Д2—Е3
Fig. 2. Couche de débris et de briques dans le carré D2—E3

падно от помещения А, сектор О — 20 кв. м, или общо през 1955 г. тук бе разкопана една площ от около 300 кв. м (обр. 1). Секторите М и N, където пластове бяха разбъркани, не дадоха съществени резултати. На тях няма да се спираме. Ще опишем и подробно ще разгледаме откритите помещения, земянки и материали в секторите L и O.

Обр. 3. Настилка от керемиди и камъни

Fig. 3. Couche de briques et de pierres

Обр. 4. План на постройките, разкопани през 1955 г.

Fig. 4. Plan des constructions déblayées en 1955

Първият от тях е главният сектор на разкопките през 1955 г. Площта, предвидена за разкопаване, бе разделена на 14 квадрата със страна 4 м. Само един от квадратите остана неразкопан. При разкопаването хоризонтът имаше лек наклон към юг. След като бе вдигнат хумусният пласт, който имаше сивочерен цвят, на дълбочина от 0,25 до 0,30 м в някои от квадратите се показаха основи на зидове, а край тях — нападали камъни и керемиди (обр. 2) от съборени сгради. Освен тези намиращи се в безпорядък материали се срещаха и такива, които бяха на първоначалното си място. Те са части от подови настилки (обр. 3). Откритите тук основи от сгради представляват част от сложен архитектурен комплекс. Зидовете са градени от дребни камъни, много ронливи, от местен произход, споени с кал. Запазени са на височина до 0,80 м. По начина на градежа, а също и по материала те са свършени еднакви с градежите, открити на същия този обект № 31 през

Обр. 5. Сектор I, гледан от север. На преден план част от землянка 4

Fig. 5. Secteur I, vu du nord. Au premier plan une partie de la cabane 4

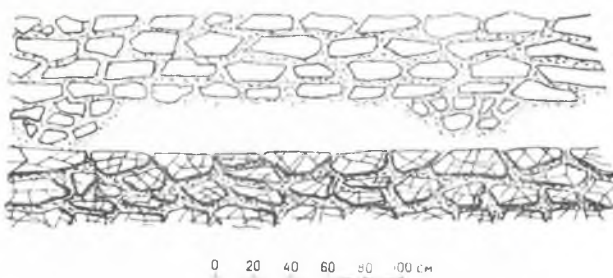
1947 г. За съжаление разкритият досега материал и установените планове са недостатъчни, за да се каже какво е било предназначението на архитектурния комплекс.

Новооткритите четири помещения образуват сграда с форма на буквата Г (обр. 4—5). Северното крило от този комплекс има две еднакви помещения с размери: дължина 5,30 м, ширина 3,90 м. Две помещения има и южното крило — едното почти квадратно със страна 3,70 м, а другото още неразкрито напълно, с правоъгълна форма. Във вътрешния ъгъл, образуван от съединяването на двете крила, са запазени останки от каменна настилка. Подобни останки във вътрешността на помещенията не се откриха, ако не се смята настилка от чупени керемиди в южното крило, която обаче не се свързва с първоначалната сграда, както не се свързва с нея и допълнителният зид непосредствено западно от тая настилка.

Камъните, които са очуквани само откъм лицевата страна, са поставени в градежа на хоризонтални редове (обр. 6). В някои зидове се забелязва следната интересна подробност: основите на места се спускат по-дълбоко в земята, като се образуват връзвания подобно на фусове. В действителност връзванията нямат нищо общо със строителната техника. Те свидетелствуват по-скоро за наличието на стари ями, върху които е попаднал зидът. При прокопаване на канавката за основите на ямите, чийто пълнеж се е състоял от по-рохкава пръст, са били изчистени от своето съдържание и запълнени с камъни. По този начин е била създадена здрава основа на зидовете и там, където почвата под тях е била по-мека (обр. 7—8). Подобно спускане на зида се наблюдава и в едното от помещенията на северното крило, но тук то се дължи не на яма, а на съществуващ зид с по-дълбоки основи (обр. 9). Някои от зидовете минават и върху други по-стари съоръжения. Така под зида, който се намира в западната част на квадрат В₃—Г₄, се

Обр. 6. Основи на зид, западно от землянка 4
Fig. 6. Fondements de mur, à l'ouest de la cabane 4

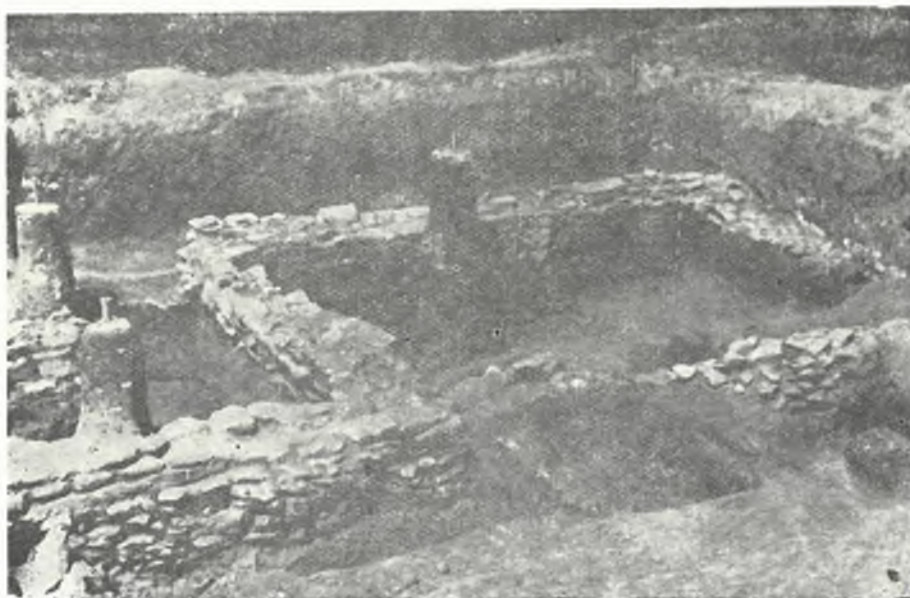

Обр. 7. Основи на зид, кв. Г₁—Д₂
Fig. 7. Fondements de mur, carré Г₁—Д₂

Обр. 8. Сектор I, южно от землянка 4

Fig. 8. Secteur 1, au sud de la cabane 4

Обр. 9. Землянка 4, гледана от изток

Fig. 9. La cabane 4, vue de l'est

откри огнище, прерязано от зида (обр. 10). Огнището има елипсовидна форма и е изградено от ребром поставени камъни. Отворът му е откъм запад, т. е. откъм зида, обстоятелство, което не позволява да се допусне, че е долепено до зида. Вътрешността на огнището има следните размери: дължина (по оста, която минава през отвора) — 0,50 м, ширина — 0,30 м, а заедно с камъните — съответно 0,70

Обр. 10. Огнище в сектор I
Fig. 10. Foyer dans le secteur I

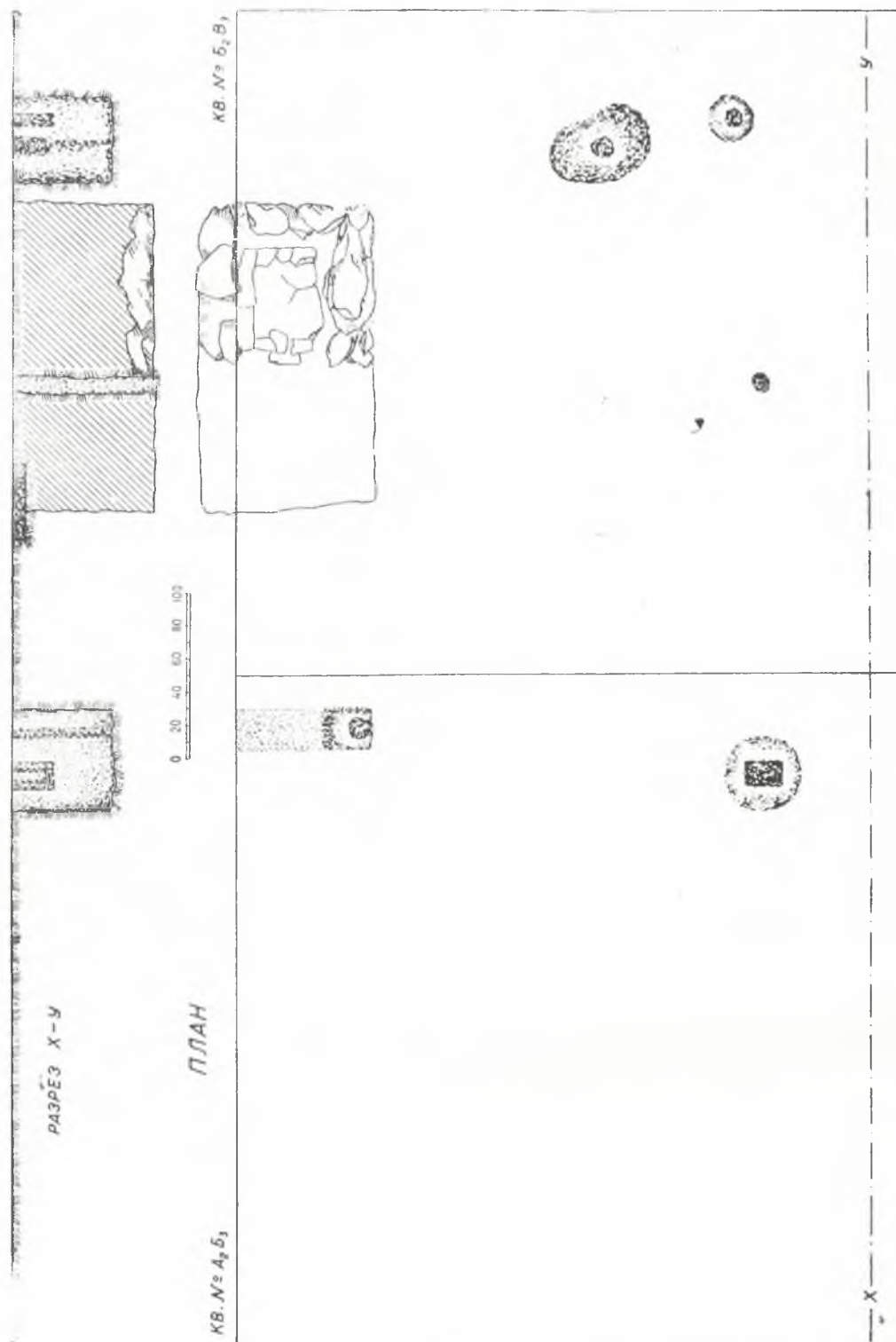
и 0,75 м. В огнището, а също и на значителна дълбочина под зида се откриха множество горели материали и главно пепел. Приблизително на същата дълбочина — около 1 м от съвременната повърхност — бе открито друго огнище с удължена правоъгълна форма (обр. 11). Дължината му отвътре е 1,48 м, а ширината в южната половина — 0,46 м и в северната — 0,77 м. Подът няма специална замазка. В огнището се намери много пепел. Двете огнища заедно с ямите под основите на зидовете показват, че сградите с каменни основи са били построени върху останки от по-старо селище или във всеки случай върху площ, която така или иначе е била обитавана.

Обр. 11. Пещ от междинния пласт, югозападно от
землянка 4

Fig. 11. Four de la couche intermédiaire, au sud-ouest de la cabane 4

Землянка № 4. В квадратите A_2-B_3 и B_2-B_3 на дълбочина 2,16 м от повърхността се появи смесена тъмнокафява и жълта пръст. Този различен по цвят пласт очертаваше приблизително с квадратна форма петно, което изпълваше почти целия квадрат B_2-B_3 и една малка част от квадрат A_2 и B_3 . С разкопаването на този пласт на дълбочина 2,51 м се показва равна повърхност от здрава, добре трамбувана жълта пръст. Това беше подът на землянка

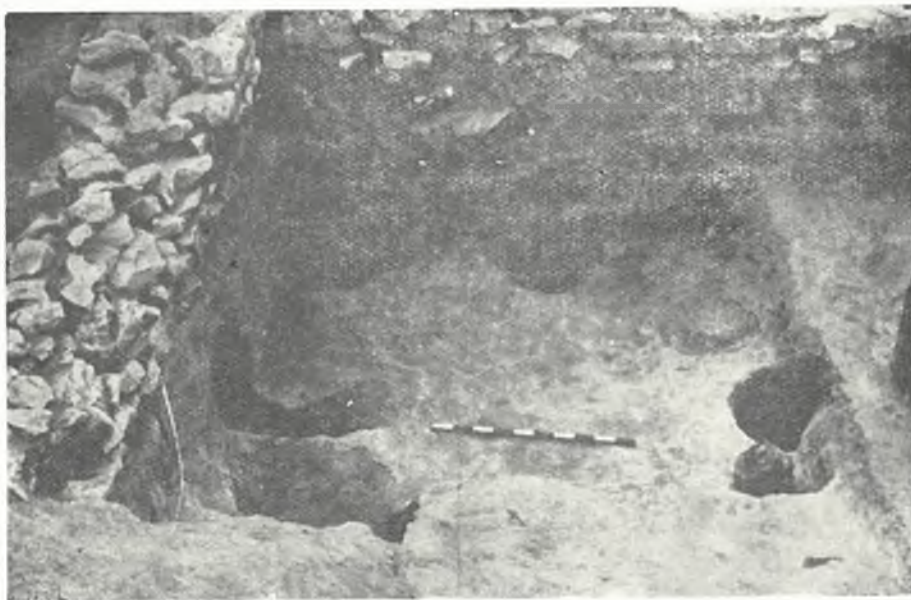

Обр. 12. План на земянка 4

Fig. 12. Le plan de la cabane 4

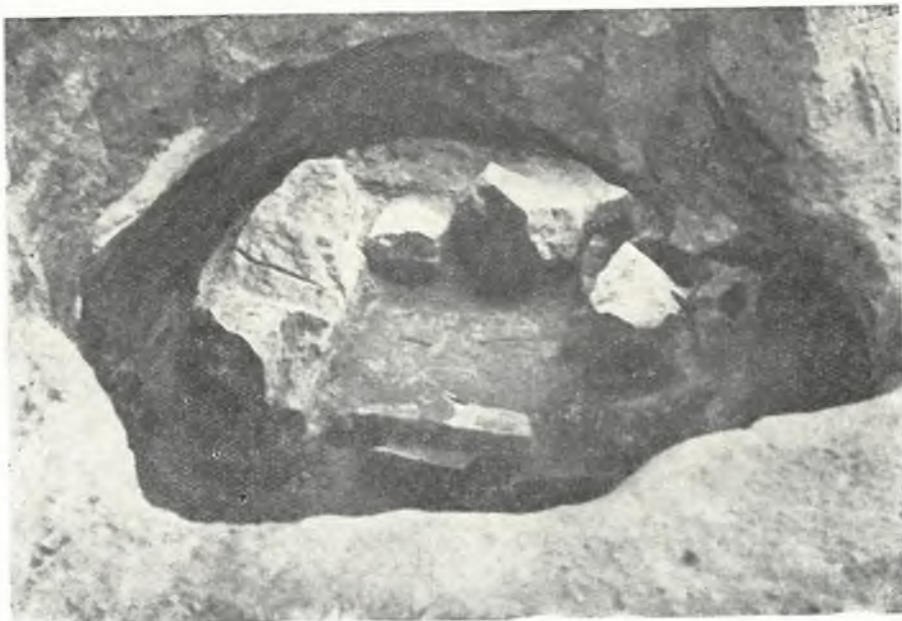
№ 4, същата, на която североизточният ъгъл бе открит още през 1952 г. Новата земянка, както и останалите, има почти квадратна форма със страни: северна — 3 м, южна — 4,50, източна — 4,40 м, западна — 3,40 м (обр. 12). Земянката е ориентирана по четирите страни на света. Стените ѝ са запазени на височина до 0,35 м. Те са изсечени отвесно и доста правилно. По тях не са запазени никакви следи от дъсчена или някаква друга облицовка. Сравнително малката дълбочина, измерена от първоначалния хоризонт на терена, показва, че жилището е било само отчасти изградено в земята. Покривът и част от горната конструкция на жилището са били над земята и са се виждали отвън. Така че жилището се отнася по-скоро към типа на полуземянките. В северозападния и югозападния ъгъл в здравата пръст се намериха гнезда от главните носещи греди, които са поддържали покрива. Между всеки две ъглови греди е имало и по няколко междинни, които са били разположени по дължината на всяка страна. От тези междинни греди се откри по едно гнездо съответно в северната, южната и западната страна. Над източната стена минава един от зидовете на сградата от горния пласт, поради което в тази част на земянката не се намериха гнезда от греди. Гнездата са издълбани в здравата жълта пръст, която служи и за под на жилището. В горната си част те са доста широки (от 0,25 до 0,40 м), а в долната постепенно се стесняват, като стигат до 0,16 м средна ширина. Дълбочината им е различна — от 0,30 до 0,75 м от пода на земянката. От формата на гнездата се вижда, че едни от гредите са били обли, а други правоъгълно одялани. Някои от тях в долния си край са били леко подострени. Гредата от югозападния ъгъл на земянката бе оставила следи и в културния пласт над пода. Този факт показва, че в началния процес на затрупването някои от дървените подпори са стояли по местата си.

Още преди да се стигне до пода на земянката на около 0,40 м над него в югоизточния ъгъл на очерталото се на тая дълбочина петно от смесена пръст се появиха множество дребни камъни, събрани на едно място. Когато се откри подът, върху светлия му фон от чисто жълта пръст се появи ново петно със същия смесен състав на пръстта като на пълнежа на земянката, но със значително по-малки размери. Това петно се намираше непосредствено северно от натрупаните в югоизточния ъгъл на земянката камъни и очевидно стоеше в някаква връзка с тях. С разкопаването му се уясни, че покрай южната половина на източната стена на земянката е изкопана в здравата пръст правоъгълна яма, в южната част на която е изградена каменна пеш. От тази пеш произхождат и откритите на това място голям брой дребни камъни. Точно над пешта минават два от зидовете на сградата от горния пласт (обр. 13). Разкопаването на пешта стана, след като се пробия тунел под един от зидовете. Изкопът, в който е изградена пешта, има следните размери: дължина — 1,85 м, ширина — 1,05 м и дълбочина 0,85 м. Пешта заема по-малко от половината на този изкоп. Пред вратата ѝ, която гледа на север, се образува обширна площадка с размери: дължина — средно 1 м и ширина, равна на ширината на изкопа — 1,05 м. Пешта се намира точно в югоизточния ъгъл на земянката (обр. 12). Тя има правоъгълна форма с вътрешни размери: дължина (по оста, която минава през отвора) — 0,65 м и ширина — 0,47 м. Дебелината на зидовете е между 0,25 и 0,28 м. Градежът е от ломени камъни без спойка. Камъните, от които е изградена пешта, се отличават от тези, употребени в сградите от горния пласт — те са по-здрави и по-издръжливи на огън. Изглежда, че пешта е била покрита отгоре с груб каменен свод. Само така може да се обясни обстоятелството, че вътрешността ѝ беше пълна с обгорели камъни, каквито почти

Обр. 13. Землянка 4, гледана от север

Fig. 13. La cabane 4, vue du nord

Обр. 14. Пещ от землянка 4

Fig. 14. Le four de la cabane 4

не се намериха наоколо. Тази пещ е служила за отопление на землянката, което се е постигало чрез излъчване на топлина от нагорещените камъни. На пода на пещта, който е без замазка, е поставен къс от тухла с размери: запазена дължина — 0,26 м, ширина — 0,38 м и дебелина — 0,05 м (обр. 14). В пещта, а също и пред отвора имаше дебел слой пепел и въглени. Вътрешността бе изпълнена,

както посочихме вече, с обгорели дребни камъни. Между тях се намериха и няколко къса тухли от добре изпечена жълта глина. Такива тухли не се срещат в горния пласт. По техника на изработване и изпичането те са същите като тухлите, върху които има печати *dules* и *dionisis*.

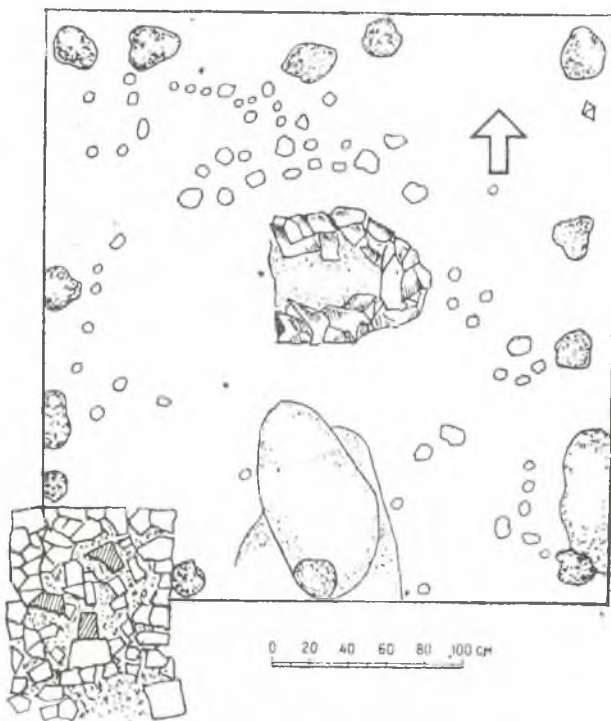
Прави впечатление, че никъде, както и в другите землянки, открити по-рано на обект № 31 — Плиска, не можаха да се намерят стъпала от входа за землянката.

Освен керамиката, която по подробно ще бъде разгледана по-долу, в землянка № 4 се откриха още и следните предмети: едно костено шило, къс от желязна сгур, железен предмет с неизвестно предназначение, кости от домашни животни и др.

Землянка № 5. Втората землянка, разкопана през 1955 г., която означаваме с № 5, отстои на около 45 м северозападно от № 4. Над нея в горния пласт се откриха части от каменна настилка, отнасяща се към сградите с каменни основи. Землянката има форма почти на квадрат със страна 3 м. Подът ѝ се намира на дълбочина 2,45 м от повърхността. По общото си устройство тя не се отличава много от землянка № 4 (обр. 15). Тук сравнително по-добре са запазени гнездата от подпорните ѝ греди. Освен ъгловите гнезда към всяка страна има още по три междинни дупки от греди. Те не са събрани по средата, както е например при землянка № 2, а са разпределени по дължината на цялата страна. По пода се виждат и множество гнезда от тънки колове (обр. 16).

Близко до южната страна бе разчистена голяма яма с елипсовидна форма с размери: 1 м максимален диаметър и 0,50 м минимален диаметър. От факта, че тая яма е засегнала и разрушила почти напълно едно от гнездата за подпорни греди, а също и от обстоятелството, че в нея се намериха голям брой керамични материали, характерни за горния културен пласт, може да се заключи, че тя не се отнася към землянката и че има по-късен произход от нея. Над югозападния ъгъл на около 0,40 м от пода на землянката се издига масивна зидария от дребни камъни и тухли, споени с бял хоросан (обр. 15—16). Зидарията, която има посока север—юг, е с размери: дължина на разкопаната част — 2,30 м и височина — 0,30 м. Този градеж също се отнася към по-горните пластове, към сградите с каменни основи.

Почти в средата на землянката се разкри сравнително добре запазена каменна пещ с отвор към запад. При откриването на горната ѝ част на дълбочина 1,65 м

Обр. 15. План на землянка 5

Fig. 15. Le plan de la cabane 5

Обр. 16. Землянка 5, гледана от юг
Fig. 16. La cabane 5, vue du sud

Обр. 17. Пещ от междинния пласт на землянка 5
Fig. 17. Four de la couche intermédiaire de la cabane 5

от съвременната повърхност пещта напълно приличаше на куп безразборно натрупани камъни. Устройството ѝ е като това на останалите пещи, известни от досега разкопаните землянки в Плиска. Почти еднакви са и размерите ѝ: дължина—1,30 м, ширина—0,80 м и на вътрешността съответно — 0,43 на 0,32 м. Запазената височина е 0,40 м. В основата на пещта са поставени три по-едри необработени камъка, които са разположени във формата на буквата П (обр. 15—17). Страничните камъни са леко наклонени един срещу друг, т. е. към вътрешността на пещта. Това наклоняване изглежда, че не е случайно. По всяка вероятност то е продиктувано от необходимостта да се улесни по този начин засводяването, което се е осъществявало чрез надвисване на зидовете. Тъкмо поради този начин на градеж всички камъни от пещта се намериха вътре, а не вън от нея. По същия начин са били изградени и пещите на останалите землянки, с изключение на тази от № 3, която е била измазана отвътре. Въпреки близостта ѝ с останалите пещи пещта от землянка

№ 5 не принадлежи към землянката, в която се откри. Фактът, че тя е в средата на землянката, би могъл да се обясни като нова разновидност на вътрешното устройство на този тип жилища и с това да се приеме, че пещта се отнася към землянката. Но на такова предположение решително противоречи фактът, че пещта е построена върху културния пласт, с който беше запълнена землянката на 0,40 м над нейния под. Противоречи и обстоятелството, което се установи със сигурност, че пещта на землянка № 5 се е намирала в североизточния

ъгъл на землянката. В този ъгъл се намериха много дребни горели камъни, пепел и керамични късове със сивочерна лъскава повърхност. От посочените дотук наблюдения, направени при разкопките, е ясно, че пещта от насипа в землянка № 5 е била изградена, след като землянката отчасти или изцяло е била засипана. Дали се касае за пещ от втора землянка, което изглежда доста вероятно, или до изкуствено повдигане на пода на първата землянка, не може да се каже с положителност. Във всеки случай второто предположение е малко вероятно, защото в противен случай изкуственият пълнеж за повдигане на пода по необходимост трябваше да се отличава от състава на културния пласт, с който е запълнена землянката. А такова различие в пластове не съществува. Засега като най-вероятно може да се приеме, че откритата в насипа на землянка № 5 пещ се отнася към друг, по-късен строителен период. Като се вземе под внимание фактът, че освен тая пещ под сградите с каменни основи и над землянка № 5, както и при другите землянки се откриха съоръжения и главно каменни пещи и огнища, които не се отнасят нито към времето на землянките, нито към периода на сградите с каменни основи, може да се говори за съществуването на това място на междинен културен пласт.

Землянките от Плиска имат най-близки паралели със землянките, открити напоследък на територията на римската станция Диногетия (Гарван), а също така и в Морещи в областта Търгу Муреш в Румъния.¹ Според издателите на материалите в Гарван съществуват два основни пласта — един, който съдържа останки от живот от II—VI в., и втори с материали от X—XII в., т. е. от времето на Йоан Цимисхи (969—976) и Комнените (1081—1185)². Вторият пласт се подразделя на четири периода, датирани с монети. Някои от другите материали и главно амфорите с издължени нагоре дръжки,³ мънистата,⁴ а също и един бронзов катинар⁵ показват обаче, че землянките, към които се отнасят посочените предмети, могат да се датират и значително по-рано от доюстинианово време (VI в.). Възможно е някои от землянките да са именно от тази по-ранна епоха. Землянките са твърде стара форма на жилище и се развиват в зависимост от природните и историческите условия. Те са доста разпространени като тип жилища в Югоизточна Европа, особено през първото хилядолетие от н. е. между различните тук племена и народи. Те получават широко разпространение и всред славянските племена. Разкритите досега на територията на Съветския съюз землянки в градищата при с. Манастирце, Боршево,⁶ Райковец,⁷ по р. Горна Ворскла,⁸ Киев⁹ и много други ни дават доста типове в развитие от VIII в. до началото на XIII в. От плановите на землянките, отнасящи се към VIII в. до монголското нашествие в

¹ Материалите от Гарван (Dinogetia) са обнародвани от авторски колектив начело с Gh. Stefan в *Studii și cercetări de istorie veche*, I, 1951, 19—49; т. III, 1952, 349—416 и т. IV, 1953, 240—261, а тези от Морещи в същото списание: т. IV, 1953, 275—306 от авторски колектив начело с K. Horedt.

² *Studii și cercetări*, т. IV, 243 и сл.

³ *Studii și cercetări*, т. III, 376, обр. 22, 11. т. IV, 255, обр. 17.

⁴ Цит. съч., т. I, 22, обр. 4.

⁵ Там там, 29, обр. 14.

⁶ Н. Н. Воронин. Жилище. История культуры древней Руси, I М.—Л., 1948, 204.

⁷ В. К. Гончаров. Райковецкое городище. Киев, 1950, 28—57.

⁸ П. Н. Третьяков, Стародавні славянські городища у верхній течії Ворскли. Археологія, I, Київ, 1947, 130, обр. 2.

⁹ М. К. Каргер. Археологические исследования древнего Киева. Отчет и материалы (1938—47), Киев, 1951, 68, обр. 1, 7, 125.

древна Русия, става съвсем ясно, че по форма и размери те не се различават от землянките от по-ранните периоди: това са обикновено все правоъгълни, почти квадратни едностайни помещения с твърде малки размери — обикновено от 3 до 5 м. Поради това трудно е въз основа само на паралели от типологическо естество да се датират землянките в Плиска, толкова повече че материалите от тези жилища са съвсем бедни и нетипични. Освен землянките в Гарван, повече от които може да се приеме, че действително се отнасят към X—XII в., в Румъния са разкопани и други землянки, в които са открити археологически материали, датиращи от IV—VI в. Такива са например землянките, разкопани през 1952 г. в Мореши.¹ Забележителното в случая е, че тъкмо в тези ранни землянки е намерена керамика със сивочерен цвят и с диагонално пресичащи се лъскави ивици² — керамика, която се датира от румънските археолози не съвсем точно откъм IV—V в.³ Наред с нея са открити и други материали, между които и глинени съдове от късноримската епоха.⁴ Към материалите от V—VI в., произхождащи от землянките в Мореши, са и три лъчевидни фибули.⁵ Сивочерната керамика с лъскава украса от Мореши намира известни близки успоредици и с керамиката, открита в землянките на Плиска, които на свой ред и по форма, и по разположение на гредите, и по големина, и дори по дълбочината на вкопаването в земята схождат напълно на землянките от Мореши.⁶ Но докато за формата на съдовете, украсени с лъскави ивици, землянките от Плиска ни дават непълна представа, тъй като материалът, намерен в тях, е много натрошен, находките от могила № XXXIII,⁷ както и тези от некропола при Нови пазар,⁸ позволяват да си съставим съвсем точна представа както за формата на керамиката, така и за характера на нейната украса. Три са характерните особености на тая керамика: 1) сферовидна форма на съдовете или с тенденция за развитие в ширина; 2) украса по стените от плитки лъскави линии и в по-редки случаи от вдълбани мотиви, правени с шаблон, и 3) някои от съдовете имат тръба-чучур (трилистно устие), през който може да се пие или излива водата от съда.

В много от землянките в Гарван и в Мореши са открити каменни пещи, които по форма, размери и начин на изграждане почти не се отличават от пещите, открити в землянките на Плиска.⁹ Тези пещи румънските учени приписват на славяните и ги датират от XI—XII в.¹⁰ Същото устройство, но с глинобитни пещи имат и землянките от поселения, разположени на левия бряг на р. Днепър.¹¹ Те се датират след X в., но се предполага, че отразяват по-старите домостроителни тра-

¹ Studii și cercetări, t. IV, 275 сл., 280, обр. 2.

² Studii și cercetări, t. IV, 281, обр. 3.

³ Пак там, 287.

⁴ Пак там, 283, обр. 5.

⁵ Пак там, 282, обр. 4, 1—2, 4.

⁶ Вж. датите за тези землянки в Studii și cercetări, t. IV, 277 сл., а за формата на землянката и разположението на гредите, пак там, 280, обр. 2. За землянките от Плиска вж. ИАИ, т. XX, 139 сл.

⁷ Срв. Ст. Станчев. Керамика от голямата могила в Плиска. РП. III, 231, обр. 2.

⁸ Ст. Михайлов. Един старинен некропол при Нови пазар. ИАИ, XX, 1955, 314 сл.; вж. пак там, приложение от Ст. Станчев, обр. 1—7; Ст. Р. Станчев. Новый памятник ранней болгарской культуры. СА, XXVII, М., 1957, 106—132.

⁹ Studii și cercetări, t. IV, 245, обр. 7; 247, обр. 10 (Гарван); 287, обр. 10, Мореши.

¹⁰ Пак там, 287.

¹¹ И. И. Ляпушкин. Раннеславянские поселения Днепровского Левобережья. СА, XVI, 1952, 22 сл., обр. 11—14.

диции на VIII—X в.¹ В тези поселения се среща главно раннославянска керамика (VIII—X в.) от ромено-боршевския тип. Керамиката с лъскава украса, която, без да е преобладаваща количествено, е типична за землянките в Плиска, но не се среща между раннославянския керамичен материал от Поднепровието. Мимоходом трябва да се отбележи, че у нас подобна керамика е открита и в околностите на с. Попина, Силистренско.² Заедно с примитивната славянска керамика от ромено-боршевския тип в околностите на с. Попина в двете селища в местността Дренчето и Джеджовите лозя³ се среща и керамиката с лъскав мрежест орнамент. Подобно съчетание на груба керамика от славянски тип със сивочерна керамика с лъскава линейна украса се среща и в някои селища и некрополи от епохата на „поля погребений“ (II—V в.).⁴ Керамика с подобна украса е открита и между най-стария керамичен материал от Стара Ладога, където украсените с лъскави линии съдове са значително по-ранни от останалия материал. Приема се, че тези съдове с лъскава украса не са местно производство, а пренесени от другаде.⁵ Откритият съд в Ладога има биконична форма⁶ и е направен от доброкачествена глина. Изработен е много грижливо. Биконичният съд от Ладога, както и сферовидната форма и трилистното устие на съдовете от голямата могила в Плиска и от некропола в Нови пазар сближават този вид керамика с някои от късноантичните образци. Тази прилика показва, че керамиката с лъскава линейна украса се оформя като самостоятелен тип, характерен за керамичното производство на широк кръг от племена.

Средновековната славянска керамика с вълнисто-линейния орнамент се среща твърде често, особено в североизточните области на България, заедно със сивочерната керамика с лъскава повърхност и с мрежест орнамент. В поселения и некрополи такива съчетания на тези два типа керамика не срещаме никъде у източните и западните славяни. Сивочерната керамика с лъскава повърхност е характерна за салтово-маяцката култура.⁷ Що се отнася до възникването на лъскавата украса, тя може да се проследи върху много по-ранни съдове. У нас тя се среща върху тънкостенната сива тракийска керамика, датираща от втория период на латенската епоха, а също и в много по-ранни епохи. Но ако формата и украсата на въпросните съдове говорят за съществуването на известна традиция, която най-често се предава на следващите поколения по линията на етническата приемственост, техниката на обработката, която в значителна степен е по-неустойчива, се обуславя както от достигнатия уровень на производителните сили, така и от редица по-конкретни условия, като например качеството на глината, опитността на майсторите и други субективни фактори, които оказват не малко влияние върху производството в една и съща област. Интересно е, че в землянките на тези селища наред с глинобитните пещи се срещат каменни пещи,⁸ близки по форма и градеж

¹ И. И. Ляпушкин. Раннеславянские поселения Днепровского Левобережья. СА, XVI, 1952, 24.

² М. И. Артамонов. К вопросу об археологических памятниках славян и праболгар (Славяно-българско селище край село Попина, Силистренско). София, 1956, 9.

³ Пак там, стр. 6; Ж. Виждарова. Раннеславянская керамика из села Попина. КСИИМК, 63, М., 1956, 142—149.

⁴ Ю. В. Кухаренко. Поселение и могильник полей погребений в с. Привольном. СА, XXII, 1955, 127 и 129.

⁵ Я. В. Станкевич. Керамика нижнего горизонта Старой Ладого. СА, XIV, 1950, 194—195.

⁶ Пак там, 194, обр. 3, 3.

⁷ Н. Я. Мерперт. О генезисе салтовской культуры. КСИИМК, вып. XXXVI, М., 1951, 14; Ст. Р. Станчев. Новый памятник ранней болгарской культуры. СА, XXVII, М., 1957, 124.

⁸ Ю. В. Кухаренко. Поселение и могильник полей погребений в с. Привольном. СА, XXII, 1955, 128, обр. 1, 1—2.

до каменните пещи от Плиска и Морещи. Пред една такава пещ, обнародвана от Ю. В. Кухаренко, се намира яма, запълнена с кости от риба и дребни камъни.¹ С такива камъни бе запълнена и ямата, в която е изградена пещта на землянка № 4 в Плиска.

1. Керамика. При разкопките на обект № 31 — Плиска през 1955 г., както и в предидущите години бяха открити голям брой керамични материали. Те се разпределят в две основни групи: а) строителни материали — керемиди и тухли; б) битови материали — глинени съдове. Броят на керемидите е много голям. Обикновено те се намират във вътрешността на помещенията и явно личи, че са съборени от покрива. От положението им при разкриването се вижда, че сградите са били разрушени внезапно, като покривът се е срутил и е паднал във вътрешността на помещенията. Срещат се и горели материали. Но следи от големи пожари няма. Най-голям е броят на извитите керемиди (*imbrices*). По форма и размери керемидите се разпределят в няколко групи, установени и описани още при по-раншните разкопки.² Броят на плоските керемиди (*tegulae*) е сравнително малък. Тухли между строителния материал почти не се срещат.

Материалът от глинени съдове е многоброен, но твърде фрагментиран. Не бе намерен нито един цял съд. От откритите фрагменти от глинени съдове се установява, че всички съдове са били правени на грънчарско колело. Само в редки случаи някои от фрагментите показват груба изработка и свидетелствуват ако не за цялостно изработване на ръка, най-малкото за работа с доста примитивно грънчарско колело. Керамичният материал от разкопките през 1955 г. потвърждава направените при предишните разкопки стратиграфски наблюдения.³ Различаваме няколко типа керамика, произхождаща от два различни културни пласта. В горния културен пласт, достигащ на дълбочина до 1,30 м, се срещат основи на разни жилища и стопански сгради, керамика, битови предмети и други, а в долния на дълбочина от 1,30 до 2,51 м се откриват землянки, керамика, костени шила, железни предмети и др.

Керамиката от горния пласт се различава от фрагментите, които произхождат от долния пласт. Обаче не навсякъде е възможно да се очертаят и рязко разграничат двата културни пласта, както можа да стане например това при землянка № 1, където пластовете бяха отделени един от друг от стерилен чакълест пласт, дебел около 0,30 м.⁴ Подобен пласт, но от тъмна глина се намери и в квадрат В₃-Г₄. Често на границата между двата основни културни пласта керамиката е смесена, което се дължи на нарушаване на пластовете в по-късно време.

Битова керамика в горния пласт. На максимална дълбочина до 1,30 м се срещат керамични фрагменти, които могат да бъдат разпределени в две групи. Към първата група се отнасят късове от неглазирани съдове с украса от врязани прави и лъкатушни успоредни линии, а към втората — всички глазирани фрагменти. Освен с врязаната си линейна украса първата група се характеризира още и със своята форма — обикновени гърнета без дръжка и с къса шийка и извито навън устие. Едни от фрагментите от тази група имат силно надебелен ръб на венчето с

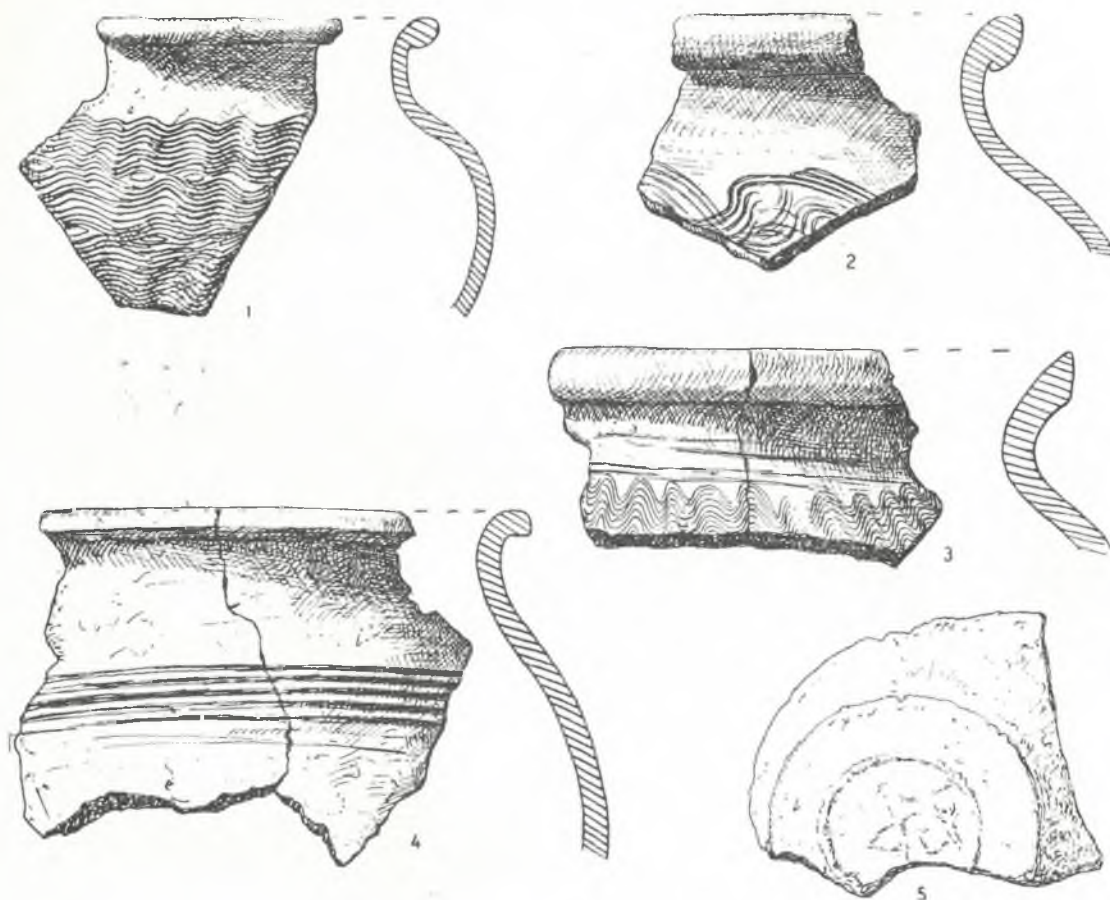
¹ Ю. В. Кухаренко. Поселение и могилник полей погребений в с. Привольном. СА, XXII, 1955, 127.

² С. т. Михайлов. Археологически материали от разкопките в Плиска (1948—1951). ИАИ, XX, 121—124, обр. 59—60.

³ Пак там, 137—139.

⁴ Пак там, 139—140, обр. 82—83.

елипсоидно сечение (обр. 18, 1—2; 19, 2, 6), а други са без надебеляване (обр. 18, 3—4; 19, 1, 3—6.). При последните ръбът се равнява на дебелината на стените на съда. Материалът е толкова начупен, че не е възможно да се възстанови изцяло формата на съдовете. Все пак може с положителност да се каже, че освен гърнета към тази група се отнасят и други съдове, като амфори, стомни и др. Дебелината на стените е различна — от 4 до 8 мм. Изпичането, общо взето, е добро. В някои случаи обаче е неравномерно. Глината, която обикновено има керемиденочервен

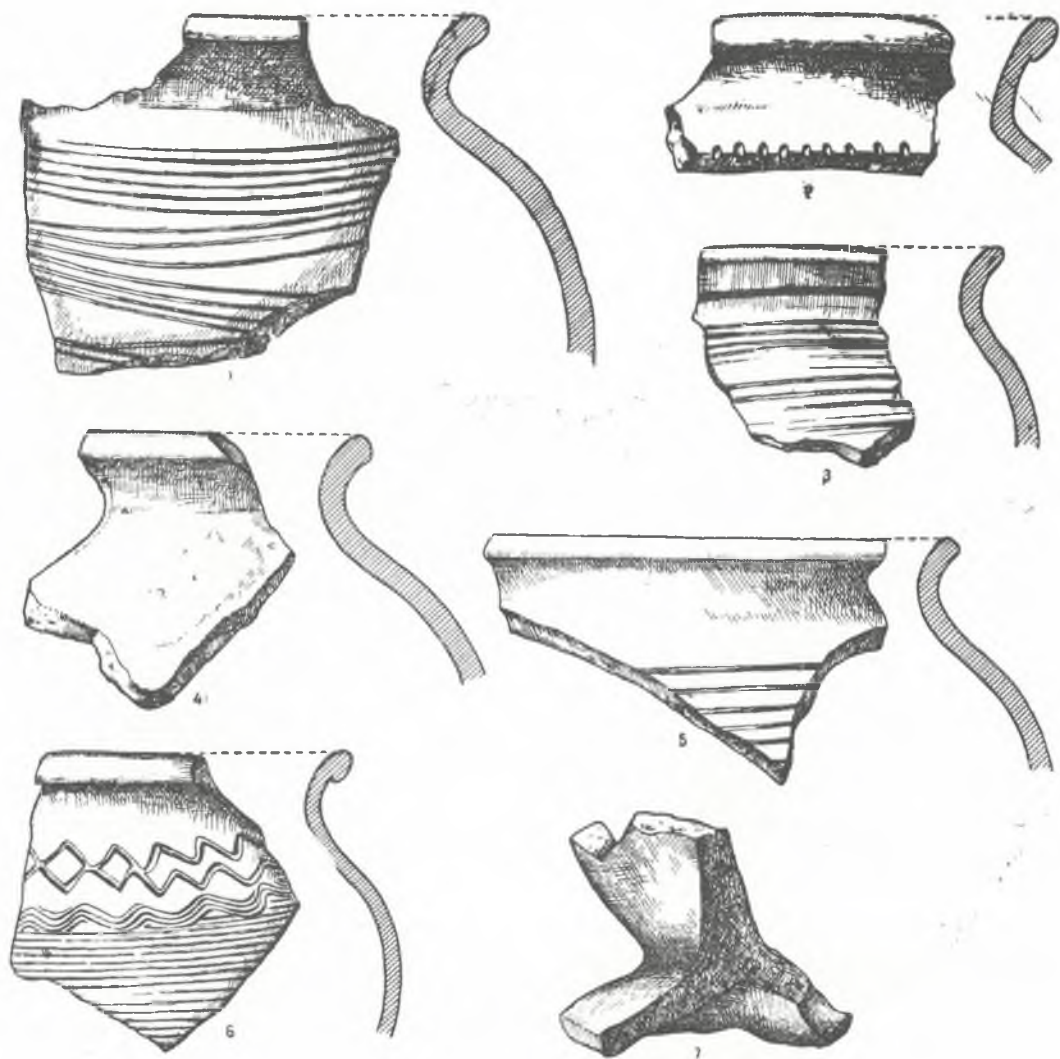

Обр 18. Фрагменти от глинени съдове от горния културен пласт
Fig. 18. Fragments de poterie en argile de la couche culturelle supérieure

цвят, е без примес от пясъчни зърна. Срещат се и фрагменти с тъмнокафяв цвят. Украсата на съдовете от първата група е правена на ръка с единично острие и в по-редки случаи с шаблон. При поставянето на украсата и особено при тегленето на хоризонталните успоредни линии е било използвано гърнчарското колело. Липсата на острога в повечето от лъкатушните бразди показва, че браздите са изчертавани, когато съдът не се е намирал във въртеливо движение, т. е. без помощта на гърнчарското колело.

Отделните лъкатушни линии или пасма винаги се срещат в съчетание с прави успоредни бразди. Последните обаче се употребяват и самостоятелно, като покриват големи плоскости от съда (обикновено най-изпъкналата му част), а понякога и

цялата му повърхност. Правите успоредни пасма са образувани обикновено от четири вдълбани линии, получени, както изглежда, с помощта на четиризъба дървена чертежка. Понякога линиите са много широки и много плитки (обр. 18,4; 19, 1). По всяка вероятност те са правени с пръсти. Вълнообразните бразди обикновено образуват отделни пояси и най-често се намират над правите хоризонтални набраз-

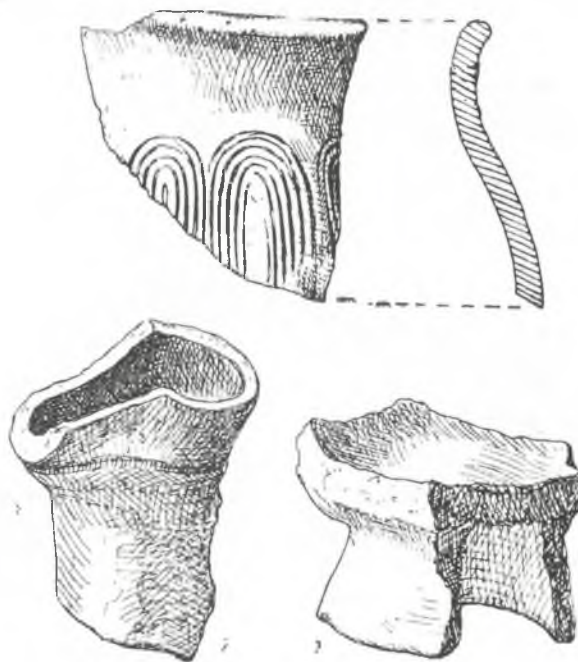
Обр. 19. Фрагменти от глинени съдове от горния културен пласт
Fig. 19. Fragments de poterie en argile de la couche culturelle supérieure

дявания, но има и такива случаи, когато първите са изчертани върху вторите. Липсващи от украса са обикновено шийките и долните части на съдовете.

Дъната са равно отрязани както отдолу, така и отстрани. Има обаче и такива случаи, когато те имат профилиран ръб, който се издава навън от стените на съда. Съдовете от тази група притежават понякога украса и по дъната. Върху два къса от дъна се виждат релефни мотиви, състоящи се единият от вписана в окръжност петолъчка (пентаграма — обр. 18,5), а другият от слънчовидно начертание. Печатът, с който е направена петолъчката, е имал равно поле, върху което е бил издълбан

с линии украсителният мотив. При отпечатването му се е получил точно обратният резултат — върху равното поле на дъното на съда се отпечата линейната релефна украса. Открити са и фрагменти от съдове с кухи дъна (обр. 19, 7).

Глазираната керамика, която е характерна само за горния културен пласт, е по-малобройна от неглазираната. Всички фрагменти от тая група независимо от какви съдове произхождат, са покрити със зелена или жълтозелена глазура. Тези съдове се различават от описаните по-горе както по форма, така и по украса. Докато за първата група, т. е. за неглазираната керамика, най-характерната и най-срещаната се форма е тази на леко изтънченото или с възширочки рамене гърне без дръжка, за глазираната керамика са характерни преди всичко съдовете с широки устия. Към широките и ниски съдове се отнасят някои фрагменти от купи с високи кухи дъна, както и късове от плитки паници и похлупаци. Съдовете с кухи дъна са най-характерните форми за тая група керамика (обр. 20, 3). Ломът на стените има сив цвят. Изпичането е равномерно, но слабо. Срещат се и тънки, косо отрязани устия (обр. 20, 2).

Обр. 20. Фрагменти от глинени глазирани съдове

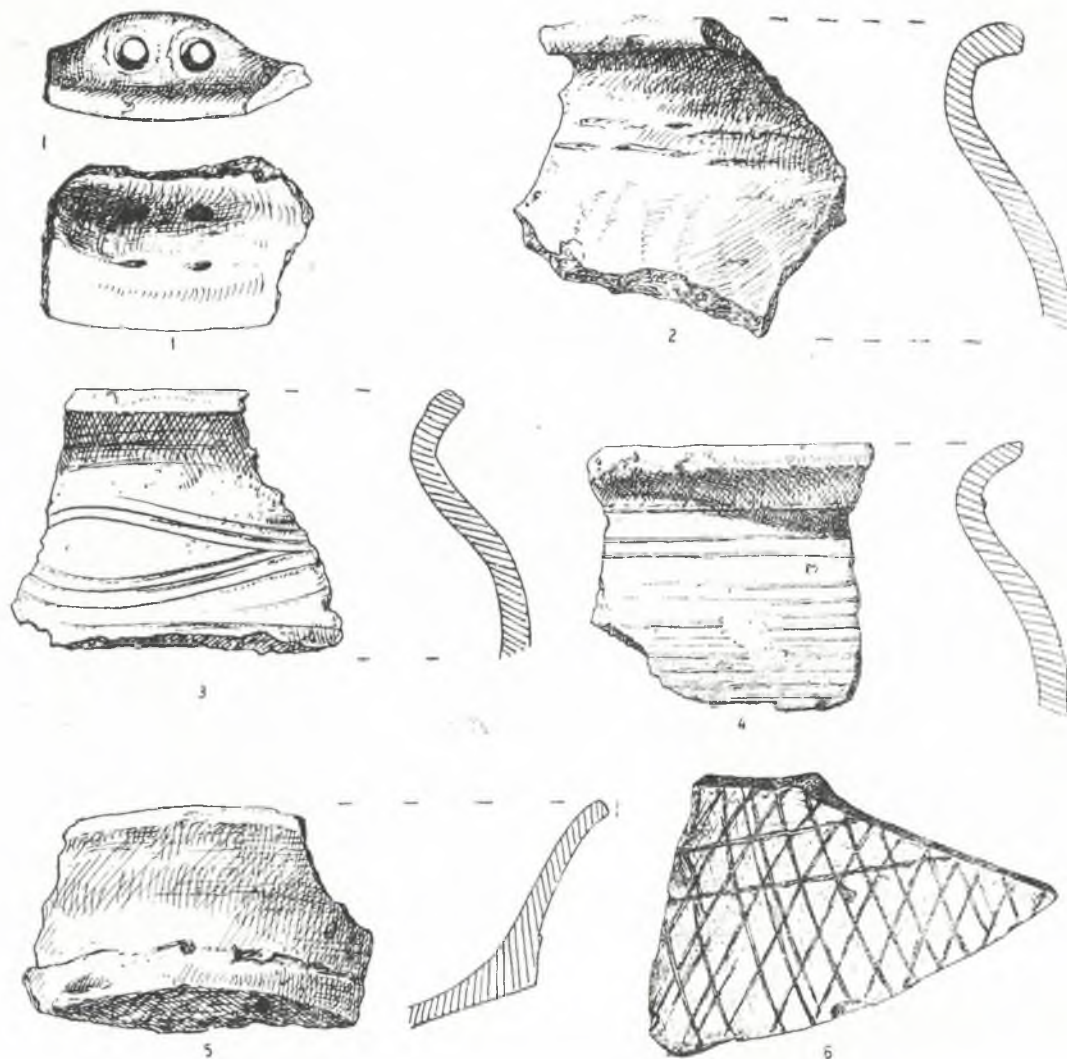
Fig. 20. Fragments de poterie à glaçure

Керамиката от втория културен пласт може да се подраздели на три основни групи: 1) късове със сивочерна повърхност и украса от отвесни лъскави линии или с линии, пресичащи се диагонално и образуващи ромбовидни форми, 2) звънка керамика с гладки стени без украса и 3) керамика с врязана линейна украса, подобна на украсата на съдовете от първата група от горния културен пласт. Към последната група могат да се отнесат и няколко фрагмента от съдове с неукрасени отвън стени.

Най-характерна за този пласт е керамиката от първата група (обр. 21, 6). В повечето случаи тя произхожда от дебелостенни и значителни по размери съдове. Но срещат се и такива фрагменти, които са от по-малки съдове и с по-тънки стени. Изпичането им не е много добро, но равномерно — ломът навсякъде е сив или сивочерен. Само в редки случаи цветът на лома е сив, а стените — червени. При разкопките през 1955 г. в горния културен пласт такава керамика се намираще много рядко и, наопаки, много по-често се срещаше в долния пласт. Макар и материалът да е много фрагментарен, ние имаме доста ясна представа за формата на съдовете от тази група благодарение на близките успоредици, които съществуват между тези фрагменти, от една страна, и керамиката, както вече посочихме, открита

в некропола при Нови пазар,¹ в голямата могила (№ XXXIII) в Плиска² и в околностите на с. Попина,³ Силистренско, от друга.

Към втората група се отнасят късове от съдове с гладки стени (обр. 21,2). Ломът на последните, както и повърхността им имат червен цвят. Изпичането е

Обр. 21. Фрагменти от керамика от долния културен пласт

Fig. 21. Fragments de céramique de la couche culturelle inférieure

много добро. При удар фрагментите издават ясен звън. Към тази група принадлежат и някои късове, боядисани отвън с червена охра. Те са извънредно важни като датиращ материал за цялата група. Съдове с червено боядисани стени не се

¹ Ст. Михайлов. Един старинен некропол при Нови пазар. ИАН, XX, 314—318; вж. приложението към тази статия, обр. 1—7; Ст. Станчев. Новый памятник ранней болгарской культуры, СА, XXVII, 106—132.

² Ст. Станчев. Керамика от голямата могила в Плиска. Предварителни съобщения. РП, III, София, 1948, 227.

³ М. И. Артамонов. Цит. съч., 7.

срещат нито у нас, нито у другите славянски страни. Наопаки, те са характерни за късноримската и ранновизантийската керамика. С охрата, с която са били боядисвани съдовете, често са били изписвани някои монограми и съкращения. Такъв монограм виждаме върху една облодънна амфора от Мадара. Фактът, че такива късове се срещат рядко между българските материали (такъв съд е намерен в Преслав с керамика от X—XI в.), може да се обясни не толкова с приемането на тая традиция от българите, колкото с предположението, че това са направо по-стари материали, някои от които са били използвани в по-късно време. Към подобно заключение ни насочва и обстоятелството, че съдовете, боядисани с червена охра, имат и по-различен цвят и състав на глината. Последната е добре пречистена, а цветът ѝ е светложълт — почти белезникав. В тестото на нашия фрагмент, който произхожда от пещта в землянка № 5, се съдържат едри кварцови зрънца, примеси от пясък обаче няма.

Фрагментите, които се отнасят към третата група, по своята линейно врязана украса се приближават до украсата на съдовете от първата група в горния културен пласт (обр. 21, 3—4). По форма и тесто обаче се различават един от друг. Последните са с ненадебелени венчета и рязко извити навън устия. Форми като тези от горния пласт се срещат също, но в незначително количество. Общо взето, фрагментите от третата група на долния пласт имат груба изработка; понякога стените са дебели, а глината почти винаги съдържа значително количество пясъчни зрънца. Връзката между тази керамика и керамиката от първата група от горния пласт е явна. Ние имаме работа с един и същ тип, който с течение на времето е претърпял някои изменения. Към тази група се отнасят и няколко фрагмента от доста груба керамика с много примес от пясъчни зрънца. Един такъв фрагмент, произхождащ от пода на землянка № 5, е правен, както изглежда, или на ръка, или на примитивно гърнчарско колело. Общо взето, късове с такава груба изработка се срещат само като изключение (обр. 21, 5).

Един твърде интересен фрагмент, намерен заедно с къс лъскава керамика на границата между двата пласта, има хоризонтално поставена дръжка от вътрешната страна на венчето на съда (обр. 21, 1). В дръжката са пробити две вертикални и успоредни една на друга дупки, служещи за връзване на съда при носене. Заедно с този интересен фрагмент освен лъскавата керамика са намерени няколко керамични къса с линейна украса, характерна за долния пласт с широки хоризонтални бразди, пресечени от единични вертикални линии. Тестото е с много примес от пясъчни зрънца.

2. Костени шила. В горния пласт на дълбочина от 0,40 до 1,30 м бяха открити 17 костени шила и едно в пещта на землянка № 4. Всички са правени от една и съща овча кост (обр. 22). Дължина от 7 до 12 см. В единия край костта е заострена, а в другия — необработена. Заострянето е ставало чрез издялване на костта само от едната страна. Това издялване, винаги косо, понякога е под толкова голям ъгъл, че полученото острие е съвсем тъпо. Много редки са костите, които са заострени като истински шила. В долния заострен край те са много добре изгладени и излъскани от употреба. Някои от тези кости безсъмнено са употребявани за пробиване, т. е. използвани са действително като шила. Тук спадат преди всичко онези, които са добре подострени. Повечето от тези обработени кости обаче изглежда не са служили за шила. Възможно е те да са били използвани от гърнчарите за поставяне на врязаната линейна украса по съдовете при изтеглянето на единични линии. Фактът, че тези подострени кости се намират

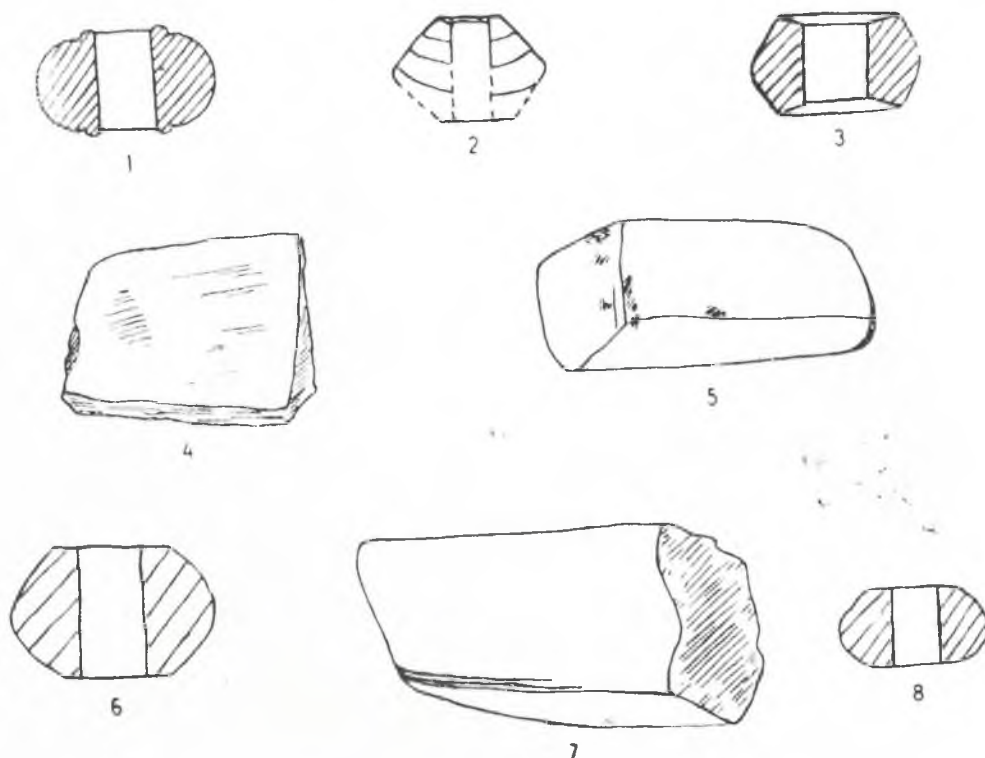

Обр. 22. Шила, изработени от кост

Fig. 22. Poînçons en os

почти изключително в горния пласт, където са и керамичните работилници, идва да подкрепи едно такова предположение.

3. Прешлени. От двата пласта произхождат три глинени прешлена и по един къс от два каменни (обр. 23, 1—3). Два от първите имат форма на двойно пресечен конус, а третият — формата на леко сплесната сфера. Последният има сивочерен цвят, а другите два — червен. Изпичането е неравномерно. Размери: сферовидният прешлен — диаметър 3,5 см, височина 2 см, диаметър на отвора 1 см. Другите два: по-големият има диаметър 3 см, височина 1,5 см, диаметър на отвора 1 см и по-малкият — диаметър 2,4 см, височина 1,3 см, диаметър на отвора 1 см. Единият от двата къса е от много мек варовиков камък. Имал е, както и

Обр. 23. Прешлени за вретена и гладила
Fig. 23. Fusatoles et polissoirs

по-горните два глинени прешлена форма на двоен пресечен конус. Раменете са украсени с по три концентрични вдълбани окръжности. Другият каменен прешлен, от който е запазена само половината, е от твърд варовик. От двете страни около отвора се вижда по един полукръгло профилиран ръб; размери: диаметър — 3,4 см, височина — 1,7 см, диаметър на отвора — 1 см.

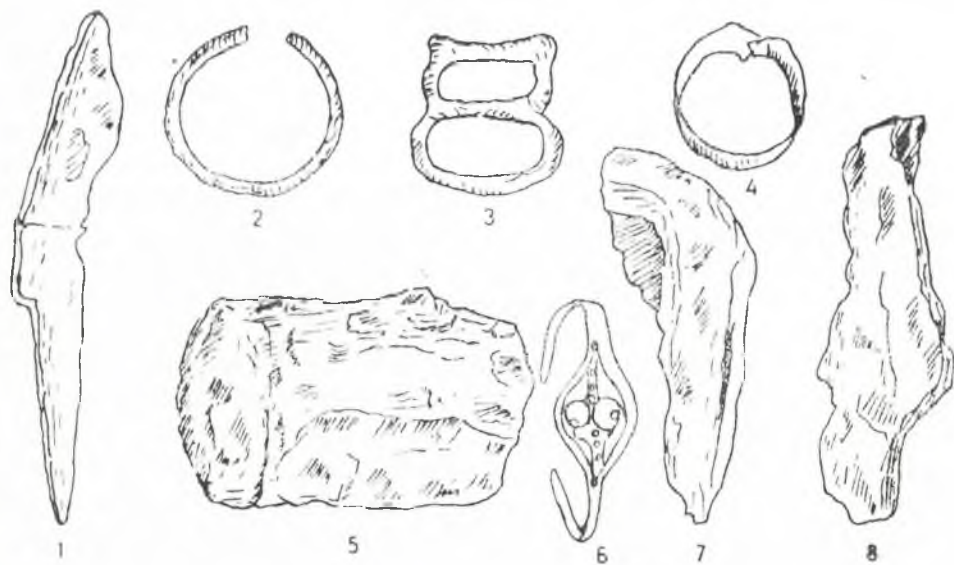
4. Огладени камъни. При разкопките през 1955 г. се намериха и два огладени камъка — единият счупен от двата края с ромбовидна форма на напречното сечение (обр. 23,7). Дължина — 6 см, максимална ширина — 2,8 см. Откъм едната широка страна камъкът е добре загладен. Както изглежда, той е използван за брус. Подобно предназначение е имал и другият огладен камък, който също е счупен и е добре загладен само от едната широка страна (обр. 23,4). Размери: дължина — 4 см, ширина — 3 и 2,5 см. Тези огладени камъни, служещи за брусове, не трябва да се смесват с други, които са полирани от всички страни, имат по-малки размери и навярно представляват оръдия, с помощта на които грънчарите са излъскали повърхността на някои съдове. Такъв огладен камък бе намерен при землянка № 2 през 1951 г. Размери: дължина 5,5 см, ширина — 2 см, дебелина — до 4 см. Камъкът се обнародва тук за пръв път (обр. 23, 5). Не е изключено някои от тези огладени камъни да са използвани и в други отрасли на ръчния труд.

5. Железни предмети от горния и долния пласт. Освен керамиката, която съставлява най-важният дял от находките, от разкопаната през 1955 г. площ произхождат и няколко металически предмета, от които най-голям е броят на железните гвоздеи (обр. 24, 1—3 и 6—16). Последните имат големи кръгли и в

Обр. 24. Железни гвоздени и игли — гubberки
Fig. 24. Clous en fer et aiguilles — passe-lacets

по-редки случаи квадратни главички. Обикновено те са четиристенни, а понякога и обли. Наред с гвоздеите се намериха и няколко железни игли — три дълги гubberки (обр. 24, 4, 5, 18) и една по-малка, направена от увит тел (обр. 24, 17). Към железните предмети се отнасят също и две ножчета (обр. 25, 1, 8), една кука (обр. 25, 7) и един предмет с неопределено предназначение (обр. 25, 5). Последният представлява кух цилиндър, пробит от едната страна. Може би е част от железен куфар, но поради силното окисляване точната му форма не може да се установи. Това е единственият металически предмет, който се намери на по-голяма дълбочина в квадрат В1-Г2, и би могло да се предполага, че произхожда от землянка № 5, ако не бе открит тъкмо в ямата, която, както се изтъкна по-горе, съдържаше и материали, произхождащи от по-горния пласт. В долния културен пласт се намериха железни предмети с неясно предназначение. От горния культу-

Обр. 25. Железни и бронзови предмети

Fig. 25. Objets de bronze et de fer

рен пласт произхождат няколко бронзови предмета, а именно: една кръгла обица, направена от объл тел (обр. 25, 2), два пръстена, единият от проста пластинка (обр. 25, 4), а другият, направен от бронзова пластинка, украсена с врязани с тънко острие кръгчета и спирали (обр. 25, 6) и една токичка (обр. 25, 3). Всички изброени дотук металически предмети произхождат предимно от горния културен пласт. Между тях обаче, с изключение на бронзовата тока, няма нито един предмет, който да е характерен и определящ в хронологично отношение. Що се отнася до тока, тя би могла да се датира от IX—XI в., без обаче да е възможно да се определи времето с по-голяма точност. Между находките следва да се отбележат и няколко стъклъца. Едни от тях са много тънки, до $\frac{1}{3}$ от мм.

*

От разкопаната през 1955 г. площ около 300 кв. м на обект № 31 — Плиска се потвърдиха още един път установените два културни пласта от предишните разкопки на този обект. Горният културен пласт, който достига на дълбочина до 1,30 м, е наситен с фрагменти от керамика, които подразделихме на няколко групи, а също и бронзови и железни предмети, шила, изработени от кост, прешлени за вретено и др. В този пласт бяха открити и няколко помещения с неизвестно предназначение. Въз основа на керамиката, и то главно гледжосаната, и въз основа на бронзовата тока и двата бронзови пръстена горният културен пласт може да се датира към IX—XI в.

Долният културен пласт достига дълбочина в землянка № 4 до 2,51 м и в землянка № 5 до 2,45 м. В този културен пласт като датировъчен материал се явява предимно керамиката, а също така и устройството на сводестите каменни печи на откритите землянки и формата и размерите на самите землянки. Сивочерната керамика с лъскава повърхност и с мрежест орнамент, типична за салтовомаяцката култура, заедно с откритите фрагменти от жълта звънлива, добре изпечен

керамика, с някои фрагменти боядисани с червена боя, и такива от груба сивочерна керамика с вълнисто-линеен орнамент представляват важен датировъчен материал. Въз основа на всички тези данни ние отнасяме землянките № 4 и 5 и всички открити материали в тях и въобще в долния културен пласт към VIII в. Ние обръщаме внимание главно на жълтата звънлива керамика, добре изпечена, и на някои от фрагментите, боядисани с червена боя, която не се среща по-късно от VIII в. и е характерна за ранновизантийския период. Обръщаме внимание и на сивочерната керамика с вълнистия орнамент и със слабо извита шийка навън, която по своята техника се отличава от същата керамика в горния пласт. От тази керамика имаме отделни фрагменти, много грубо изработени, не добре изпечени, с примеси на едри пясъчни зрънца, който дават илюзия, че са изработени на ръка или на примитивно гърнчарско колело. Това говори също, че тази керамика се отнася към по-ранен период от аналогичната по форма и украса от горния пласт. Трябва да изтъкнем, че сивочерната керамика с лъскава повърхност и мрежест орнамент не трябва да свързваме само с прабългарския елемент в славяно-българската държава и да я локализираме само в Североизточна България, понеже тя се среща и на запад от р. Искър, например в с. Алтимир, Оряховско, и другаде. Тук ние нямаме за задача да проследим появата, развитието и териториалното разпространение на този тип керамика. Искаме само да отбележим, че тази керамика от салтово-маячки тип, известна в България като прабългарска, през IX и X в. според Станчев,¹ а според нас още в VIII в. вече се е употребявала и от славянското население, и то не само в Североизточна България, но и на запад от р. Искър и престанала вече да бъде признак на етническа принадлежност. Сивочерната керамика с лъскава повърхност и с мрежест орнамент намира аналогии и в открития напоследък некропол в Истрия,² който също ще спомогне за датировката и за доизясняване на етническата принадлежност на този вид керамика. Целта ни тук е да свържем различните видове керамики от долния културен пласт със сводестия каменен тип пещи от откритите землянки, които съответствуват на разгледаните по-горе в Румъния и отчасти на територията на Съветския съюз.

Откритият тип землянки, вече на брой 5, в обект № 31 — Плиска с характерния тип сводести каменни пещи, откритите фрагменти в землянките от груба, славянски тип керамика, която продължава своето развитие по форма и орнаментация по-късно, ние не можем да свържем с прабългарския народностен елемент, но със славяните като отседнало земеделско население.

От резултатите на разкопките през 1955 г. на обект № 31 — Плиска, от известните находки, главно керамика, от откритите землянки, от досегашните проучвания на Плиска можем да проследим до известна степен развитието на материалната култура на двата етнически елемента — славяни и прабългари — в славяно-българската държава, които са обитавали плисковското укрепено селище, които елементи се явяват като създатели на единната българска култура и българска народност.

Не можем обаче да се съгласим с мнението на М. И. Артамонов,³ който твърди, че паметниците, открити досега в Плиска, в частност керамиката, принадлежат само на прабългарите. Това според М. И. Артамонов потвърждавало господстващото досега становище в българската археологическа наука, че Плиска не е славянско селище, а прабългарски укрепен център.

¹ Ст. Станчев. Новый памятник ранней болгарской культуры. СА, XXVII, М., 1957, 131.

² Материалите не са още публикувани — намират се в Букурещкия археологически музей.

³ М. И. Артамонов. Цит. съч., 7.

LES FOUILLES DE PLISKA DE 1955

S. MICHAÏLOV ET A. MILČEV

(Résumé)

Les fouilles effectuées en 1955 à l'extérieur de la ville de Pliska avaient pour objet d'étudier plus en détail les cabanes enterrées situées à l'est de la grande basilique sur le chantier désigné sous le n° 31 des fortifications de Pliska sur le plan général, ainsi que deux couches archéologiques mises au jour en 1951.

Sur ce chantier les travaux commencèrent en 1947 et c'est à peine en 1951 qu'on y a découvert pour la première fois trois cabanes enterrées. Les résultats de ces fouilles ont déjà été publiés. Les recherches de 1955 ont continué dans le secteur L où des travaux avaient déjà été pratiqués en 1952 à l'ouest du n° 1, après quoi des sondages furent effectués dans les secteurs M, N et O. Une superficie totale de 300 m² fut déblayée (fig. 1). Nous nous occuperons plus particulièrement des secteurs L et O.

Dans le secteur L, à une profondeur de 0,30 m, on a trouvé dans certains carrés des fondements de murs et autour d'eux des pierres et des briques éparpillées; dans d'autres carrés des restes de pavement ont été mis au jour (fig. 3). Les fondements d'édifice ne sont qu'une partie d'un riche complexe architectural dont nous ne connaissons pas la destination. L'aile septentrionale de ce complexe possède deux pièces identiques longues de 5,30 m, larges de 3,90 m. Dans l'aile méridionale se trouvent aussi deux pièces — l'une de forme presque carrée dont le côté mesure 3,70 m; la seconde n'est pas encore entièrement déblayée, mais on aperçoit sa forme parfaitement rectangulaire (fig. 4—6). On y a découvert une intéressante manière de consolider les fondations des murs, aux endroits où il y avait des fosses creusées ou bien là où le sol était plus friable (fig. 7—8). A certains endroits les murs passent au-dessus de travaux plus anciens. Ainsi, dans le carré B₃—Г₄, à une profondeur d'environ 1 m, on a découvert un foyer en forme d'ellipse. Il est en pierre et est coupé par un mur (fig. 10). A la même profondeur se trouve un second foyer rectangulaire (fig. 11). Les deux foyers et les fosses sous les fondements des murs prouvent que les édifices à soubassements de pierre étaient construits sur les restes de sites plus anciens. Dans les carrés A₂—B₃ et B₂—B₃, à une profondeur de 2,51 m, on a atteint le sol de la cabane n° 4. Cette dernière, comme les trois autres, a une base presque carrée, dont les dimensions sont: côté nord 3,80 m, côté sud — 4,50 m, côté est — 4,40 m, côté ouest — 3,40 m (fig. 12). Les pans de mur qui subsistent ne dépassent pas 0,35 m, de hauteur. Aux angles nord-ouest et sud-ouest on a découvert dans la terre ferme les emplacements que devaient occuper les poutres maîtresses qui supportaient le toit. Entre chaque deux poutres d'angles il y avait des poutres intermédiaires disposées tout le long des côtés. Elles étaient arrondies et quelques-unes équarries. Dans la partie sud du mur est de la cabane on a trouvé une fosse rectangulaire, creusée dans la terre ferme sous le niveau du sol, et dans la partie sud de cette fosse un four de pierre. L'emplacement déblayé dans lequel ce dernier était placé mesure 1,75 m de long sur 1,05 m de large, et 0,85 m

de profondeur. Ce four n'occupait par ses dimensions que la moitié du déblai. Il est de forme rectangulaire et ses mesures à l'intérieur sont de: 0,65 m de long sur 0,47 m de large. L'épaisseur des murs varie de 0,25 m à 0,28 m. La construction est en pierres taillées sans mortier. Son sol n'est pas enduit de crépi, mais recouvert de fragments de briques dont les dimensions conservées sont de 0,26 m et de long de 0,38 m large, épaisses de 0,05 m (fig. 14). La cabane n° 4 a livré des fragments de céramique, un poinçon en os, des scories et un objet de fer dont on ignore la destination, des ossements d'animaux domestiques et autres.

A une distance d'environ 45 m au nord-ouest de la cabane n° 4 on a découvert la cabane n° 5. Celle-ci a une forme carrée dont le côté a 3 m. Son sol est à une profondeur de 2,45 m du niveau actuel. Dans ses grandes lignes elle ne se distingue pas beaucoup de la précédente (fig. 15—16). Dans la cabane n° 5 les emplacements des poutres maîtresses dans les angles et les trous des 3 poutres intermédiaires de chaque mur sont mieux conservés. Presque au centre se trouve un four de pierre relativement en bon état. Son ouverture est orientée vers l'ouest (fig. 17) et il mesure 1,30 m de long, 0,80 m de large; à l'intérieur il est respectivement de 0,43 m sur 0,32 m, sa hauteur étant de 0,40 m. Ce four ne peut cependant appartenir à la cabane n° 5, car il ne repose pas sur son sol mais sur une couche archéologique épaisse de 0,40 m et se trouve au centre même de la cabane. D'autre part, dans l'angle nord-est de la cabane n° 5, on a découvert son propre four à moitié détruit.

La surface déblayée sur le chantier n° 31 à Pliska lors des travaux de 1955 vient confirmer une fois de plus le fait bien établi par les fouilles précédentes suivant lequel il existerait deux couches culturelles à cet endroit.

La couche culturelle supérieure qui descend jusqu'à une profondeur de 1,30 m est très riche en fragments de céramique de types différents (fig. 18—21) et d'objets de bronze et de fer (fig. 24, 1—1 et 25, 1—8), de poinçons en os (fig. 22), de fusaïoles et de pierres polies (fig. 23) et autres. Dans cette couche on a également mis au jour des fondements de pièces à destination inconnue. En nous fondant sur la céramique et surtout sur son lustrage, sur la boucle de bronze et sur les deux bagues de bronze, nous pourrions faire remonter cette seconde couche archéologique vers le XIe—XIIe siècle.

La couche culturelle inférieure atteint à une profondeur de 2,51 m dans la cabane n° 4 et de 2,45 m dans la cabane n° 5. C'est la céramique que nous avons divisée en trois groupes distincts, qui permet de dater cette couche culturelle. Le mode de construction des fours voûtés de pierre et la forme et les dimensions des cabanes constituent, eux aussi, des éléments précieux pour situer chronologiquement ladite couche. La céramique gris-noir à surface lustrée avec des ornements grillagés, propres à la culture „saltovo-maïaska“, et les fragments de céramique jaune, bien cuite, dont quelques-uns sont peints en rouge, ainsi que d'autres fragments de céramique gris-noir assez grossiers avec un ornement ondulé-linéaire sont autant de preuves qui permettent de dater la couche culturelle inférieure.

Toutes ces données nous autorisent d'affirmer que les cabanes n° 4 et 5, ainsi que les objets qu'on y a recueillis et, d'une manière générale, tout ce qui se trouvait dans la couche inférieure remontent au VIIIe siècle.

Ce type de cabanes comprend cinq spécimens dans le chantier 31 de Pliska. Les fours voûtés de pierre, très caractéristiques, avec leurs fragments de céramique slave grossière — dont l'évolution des formes et de l'ornementation continuent après cette date — ne nous permettent pas de les rattacher à l'élément protobulgare, mais bien aux Slaves — population agricole établie là à demeure.

СТЕНОПИСИТЕ НА ЦЪРКВАТА СВ. ПЕТКА САМАРДЖИЙСКА В СОФИЯ

Стамен Михайлов

През пролетта на 1956 г. във връзка с преустройството на центъра на София Археологическият институт при Българската академия на науките предприе малки разкопки във и около църквата Св. Петка Самарджийска. Оказа се, че тая църква е забележителна преди всичко със своите стенописи, на които е посветена и тази предварителна статия. Архитектурата на паметника и резултатите от разкопките ще бъдат обнародвани допълнително.

До преди свалянето на новата мазилка в църквата не личаха никакви стенописи. Отвътре стените бяха боядисани с мрачна сива боя, замърсена и покрита с паяжина.

Работата по разкриването на стенописите не е завършена. Тук и там по стените все още остават неотстранени части от новата мазилка, особено в източната част на свода, гдето могат да се очакват още стенописи. Не може да се каже, че е завършена и работата по почистването. Върху откритите стенописи все още се виждат следи от по-късни варови замазки или от по-нова маслена живопис, калцитни кори, сажди и други напластявания, които значително помрачават първоначалната свежест на боите. Голяма част от стенописната украса е унищожена. Не се намират в добро състояние и запазените части. Въпреки това те имат голямо значение за нашата религиозна живопис от първите векове на турското робство и затова на някои от композициите ще се спрем по-подробно.

Църквата е измазвана и зографисвана няколко пъти. На отделни места могат да се наброят до пет и повече мазилки. В повечето случаи обаче това са само кърпежи, свързани с незначителни по-късни преправки. При тези преправки в никой случай не се касае до цялостно измазване на църквата, а още по-малко до цялостно презографисване.

Основната част от запазените стенописи лежи върху мазилка, която не е правена отведнаж върху цялата площ на стените, а на части. Едновременно с измазването е вървяло и зографисването. При това секторите на измазване съвпадат с хоризонталните стенописни пояси. Най-напред е била измазана и изписана най-горната част на свода — зенитът, — гдето са образите на Христа. След това е бил измазан и съответно изписан и следващият пояс — този с пророците, — а след

това по-долният, който обхваща цикъла на Празниците, след него Страстите и така надолу до цокъла. При това всеки по-долен пояс стъпва върху мазилката на по-горния. Застъпването става по продължението на разграничителните хоризонтални линии, които отделят поясите един от друг. Това застъпване е именно една от причините, поради която от пръв поглед се получава впечатление, че в църквата има повече стенописни пластове, отколкото в действителност. Понякога художникът,

Обр. 1. Рисунка с черна боя
Fig. 1. Dessin à la couleur noire

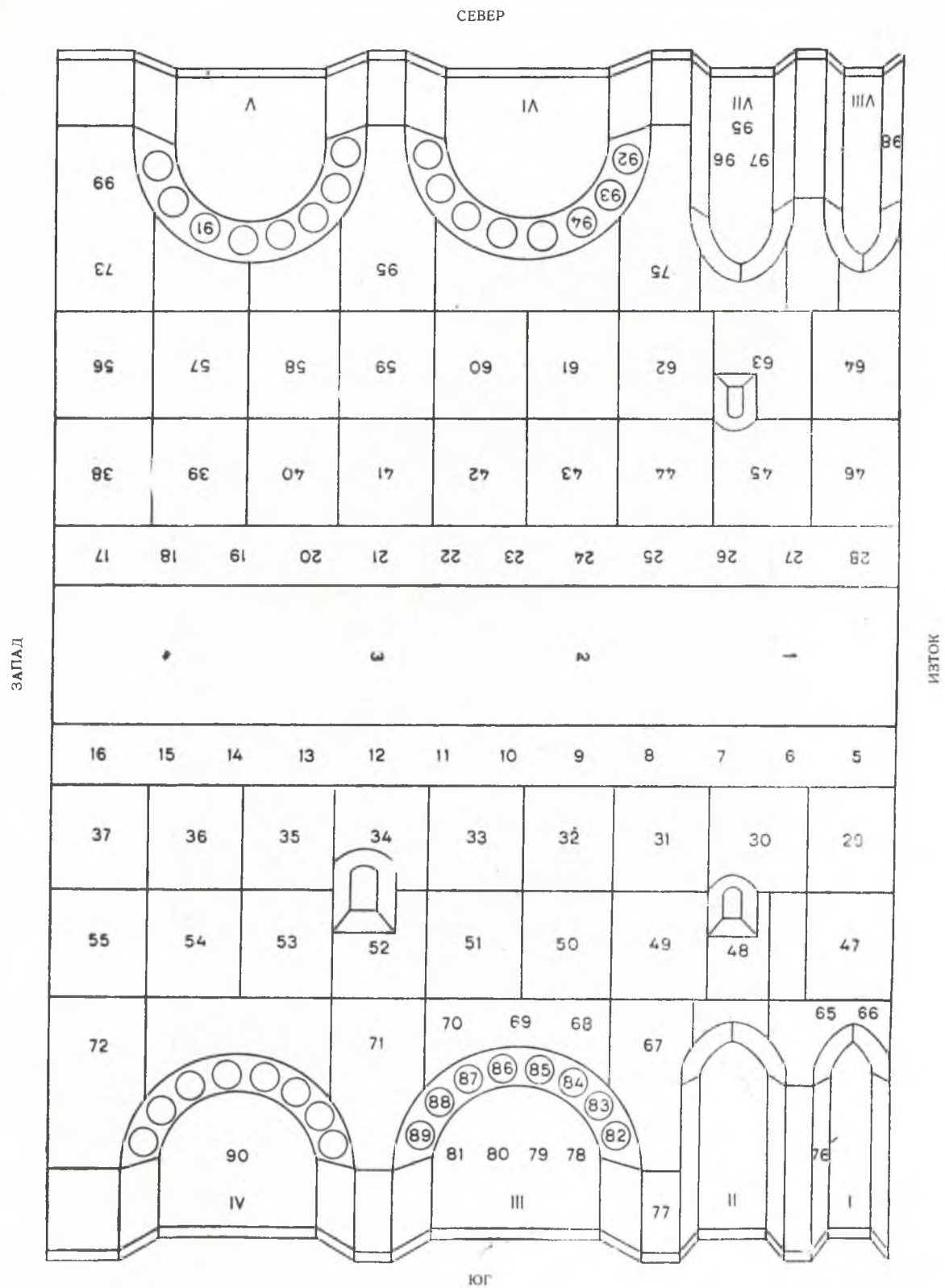
преди да започне да изписва даден сектор или може би след неговото изписване е опитвал четката си и сръчността на своята ръка или пък е показвал на своите ученици как се рисува, като набързо е скицирал човешки фигури върху оная част от приготвената за изписване мазилка, която е била предназначена да бъде покрита от следващия пласт. Една такава рисунка ние виждаме на северната стена непосредствено под и между пророците Арон и Самуил. Скицата е изпълнена с червена боя. Тя

изобразява глава на светец с гръцки надпис — *ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ*, — написан със същата боя (обр. 1). Тази рисунка, направена набързо и небрежно, е била покрита от мазилката, върху която са изписани великите Христови празници. На отделни места се вижда застъпване на мазилките и във вертикална посока. Това показва, че и стенописните пояси са били измазани и изписвани на части. По всяка вероятност за всяка по-голяма композиция е имало и отделно измазване.

И така в църквата е запазен само един основен стенописен пласт, измазан и изписан в 11 последователни хоризонтални пояса. Тоя пласт ние виждаме и в наоса, и в апсидата, и в сводовете. Това е първоначалната и най-стара живопис, към която принадлежат и повечето от откритите досега стенописи в църквата. Този най-стар и основен стенописен пласт може да се датира от XV в. По-късно той е бил покрит от дебела мазилка, която на свой ред е била изписана.

Следи от втория пласт са запазени само в западната част на северната стена, гдето е образът на Симеон Стилит. Изглежда, че това второ измазване и изписване е засегнало само отделни части на стените, но не е стигнало до свода. Това най-добре се вижда от факта, че най-новата, съвременната мазилка направо е прилепнала към най-стария пласт, без да има между тях някаква междинна замазка.

Третият пласт е имал самостоятелна мазилка за основа, която също лежи направо върху най-стария стенописен пласт. Върху тая мазилка, която е била покрита от бяла варова замазка, се виждат тук-там по южната и северната стена и особено по арките на нишите украси от растителни мотиви, изписани с ярка керемиденочервена боя. При разкопките на наоса върху стария под на църквата се откри и палитрата на художника, който е правил тази украса. Тая „палитра“ представлява обикновена глинена паница със съвременна форма, по всяка вероятност от миналия век или най-рано от края на XVIII столетие. В паницата е запазено значително количество от керемиденочервената боя, с която е работил художникът. По високите

Обр. 2. Схема, показваща разпределението на стенописите върху южната стена, свода и северната стена

Fig. 2. Schéma montrant la répartition des peintures sur le mur sud, la voûte et le mur nord

части и по-специално по свода на наоса и в апсидата няма останки от тая зография. По всичко изглежда, че и тя както стенописът от втория пласт е била ограничена само в долната част на църквата. Фактът, че вторият и третият пласт лежат направо върху първия, а не един върху друг, и се срещат само на отделни места по страничните стени на църквата, иде да покаже, че се касае до частични преправки, които не са засягали стенописите от свода. Последните обаче са зна-

Обр. 3. Христос Емануил

Fig. 3. Le Christ Emmanuel

чително повредени от четвъртия стенописен пласт, който е с маслени бои. Този пласт е съвсем нов и датира от 1922 г., както се вижда от един надпис върху свода. Части от него са запазени и върху свода на апсидата, гдето за жалост са унищожени почти изцяло старите стенописи. Най-сетне всички тези пластове са били покрити със сивозеленикава постна боя, а в апсидата — с маслена боя.

За научната стойност на паметника заслужават внимание само първите два пласта и преди всичко най-долният, който е почти съвременен на строежа на църквата. По една щастлива случайност тъкмо стенописите от този пласт са и най-добре запазените. По тая причина ние ще спрем нашето внимание само върху тях, като ги разгледаме от иконографска и художествена гледна точка, доколкото, разбира се, е възможно в рамките на настоящото предварително проучване и доколкото преди всичко позволява състоянието на стенописите.

Обр. 4. Пророк от южната стена

Fig. 4. Représentation de prophète sur le mur sud

Разпределение на стенописите. Стенописът е разпределен според една схема, която е била широко известна на зографите от нашето средновековие (обр. 2). Тя е била особено пригодна за изписване на еднокорабните църкви и затова приложението ѝ през епохата на турското робство е повсеместно. Първоначално в църквата е имало около стотина композиции или отделни фигури, от които сега са запазени и могат да се определят сюжетите приблизително на половината от тях. Схемата, за която споменахме, е следната: най-горе по зенита на свода са представени различните иконографски типове на Христа. Под тях е поясът със

сцени от Празниците, следван от Страстите, които заемат най-долната част на свода. Непосредствено под свода се виждат бюстови изображения на светци и евангелисти, а под тях — стоящи светци в цял ръст. Тези пояси, както и всяка сцена поотделно са разделени с широки керемиденочервени ивици, обточени от двете страни с тънки бели линии. Досега са открити следните отделни образи или по-сложни композиции.

Обр. 5. Пророк от южната стена

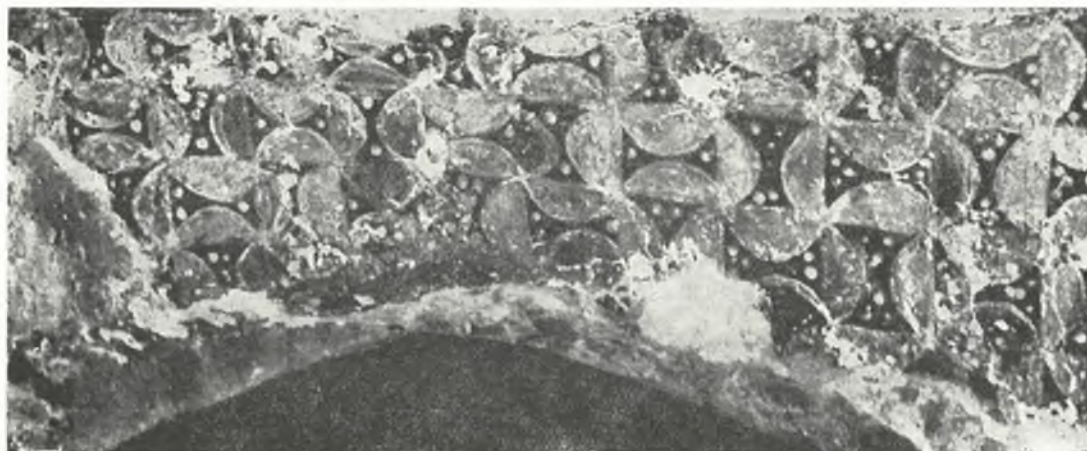
Fig. 5. Représentation de prophète sur le mur sud

По зенита на свода от изток към запад са били наредени: Исус Христос от Възнесението, Христос Вседержител, Емануил (обр. 3) и Ангел от Великия съвет. Първото и последното изображение не са още разкрити, а другите са запазени само отчасти.

Под зенитния пояс са наредени бюстовете на пророците — 12 на южния и 12 на северния склон на свода (обр. 4—5). Тези фигури не са добре разчистени, а някои от тях са много повредени, поради което не е възможно да се идентифицират поотделно. Засега могат да се прочетат само следните имена: Енисей (южната стена), Захарий, Соломон, Арон, Мойсей, Самуил, Еремия (северната стена).

Първата сцена от цикъла на Празниците, сега разрушена, е по всяка вероятност Рождество Христово, след което се редят: Бягството в Египет, Сречение Христово и Дванадесетгодишният Христос всред книжниците. Тук отново има две унищожени сцени, втората от които е навярно Кръщение, след което цикълът продължава със сцените: Сватба в Кана Галилейска и Възкресение Лазарево. Последната продължава и върху западната стена. Дали е имало друга сцена от съ-

щия цикъл и в северната част на тая стена, не може да се каже с положителност, понеже там мазилката е напълно разрушена. На северната стена цикълът продължава с Влизане в Ерусалим или както е означено в надписа, с Цветница (цветоуисне), следвана от Изгонване на търговците от храма. По-нататък, наредени отляво надясно, са: Христос разговаря с апостол Петър и Погребение Христово, следвани от една унищожена композиция, след което се редят без прекъсване: Тайната ве-

Обр. 6. Украса от южната стена

Fig. 6. Ornement du mur sud

черя, Умиване на краката, Молитва в Гетсиманската градина и накрай Възнесението, с което завършва горният пояс. Последната сцена заема северния и южния склон на източната част на свода.

Най-долният пояс на свода започва с Предаването на Христа — сцена, с която се открива цикълът на Страстите. Тази композиция се намира в източния край на южния склон на свода под Възнесението. Под прозорчето, което се намира тук, е имало някакъв украсителен мотив. Сега там мазилката е паднала, та украсата не може да се разпознае. Следващата сцена е Съдът на Ана и Кайяфа, а след него се редят: Тройното отричане на Петър, Съдът на Пилат, Поругание, Носене на кръста, Разпятие и Снемане от кръста. Цикълът продължава на северната стена със сцените Надгробно ридание (Оплакване), Мироноските на гроба господен, Слизане в ада, Христос се явява на двете Марии и Неверният Тома. По-нататък следват три разрушени сцени, взети навярно из цикъла на Чудесата, с които и завършва този пояс.

Украсата, която е между арките на нишите и свода, както и тази, заключена между дъгите на същите ниши, образува четвъртия хоризонтален пояс от изображения, разположени по южната и северната стена (респ. свод) на църквата. От вътрешната страна на арката на ниша № 1 се вижда украсата на четири елипсовидно преплитачи се стъбла. Полето на тая украса е ограничено от две широки керемиденочервени ленти, заградени отстрани с тънки бели линии. Пространството между тези арки и началото на свода е запълнено с геометрична украса, състояща се от разноцветни полукръгчета, разположени във форма на равнораменни кръстове (обр. 6). По запад от тази украса между арките на ниши № II и III е изписан бюстът на евангелист Матей (обр. 7). Още по-нататък между ниша № III

Обр. 7. Евангелист Матей
Fig. 7. L'évangéliste Mathieu

Обр. 8. Григорий Ниский
Fig. 8. Grégoire de Nysse

и свода са бюстовете на Силвестър папа Римски, Григорий Ниский и Григорий Чудотворец, бележити йерарси на православната църква (обр. 8). В междурамиято на арките на ниши № III и IV е представена сцената Гостоприемството на Аврама (Вехтозаветна троица), а вдясно (западно от дъгата на ниша № IV) е бюстът на евангелист Марк. Точно срещу последния на северната стена е бил евангелист Лука, а в междурамиято, образувано от арките на ниши № VI и VII, трябва да се очаква евангелист Йоан, който е бил точно срещу евангелист Матей от южната стена. Западно от евангелист Лука в междурамиято на ниши № V и VI има една неясна композиция, от която е разкрит светец, седящ на висок трон с голям кръст в ръка

Обр. 9. светец от южната стена

Fig. 9. Figure de saint sur le mur sud

Върху западната стена, вляво от дъгата на ниша № V, близо до евангелист Лука, е запазена част от по-късна мазилка, върху която е изписан ликът Симеон Стълпник. Това е засега единственият образ, който с положителност може да се отнесе към втория стенописен пласт. Надписът му е български. Български са надписите и на евангелист Матей и на тримата светци над ниша № III.

Обр. 10. Бюстове в медальони от южната стена

Fig. 10. Figures de saints en médaillons
du mur sud

Долен пояс върху южната и северната стена. Архиерей (името му не се чете) в цял ръст (обр. 9). Намира се върху западната страница на крайната източна ниша № I в южната стена. Върху склоновете на арката на тая ниша е имало бюстови изображения на светци, но сега боята е много изтрита и те едвам личат. При преустройството на нишата, за което споменахме по-горе, са били унищожени и стенописите, които са се намирали върху конкавното ѝ дъно. Аналогичен е случаят и със следващата ниша (№ II), където на източната страница на арката върху фрагмент от запазен стенопис се чете надписът $\text{HZNDE [BECIA] NNENX}$. Понататък върху същата стена, между втората и третата ниша,⁴ е изписан бюстът на Лука Стилит, а в източната плоска ниша (№ III) са представени в цял ръст четири военни светци, разположени отляво надясно, както следва: Меркурий, Теодор Тирон, Теодор Стратилат и Прокопий. По дъгата са изобразени осем бюста на светци в кръгли медальони, скачени помежду си с плетеничен мотив (обр. 10). Тези бюстовете са на мъченици от групата, начело на която според източната иконография стоят военните светци. Имената, които могат да се прочетат, са: Ермилай, Кир и Никанор.

В западната плоска ниша (№ 4) е имало някаква голяма композиция, от която сега е запазена само една малка част в долния десен ъгъл, където се вижда кораб с надути от вятъра платна. По всяка вероятност на това място е била изписана някоя житийна сцена. И тук, както и при съседната плоска ниша, върху дъгата е имало бюстове в медальони, но от тях нищо не е запазено.

⁴ Номерирането на нишите, както и описанието се движи отляво надясно, т. е. за южната стена от изток към запад, а за северната от запад към изток.

Върху северната стена са запазени по-малко стенописи. Както се посочи и по-горе, плоската ниша (№ V), която се намира на западния край на стената, е издънена и служи сега за вход. Стенописите тук са напълно унищожени. Слаби следи личат само върху част от запазената дъга, гдето, както и при другите плоски ниши личат медальони с бюстове. Тук има и останки от надпис (τ)βαθς — вероятно Атанасий Атонски. От стенописите в следващата плоска ниша (№ VI — пандан на № III от южната стена), са запазени, но в доста лошо състояние, само три медальона с бюстове върху източния склон на арката. Ако се съди от името на един от тези светци — Трифон, — трябва да се предполага, че тук са били изписани не военни светци, както е в съответната ниша на южната стена, а светци от групата на безсребрениците начело с Козма и Дамян. Последните са били представени в цял ръст като пандан на Теодор Тирон и Теодор Стратилат от южната стена. В конкавното дъно на нишата, която се намира непосредствено на изток (на плана отбелязана с № VII), се разпознават фигурите в цял ръст на мъчениците Орест, Авксентий и Евгений. За съжаление поради влагата, която тук е най-голяма, боите са изтрити и стенописите силно повредени. В крайната източна ниша (№ VIII), където е протезата, личат долните части на една композиция, която би могла да се отъждестви със светото тайнство — Етимасия.

Източната част на църквата е била подложена на многократни по-късни преправки. По тая причина тук са запазени малко стенописи. Все пак те ни дават представа за разположението на сцените и в тая част на църквата.

В южната половина на апсидната конха е разкрита част от сцената Причестяване на апостолите. По дъгата на триумфалната арка е имало осем бюста на светци в медальони. От тях сега могат да се видят само три в южния склон на арката. В северната половина на апсидната конха не е отстранена новата мазилка. Под късната мазилка на свода едвам се разпознава композицията Широкая небес. Върху челото на триумфалната арка са били изписани в кръгли медальони бюстове на 12 светци. Някои от тях и сега са много добре запазени.

Най-лошо е състоянието на стенописите от западната стена. Там също се наблюдават значителни по-късни преправки. Изписани са два хоризонтални пояса с по три сцени във всеки от тях. В средата на горния пояс е Преображението

Обр. 11. Въведение Богородично

Fig. 11. Présentation de la Vierge

вляво от него — част от Възкресение Лазарево, а вдясно — друга сцена, сега почти напълно унищожена, може би част от Влизането в Ерусалим или някоя друга сцена из цикъла на Празниците. Централната част на долния пояс е била зета по всяка вероятност от Успението, което също не е запазено. Вляво и вдясно от тая унищожена композиция има по една вехтозаветна сцена — навярно Горещата къпина — ляво и Въведение Богородично (обр. 11) — дясно.¹

Както се вижда от разпределението на сцените, запазена е хронологичната последователност на евангелския разказ. Съществува обаче известно преплитане между сцените на Страстите и тези на Празниците. Така Тайната вечеря, Умиване на краката и Молитва в Гетсиманската градина вместо в началото на цикъла на Страстите са поставени в края на Празниците и, обратно, една сцена — Разпятието, която още в XII в. получава своето място между Празниците, тук е поставена в цикъла на Страстите. Подобно разместване на сцени от единия в другия цикъл се среща и в други по-късни стенописи, например в църквата в Карлуково.² В резултат на това разместване се получава така, че цикълът на Страстите в Св. Петка Самарджийска започва с Предаването на Христа и завършва с Чудесата.

Описание на стенописите

Тук ще се спрем подробно на запазените сцени от Празниците и Страстите, тъй като те представляват голям интерес не само от художествена, но и от иконографска гледна точка.

Бягството в Египет. Дясната половина на композицията е унищожена. Запазени са само Мария и част от ослицата, на която тя язди (обр. 12). В дъното е имало планински пейзаж със стилизирани паралелепипедни форми. Богородица е представена в три четвърти към зрителя, с крака праметнати от едната страна на животното. Главата ѝ е наклонена напред, погледът — леко замислен. Главата е дребна, лицето — обло. В широко отворените и малко изпъкнали очи, скрити под големи черни вежди и тъмни сенки около тях, както и в леко изкривения нос и надебелени устни могат да се открият расовите белези на египтянката.

Много реалистично е предадено животното. Художникът е представил ослицата в едно от нейните най-типични движения — слабо подгънати задни крака и свита край тях опашка.

Сречение Христово — запазва традиционното разположение на фигурите: отляво се приближава Богородица с детето в ръце (обр. 13). Срещу нея, стъпил върху висок трон, стои прав Симеон, който благоговейно навежда глава и простира ръцете си напред, за да поеме детето, което му подава Богородица. Зад Мария е Йосиф, а зад Симеон — пророчица Ана. Последната фигура е най-интересната в цялата композиция. Тя е забележителна най-напред като рисунка. Контурите на лицето, на ръцете и дори на дрехите са предадени с плътни и доста твърди линии. Пророчицата е в профил, обърната наляво. С дясната ръка тя сочи към Христа, а в лявата държи разгънат свитък, който сега е почти напълно заличен. В лицето има нещо от изражението на Богородица от Бягството в Египет с тая разлика, че тук чертите са по-строги и по-изразителни. Много добре са нарисувани ръцете. Изобщо този образ е един от най-сполучливите между всички

¹ Подобно разположение виждаме в църквата Св. Павел на Атон (срв. Ch. Diehl. *Manuel d'art byzantin*, II. Paris, 1926, обр. 419.

² Кр. Миятев. Карлуковският манастир Св. Богородица. ГНМ, VI, 1932—1934, 282.

останали. Той е запазил почти в неговата първична чистота един от ония елинистически типове, които така често срещаме във византийската живопис от епохата на Комнините.¹

Дванадесетгодишният Христос разговаря с книжниците. Голям сигмовиден синтрон, отляво и отдясно на който са насядали книжниците. В

Обр. 12. Бигството в Египет. Детайл

Fig. 12. La fuite en Egypte. Détail

дъното на висок трон е заел централно място Исус Христос. Той е представен точно насреща с вдигната дясна ръка. Композицията е строго симетрична. Всички погледи са отправени към Спасителя. В дъното е имало симетрична архитектура, от която е запазено малко нещо вдясно от Христа, гдето се вижда една молеща се на колене фигура. Сцената Христос разговаря с книжниците е един

¹ Срв. една подобна фигура от Нерези (А. Grabar. La peinture byzantine. Genève, 1953, 145).

от редките иконографски сюжети, които почти не се срещат в нашата по-късна религиозна живопис. Най-хубавата композиция с този сюжет се намира в Боянската църква (1259 г.). В Св. Петка Самарджийска ние я виждаме за втори път. Тук несъмнено съществува една приемственост, която, както ще видим, не се ограничава само с иконографията, но засяга и техниката на живописиста.

Сцената е много обезличена и не е възможно при това ѝ състояние да се каже нещо по-определено за качествата ѝ като художествено произведение. Във

Обр. 13. Сретение. Детайл

Fig. 13. Présentation de l'Enfant Jésus au Temple. Detail

всеки случай несъмнено е, че в композиционно отношение нашият майстор отстъпва на боянския, който, нарушавайки строгата симетрия, е създал оригинална творба. Тук, наопаки, художникът не е могъл да се изтръгне от сковаващата симетрия. Вместо характерната раздвиженост за сцена, в която фигурите разговарят, налице е една фронталност, застиналост на лицата и жестовете. Със своя пирамидален строеж композицията има подчертано монументален характер.

Сватба в Кана Галилейска. Тази сцена е доста разрушена. В дъното е запазена част от архитектурен мотив със странични кули, между които се развява традиционният червен *velum*. Вляво, седнали около маса, чиято форма не може да се определи, се виждат пет фигури. Две от тях са толкова повредени, че едвам се забелязват. Крайната отляво протяга ръка към едно блюдо, поставено на масата. Младоженците и един архиерей, който седи вдясно от младата жена, носят корони на главите си. Дясната половина на композицията, гдето е бил Христос,

е унищожена. Запазена е само фигурата на един младеж, който стои прав и както изглежда, налива вино.

Възкресение Лазарево. Цялата дясна част на композицията е разрушена. Вляво са запазени бюстовете на Христос и няколко апостола. В дъното се вижда скалист връх. Композицията, а също така иконографията са запазили в общи линии традиционната византийска схема. Христос обръща глава към учениците, като благославя с дясната ръка. Гънките на дрехите са предадени с плътни линии. Наопаки, в лицето на Христос линиите не се чувствуват. Тук преобладава чисто живописният маниер, при който отделните мазки се сливат в една обща тонална гама. Горе върху тъмния фон се чете надпис: *Дѣѣгъ нашъ Лазаръ оуспѣ*. Това са думите, които произнася Христос пред своите ученици. Сцената продължава и върху западната стена, гдето се чете надписът: *Въскресе́нне Лазарево*. Както се вижда от тези надписи, сцената има два епизода: 1) Христос съобщава за смъртта на Лазар и 2) чудодейното възкресяване на Лазар. Фигурата на Христос обаче не изглежда да е била изобразена на две места. Двата епизода са показани по-скоро с надписите.

Влизане в Ерусалим. Движението е според традиционната византийска схема — отляво надясно. Христос, седнал на магаре, с крака преметнати от едната му страна, благославя с дясната си ръка. Зад него са апостолите. От тях са запазени само две фигури, и то не цялостно. Те са особено добре моделирани чрез използване на светлосянката. Преходите от по-светъл към по-тъмен тон са едвам забележими. В средата мощно се издига голямо кичесто дърво, а отдясно се виждат евреи, които образуват плътна група пред стените на Ерусалим. Магарето стъпва върху постлана под краката му яркочервена дреха. Срещу него тича дете, което поднася към устата му храна.

В композиционно отношение сцената се състои от две взаимно уравновесяващи се части — отляво Христос с учениците, а отдясно групата евреи. Дървото, което заедно с архитектурата се отнася към втория план, играе ролята на съединително звено между тези две основни композиционни съставки. И тук отделните фигури са доста повредени, а и композицията като цяло е зле засегната от по-късните преправки на църквата. Сцената изпълва цялата рамка на композицията. В долната ѝ част липсва обичайната хоризонтална едноцветна или мозайчна лента, с която условно се означава земята. Много малка част се е виждала и от небето — вляво и вдясно от дървото, гдето сега мазилката е паднала. Най-горе върху фона на тънката ивица небе се чете: *цвѣтънѣне*.

Изгонване на търговците от храма. Сцената е симетрична и много раздвижена. В средата е Исус Христос. Устремен напред, той крачи надясно и силно замахва с бич, който се развява високо във въздуха. Бичът е от дебело въже. Отляво на Христа са учениците, а вдясно пред него — търговците, които бягат, спасявайки стоката си. Художникът е използвал всички възможности, които предлага сюжетът, за да създаде от него една напрегната и динамична композиция, съответстваща на реалната обстановка, в която се развива събитието. В краката на Христос се вижда кесия с разпилени около нея монети, а вдясно — две съборени маси, обърнати с краката нагоре. Още по-надясно се виждат подплашените добичета, които бягат. Едно от говедата обръща рязко главата си назад с облепени очи и широко разтворени ноздри. Търговците държат в ръцете си различни предмети, които се опитват да отнесат със себе си. Движенията са бързи,

резки, почти рефлексивни. Настъпилата суматоха едва ли би могла да бъде предадена по-живо и по-убедително. Впечатлението за динамичност не се обезсилва от правилно разпределените и взаимно уравновесяващи се съставки на композицията. Напротив — то е подсилено от богатството на колоритната гама. Черният фон е съвсем незначителен. Той стои като погълнат от яркостта на останалите бои. Тъмносините, червените, зелените и тъмнокافявите облекла, светлокафявата архитектура, жълтеникавочервените дървени маси и яркочервената боя на покрива и завесата, които се виждат в дъното, свидетелствуват за голямото разнообразие и за богатството на тоновата гама. Горевърху черния фон на небето е имало надпис, който сега е станал нечетлив.

Христос разговаря с ап. Петър. Запазени са само бюстовете на двамата. Христос е отляво, а Петър отдясно. Зад първия са наредени в плътна група няколко ученици. В десния край на сцената зад Петър се вижда голямо кичесто дърво. То е сивочерно и почти се слива с тъмния фон, който е запазен в тая част на композицията. Боите са изтрити, паднала е голяма част и от самата мазилка. Сцената погрешно стои в цикъла на Празниците.

Погребение Христово. Тази сцена също както предидущата не е на мястото си. И тя се отнася към цикъла на Страстите. От нея е запазена само малка част. Вляво личи гърбът на коленичила фигура — навярно Богородица, която прегръща сина си. Тялото на лежащия по гръб Христос е напълно унищожено. Вижда се само част от кръстатия му нимб. Застанала права зад Богородица, със скръстени ръце за молитва и наведена глава, Мария Магдалена също скърби. Тя е със затворени очи и тъжно изражение на лицето. В дъното зад нея се показва архитектурен мотив. Малка част от същата архитектура е запазена и в десния край на композицията.

Тайната вечеря. Сцената е много повредена. Боите почти напълно са загубили първоначалния си блясък. Те са не само потъмнели, но и силно издраскани. Горевърху черния небесен фон се развява червена драперия. Най-много са застъпени червената, синята и зелената боя, които се явяват в различни оттенъци. Фактурата е доста груба, а моделировката — слаба. Христос е в левия край на масата, а Юда — в десния срещу него. Последният пресяга над масата. Няколко ученици са били представени гърбом към зрителя, но сега са почти напълно унищожени.

Умиване на краката. В дъното се показва архитектура с голям, полу-кръгло засводен вход вляво и масивна постройка вдясно. Христос заема своето обичайно място в левия край на композицията. Той е прегърбен, с кърпа в ръце. Пред него е Петър, който поднася на Христа разголени си крак. Наоколо са насядали учениците.

Молитва в Гетсиманската градина. За фон на композицията служи ниско възвишение с терасовидни скали. Вляво е седнал Исус Христос, а пред него е застанал ангел. По-надясно Христос е представен за втори път. Той е сам и се моли, застанал на колене. В долния край на сцената е групата на спящите апостоли. Пред тях вляво за трети път е изобразен Христос, от който е запазена само малка част от нимба му. Горевляво личат следи от надпис: *моленне*.

Възнесение Христово. Тази сцена се състои от три отделни композиции, които заемат източната част на свода. Те са разположени, както следва: 1) върху северния склон на свода: група от шест апостоли, един ангел и Богородица; 2) върху южния склон на свода: група от пет апостоли и един ангел; 3) върху зенита на свода: Исус Христос в кръгъл медальон, носен от четири ангела. По-

следната композиция не е още разчистена от късната варова замазка. Сега едвам личи само кръглият медальон.

Групата върху южния склон на свода е най-добре запазена (обр. 14—15). Унищожен е само горният десен ъгъл. Сцената се развива на фона на планински пейзаж. Горе върху тъмното небе се виждат четири върха, наредени в хоризонтална линия. Сивосинкавите и тъмнокафявите бои на природния изглед са много

Обр. 14. Възнесението от южния склон на свода

Fig. 14. L'Ascension (voûte sud)

изтрити. Избледнели са и почти не се забелязват и дърветата, израснали между върховете и сливащи се с тъмния небесен фон.

На преден план е групата на апостолите и ангелът. Последният, облечен в сивосинкав химатий и червеникавокафяв хитон, е стъпил върху естествено възвишение с куполовидна форма. Ангелът е силно раздвижен. С десния си крак той прави широка стъпка наляво, с дясната си ръка, протегната напред, сочи нагоре, докато главата, обратно, е извърната назад към апостолите. Крилата, спускащи се почти до петите, са широко открити от тялото. Движението е подчертано от десния крак, който е свит в коляното, както и от многобройните гънки на дрехата, образувани при силното разкрачване. Много сполучлива в композиционно отношение е диагоналната линия, която се очертава от вдигнатата нагоре дясна ръка и опънатия назад ляв крак. Вдясно и малко по-ниско от ангела е групата на петте апостоли. Те са представени като компактна маса, а не наредени един до друг, в една редица и в една и съща плоскост, както често срещаме това в сцените, в които има групи от повече фигури. Това нареждане е продиктувано от желанието да се внесе по-голямо оживление в композицията.

Групата от северния склон на свода е почти изцяло унищожена. Запазена е част от нимба на Богородица, както и две вдигнати нагоре ръце на апостолите. Горе върху черния фон на небето, наредени хоризонтално в една редица, както при групата от южния склон, се издигат шест конусовидни върха. Те не са скалисти, а заоблени и покрити с растителност, означена с малки криви линийки или дори с отделни точки, правени с бяла боя. Дърветата са разположени както

Обр. 15. Възнесение. Детайл

Fig. 15. L'Ascension (voûte sud). Détail

при групата от южния склон, но са много изтрети и едвам се забелязват. Горе върху черния фон на небето е имало надпис, от който сега са запазени само няколко букви.

Предаване на Христа. Композицията е симетрична (обр. 16). В дъното върху тъмния фон на небето се очертават четири остри върха. На преден план две групи войници, а между тях гологлава фигура вдига високо запалена факла.

В края отляво стар евреин с кърпа на главата сочи нагоре с дясната си ръка. Като пандан на тая фигура вдясно е представен млад мъж с леко наведена наляво глава. Войниците са облечени в къси до коленете пластинчати ризници. На главата си носят островърхи шлемове с пера. Точно по средата пред фигурата със запалената факла е застанал прав, обърнат в три четвърти наляво, Христос. Той има опечален вид. Към него, идващ отляво, се е спуснал Юда. Задният му крак още

Обр. 16. Предаване на Христа

Fig. 16. La Trahison du Christ

не е прибран. Той едвам се е докоснал до своя учител и вече го целува. Всички погледи са насочени към тая драматична сцена, която художникът е използвал като фокус, за да събере в него не само погледите, но и мислите и чувствата на присъстващите. Епизодът, който представя отрязване ухото на Малхус, е бил, както изглежда, в долния десен ъгъл, но сега там мазилката е разрушена и нищо не личи.

Въпреки силното движение на Юда и енергичния жест на фигурата, която държи факлата, сцената като цяло не е раздвижена, дори изглежда статична. За създаването на това впечатление допринася, от една страна, замръзналата неподвижност на войниците, а от друга, илюзията за вертикализъм, която особено силно е подчертана чрез фигурите в лявата половина на композицията.

Съдът у Ана и Кайяфа. В дъното се забелязва архитектура с две странични крила (обр. 17). Дясната половина е сива, а лявата съвсем тъмна, почти като фона. На преден план вляво, седнал на трон с облегалo, е представен първосвещеникът Ана, а до него отдясно — Кайяфа. Последният е облечен в карминено-червена горна дреха. Двете му ръце в знак на нерешителност са поставени на гърдите. Пред него отдясно е Христос, а зад Христа — войник с копие. Около

Обр. 17. Съдът у Ана и Кайяфа

Fig. 17. Le Jugement chez Annas et Caïphas

дватама първосвещеници са наредени книжници и фарисеи. Христос пристъпва към Кайяфа, но главата му е обърната назад към войника, чието тяло е силно удължено. Шлемът е сив и окичен с пера. Войникът е облечен в къса до над коленете ризница, която плътно прилепва към тялото. Изразът е доста реалистичен, без условности и идеализация, с подчертана строгост на чертите.

Отричането на Петър. Сцената се развива на фона на една архитектура с виненочервен цвят (обр. 18). Вляво е представен епизодът със слугинята, вдясно — този с войниците, а горе на стената, прегърбен, е разкайващият се Петър. Пред него е кукуригащият петел. Фигурите в първите два епизода са доста едри. На стената Петър е представен съвсем дребен. В първия епизод изглежда най-решителен. Отговаряйки на слугинята, той сопнато се изправя, като

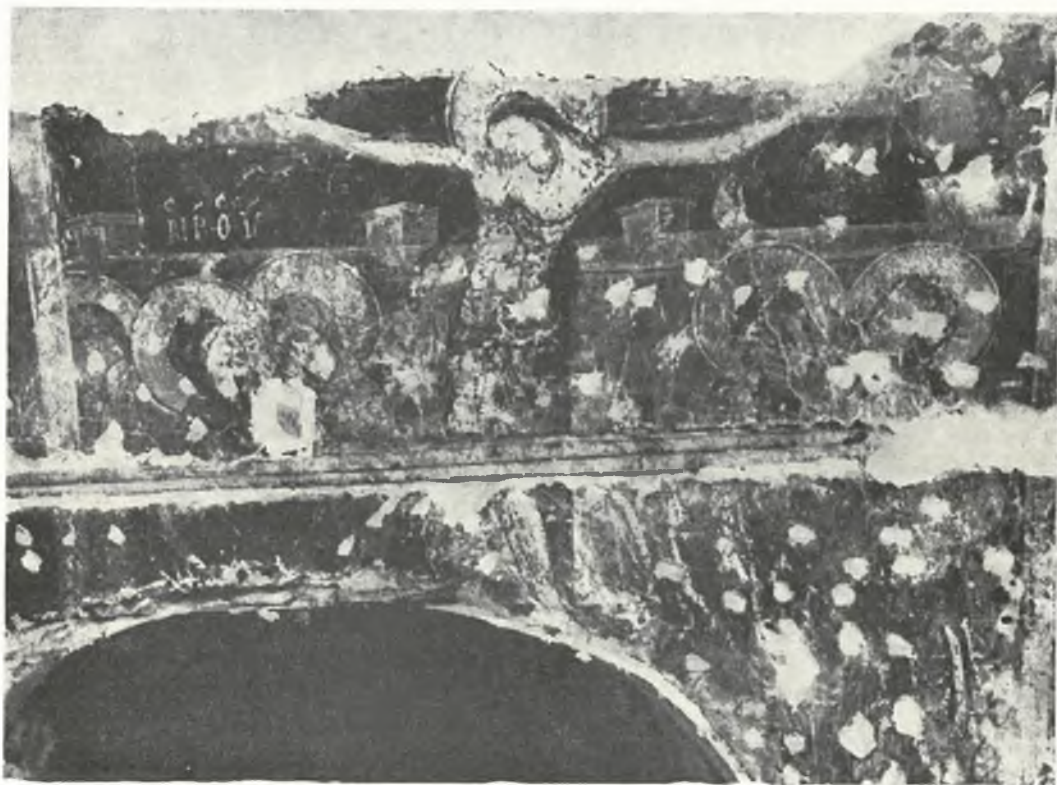

Обр. 18. Отричането на Петър

Fig. 18. Le Reniement de Pierre

отмята рязко главата си назад. Повече виновност се чувства във фигурата му от втория епизод. Тук тялото не е така гордо и самоуверено изправено, нито главата е вирната назад. Ръцете са прибрани плахо към гърдите, а главата — виновно наведена напред. Това постепенно осъзнаване на грешката стига кулминационната си точка във втория епизод, когато Петър горчиво оплаква своето малодушие. Много добре е нарисуван петелът. Без да стига до плосък натурализъм с предаването на излишни подробности, художникът е схванал точно и много вярно е предал стойката и движението на птицата в момента на кукуригането: шията и тялото са опънати, а краката леко подгънати назад. Едва ли може да има съмнение в реалистичното предаване на тази стойка. Реалистично третиране виждаме и в лицето на войника с шлема. Очите, носът и устата са напълно индивидуализирани и далеч от всякаква условност и идеализация. Архитектурата в тая сцена се налага властно на погледа. Тя не само изпълва цялата рамка, но и като колоритно петно се явява доминираща над останалите елементи в композицията. Изобщо тая сцена се отличава с едрите си мащаби.

Съдът на Пилата. Сцената е доста разрушена. Отляво е Христос. Той пристъпва бавно към Пилат. Зад него в дълбочина се тълпят евреи със забрадки на главите. В дъното вляво и вдясно са запазени части от архитектура. На преден план е поставена квадратна маса. Пред нея на земята е сложена правоъгълна поставка. Насреща пред масата е седнал Пилат. Фигурата му е изцяло разрушена. Запазена е само долната част на дрехата, която е украсена с бели точки.

Обр. 19. Разпятие Христово

Fig. 19. Le Crucifiement

групирани по три. Пред Пилат е сложена купа, в която той умива ръцете си. Надясно от него е запазена част от фигурата, която му полива. Интересен е образът наляво от Пилат. Макар и зле запазен, той ни дава достатъчно ясна представа за големите възможности на художника да предава правдиво и убедително реално съществуващи лица, взети от тогавашната историческа действителност. Тази фигура представлява навярно жената на Пилат. Тя има широко отворени и малко изпъкнали очи, кръгло лице и малки дебели устни. В този тип няма и следа от каноническата условност, нито от шаблонната стилизация, която прави образите бездушни и лишени от техния вътрешен живот. Много изненадващ е фактът, че същия израз ние откриваме и в чертите на Христа — обло лице, прав къс нос и малки надебелени устни. Очите обаче са малки, полупритворени и това придава по-особено изражение на лицето. Христос е голоблад. Това е един тип, който не се среща никъде другаде в нашата средновековна живопис.

Носене на кръста. От тази сцена е запазено малко нещо от дясната ѝ половина. В дъното се показва голяма стена с квадратна куличка. На преден план е Симон. Силно прегърбен, той крачи надясно с тежкия кръст на рамо. Зад него е войникът, който води вързания Христос. Въпреки лошото състояние на запазената част от стенописа за нас е ясно, че художникът е бил добър рисуващ. Той е засилил контурните линии и с това е предал по-голяма яснота и изразителност на формите. Особено добре е нарисувана главата. Художникът е имал съвсем ясна представа за анатомическия строеж на човешкото тяло и отделните му части.

Разпятие Христово. Долната лява половина е напълно унищожена при пробиването на стената за направа на нов прозорец. В средата е разпънати Христос (обр. 19). Раменете на кръста, както се среща и в други по-късни църкви, са отсечени косо. В дъното се подава масивна стена, увенчана с ниски кулички. Над стената се вижда високо черно небе. Отляво стоят прави Богородица и няколко жени. Богородица отправя поглед към своя син. Другите жени скланят съчувствено глави към нея. Отдясно са Йоан и Лонгин. Първият леко навежда главата си, като я подпира с дясната си ръка, а вторият държи в лявата ръка дълго копие, а с дясната сочи Христа. Последният е гол, препасан само с една кърпа през кръста. Закованите му на кръста ръце са опънати почти хоризонтално. Главата е клюмнала наляво и е опряла на гърдите, но тялото все още не е натежало и е запазило класическата плавно извита линия, която срещаме в повечето разпятия във византийското изкуство. От раната, пробита в десния хълбок, тече кръв.

Композицията има подчертано монументален характер. Масивната стена, която служи за фон на фигурите и над която кръстът доминира, засилва още повече това впечатление. В тая сцена няма никакви излишни подробности. Броят на лицата е ограничен. Художникът и тук не е забравил уроците на елинистическата древност за чистотата на линията и за равновесието на масите. В това отношение, както и в много други, художникът от Св. Петка Самарджийска е черпил с пълни шепи от богатия опит и постиженията на боянските майстори.

Снемане от кръста. Тази сцена е много повредена. Нито една фигура не е запазена цялостно. Въпреки това композицията е ясна: в дъното архитектурата е подобна на тази от Разпятието, а в средата е кръстът с тялото на Христос. Отляво се забелязват фигурите на Богородица и две от мироноските. Изправена като антична статуя и стъпила върху висока квадратна поставка, Мария се издига високо над мироноските и поема тялото на своя син. В същото време Мария Магдалена хваща дясната ръка на Спасителя и я целува. Аналогичен жест прави и Йоан Богослов, който е от дясната страна на Христос и целува лявата му ръка. Строежът на композицията е пирамидален. В жестовете има много нежност и топлина. Скръбта е дълбока, но сдържана, без театрални ефекти, без външна показност.

Надгробно ридание. Със своята строга симетричност композицията е напълно в духа на византийската традиция (обр. 20). В дъното като фон на фигурите мощно се издигат два симетрично разположени върха в керемиденочервен тон. Те са третираны като компактна маса с едвам забележимо разчленяване на пресечения терен. На преден план е поставено легло, върху което, опънат хоризонтално, лежи Исус Христос. В дъното върху триъгълния небесен свод злоещо се открива кръстът на Голгота. Зад него се вижда архитектура в сиво с две симе-

трично разположени кули. Фигурите са в два плана — четири около смъртния одър и две в дъното. При главата на Христа е Богородица, която го целува по челото. Други две наведени фигури се виждат в краката на покойника. Четвъртата фигура е тази на Йоан, който силно се навежда и целува лявата ръка на Христа. Двете фигури от по-задния план — вляво жена, а вдясно мъж — също са наведени и смирено се молят. Общо взето, боите са доста мрачни. Това се

Обр. 20. Оплакване на Христа

Fig. 20. Les Lamentations sur la tombe du Christ

дължи на преобладаващия тъмен цвят на облеклото, а така също и на големия черен фон, който поглъща и до известна степен изравнява цветовете контрасти, които и без това са слаби в тая композиция. Всички присъстващи са обладани от дълбока печал. Лицата не са добре запазени, но от свитите устни на Йоан, от скръбно притворените очи на Богородица, а така също от жестовите, движенията и общата постановка е ясно, че това е най-вълнуващата композиция в църквата.

Мироноските на гроба. Сцената е много потъмняла. Вляво, плътно притиснати една до друга, стоят трите мироноси. На преден план е Богородица с нимб около главата и с молитвено вдигнати ръце пред гърдите. Лицата на мироноските са повредени. Личи все пак, че изпъкналите части са имали слабо чер-

веникав цвят, а сенките — тъмнокафяв. Богородица е облечена в сивочерен мафорий, който стига чак до петите и закрива хитона, от който нищо не се вижда. Жената вдясно от Богородица носи подобен мафорий, който обаче не се затваря плътно отпред, та позволява да се види керемиденочервеният хитон, който носи тая фигура. От третата жена на заден план се вижда само главата, покрита с керемиденочервен мафорий. Всички драперии падат тежко на много широки гънки. Те придават строгост и монументалност на образите. Фигурите са масивни. В тях особено добре са подчертани вертикалните линии.

В дъното вляво се вижда висок планински връх, а вдясно — друг по-нисък. Те имат стъпаловидна форма с паралелепипедни очертания. Наклонът им е по диагоналите на композицията. Върхът отдясно е стръмен и силно надвесен. И двата върха са в тъмнокафяв тон. Светлите му части са подсилени със сивобелезникава боя.

Точно в средата на сцената, седнал върху каменен блок, който едвам личи, е представен ангелът. Вляво от него се вижда отворен саркофаг. Ангелът е представен насреща, гърдите му обаче са извърнати към саркофага, а главата — към мирноските. Яркочервените му крила са широко разперени. Те следват диагоналната линия на планинския връх отляво. Саркофагът е поставен също диагонално, но обратно на диагонала на планинската верига. В тази, общо взето, раздвижена обстановка и в рязък контраст с нея са изобразени спокойно спящите войници до саркофага в долния десен ъгъл на композицията. Лицата на войниците са доста повредени — едвам личи жълтоохровият им и тъмnochервеникав цвят. На главите си носят сивочерни шлемове, които, подобно на шлемовете от Предаването, покриват и врата. До войника отляво се вижда щит с полуцилиндрична форма. Такъв щит има и войникът отдясно. Шест дълги копия с остри триъгълни върхове стърчат вертикално нагоре. Фигурите са били също шест, наредени по три в две редици. Сега е запазена само горната редица. От долната личат слаби следи от главите на войниците. Горе върху черния фон на небето е имало надпис, от който сега могат да се прочетат само отделни букви. Ако се съди от съчетанието $\omega\tau\theta\omega\delta\alpha$ (от $\kappa\omega\sigma\tau\theta\delta\iota\alpha$ вм. $\kappa\omega\sigma\tau\theta\omega\delta\iota\alpha$) надписът, изглежда, е бил гръцки. Това обаче не е съвсем сигурно, тъй като пред това съчетание се четат още няколко букви, едната от които изглежда, че е ψ (ц. . . $\psi\chi\psi$).

Слизане в ада. Сцената е много повредена, а боите — силно потъмнели. Христос, обкръжен от елипсовидно сияние, е в средата. Сиянието има сивочерен цвят и почти се слива с тъмния фон на композицията. В дъното отляво и отдясно е имало високи върхове, които сега едвам личат. Адам и Ева са разделени — първият отляво, втората отдясно. Христос е облечен в керемиденочервен химатий, силно развят зад гърба му. Той се навежда наляво и подава ръка на Адам. Мандорлата, която следва движението на тялото, е наклонена на същата страна. Ева протяга ръка към Христа. Около Адам се забелязват още няколко вехтозаветни фигури. Христос е стъпил върху разбитите врати на ада, които имат керемиденочервеникавия цвят на неговия химатий. Горе вдясно от сиянието (мандорлата) върху тъмния фон на небето е изобразена фигурата на летящ ангел с кръст и стрели в ръка. Композицията е симетрична, но това не пречи да се чувства в нея движението. Най-ярко последното е изразено във фигурата на Христа и в жестовете на жадуващите спасение грешници.

Някои от лицата са третираны твърде живописно. Такъв е например Христос. Твърдите линии и контрастните сенки, които срещаме в по-късните

стенописи, са отстъпили тук място на една богата и плътно наситена палитра с плавно преливащи се един в друг тонове. В изражението се чете бащинска загриженост за спасението на хората. Христос има открито лице и благ поглед. Той е човек, който съчувствува на страдащите, а не строг съдия — безучастен, мощен и непостижим, какъвто го виждаме в някои от по-ранните произведения на византийското изкуство. Този дълбоко човечен образ може да се сравнява с образите на Христа от Бояна, гдето аскетизмът и сковаващата догматика са в пълно отстъпление пред новите хуманистични тенденции, завладели умовете на най-прогресивната част от средновековното българско общество.

Христос се явява на двете Марии. В дъното отляво и отдясно се извисяват стръмни керемиденочервени скали. Между тях се образува триъгълен процеп. Това е небето, на чийто тъмен фон се откроява фигурата на Христа, която е точно в средата на композицията. Христос е прав, облечен в тъмна горна дреха, подобна на черния фон на небето, с което тя почти се слива. Вдясно е поставеният диагонално ковчег. Със сивочерния си цвят той изпъква контрастно върху керемиденочервената скала. На срещуположната страна са двете Марии — Богородица права, а Магдалена коленичила, с прострени към краката на Исуса ръце. Христос, обърнат към тях, протяга десницата си към Магдалена. Във фигурата на Богородица личи нескривана тържественост. Облечена в син мафорий и стъпила здраво на краката си, с леко извърната глава към Христа, тя със строгите си линии напомня антична статуя. Обеклото ѝ пада на широки дипли, докато лицето е спокойно и строго. Магдалена е облечена в тъмnochервена горна дреха с коническо покритие на главата. Лицето ѝ е доста повредено, но ясно личат големите ѝ бадемovidни очи.

Неверието на Тома. Запазен е Христос, както и пет апостоли надясно от него (обр. 21). Исус е прав, застанал здраво на краката си, с глава обърната в три четвърти наляво. Този тип значително се различава от типа на Христос в сцената Съдът на Пилат. Той стои по-близо до традиционния византийски тип и все пак не се покрива напълно с него. Разликата е в това, че нашият образ е одухотворен. През неговия замислен и съсредоточен поглед ние стигаме до самите дълбини на човешката душа. И тук неволно се налага едно сравнение с високо хуманните образи на Христа от Боянската църква и на първо място с Христос Евергет. Лицата на апостолите имат по-различна трактовка. Боите са слагани на широки мазки, без постепенните преходи, които виждаме при образа на Христос. Фактът, че последният е третиран по-различно и главно по-грижливо от образите на апостолите, може да послужи за указание, че тези фигури са рисувани от различни майстори. От архитектурата в дъното се вижда само една врата. Цялата лява половина на композицията е напълно унищожена. Там е била изобразена друга група апостоли.

Военни светци. В източната голяма ниша на южната стена (№ III) са представени четири военни светци: Меркурий, Теодор Тирон, Теодор Стратилат и Прокопий. Тирон и Стратилат заемат централно място и са с една глава по-високо от останалите двама. Меркурий и Прокопий са в по-дребен мащаб и, по-ниско от първите двама. Така се е получила една пирамидална композиция, в която фигурите на двамата Теодоровци са най-изтъкнатите. Този строго симетричен композиционен строеж се намира в тясна зависимост от самата форма на архитектурната рамка: фигурите следват полукръглата извивка на арката на нишата.

Тирон и Стратилат, облечени в къси туники, с големи жълтоохрови нимби около главите гледат насреща. Копията, които те държат съответно в лявата и в дясната ръка, са успоредни и също както и фигурите — строго симетрични. Меркурий, отляво, държи в ръцете си лък, а Прокопий, отдясно — наклонено към фигурата на Стратилат копие. Тези две крайни фигури са обърнати в три четвърти към централните образи. И четиримата светци са стоящи фигури в цял

Обр. 21. Неверният Тома

Fig. 21. Thomas l'incrédule

рът, но сега долните им части са напълно унищожени. Тук-там са запазени само следи от облеклото. Ризницата на Стратилат е изплетена от квадратни халки, означени върху тъмния фон на дрехата с бяла боя. По-долу се виждат части от къса туника, препасана с широк пояс, украсен със скъпоценни камъни с правоъгълна форма. На раменете, свободно падащо надолу, е праметнато червено наме-

тало. Подобна горна дреха има и Тирон, а също и Прокопий, при който най-добре личи яркият кармин.

Сравнително по-добре са запазени лицата на Теодор Тирон и на Прокопий. Това са мургави типове с тъмнокафяви, почти черни коси и плътни сенки около очите, носа и бузите. В противовес на скованата тържественост в лицата и позите на двамата Теодоровци крайните фигури са по-динамични и по-живо представени. Особено интересен е образът на Прокопий, който е и по-добре запазен. Неговото лице на млад мъж със закръглени бузи и изпъкнали ябълки, с малки уста и с големи, широко отворени очи, скрити под гъсти черни вежди, представлява завършен реалистичен образ, почти отърсен от условностите на традиционния византийски идеализъм.

Аврамово гостоприемство. В дъното вляво и вдясно се показват части от архитектурни мотиви, съединени с червена лента. На преден план е поставена маса, около която седят три ангела. Както винаги при тая сцена и тук средният от тях е представен в по-едър мащаб от останалите двама. Надписите са на гръцки: *ΗΑΓΙΑ ΤΡΙΛΛΑ*, а под него: *Η ΦΙΛΟΞΕΝΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΜΟΝ*. Вляво в рамката на вратата се показва Сара. От фигурата на Аврам, която трябва да се намира вдясно, нищо не се вижда. Крилата на ангелите, особено на средния от тях, са широко открити от тялото. Главите им са обърнати в три четвърти към зрителя. Това се отнася даже до средния ангел, който обикновено се представя с лице насреща. Ако се съди от тъмния колорит, може да се допусне, че тая сцена заедно с още няколко други е от по-късно време — навярно от XVII в. Тази датировка се подкрепя до известна степен и от гръцките надписи, които придружават сцената.

Стенописи върху източната стена

Благовещение. Тази композиция следва твърдо установената още през XI—XII в. традиция да се представят двете фигури отделно една от друга — ангелът от северната, а Богородица от южната страна. Те са изобразени при петите на триумфалната арка. Ангелът от северната страна е унищожен.

Богородица, облечена в кафявочервен мафорий и син хитон, стои права, обърната в три четвърти наляво по посока на ангела. В лявата си ръка държи вретено, дясната е свита пред гърдите. Главата е леко наведена напред. В израза на лицето ѝ се чете смирение. Тя приема добрата вест без възражение. В дъното се вижда сива архитектура, сега почти изтрита, а непосредствено зад Богородица — правоъгълен трон без облегалo с червена възглавница върху него.

Светци върху триумфалната арка. Върху челото на триумфалната арка между Богородица и ангела от Благовещението са изписани дванадесет светци, от които сега са запазени само шест. Те са седнали върху полукръгъл тристъпален синтрон, стъпалата на който са означени с различни цветове — първото и най-горно стъпало с жълт, а стъпалото между тях с керемиденочервен цвят. Всички светци държат в ръцете си книги с червена подвързия. Те са обърнати два по два един срещу друг. Очевидно това е един от начините за раздвижване на фигурите и за вънасяне по-голямо оживление в композицията. Такова срещупоставяне на фигурите е обичайно за Тайната вечеря. На мястото, гдето е ключът на арката, се е намирал неръкотворният образ на Хриса (Убрус), който сега е замазан и едвам се разпознава. Всяка фигура има своя физиономия, свои черти, които се

различават от чертите на останалите светци. Косите са тъмнокафяви и предадени с широки мазки. По същия начин, едро и без подробности, са третирани брадата и мустаците. Сенките са тъмнокафяви и доста плътни, очите големи и широко отворени, с дебели сенки около тях. Изпъкналостите са предадени със светла охра. Ръцете и краката са рисувани доста грубо и са съвсем слабо моделирани. Правят впечатление дългите пръсти. Контурите и особено голите части — глава, ръце и крака — са очертани с тъмнокафява боя, а светлите части на драперията — с бяла. С бяла боя са изписани и прошарените или чисто бели коси. Фонът, както и при всички останали композиции, е черен.

Някои от главите са силно индивидуализирани. Такива са двамата крайни светци от северния склон на дъгата. Този отляво, представен в три четвърти, е третиран с меки линии и без силни цветови контрасти. Лицето е силно одухотворено. От него лъха спокойствие, кротост и смирение. Следващите двама светци (средните двама от четирите запазени в северната половина на арката) имат много груба фактура, но това ни най-малко не намалява тяхната художествена стойност. В тях ние откриваме по-малко нежност и по-голяма строгост в израза. В колоритната гама има повече неочаквани контрасти, отколкото плавни и незабележими преходи от един тон в друг. Грубите мазки, а също така и съпоставянето на чисти тонове един до друг с цел да се получи по-голям живописен ефект ни напомнят за импресионистичната техника. Ако първият светец ни действава преди всичко с вложените в него хуманистични тенденции, вторият и третият — с докосващата се до импресионизма техника, четвъртият е интересен със своите по-особени иконографски черти. С правилния си овал на лицето, с кръглите си очи и вежди и с ниско падащите над челото коси този образ се явява като далечен отглас на вечно живата във византийското изкуство елинистическа традиция. Това е един тип, все още незасегнат от християнската мистика, тип, в който като във фокус са събрани чертите на езическия паганизъм. Като противоположен на този образ може да се посочи първият светец отляво, който е напълно в духа на византийската художествена концепция.

Причестяване на апостолите. Запазена е само част от южната половина. Северната е напълно унищожена при по-късните преправки на апсидната конха (обр. 22). Напред върви Павел, следван от Марк и още от четирима апостоли, имената на които не се четат. Апостолите са един зад друг. Първият се навежда, за да поеме причастието, което му подава Христос. Фигурата на последния не е запазена. Пред групата се чете следният надпис: $\pi\iota\tau\epsilon\ \omega\ \eta\varsigma\ \cdot\ \kappa\epsilon\tau\eta\ \sigma\epsilon\ \kappa\epsilon\ \kappa\rho\upsilon\upsilon\varsigma\ \mu\omicron\alpha$, а на празното поле зад нея е изписан друг четириредов надпис, който гласи: $\kappa\rho\upsilon\iota\ \gamma\eta\ \eta\ \eta\sigma\pi\omicron\kappa\epsilon\ \epsilon\delta\omicron\upsilon\iota\ \iota\alpha\kappa\omicron\ \tau\eta\eta\ (\epsilon)\kappa\eta\ \chi\varsigma\ \sigma\eta\ \beta\alpha\ \eta\eta\alpha\lambda\gamma\omicron$. Образите са доста повредени. По тях се виждат много надупчвания, правени нарочно, за да се задържи по-късната мазилка. Така е била обезличена цялата композиция, както и голяма част от останалите стенописи.

Иконография. Стенописите на Св. Петка Самарджийска се включват в изработената между XII—XIV в. иконографска система на Балкана, в основата на която лежат източни и елинистически образци. В подбора на сюжетите, тяхното разпределение и трактовката им художникът следва една осветена от традицията практика. Цикълът на Празниците, напълно установен още в XII в., е отделен от цикъла на Страстите, към които са прибавени и няколко сцени от Чудесата. Сватбата в Кана Галилейска и Възкресение Лазарево, както е обичайно за византийската

живопис от XIV в., са представени наред с Празниците. Една рядка иконографска тема е сцената Христос се явява на двете Марии.

Между много интересните в иконографско отношение композиции е и сцената, която служи за пандан на Гостоприемство Аврамово. Тя се намира точно насреща на северната стена. По всяка вероятност това е една от редките деисусни композиции. В средата е представен Христос, седнал на висок трон, с голям кръст в

Обр. 22. Причестяване на апостолите

Fig. 22. La Communion des Apôtres

ръце, а отстрани по една група светци — тези отляво начело с Богородица, а другата начело с Йоан Кръстител. От надписа са запазени само последните букви.

Пейзаж. Най-често природните изгледи са предадени според шаблонния византийски маниер — чрез скалисти върхове със стапаловидно разположени кубически и паралелепипедни форми. Обикновено скалите са в червено — от керемиденочервено в *Nolli me tangere* до виненочервено във Възнесението от южния склон на свода. Има и случаи, като например при групата на Възнесението от северния склон на свода, където върховете са заоблени и имат маслинозелен цвят.

Художникът не предава подробности. Той третира природата като плътна маса, която подчинява на един своеобразен схематизъм. Високите скалисти върхове се предават с ъгловати форми, а по-ниските възвишения — с плавни заоблени линии, очертаващи куполовидни форми. Тук и там обаче се срещат отделни елементи, които не се съгласуват с общия замисъл на композицията. Това са обикновено подробности, чужди на композиционния строеж. Такъв е случаят с Възнесението от южната стена, гдето по склона на възвишението, върху което е стъпил Христос, се виждат треви, които очевидно имат предназначението да подсказват, че се касае именно до нисък и тревист хълм, но формално не се свързват с пейзажа, понеже по начало той е замислен и третиран като маса, в която няма място за подробности от този род.

Дърветата са представени съвсем общо. Те са кичести, често пъти третираны в широки петна, също без подробности. Предадени са съвсем условно, по-скоро с цел да се илюстрира изобщо идеята за дърво, отколкото да се представи опре-

делен тип от горската растителност. Такива дървета виждаме в двете части на Възнесението. Едно голямо дърво, предадено много грубо и схематично, е нарисувано в сцената Христос разговаря с апостол Петър. Повече подробности има дървото във Влизане в Ерусалим, където по изключение могат да се разпознаят и някои видови отличителни белези. Листата, тънки и остри, напомнят иглолистно дърво. Но и тук фактурата е доста груба и ненаподобителна. За някакво натуралистично изобразяване на природните форми не може и дума да става.

На пейзажа е отредено второстепенно място. Той има повече разказвателно значение. Художникът не го използва за решаването на художествени проблеми, нито има съзнателно отношение към въпроси, като пространство, обем, линейна перспектива и др. В повечето композиции съществува тенденция към едноплановост. Особено типична в това отношение е сцената *Nolli me tangere*, където фигурите и гробът са като залепени за грамадните скали, които изпълват рамката на композицията и излизат на преден план наравно с фигурите. Дори въздействието на скалите се чувства по-силно, отколкото това на фигурите, сведени тук до ролята на обикновено декоративно петно, откриващо се върху фона на скалите.

Архитектурен пейзаж. Архитектурните мотиви заемат важно място между елементите на композицията. На тях е определено много по-голямо място, отколкото на природните изгледи. Те образуват ансамбли, които служат, както и природният пейзаж, за фон на фигуралната композиция. В някои сцени, като например Бягството в Египет и Влизането в Ерусалим, природният и архитектурният пейзаж се срещат заедно и въпреки слабата връзка между тях могат да послужат като пример, в които са налице елементите на преобразования от човека природен изглед.

Архитектурните мотиви имат най-различни форми и цветове. Общо взето, това са симетрични постройки, продължаващи традицията на елинистическата гражданска архитектура — с ниска централна част и високи странични корпуси. Често се срещат и балдахини с куполно засводяване, както и многоетажни сгради с полукръгли арки на вратите и прозорците. Страничните корпуси винаги са свързани с яркочервена драперия.

За разлика от природния пейзаж, гдето преобладава едноплановата композиция, в архитектурата често се срещат (понякога в една и съща сцена) и правата, и обратната перспектива. Архитектурните мотиви в повечето случаи имат декоративен или разказвателен характер. Те са лишени от материалната плътност на солидните строежи, каквито трябва да представляват. Това са фасади, зад които подобно на театралните декори нищо не се крие. В тази условна архитектура има много повече преживелици, отколкото елементи на една реално съществуваща и съвременна на изписването архитектура. Подобна условност откриваме и в по-ранните български стенописи. В това отношение следователно в късния религиозен български стенопис не са настъпили никакви особени изменения. Старите традиции продължават все още да са силни и ненакърнени.

Орнаменти. Чисто украсителни мотиви се срещат рядко. Те се намират в подчинено положение както спрямо фигуралната живопис, която съставлява основата на декоративната система, така и спрямо архитектурата. Тези мотиви имат растителен или геометричен характер и се срещат, както вече се спомена, над арките или под прозорчетата, т. е. там, гдето мястото за фигурална живопис е недостатъчно или

неудобно. Досега са открити четири различни украсителни мотива, а именно: 1) преплиташа се стъбла (ластари); 2) съчетание на сегменти от окръжност с бели точки върху черен фон; 3) разноцветни полукръгове, чието съчетание образува равномерни кръстове, между които се виждат бели точки върху черен фон; 4) плетенични мотиви.

Стил и техника. Мазилката, върху която лежат стенописите от долния пласт, е дебела от 2 до 4 см. Тя съдържа вар, пясък и ситна плява. Мазилката от втория пласт с образа на Симеон Стилист се състои само от вар и е дебела от 1 до 2 см.

Както се посочи по-горе, техниката на долния стенописен пласт е смесена — мокро фреско и темпера. Всички бои имат минерален произход. От направения химически анализ се вижда, че кафявата и тъмнокафявата охра представляват железни окиси, а черната боя, използвана главно за фон, е смес от магнетит и сажди (въглен). Върху добре загладената повърхност на мазилката се намира грундът, който съдържа яйчен или млечен белтък. Самият пласт на стенописа има малко по-голямо белтъчно съдържание.¹ За основни свързатели (емулсии) са използвани яйца, восък и парафин. Между боите прави впечатление цинобърът (живачен сулфид). На отделни места в църквата той е запазен много добре.

Ако се вгледаме внимателно във фигурите, ние ще открием две свършено различни фактури. Едни образи са третираны много грижливо, а други по-свободно. Примери за такова различно третиране посочихме по-горе, когато говорихме за светците върху челото на триумфалната арка. Към казаното тук трябва да добавим, че за висотата на техническото изпълнение и за нивото на професионалното майсторство можем да съдим предимно от ония композиции или отделни фигури, в които контурите изцяло или отчасти са правени с острие върху мократа още стена. Получените вдълбани линии имат остър профил, което показва, че те не са правени с помощта на шаблон, а направо върху стената със свободна ръка. Такива линии срещаме главно по гънките на дрехите в Тайната вечеря, при някои светци от триумфалната арка и др. Те издават голямата сигурност на ръката, която ги е теглила. Същото се отнася и за контурните линии, правени с четка.

Симеон Стилист, който е от втория стенописен пласт, е рисуван с темперни бои (обр. 23). Колоритът тук притежава по-малка дълбочина, отколкото в първия пласт, но в замяна на това той е по-свеж и по-сочен. Рисункът се отличава с голяма точност. Някои подробности на лицето са предадени почти натуралистично. Главата обаче е третирана строго фронтално, в традиционния иконописен стил. Контурните линии, а също и тези, с които са означени подробностите, са силно подчертани, обстоятелство, което придава голяма острота на изображението. Отдавайки голямо значение на анализа на формите и детайлите, художникът в значителна степен е пренебрегнал основното изискване на стенната живопис — да бъде тя в хармония с монументалния характер на стената. Тук безсъмнено се чувствува влиянието на иконописния стил. Художникът навярно сам е бил иконописец и затова върху стената е нарисувал истинска икона. Като се имат пред вид изтъкнатите стилни особености, този стенописен пласт би трябвало да се отнесе към самото начало на XVII в., т. е. точно към онова време, когато нашата иконопис започва своя нов и последен разцвет.

¹ Според химическия анализ, направен от Драган Чавдаров, химик при Археологическия институт и музей в София.

Рисунък. Линията в стенописите от първия пласт играе второстепенна роля. Тя е подчинена на колорита, който има определящо значение за художествената оценка на живописца. Въпреки това линията се отличава с непосредственост и острота. Контурите са нахвърляни свободно. Те се предават най-често с тъмнокафяви линии, които сега не могат да се видят навсякъде, понеже при изписването са били заличени. Гънките на драпериите, а понякога и контурите на фигури

Обр. 23. Симеон Стилист
Fig. 23. Siméon le Stylite

рите, са очертани, както вече се посочи, с вдълбани в прясната мазилка остри линии. Драпериите имат повече живописна, отколкото архитектурна стойност.

Фигурите, общо взето, са добре оразмерени. Главите се нанасят в тялото едвам 5—6 пъти. Въпреки това телата са много стройни, та се получава впечатлението, че са удължени. Поради това че е работено без шаблон и бързо, в отделни случаи могат да се открият известни несъвършенства във формално отношение. Така в Предаването краката на войните, а до голяма степен и лицата са предадени по-скоро експресионистично, без особена грижа към моделировката и подробностите. Наистина в тая композиция те са доста повредени, та е мъчно да се говори определено по тези въпроси, и ние не бихме ги разглеждали, ако подобно третиране на широки петна не виждахме и на други места в същата композиция, като например по облеклото, шлемовете и най-много в пейзажа. Не всички сцени обаче са третирани по тоя начин. Някои, като Възнесението, светците от челото на триумфалната арка и повечето от останалите композиции и отделни фигури, са рисувани с доста големи подробности — особено в лицата. С грижлива

моделировка и голяма пластичност се отличават апостолите от Възнесението, както и повечето от пророците, при което плътната и изразителна линия засилва още повече това впечатление. Много добра е и рисунката на ангела от Възнесението. Той има малки уста, с дебела горна устна, прав нос, ниско чело и леко изпъкнали очи. Добре са нарисувани и апостолите. В изражението на лицата им могат да се открият типично ориенталски типове — с черни мустаци и бради, изпъкнали скули и очи и дебели устни. Въпреки че художникът не всякога правилно предава анатомическите особености на човешкото тяло, той успява особено когато рисува голи части, като лице, ръце и крака, да ги моделира задоволително. Без да се впуска в ненужни натуралистически подробности, той успява да придаде художествена убедителност на формите.

Колорит. Стенописите на Св. Петка Самарджийска правят впечатление преди всичко с ценните си колоритни качества. Те се отличават с дълбочина на тоновата гама и с голяма свежест на боите. Разбира се, отделните фигури и композиции не са равностойни в това отношение. Това се дължи, от една страна, на факта, че всички стенописи не са еднакво запазени, а от друга, на обстоятелството, че не са работени от една и съща ръка. Тоновата гама съдържа сравнително малък брой основни цветове. Най-употребяваните от тях са виненочервеният, керемиденочервеният, тъмнокафявият и черният. По-рядко се срещат зеленият и тъмносиният цвят. Към тях следва да се добавят още и следните бои: жълта, бяла, сивосинкава, маслинозелена, сивочерна, златна охра и др. Както се вижда, най-често срещащите тонове са топли, а по-малко застъпените — студени. Между първите най-типичен е цинобърът, отличаващ се със своя ярък тон. Тази боя се среща както в долните, така и в горните стенописни пояси — факт, който потвърждава тяхното едновременно изписване. Въпреки голямата плътност и яркост на краските цветните контрасти са доста смекчени. Преходът между различните тонове в някои от образите е почти незабележим. Той се осъществява било чрез постепенното им преливане един в друг, било чрез свързването им посредством друг неутрален тон, за какъвто най-често се използва тъмнокафявата боя. Със същата боя се означават и сенките. Светлите и издадени места се маркират с бяла боя. Светлинни контрасти в строгия смисъл на думата не съществуват. Те винаги се изразяват с цветни съотношения. Използуването на бялата боя е ограничено. Често вместо нея се употребява сивосинкавата боя, която се среща по драпериите, а отчасти и архитектурните мотиви. Боите първоначално са имали силен блясък, който дори и сега при това им лошо състояние не е изчезнал напълно. Особено свеж е колоритът на ония места, където боята е била покрита с друга боя или с някаква замазка. Това най-вече се отнася до цинобъра, който на много места е използван и като основа, върху която е рисувано с друга, най-често тъмнокафява боя, както е например при военните светци в ниша № III. Други композиции са правени върху светлоохрова, а трети — върху по-тъмна основа. В първия случай тоновете, в това число и по-тъмните, светлеят. Те притежават известна прозрачност, която ги прави по-въздушни и по-леки. В такива случаи цветните контрасти са повече подчертани. При стенописите с тъмна основа, чийто брой е значително по-малък, наопаки, подсилени са тъмните тонове. При тях тъмнеят и ония части, които са с по-светъл колорит. Повечето от стенописите с тъмна основа носят гръцки надписи — Вехтозаветната троица, Надгробно ридание и др.

Композиция. Между фигурите и пейзажа (природен и архитектурен) обикновено съществува равновесие и взаимозависимост. В някои случаи обаче природната

обстановка се явява доминираща, и то не само в чисто количествен смисъл като маса или колоритно петно, но и като елемент, който подсилва, а в някои случаи и сам създава основното настроение в композицията. Най-типични в това отношение са сцените Оплакване на Христа (Надгробно ридание) и *Nolli me tangere*, които, както се посочи и по-горе, са най-интересни и от иконографска гледна точка. И при двете сцени фигурите се откриват върху червения фон на скалите, които стръмно се издигат отляво и отдясно, като по средата се образува дълбок процеп, на фона на който в Надгробно ридание се вижда голям кръст, а при *Nolli me tangere* — фигурата на Христос. И при двете композиции Христос се явява центърът, към който са насочени не само движенията и жестовете на фигурите, но и самите скали. Това най-добре е изразено в Надгробно ридание — една от най-патетичните сцени. Интересна композиция представлява и Снемането от кръста, но за съжаление тя е много повредена. Същото се отнася и за Разпятието, гдето вертикалното, съвсем леко извито тяло на Христа се намира в рязък контраст със строго хоризонталната линия на архитектурата, която представлява монотонна права стена с кулички в краищата и в средата. При това тя е ниска, та кръстът се издига високо над нея. Това дава възможност гърдите, главата и ръцете на разпнатия Христос да се открият свободно върху тъмния фон на небето, което заема около една четвърт от цялата композиция. Тук е мястото да се отбележи, че свободните пространства в рамките на отделните сцени са незначителни. Пейзажът, архитектурата и фигурите обикновено така добре запълнят кадъра на композицията, че мястото, което остава за небето, е съвсем ограничено. Някои от сцените, като например Възнесението, са силно раздвижени, но движението не е външно, показно, а свързано с вътрешното напрежение, изразено в композицията.

В заключение може да се каже, че стенописите в Св. Петка Самарджийска са едни от най-хубавите от епохата на ранния турски феодализъм, а за София — те са единствените запазени. Те свидетелствуват за високото равнище на българското изкуство, а също така и за активната роля, която българите са играли в стопанския и културния живот на страната през първите векове на турското робство. Останките от стенописи в скромната по размери църква Св. Петка Самарджийска хвърлят нова светлина върху някои нерешени още въпроси във връзка с жизнеността на старата българска художествена традиция и творческото ѝ използване през XV—XVI в. въпреки съществуващото национално и верско потисничество от страна на завоевателите турци.

LES PEINTURES MURALES DE L'ÉGLISE Ste PETKA SAMARDJISKA DE SOFIA

S. MICHAÏLOV

(Résumé)

Dans cet article l'auteur fait part des conclusions auxquelles il aboutit après les recherches effectuées à l'église Ste Petka Samardjiska de Sofia en 1956, lors de la reconstruction du centre de la ville.

Il est établi que l'église a été à maintes reprises restaurée et repeinte partiellement.

A l'heure actuelle il ne subsiste qu'une seule couche de peintures murales. C'est aussi la plus ancienne que l'auteur attribue au XVe et XVIe siècle. Des vestiges d'une seconde couche en sont conservés du côté ouest du mur nord, où se trouve le portrait de Siméon le Stylite. Des traces à peine visibles d'une troisième couche apparaissent sur les arcs des niches. Ce sont surtout des fragments d'ornements de motifs végétaux, peints en rouge brique vif. Dans la partie supérieure de l'église il n'y a aucune trace des deux dernières couches. En 1922 l'église a été repeinte avec des couleurs à l'huile, ce qui a sérieusement endommagé l'ancienne décoration. Au début du siècle passé quelques unes des fresques, principalement celles de l'abside, ont été rafraîchies. Les peintures de la couche inférieure sont réparties comme suit: le Christ de l'Ascension, le Christ Pantocrator, Emmanuel et l'Ange du Grand Conseil — sur le zénith de la voûte. Des bandes horizontales suivent sur les murs sud et nord comprenant les cycles: des prophètes, des grandes fêtes, de la passion, des têtes de saints et des figures en pied. L'auteur donne une description complète des compositions bien conservées. En prenant pour point de départ quelques particularités iconographiques et la disposition des peintures murales, il arrive à la conclusion que les peintures de Ste Petka Samardjiska font partie du système iconographique en honneur dans les Balkans entre le XIIe et le XIVe siècle qui s'inspirait de la peinture orientale et hellénistique. Dans le choix des sujets, la répartition et la manière de travailler, l'artiste s'est tenu strictement aux lois picturales que la tradition lui a léguées. L'auteur relève que dans les paysages le peintre n'a pas cherché à rendre les détails. Les arbres, les rochers et les collines sont donnés dans des lignes tout à fait générales. Le paysage joue un rôle secondaire dans la composition. Par contre, l'architecture y tient une place prépondérante. On y trouve en même temps des perspectives droites et inverses. Les motifs architecturaux ne sont que des décors de théâtre. Ce sont, selon l'auteur, des survivances qui relient cette peinture à celle, plus ancienne, de nos monuments et des monuments des autres pays des Balkans.

La technique de la couche inférieure est mixte: fresque à enduit frais et à la détrempe. Les liants principaux sont les œufs, la cire et la paraffine, la couleur dominante — le rouge de cinabre. L'auteur distingue dans cette peinture deux factures

différentes. Quelques figures sont traitées d'une manière très soignée, les autres beaucoup plus grossièrement. Les premières portent l'empreinte de la tradition byzantine, les secondes ont un caractère plus original.

Le dessin est fait à la main, sans l'aide d'un modèle, comme on peut le constater dans les lignes incisées qui marquent les plis des vêtements et les contours. La couche superposée est faite à la détrempe. Le caractère de ces peintures est nettement déterminé par l'art des maîtres d'icônes.

L'auteur estime que dans la première couche la ligne joue un rôle secondaire. Elle est subordonnée au coloris qui donne une réelle valeur artistique à cette peinture. Les contours dessinés le plus souvent en brun foncé, ainsi que les lignes incisées sont rendus d'une manière tout à fait libre. Comme dans la plupart des églises bulgares, à Ste Petka aussi, il est probable qu'une équipe de peintres y ait travaillé et non pas un seul artiste. Cela se voit surtout par la différence de facture des diverses scènes et figures. Ces œuvres ont certainement de grandes qualités par leur coloris. Elles se distinguent par la variété de la gamme de tons et par leur exceptionnelle fraîcheur. Les couleurs les plus employées sont: le rouge grenat, le rouge brique, le brun foncé et le noir qui sert de fond. Le vert et le bleu foncé sont plus rares. Parmi les couleurs d'importance secondaire on trouve: le jaune, le blanc, le bleu-gris, le vert olive, le gris-noir, l'ocre doré et autres. En général, ce sont les tons chauds qui prédominent.

La composition est le plus souvent symétrique, en ce sens le peintre a suivi la tradition byzantine.

Ce monument représente un intérêt considérable pour l'étude de la peinture religieuse bulgare de la fin du Moyen Age bulgare. C'est l'unique monument de cette époque à Sofia parvenu jusqu'à nous.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ВЕСТИ

Останки от първобитно селище
в центъра на София

В миналото в близките околности на София и по цялото Софийско поле са открити много праисторически селища и находки, които ни говорят за живота и културата на човека от медната епоха.¹

През м. февруари 1958 г. при извършване на землени работи във връзка с преустройството на площад „9 септември“ находки от тая епоха бяха открити и в центъра на София. Установено бе, че върху малкото плато в центъра на София, там където сега се намират сградата на Националната художествена галерия и Етнографският институт и музей при Българската академия на науките (бившият дворец) и паркът около нея, се е простирало първобитно селище от медната епоха. Пространството, което е заемало селището, е било много удобно за заселване — високо, сухо и отчасти естествено защитено. Наоколо е имало изобилна изворна и течаща вода, а в близките гори се е въдзел разнообразен дивеч.

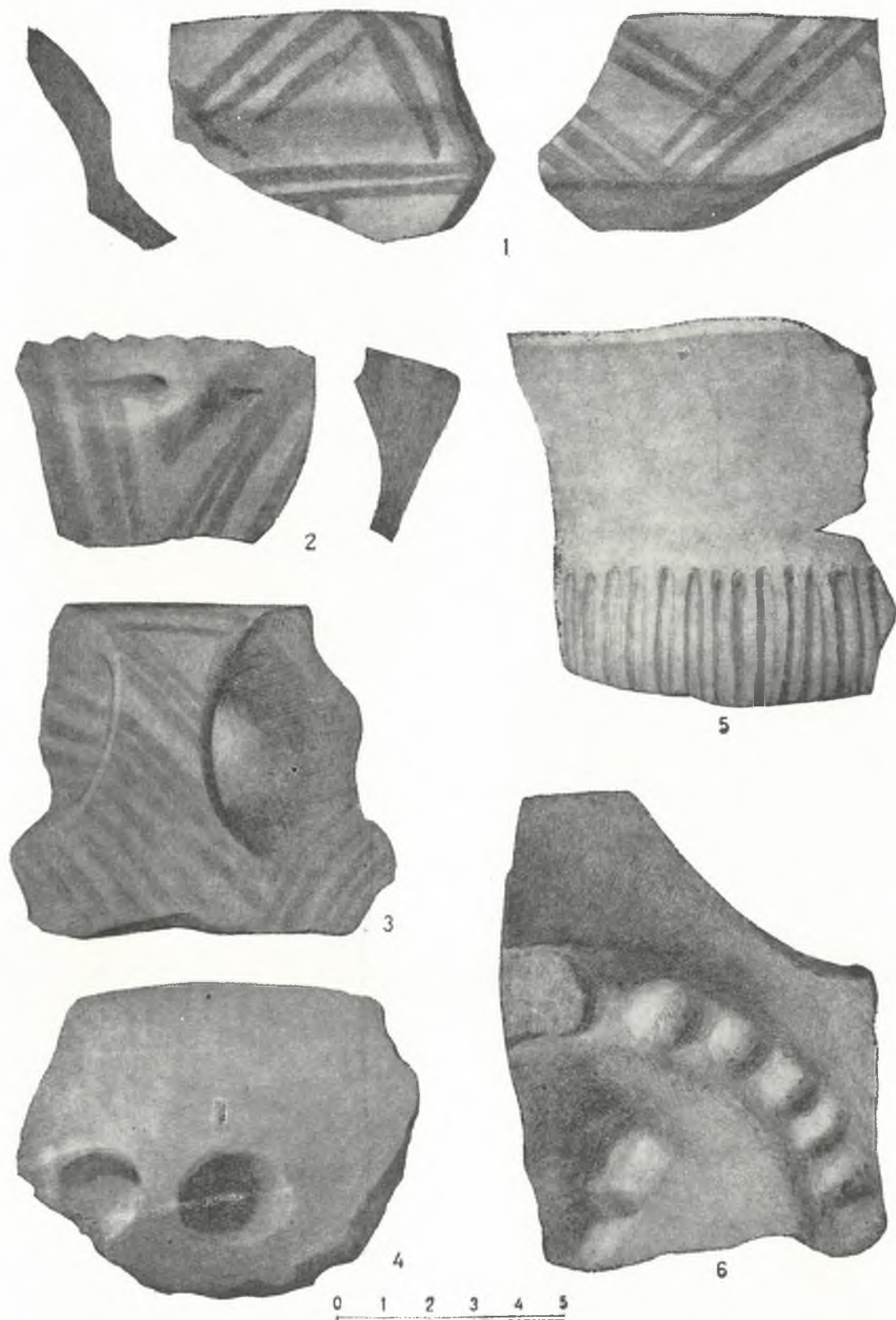
Културният пласт на селището е разрушен от по-късни строежи — от вре-

мето на римското владичество, през средновековието и в най-ново време. Находките произхождат от няколко пункта: ъгъла ул. Московска и пл. 9 септември и южно от сградата на Етнографския ин-

Обр. 1. Късове от глинени съдове с врязани орнаменти
Abb. 1. Bruchstücke von Tongefäßen mit eingeschnittenen und inkrustierten Verzierungen

¹ Срв. Р. Попов. Материали за проучването на предисторията на Софийската котловина, I сл., вж: Р. Попов, Г. И. Кацаров и Ю. Господинов. Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността. София, 1921; Н. Петков. Предисторическо изследване на Софийското поле и близките му околности. ГНМ, VI, 1932—1934, 403 сл.; J. Gaul. The Neolithic Period in Bulgaria. ASPR, Bulletin 16, 1948, 52 сл.

Обр. 2. Късове от глинени съдове и дръжки;
 1, 2, 3 — графитни орнаменти
 Abb. 2. Bruchstücke von Tongefäßen und Henkeln;
 1, 2, 3 — mit graphitirten Verzierungen

ститут и музей и Националната художествена галерия.¹

Намерени са най-различни археологически материали: незначителни оръдия за производство, кости от диви и домашни животни, късове от мазилка, с която са измазвани стените на жилищата, парчета от мазилка на глинени пещи. Най-многобройни са късовете от глинени съдове, работени на ръка и богато орнаментирани. По своята форма съдовете не се различават от съдовете, които са ни познати от други селища в Софийската котловина и съседните ѝ области, отнасящи се към същата епоха. Орнаментите на съдовете имат геометричен характер. Те се състоят от успоредни линии, ленти от линии, точки, триъгълници, концентрични кръгове, меандри и производни от него и т. н., изрязани или вдлъбнати в стените на съдовете и инкрустирани (обр. 1). Запазени са следи от инкрустацията. Понякога свободните полета между орнаментите са покрити с червена охра. Срещат се също релефни ленти, пъпки и други подобни орнаменти. Една част от съдовете, обикновено тези с по-малки размери, са имали дръжки (обр. 2, 3). Предназначение на дръжки са имали и малки прищипвания, направени с пръсти, разположени върху най-издутата част на съда (обр. 2, 4). Някои от дръжките приличат на птича човка (обр. 2, 2). Намериха се части от похлупаци на съдове с малка дръжчица в средата. Повърхността им е украсена с релефни орнаменти. Дъната на съдовете са равни или слабо вдлъбнати. По някои от тях има отпечатыци от плетки от блатни растения (обр. 3). Подобни отпечатыци от най-различни плетки са открити в много първобитни селища от Софийската котловина.²

Паралелно с късовете от груби съдове, повечето от които са служили за пазене на житни храни (питоси), се откриха и късове от по-малки тънкостенни съдове, изработени от пречистена глина. Те имат обикновено сивочерна, черна или светлокафява лъскава повърхност, която е ук-

расена с релефни пъпки, плитки канелюри, разположени косо или вертикално по рамото на съда, с графитни орнаменти — ленти, спирали и др. (обр. 2.) Намерена е

Обр. 3. Част от дъно на съд с отпечатыци от плетки

Abb. 3. Bodenteil eines Gefäßes mit Flechtwerkabdrücken

и фрагментирана човешка фигурка (обр. 4), висока 5 см. Липсва долната част на фигурката. Главата ѝ прилича на птича човка. Носът е силно издаден напред. Очите и устата са означени с резки. В областта на ушите са били пробити по три дупчици, които сега са отчупени. Повърхността на фигурката не е добре загладена. Тя има сив цвят. Фигурката не е била добре изработена.

Подобни археологически находки са откривани и в други първобитни селища в Софийската котловина, например до Горни Богров, Челопечене, Курило, Илиянци, Окол глава при Гниляне, Волюяк, Кътина, Гълъбовци, Яна и много други, по долината на река Искър — Г. Пасарел, по долината на река Струма — м. Чардако

¹ Проучванията са ръководени от сътрудници на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките и на Музея за история на град София.

² Н. Петков. Отпечатыци от плетки, намерени в предисторическото селище „Обреша“ при с. Горни Богров, Софийско. ГИМ за 1921, 217 сл.

Обр. 4. Горна част на човешка фигурка от глина. Естествена големина
Abb. 4. Oberteil einer Menschenfigur aus Ton (Naturgröße)

при Станкедимитров и др.¹ Всички тези селища се отнасят към западнобългарската култура Гниляне — Гълъбовци. Тяхната култура има много общи черти с културата на селищата в Западна България (Криводол, Врачанско, Деветашката пещера, Ловешко, и др.), на селищните могили в Северна и Южна България.

Положителни стратиграфски данни за откритите находки няма. Известно е обаче точното стратиграфско положение на керамиката с графитните орнаменти от други селища. Тя е характерна за културата Караново IV—Коджадермен, която се отнася към медната епоха. Глинената фигурка, която има белези, характерни за костените фигурки от медната епоха, също спомага за датирането на находките от центъра на София към същата епоха.

Във връзка с откриването на селището в центъра на София смятаме за необходимо да отбележим, че преди няколко години на територията на София, в района на село Слатина, бяха открити следи от друго, по-старо селище от селището в центъра на София. Това селище, както и многобройните селища от този тип в близките и по-далечни околности на София, например при Курило, Кремиковци, Бухово и другаде,¹ са населявани през първата половина на новокаменната епоха, вероятно през четвъртото хилядолетие пр. н. е. Характерен белег за културата на тази група селища е керамиката с боядисани

орнаменти (монохромни и полихромни). Те се отнасят към старата неолитна култура Караново I A—Кремиковци.

Откриването на първобитно селище от медната епоха в центъра на София показва, че историята на нашата столица започва още от времето на първобитно-общинния строй, т. е. преди повече от 4500 години.

Георги Ил. Георгиев

Eine prähistorische Siedlung im Zentrum von Sofia

Bei der Ausführung von Erdarbeiten im Zentrum von Sofia Anfang 1958 wurden Kulturreste einer Siedlung aus der Kupferzeit aufgedeckt.

Die Kulturschicht an den aufgeschlossenen Stellen war durch spätere, aus der Römerzeit, dem Mittelalter und neuester Zeit stammende Bauten zerstört.

Es wurden gefunden: Steinwerkzeuge, Knochen von wilden- und Haustieren, Lehmewurffragmente, zahlreiche Bruchstücke von Tongefäßen, eine fragmentierte Menschenfigur aus Ton, u. a. (Abb. 1—4).

Nach der Keramik mit graphitierten und inkrustierten Verzierungen und dem Gesamtcharakter der Kultur gehört die Siedlung zur westbulgarischen Kultur Gniljane—Gälabovci, die in die Kupferzeit fällt.

In der Arbeit wird ferner von der Entdeckung einer Siedlung in der 'Ortschaft Slatina, Stadtgebiet von Groß-Sofia, berichtet. Die Kultur dieser Siedlung gehört zur altneolithischen Kultur Karanovo I A—Kremikovci. Die Siedlung ist noch nicht erforscht.

G. I. Georgiev

¹ Н. Петков. Предисторическо изследване на Софийското поле, 403 сл.; Га и Л. Цит. съч., Pl. XXIV₁₋₁₃ и непубликувани материали.

¹ Н. Петков. Предисторическа боядисана керамика от Софийската котловина. ГПБМ, 1928/29, 185 сл.; Га и Л. Цит. съч., 12 сл.

Две медни брадвички в Старозагорския музей

През последните години в Старозагорския окръжен музей постъпиха две медни брадвички, които са различни по форма и са намерени на различни места, но тъй като принадлежат на една и съща епоха, публикуваме ги тук наедно. Те са случайни находки, каквито са всички досега публикувани брадвички.

Намерените калъпи за отливане на бронзови оръдия на труда говорят за тяхното масово производство в нашите земи, но броят на намерените и публикувани досега е малък. Тъкмо поради това смятаме, че нашите брадвички ще представят интерес за науката.

Ето данните и за самите брадвички:

1. Медна двуостра брадвичка (обр. 1), намерена в землището на с. Обручище, Старозагорско, местността „Юртовете“ от Желю Тодоров Бениша и предадена в музея от Евгени Ангелов. Двете остриета на брадвичката са еднакви: дълги 8,5 см, в основата си са дебели 3 см и широки 2,5 см. Ширината на резаца е 4,5 см. Втулката за дръжката е цилиндрична и масивна. Дължината ѝ е 3,5 см, а диаметърът на отвора — 3 см. Горната повърхност на втулката е профилирана от двете страни. Вътре в отвора по посока на остриетата има вдлъбнатини, получени още при отливането. Предназначението им е да не позволяват на дръжката да се върти.

Цялата брадвичка е дълга 21,8 см и дебела през втулката 5 см. Покрита е с благородна зелена патина. Около дупката е насечена с острие, вероятно от намервача. Нарезите са гладки и твърде дълбоки, което показва, че брадвичката е медна.

В музея брадвичката постъпи през 1957 г. и има инв. № 925.

От литературата се знае, че двуострата брадва е използвана от траките до късно време. Тя се среща изобразена и върху монетите на тракийските владетели Амадок и Терес, както и върху други предмети. Досега обаче са намерени само пет брадвички в нашите земи (за тях вж. ИАИ, XIX, 1955, 36 и сл.). Според сведения от В. Миков в Софийския археологически музей се съхранява и един калъп за отливане на двойни брадвички.

Нашата брадвичка прилича на тази от с. Стол, Габровско. Липсват ѝ само израстъците при дупката и е малко по-голяма. Какво е било предназначението ѝ, е трудно да се каже. Най-вероятно е да е използвана при лов или жертвоприношения. В такъв случай тя може да принадлежи и на халшатската епоха, а не на бронзовата, както датира своите брадвички Ат. Милчев.

2. Медна брадвичка от т. нар. „унгарски тип“ (обр. 2). Подобни брадвички

Обр. 1. Медна брадвичка от с. Обручище, Старозагорско.

Fig. 1. Hachette de cuivre d'Obruchiste, arrondissement de Stara-Zagora

Обр. 2. Медна брадвичка от с. Лозен, Хасковско

Fig. 2. Hachette de cuivre de Losen, arrondissement de Haskovo

не са рядкост за нашите земи. Намерена е в землището на с. Лозен, Хасковско. В музея е предадена от старозагореца Васил Георгиев. Брадвичката е дълга 16 см и широка 3,3 см. Дебелината ѝ е 2 см. При резаца ширината е 4,3 см. Втулката е дълга 6,5 см, а диаметърът на отвора е 2,2 см. Вътре към острието има вдлъбнатина. Покрита е с недоброкачествена патина. На места повърхността е разядена. Изливана е, както и първата в двоен калъп, за което говорят неизчистените спари от двете страни.

В музея брадвичката постъпи през 1955 г. и е заведена под инв. № 855.

Д. Николов

Deux hachettes de cuivre du Musée de Stara-Zagora

L'auteur publie une étude sur deux hachettes de cuivre découvertes en Bulgarie du sud-est et conservées au Musée de Stara-Zagora.

1. Hachette de cuivre à double tranchant (fig. 1) longueur 21,8 cm, largeur du tranchant 4,5 cm, de l'emmanchure 2,5 cm. Épaisseur de l'emmanchure 3 cm. Celle-ci à 3,5 cm de long de diamètre de son orifice est 3 cm. Elle est profilée à l'extérieur.

Une semblable double hache n'est pas connue dans les terres bulgares. Elle pourrait provenir de la fin de l'âge du bronze et peut-être même de l'époque de Halstatt. On croit généralement qu'elle était utilisée pour la chasse ou bien pour les sacrifices. Cette hachette a été découverte près du village d'Obruciste (arrondissement de Stara-Zagora) et se trouve au Musée sous le n° 925.

2. Hachette de cuivre type „hongrois“ (fig. 2). Longueur 16 cm, largeur 3,3 cm, épaisseur 2 cm. Tranchant large 4,5 cm. Longueur de l'emmanchure 6,5 cm, diamètre de l'orifice 2,2 cm.

De semblables hachettes ont été trouvées aussi à d'autres endroits en Bulgarie du sud. Elle provient du village de Lozen (arrondissement de Haskovo et se trouve au Musée sous le n° 855).

D. Nicolov

Монети от гр. Зоне на Бяло море

От градовете по беломорския бряг освен Енос, Абдера, Маронея и Месемврия монети е сякло и градчето Зоне, което античните автори означават, че се е намирало при нос Серейон (*Ζώνη παρά Σέρρειον*),¹ отъждествен с днешния нос Макри. Обаче местоположението на самия гр. Зоне засега не може да се посочи със сигурност.² От една трибутна листа узнаваме, че Зоне е бил член на атинския морски съюз и е плащал вноската от два таланта годишно,³ което показва, че Зоне е бил селище със

скромни финанси. Затова градът е сякъл за късо време към средата на IV в. пр. н. е. само бронзови монети от дребен номинал.

Преди 35 години Hill обнародва единствената позната дотогава монета на Зоне.⁴ По-късно ние открихме между неопределените монети, намерени в извора на Айтоските бани (*Aquae Calidae*),⁵ още един екземпляр.⁶ Напоследък видяхме у един любител други две монети от Зоне, които според притежателя им произхождали от Хасковско. Ето описанието на тия новооткрити монети:

1. Лице: глава на Аполон с лавров венец, надясно.

Опako: $\Sigma\Omega\ N\Delta\Gamma$ отляво към дясно; лира с резонатор от щит на костенурка и четироструни.

Бронз, диаметър 11 мм, тегло 1,14 г (обр. 1).

Обр. 1. Бронзови монети от Зоне
Fig. 1. Monnaies de bronze de Zoné

Главата на Аполон е от същия тип както в монетата в Британския музей в Лондон, но от друг монетен печат. Косата отзад се спуска по врата на Аполон във вид на няколко къси къдрици. Тази прическа е сходна с прическата на Аполон в монетите на Олинт и Дамасион. По същия начин е третирана и косата на Хермес по монетите на гр. Енос.

2. Лице: глава на Аполон с лавров венец, надясно.

⁴ G. Hill. *Zone ad Serrheum*. Num Chronicle, 1922, III, IV, 248.

⁵ ИАД, III, 1912.

⁶ A. Baschmakoff. Une monnaie rare au Musée National de Sofia. La Bulgarie, Nr 2998, 1933.

¹ Herodotus. VII, 59; Plinius. IV, 43.

² L. Robert. *Hellenica*. I, 19, 85.

³ IGI. Suppl. 141, Nr 37; O. Perdrizet. RETGr, XXII, 1909, 34.

Опакото: $Z\Omega/.A.$, отдясно към ляво, лира с резонатор от щит на костенурка и четири струни.

Бронз, диаметър 11 мм, тегло 1,11 г (обр. 2), зеленосинкава патина.

Обр. 2. Монета от Зоне
Fig. 2. Monnaie de Zoné

София, Народен музей.

Главата на Аполон в този екземпляр е с дълги коси, спускащи се по врата. Лирата върху опакото е от същия тип както в екземпляра в Лондон, но е от друг монетен печат.

3. Лице: глава на Аполон с лавров венец, надясно.

Опакото: $Z...$, отдясно към ляво. Бронз, диаметър 13 мм, тегло 1,18 г.

Този екземпляр, както се вижда от описанието, е с по-голямо ядро. Поради подхлъзване на монетния печат предната част на лицето на Аполон не е отпечатана. Прическата и в този екземпляр е по-друга. Косата отзад е свита във вид на руло. Лирата върху опакото е както в другите екземпляри. Надписът е бил съставен от три по-едро начертани букви. Последните две — Ω и N — не са отпечатани поради отместване на монетния печат.

Фактът, че три от познатите досега екземпляра от монети на Зоне са намерени във вътрешността на Тракия, показва, че тия дребни бронзови монети са циркулирали и във вътрешността на Зоне.

Т. Герасимов

Monnaies de la ville de Zoné sur le littoral de la Mer Egée

Il y a 35 ans Hill a publié l'unique monnaie connue à cette époque de la ville de Zoné ad Serrheion. Ultérieurement nous avons découvert parmi les monnaies recueillies de la source d'Aquae Calidae en Bulgarie du nord-est un second exemplaire. Récemment nous avons vu chez un amateur encore deux monnaies de Zoné.

Voici la description de ces trois monnaies:

1. Avers: Tête d'Apollon à droite.

Revers: $Z\Omega/N/AI$ de gauche à droite.

Lyre à quatre cordes. Bronze, diamètre 11 mm, poids 1,14 g. (fig. 1).

2. Avers: Tête d'Apollon, à droite.

Revers: $Z\Omega.A.$, de droite à gauche.

Lyre à quatre cordes. Bronze, diamètre 11 mm, poids 1,11 g. (fig. 2).

Sofia, Musée National.

3. Avers: Tête d'Appolon à droite.

Revers: $Z/...$, de droite à gauche.

Bronze, 13 mm, poids 1,18 g. (fig. 3).

T. Gerassimov

Тракийски подражания на тетроболите на гр. Истиея

Л. Роберт в една статия, богато документирана с нумизматичен и епиграфски материал, изтъкна голямото значение, което придобил гр. Истиея на о. Евбея като търговски център в източната половина на Средиземно море през III и II в. пр. н. е.¹ Това малко селище подобно на Родос се наложило като разносвач на стоки. Във връзка с неговата транзитна търговия Истиея е пуснал в обращение през елинистическата епоха многобройни емисии тетроболи (обр. 1).² Тия дребни монети от

Обр. 1. Тетробол от Истиея
Fig. 1. Tétrobole d'Histiée

сребро са проникнали и във вътрешността на Тракия редом с другите търговски монети през тая епоха. Тетроболите на Истиея биват намирани в Южна и Северо-

¹ L. Robert. Etudes de numismatique grecque. Paris, 1951, 179.

² B. Head. Historia numorum. Oxford, 1911, 364.

източна България както по единично, така и в купни находки.¹ Изглежда, че поради масовото им разпространение и добрите качества — чиста сплав и тегло — тия тетроболи добили широка популярност между населението във вътрешността на Тракия. И вероятно след прекратяването на коването и вноса на въпросните истийски монети в тая част на Балканския полуостров траките са пуснали в обращение подражания на тетроболите, подобно на подражанията на други видове антични монети (тетрадрахмите на Тасос на Филип III Аридей и др.). Ето описанието на два такива екземпляра:

1. Лице: стилизирана глава на менадата Истиея, надясно.

Опако: менадата Истиея, седнала върху предната част на кораб с платно, надясно.

Сребро, 13 мм, тегло 92 г (обр. 1).

2. Лице: глава на менадата Истиея, надясно.

Опако: предна част на кораб; горе три отвесни черти; долу три знака във вид на буква Л. Наоколо четири пъпковидни украси.

Обр. 2. Подражания на тетроболи от Истиея
Fig. 2. Imitation de tétrobole d'Histiée

¹ Находка при с. Гюешево, Кюстендилско, със 163 тетробола; срв. G. Seurge. Trésors de monnaies antiques en Bulgarie. Rev. Num., 32, n° 66; Махала, Софийско, с 2 тетробола, 8 драхми от Александър III Велики и 1 тетробол, от Парион, ИБАИ, IV, 1926, 323; Гоце Делчев 160 тетробола, ИБАИ, VII, 1932—33, 423; Якоруда (Благоевградско) с 206 тетробола, ИБАИ, XV, 1946, 241; Блатница, Пазарджишко, с 43 тетробола и тасоски тетроболи от II в.; ИБАИ, XV, 1946, 241; Разградско, запазени 4 тетробола, ИБАИ, XXII, 1958; Кюстендил, необнародвана находка с тетроболи от Истиея.

Сребро, 14 мм, тегло 95 г (обр. 2). Народен музей, София.

В този екземпляр, докато главата на менадата е запазила чертите на първообраза, изображението върху opakото е стилизирано до неузнаваемост. Тракиецът-гравьор е обърнал кораба наляво, а платното със стилиса (мачтата) е предал съвсем условно посредством три дебели успоредни черти. Фигурата на седящата менада не е начертана. В замяна на това пространството около кораба е запълнено с едри пъпковидни орнаменти. Началото на надписа с името на истийците, започващ под прората, е предадено с три знака, наподобяващи буква Л.

От описаните по-горе подражания единият екземпляр е намерен в Североизточна България, а другият в Пловдивско.

Т. Герасимов

Imitations thraces de tétroboles de la ville d'Histiée de l'île d'Eubée

L. Robert relève dans un de ses articles la grande importance que la ville d'Histiée avait acquise comme centre commercial pendant le IIIe et le IIe siècle avant notre ère. Cette ville a pu ainsi frapper de nombreuses émissions de tétroboles que l'on retrouve souvent aussi à l'intérieur de la Thrace, aussi bien séparément que sous forme de trésors. La faveur dont jouissaient ces tétroboles parmi la population thrace est attestée par les imitations qui en ont été faites et mises en circulation après que l'importation de ces monnaies avait été suspendue. L'auteur décrit deux imitations, dont l'une a été trouvée en Bulgarie du nord-est (fig. 1) et la seconde en Bulgarie du sud (fig. 2).

T. Gerassimov

Монети от Андроник II и Андроник III, Мануел II и Андроник IV Палеолог

В допълнение към обнародваните от нас няколко приноса монети на Палеолозите¹ даваме описанието на още няколко

¹ Т. Герасимов. Неиздадени монети на Палеолозите. РП, 1950, IV, 23 сл.; Монета от Андроник II и Андроник III с надпис *THE MAKEΛONIAE*. ИБАИ, XX, 1955, 584; Медна монета на Андроник

избрани монети на Андроник II, Андроник III, Мануил II и Андроник IV Палеолог, които се съхраняват в богатата сбирка от византийски монети на Ермитажа в Ленинград.¹ Три от тия монети са непознати досега в нумизматичната литература, а останалите представляват варианти на обнародвания от нас пръв екземпляр от медни монети на Андроник IV Палеолог с конен образ на императора.

1. Андроник II и Андроник III Палеолог

1. Лице: А А
 А N Двамата импе-
 N O ратори с ниски
 КО корони и сакоци,
 прави насреща. Държат по
 един лабарум и помежду
 си меч. Над главите им
 бюст на архангел с нимб
 и разперени крила. Наоколо
 двоен кръг.
2. Опако: О А Бюст на св.
 АГ' IM Димитър, на-
 Ю TP среща. В дяс-

Обр. 1. Монети от Андроник II и Андроник III
 Fig. 1. Monnaies d'Andronic II et d'Andronic III

ник IV Палеолог. ИБАИ, XX, 1955, 584 сл. Една медна монета на Йоан VII Палеолог. ИБАИ, XX, 585—586; T. Gerassimov, Les monnaies de Jean VII Paléologue (1400—1408). Byzantinoslavica, XVII (I, 1956, 114—119).

¹ Изказваме благодарност на дирекцията на Ермитажа за позволенieto да обнародваме монетите и на Л. Белова за изпратените гипсови отливки от тях.

43 Известия на Археологическия институт, кн. XXII

ната ръка държи копие, а в лявата — малък кръгъл щит.

Мед, диаметър 21 мм (обр. 1).
 Ермитаж, Ленинград.

Образът на архангел, стоящ над фигурата на императора, бе известен само в монетите на Михаил VIII Палеолог.² Присъствието на тая крилата фигура в гореописаната монета е новост в иконографията на двамата Андрониковци в техните монети. Също тъй е нов и мотивът с меч, държан от двамата императори:

2. Лице: Андроник II и Андроник III
 прави насреща държат помежду си кръст с дълго отвесно рамо. Горе над главите им бюст на Христос с прострени ръце. Зрънчест кръг.

Опако: IC/XC. Христос седи на престол без облегалo. Зрънчест кръг.

Мед, диаметър 21 мм (обр. 2).

И този монетен тип не е засвидетелствувал досега в нумизматиката на Палеолозите. В познатите монети на Андроник

Обр. 2. Монета от Мануил II Палеолог
 Fig. 2. Monnaie de Manuel II Paléologue

ник II и Андроник III от злато, сребро и мед Христос е представен в цял ръст между двамата императори.³ В гореописаната монета той е представен летящ или по-скоро слизащ от небето по подобие на иконографския мотив, познат в монументалната византийска живопис, гдето е представен над сегмент от небе, благославящ с две ръце владетелите. В останалите византийски монети фигурата на Христос е заменена с благославящата божия десница, подаваща се зад сегмент от небе.⁴

² Срв. W. Wroth. Catalogue of the Imperial Byzantine Coins. London, II, 1908, табл. LXXIV, 1—4.

³ Срв. Wroth. Цит. съч., LXXIV, 15—18; LXXII₁.

⁴ Wroth. Цит. съч., LXIV₂, 3; LXV_{II}, 2; LXIX₁, 2; LXXII₅, 8.

2. Мануил II Палеолог

1. Лице: *М Н* Мануил с ниска *Ν Δ* корона и сакос, прав насреща. В дясната си ръка държи жезъл, завършващ с лилия. Зрънчест кръг.

Опако: *ΙC/ΧC*. Бюст на Христос, насреща, благославящ с десницата си. Наоколо двоен зрънчест кръг и звезди.

Мед, диаметър 10 мм.

Обр. 3. Монета от Андроник IV Палеолог

Fig. 3. Monnaie d'Andronic IV Paléologue

Жезъл с лилия, който намираме за пръв път в монета на Мануил II Палеолог, е засвидетелствуван в редица медни монети на Михаил VIII, Андроник II и Андроник III Палеолог.

3. Андроник IV Палеолог

1. Лице: Андроник и св. Димитър на коне в ход, надясно. Андроник държи в дясната ръка лабарум, а светецът — кръст. Зрънчест кръг.

Опако: $\div$ *ΑΝΔ*... между два зрънчести кръга. В средата монограмът на Палеолози-

те, съставен от *Π, Α, Δ, Α* и *Γ*.

Мед, диаметър 20 мм.

Тоя тип е произлязъл от същия монетен печат, с който е отпечатано лицето на екземпляра от музея в Ст. Загора.¹

В монограма гравьорът е вмъкнал в буква *Π* и буквата *Α*, образувана от една дъгичка, прибавена до дясното отвесно рамо на *Π*.

2. Лице: Андроник на кон, надясно. Поради отместване на печата фигурата на св. Димитър не е отпечатана. Зрънчест кръг.

Опако: ... *PONIKOV*... между два кръга. В средата монограм, съставен от буквите *Π, Α, Δ* и *Γ*.

Мед, диаметър 20 мм.

Монетният тип от лицето е отпечатан със същия монетен печат както в гореописания екземпляр. Опако е от друг печат.

Т. Герасимов

Monnaies d'Andronic II avec Andronic III, Manuel II et Andronic IV Paléologue

L'auteur décrit quelques monnaies de cuivre des derniers Paléologue qui se trouvent au Cabinet des Médailles de l'Ermitage à Leningrad.

	<i>Α</i>	<i>Α</i>	
1. Avers:	<i>Ν</i>	<i>Ν</i>	Andronic II et
	<i>ΚΟ</i>	<i>Ο</i>	

Andronic III debout de face tiennent d'une main un labarum et de l'autre ils tiennent ensemble un glaive. Au dessus de leurs têtes le buste d'un archange avec les bras étendus.

Revers: Buste de St Démètre avec un glaive et un bouclier. Diamètre 21 mm (fig. 1).

2. Avers: Andronic II et Andronic III debout de face tiennent ensemble un sceptre. Au-dessus un buste du Christ bénissant des deux mains.

Diamètre 21 mm (fig. 2).

3. Avers: *Μ Η* Manuel debout de face, tient de la main droit un sceptre avec un lys.

Revers: Buste du Christ entouré de perles et d'étoiles. Diamètre 10 mm.

¹ Срв. Герасимов. ИБАИ, XX, 584.

4. Avers: Andronic IV et St Démètre à cheval — à droite. Le souverain tient un labarum et le saint une croix.

Revers: + AN ...entre deux rangs de perles. Au centre le monogramme des Paléologue. Diamètre 20 mm.

5. Avers: Andronic IV à cheval à droite. Par suite du déplacement du sceau, la figure de St Démètre n'est pas sortie.

Revers: ...PO IKOV...entre deux rangs de perles. Au milieu le monogramme des Paléologue. Diamètre 20 mm.

T. Gerassimov

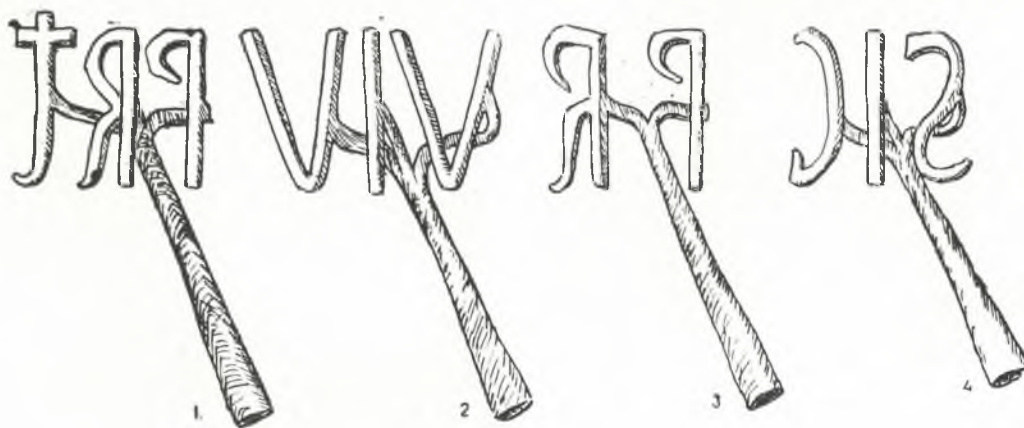
Антични уреди от желязо за сигниране

В средата на м. януари 1958 г. при оране в местността „Жидовец“ при с. Голяма Брестница,¹ Плевенско, плуговете

срещуположни прорежа на стените му и три печата с по три и един с две латински букви, прикрепени в обратен ред. И четирите печата са снабдени с кухи дръжки, в които се е пъхвала тояжка от дърво.

Единият от тези уреди е дълъг 33 см. Отворът на дръжката е 3 см. На горния му край са прикрепени посредством отделни железца три букви (S, I, G), разположени в обратен ред (GIS). Буквите са високи 9 см и широки (S и G) 3,7 см. Направени са от пръчка с правоъгълно сечение, широка 7 мм (обр. 1). Трите букви съставят началото на латинската дума *signum* (знак).

Вторият уред е също с три букви, разположени в обратен ред и прикрепени по същия начин — PRT (обр. 2). Те са високи 8,5 см и широки 3,7 см. Дръжката е дълга 33,5 см. Отворът е широк 2,7 см. Последната буква, впрочем съдържа и знакът I, образуван от продължението на отвесното рамо над хоризонталното. В долния край отвесното е малко извито.

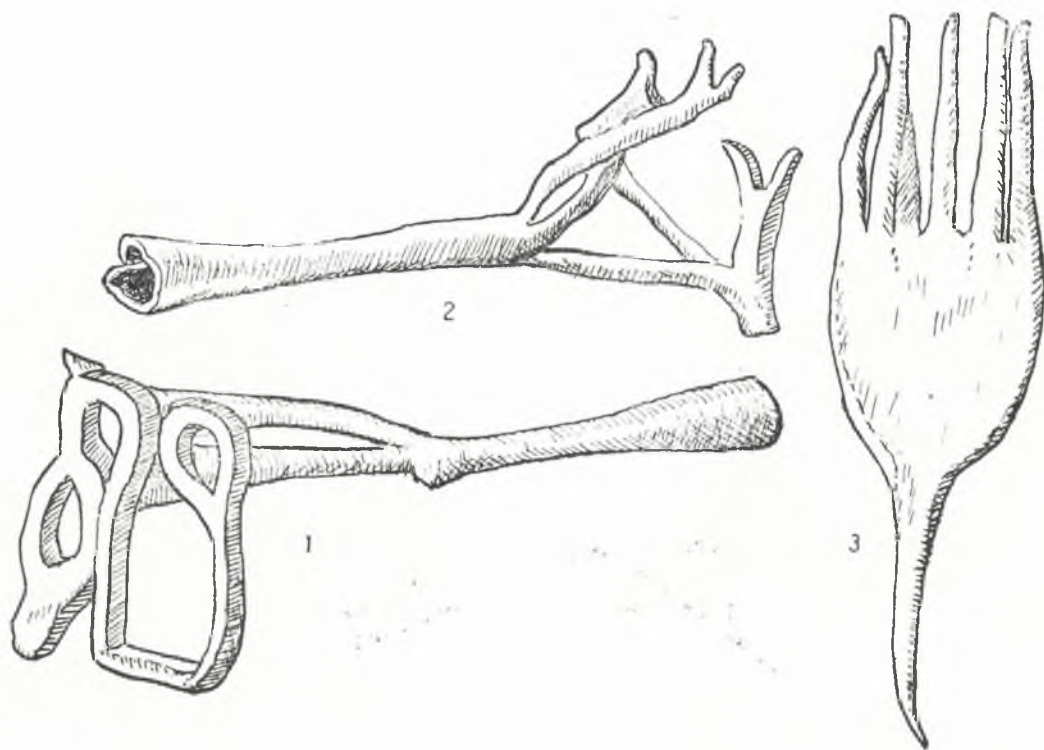
Обр. 1. Уреди за сигниране от III в.

Fig. 1. Instruments à marquer du IIIe siècle

на трактора изровили един голям глинен съд с 9 кг сребърни римски монети от I, II и III в. от н. е. и купчина от железни предмети: дългнеста поставка за главни, завършваща в единия край с животинска глава с рога, триножна поставка (пиростия), цилиндричен кух предмет с два

Следователно по този начин са се получили четири букви (P, R, T и I). Сега е трудно да се отгатне коя латинска дума е съкратена с тия четири буквени знака. Би могло да се предположи, че тук се съдържа думата *pratum* (ливада) в родителен падеж (*pr[ati]*). Третият уред е пак с три букви, прикрепени върху дръжка, дълга 32,9 см и с отвор 2,8 см. Буквите са VIV. Високи са 8,6 см (обр. 3). И при тази група букви е трудно да се каже коя латинска дума е съкратена с тях, тъй като има множество думи, започващи с

¹ Преди повече от 50 години в същата местност са били разкрити останки от светилище на тракийския конник (срв. Добруски. СбНУ, XVI—XVII, 1900, 19 сл.). В цялата местност „Жидовец“, обхващаща повече от 300 дка пространство, селяните намират разни старини и монети.

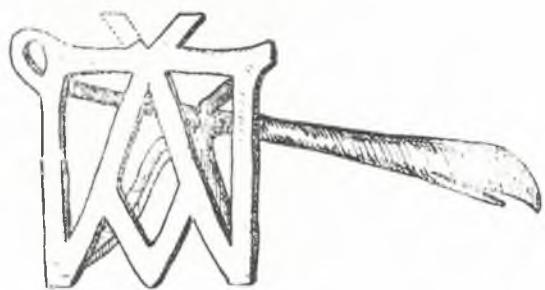
Обр. 2. Уреди за сигниране от IV в.

Fig. 2. Instruments à marquer du IVe siècle

тия три букви. Ако допуснем, че намерените уреди за жигосване са употребявани за означаване гранични знаци, тогава можем да приемем, че те представляват съкращение на думата VIV (arium) — оградено място за развъждане на добитък. Бихме могли също тъй да видим в трите букви и начало на латинските имена VIV [ius], Viv[idus] или VIV [entius]. Последният уред е само с две букви [P и R], закрепени също в обратен ред върху дръжка, дълга 36,3 см и с отвор 2,5 см. Буквите са високи 9 см и широки 3,8 см. Тук за-

труднението при тълкуването на тия две букви е още по-голямо, тъй като има множество думи в латинския език, започващи с PR. Ако допуснем, че тия щемпели са принадлежали на някакво едро стопанство — латифундия, — тогава под двете букви може да видим съкращение на думата PR [aedium] — имение, чифлик. Поради изтъкнатите затруднения засега изоставяме да отговорим на въпроса, дали тия уреди са употребявани едновременно, за да се образува някакво изречение, или с тях са жигосвани по две думи, едната от които е била SIG[num]. Групираните букви са отпечатвани, след като са били нажежени на огън. Затова и дръжките им са били закрепени на доста дълга тояжка. С тези печати са могли да бъдат жигосвани предмети от дърво или кожа. С тях също тъй е могъл да бъде сигниран и едър добитък — коне, волове и пр.

Поради обстоятелството, че те са изровени на една дълбочина (70 см) заедно с глинения съд с паричното съкровище, което съдържа предимно монети от II—III в., можем да приемем, че четирите печати са от същото време. Както се вижда,

Обр. 3. Уред за сигниране от IV в.

Fig. 3. Instrument à marquer du IVe siècle

те са били пхнати по време на внезапно нападение. Това е станало при едно от първите готски нападения в Мизия към средата на III в. от н. е. Потвърждава се и от факта, че последните монети в съкровището са от римския император Филип II Араб (244—29).

Освен описаните по-горе уреди за сигниране чрез нажежени букви на нас са известни още няколко такива уреда, намерени на различни места в Южна България. Те са от по-късна дата. В музея в гр. Казанлък се пазят три печата за жигосване, намерени през май 1953 г. при прокопаване на левия напоителен канал на язовир „Копринка“ с посока към Казанлък на дълбочина 1,5 м. С тия уреди е намерена и медна монета от Констанци II (337—361),¹ която ги датува към средата на IV в. от н. е. За съжаление двата от тия печата са повредени и буквите им унищожени. По-добре запазеният е с дръжка, дълга 24 см, и с отвор, широк 3 см. Буквите в него са изчукани от една пръчка и образуват монограм. Той е с размери 9 на 9 см. Първата буква е Р, но другите две букви не могат да се определят. Възможно е да не са буквени знаци. Монограмът е прикрепен на върха на дръжката с четири (едното е отчупено) жезла, наподобяващи зъбци на вила. Вторият уред е дълга 21 см. Отворът на дръжката е 3 см. Челната му част е представлявала също тъй монограм от няколко букви. От тях е запазена само една, наподобяваща У. Монограмът е бил свързан с дръжката с три железни разклонения. Последният уред е с по-друга форма. Той представлява нещо като гребен с шест дълги заоблени зъбци и дръжка във вид на дълъг шип. Дълъг е 21 см и плоската му част е широка 6 см. Последният предмет много прилича на подобен железен щемпел със запазени на върховете на зъбците му латински букви и точно между тях (S. I. S.). Намерен е с други железни предмети в Швейцария.² В развалините на античния град Карнунтум е намерен също тъй един подобен печат от желязо. С него са сигнирани конете на една квартирувала на това място кохорта —

Cohors I Alpinum.³ Несъмнено и нашият предмет е имал прикрепени към шестте му зъба букви и вероятно и точки или други знаци за определяне или съкращение. Тук дръжката, представляваща дълъг шип, е била втиквана в дървена тояжка.

Благодарение на любезността на Т. Иванов, научен сътрудник при Археологическия институт и музей, можем да прибавим към изброените щемпели и описанието на още един късен уред за сигниране (IV в.). Той е намерен случайно при с. Савино, Ямболско, през 1956 г. Дръжката му е дълга 30 см. На горния ѝ край е прикрепен посредством четири разклонения един монограм, в който буквите са 8,5 см високи и 1 см широки. Монограмът съдържа следните букви: П, А, Р и V, едното рамо на която е отчупено. С тия букви могат да се направят няколко комбинации и затова не може с положителност да се определи кое име се съдържа в монограма. Последният печат, в който името на лицето е в родителен падеж, показва, че с него са сигнирани стоки или добитък, притежание на някой едър земевладелец.

Т. Герасимов

Anciens outils de fer à marquer

Dans les ruines d'un site ancien près du village de Goliama Brestnicza (arrondissement de Plevén), on a découvert d'une manière fortuite, lors des travaux de labour, un trésor de deniers romains du Ier, IIe et IIIe siècles (9 kg), ainsi que quatre outils de fer à marquer. Trois d'entre eux portent 3 lettres latines; un seul n'en possède que deux (fig. 1). Le premier de ces instruments porte les lettres S, I et G. Il est hors de doute que c'est une abréviation du mot latin „signum“. Le second instrument porte les lettres P, R, T et I. Elles forment le mot „pratum“ au génitif. Le troisième instrument comporte également trois lettres, ce sont V, I et V. On pourrait y reconnaître le début du mot latin VIVARIUM qui signifie un clos pour le bétail, ou ce qui est plus probable, un nom propre latin qui commence par VIV. Enfin le dernier instrument n'a que

¹ Тук изказвам благодарност на директора на музея Д. Чорбаджийски за позволеното за обнародвам тия предмети и за данните относно намирането им.

² Daremberg—Saglio. Dict. des antiquités etc. „Sig“ 1331, обр. 6448.

³ E. Swoboda. Carnuntum. Köln, 1958, 94, Taf. XXII, I; H. Klumbach. Pferde mit Brandmarken. Festschrift d. rom.-germ. Zentralmuseum, Mainz, III, 1953, 1 сл.

deux lettres P et R. Ce serait peut-être le début du mot latin „predium“. Outre ces quatre instruments susmentionnés, l'auteur en décrit quatre autres du IVe siècle. Trois d'entre eux ont été trouvés près de la ville de Kazanlâk, en même temps qu'une monnaie de bronze de Constance II. Un de ces instruments ressemble à un peigne à cinq dents, sur lesquelles il y avait des lettres fixées et d'autres signes, aujourd'hui effacés. Il est semblable à un instrument découvert en Suisse. Un autre conserve les lettres (fig. 1) reliées entre elles sous forme d'un monogramme. Quant au troisième ses lettres sont détruites.

Le dernier instrument de ce groupe a été trouvé près du village de Savino (arrondissement de Yambol) en Bulgarie du sud. Les lettres P, A, R et U y forment aussi un monogramme.

T. Gerassimov

Латински надписи от музея в град Бургас

1. Фрагмент от мраморна плоча с неправилна форма, отчупен от всички страни. Височина 0,20 м, ширина 0,23 м, дебелина около 0,09 м. Височина на буквите 0,0015 м. Разстояние между редовете 0,012 м. Намерен е в Несебър в т. нар. „Стара митрополия“. Сега се пази в Народния музей в Бургас¹ (инв. № 1245) (обр. 1).

Върху плочата се вижда:

... EXSO/LV/ER . .
 . . 1 OVESTRO_{1st} . .
 . . 1 ETIAMCUM . .
 . . IsITVMMOD' . .
 5 . . ITERII₅IDV . .
 . . LITTERASA . .
 O
 . . exsolver [e,-erant etc.
 . . io vestro n . . .
 . . 1 etiam cum . . .
 . .]ntum mod[. . .
 5 . . i]ter in du[bium ?]

¹ Изказвам благодарност на Ив. Гълъбов, директор на музея в Бургас до края на 1957 г., който ми обърна внимание върху надписите и ми предостави тяхното публикуване.

. . litteras A[ugusti ?]

. O

Ред 1. От буквата V се вижда добре долната част от ъгълчето.

Ред 2. В началото — долна част от отвесна хаста. В края на реда две отвесни хаста, между които се вижда малко с. Същият комплекс се вижда в началото на ред 4 и в ред 5. По този начин се предава буквата N.

Ред 4. В края на реда се виждат следи от наклонена надясно хаста — A ?

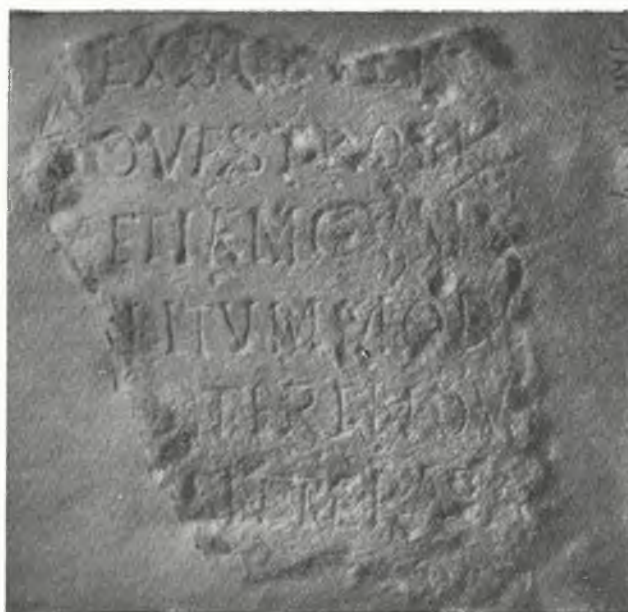
Ред 6. Под A следи от O.

Разглежданият от нас фрагмент показва много голямо сходство (по начертание на буквите, по съдържание) с един надпис, запазен също фрагментарно и намерен във Варна (ант. Одесос).² Особено впечатление прави буквата N, която е начертана по същия начин (IsI), буквата E — L, буквата Σ — S и др. Варненската плоча също е от мрамор и съдържа почти същите термини. Трудно е обаче да се каже дали те произхождат от един и същ надпис, защото плочата от Варна има дебелина 0,3 м, а фрагментът от Бургаския музей в този вид, в който е дошъл до нас, има дебелина едва 0,09 м. Във всеки случай те безусловно са произведени в едно и също каменоделско ателие.

E. Kalinka с право определя характера на надписа от Варна като „aus Erlaß eines Statthalters oder Kaisers an die Stadt“. Няколко сигурни думи, които могат да се прочетат в несебърския фрагмент — exsolvere (изплащам дългове), vestro (т. е. на града), litteras A[ugusti ?] (писмо, рескрипт на императора), — ни карат да смятаме, че и в нашия случай се касае също за официален надпис. В полза на това говори и латинският език, на който е написан надписът, като се има пред вид, че надписите в тази област са предимно съставени на гръцки език. Съдържанието на двата надписа е доста сходно и според нас по всяка вероятност са изработени на едно и също място. Възможно е фрагментът от Несебър да произхожда от Варна и да е попаднал в Несебър случайно (донесен например по море), каквито случаи имаме не малко.

Ние сме склонни да отнесем и двата надписа към III в. от н. е.

² E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien, 1906. Nr. 111, p. 105—106; RA, 1907 (II), p. 362, Nr. 49.

Обр. 1 Фрагмент от латински надпис от Несебър (фото от естампажа)

Fig. 1. Bruchstück einer lateinischen Inschrift aus Nesebär (Lichtbild des Abklatschs)

2. Част от голям мраморен блок с размери 0,52 на 0,68 м при дебелина 0,23 м с височина на буквите 0,03 м. По камъка има следи от крампон. Камъкът е намерен на североизток от гробищата на с. Порой (б. Копаран), Бургаско, при оране с трактор в местността „Мъртвицата“; строшен е отляво и отгоре. Камъкът съдържа латински надпис. Сега се пази в Народния музей в Бургас (инв. № 1606) (обр. 2 и 3).

Тракторът не е могъл да оре повече в посочената местност, понеже тук имало мощни зидове. На повърхността се виждали късове от големи корубести керемиди и от тухли с шарки, правени с пръсти. Северозападно от това място към минаващата наблизо рекичка в съседство има следи от селище. На 200 м от местонахождението се виждат няколко малки и ниски могили. В античността тук е имало селище с продължителен живот. Намерени са находки от предримско и римско време. Това селище се отъждествява със станцията Cazalet (Carsaleon), която се споменава в Певтингеровата карта и Анонимния автор от Равена.¹ Някои учени отъждествяват Cazalet със спо-

менатата у Теофилакт Симоката *Σαβουλέντε Κανάλιον*.² От с. Порой произхожда и една милиарна колона от 333—337 г.³ Известно е, че през Казалет е минавал важният път от Константинопол за Одесос и оттук за Долни Дунав, път, често използван със стратегически цели през IV—VI в. и естествено често и поправян.

Върху намерения сега надпис се вижда:

Γ///Ι/ΙΒ
INDROXVC
VMOVENTERIV
EREGERANTTIGVLVVALE VIA . .

От това може да се прочете:

Ред 3 . . . movent . . . ?

Ред 4. eregerant titulu(m). Vale via [tor]

Следователно в случая се касае за края на надгробен надпис от късноантичната епоха.

Буквите са грубо и небрежно изработени и с различни големина. В ред 2 при C може би се касае за обърнато D. В ред 4 има лигатура при TV—IV.

² Вж. Theoph. Sim. II, 11; VI, 5,1; Срв. В. Бешевлиев. Латинските местни имена от Тракия и Мизия. Сб. Г. И. Кацаров, II, 1955, 293 сл.

³ Срв. Ив. Велков. ГНМ, II, 1920, 63—64; Г. И. Кацаров. ИБАИ, V, 1928/29, 80, № 5; Ив. Пандалеев. ИБАИ, V, 1928/29, 326.

¹ Tab. Peut. VIII, 4; Rav. IV, 7; срв. Бр. Шкорпил. МСб, VIII, 1892, 44 сл.

Обр. 2. Фрагмент от латински надпис от с. Порой, Бургаско (фото от естампажа)

Fig. 2. Bruchstück einer lateinischen Inschrift aus dem Dorf Poroj, Kreis Burgas
(Lichtbild des Abklatschs)

Обр. 3. Фрагмент от латински надпис от с. Порой, Бургаско

Fig. 3. Bruchstück einer lateinischen Inschrift aus dem Dorf Poroj, Kreis Burgas

Eregerant произхожда от глагола erigo—построявам, изграждам. При titulu[m] последното т е изпуснато, едно обикновено фонетично явление в асс. sing. на народния латински език от късноантичната епоха.¹

В. Велков

¹ Срв. L. - R. Palmer. The Latin Language. London, 1955, p. 159, 5.

Lateinische Inschriften aus dem Museum in Burgas (Bulgarien)

Der Verfasser veröffentlicht zwei lateinische Inschriften, die im Archäologischen Museum in Burgas verwahrt werden. Die eine (Inventarnummer 1245) wurde in Nesebăr und die andere (Inventarnummer 1606) im Dorf Poroj, Kreis Burgas, gefunden. Die erste Inschrift ähnelt in Bezug auf die Aus-

führung der Buchstaben und dem Inhalte nach sehr einer bekannten Inschrift aus Varna (E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien, 1906, Nr. III, S. 105—106). Es handelt sich hier wahrscheinlich um Bruchstücke offizieller Inschriften. Das Fragment aus Nesebar kann auch zufällig, auf dem Seewege, in die Stadt gelangt sein. Nach der Ausführung der Buchstaben hält der Verfasser es für möglich, daß diese zwei Inschriften im gleichen Steinhaueratelier gearbeitet wurden. Ob sie von ein und derselben Inschrift stammen, ist nicht sicher, da die Dicke der Bruchstücke verschieden ist.

Die Inschrift Nr. 2 wurde im Dorf Poroj, Kreis Burgas, gefunden, wo sich in der Antike die Siedlung Cazalet (bekannt aus der Tabula Peutingeriana, Geogr. Raven.) befand. Der Verfasser gibt die Quellen und die vorhandene Literatur über die betreffende Siedlung an. Es handelt sich um eine gewöhnliche Grabinschrift in volkstümlicher lateinischer Sprache.

V. Velkov

Предварителни проучвания на средновековното селище до град Враца

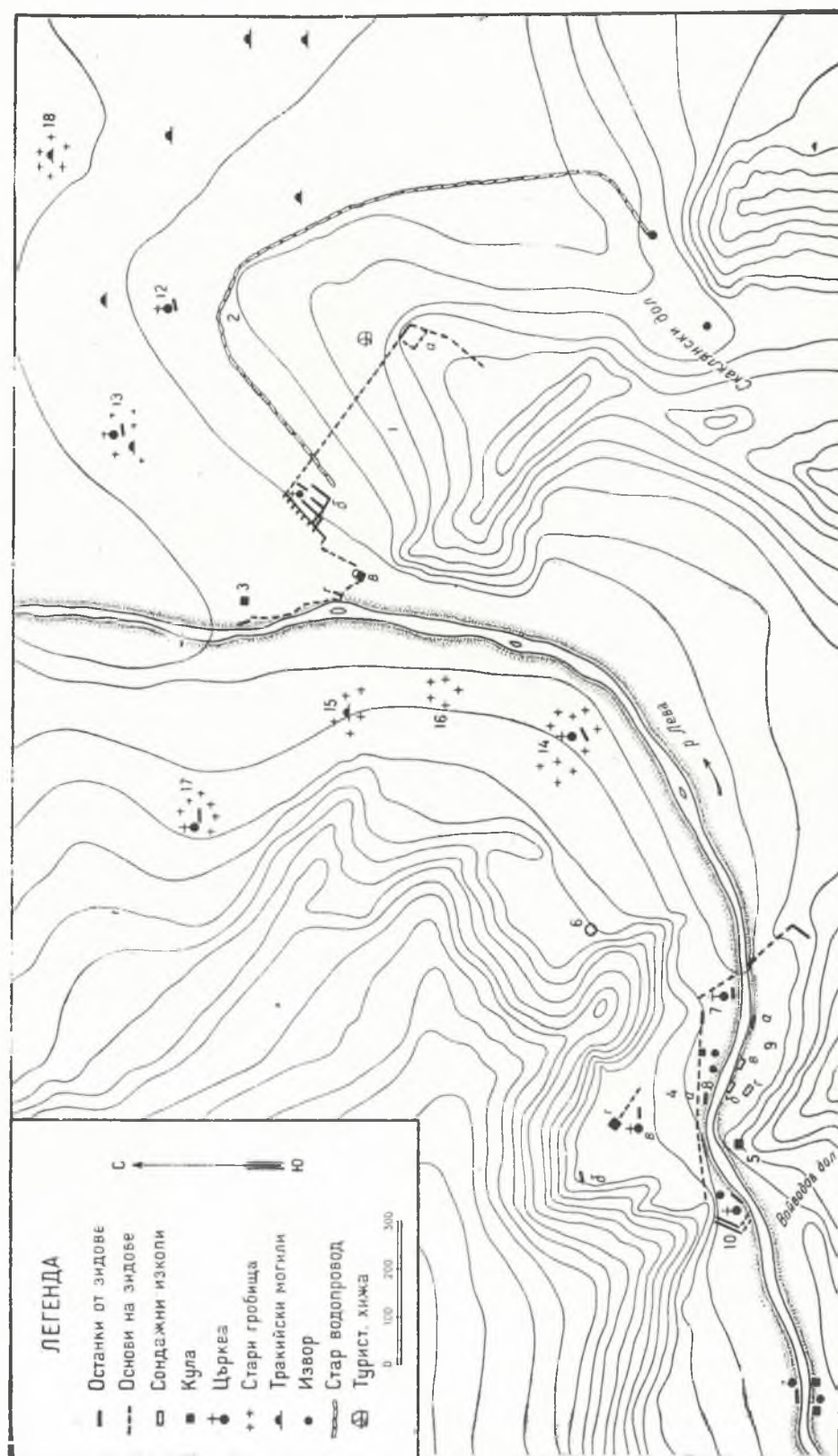
Освен в трите стари български столици Плиска, Преслав и Търново досега не са предприемани системни и в по-голям мащаб археологически разкопки, чрез които цялостно и всестранно да се проучи културата на средновековния град у нас. Започвани са били само малки сондажни разкопки, които обикновено не са били продължавани. Предварителен и по-скоро ориентировъчен характер имаха и предприетите от нас проучвания и сондажни разкопки на средновековното селище до град Враца. Резултатите от тези проучвания ни дават основание да смятаме, че бъдещи системни разкопки, поставени на по-широка материална база, ще дадат ценни сведения за един значителен средновековен център, какъвто е бил град Враца в миналото. За това свидетелствуват не само значителният брой археологически паметници, но и удобното местоположение на града по дефилето на река Лева, от двете страни на което се издигат стръмни скали,

достигащи до 300 м височина. Оттук е минавал най-прекият път през Балкана от Южна за Северна България, който е бил охраняван от цяла система от крепости, накацали по върховете на Искърското дефиле. Многобройните медни, оловни, желязни и сребърни мини във Врачанския Балкан, златоносните пясъци на реките, гъстите гори и обилна вода също спомагали на това място от най-древни времена да съществува живот.

Въз основа на направените от нас на няколко места сондажни изкопи, въз основа на данните, които Димитър Бучински като бивш уредник на музея в град Враца е събирал в продължение на години, и въз основа на сведения на местни жители ние можахме да установим една предварителна и по-скоро ориентировъчна схема на старите укрепления и на разположението на средновековна Враца (обр. 1).

В подножието на Врачанския Балкан са се издигали две главни укрепителни системи. Едната се е намирала в северния край на врачанските скали в местността „Калето“ (обр. 1, №1). Крепостта най-добре е запазена в северозападната част, где то на места зидовете достигат до 4 м височина. Те са градени от ломени варовикови блокове, споени с бял хоросан. Между тях са вградени по един или два реда дялани блокове от бигор, които са замествали тухлите при смесения градеж (обр. 2). В тази крепост, наричана сега „Кемеркале“, при случайни изкопи са намирани средновековни материали, между които е имало византийски и български монети. Близко до крепостната стена са били разкрити няколко гроба с бронзови отливани пафтички, малки медни токички и едно бронзово копче в тях (обр. 3).¹ Втората укрепителна система се е намирала на югозапад по дефилето на р. Лева при теснината „Вратцата“, чието название води произхода си от старото име на поселението „Вратица“ (обр. 1, № 4). От някогашните мощни стени и кули сега са останали само два къса от крепостната стена и част от една четвъртита кула, която е имала размери 5,6 на 5 м. Крепостната стена е била градена от ломени варовикови камъни, споени с хоросан със слаб примес от счукани тухли (обр. 4). Мястото,

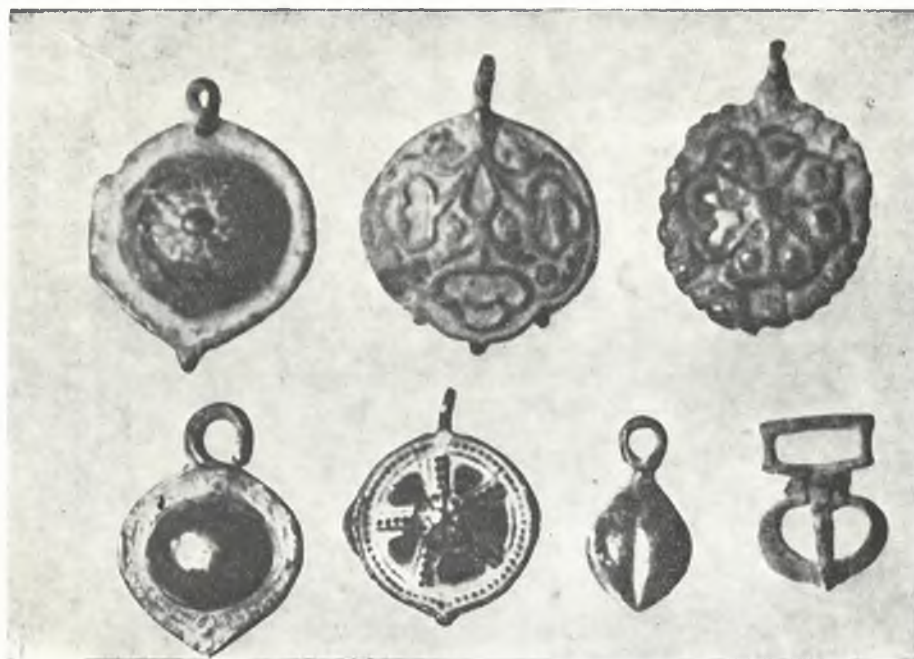
¹ Срв. Д. Бучински. Из музея във Враца. ИАИ, XV, 1946, 227.

Обр. 1. План на средновековното селище до град Враца
 Fig. 1. Plan du site du Moyen Age près de la ville de Vratsa

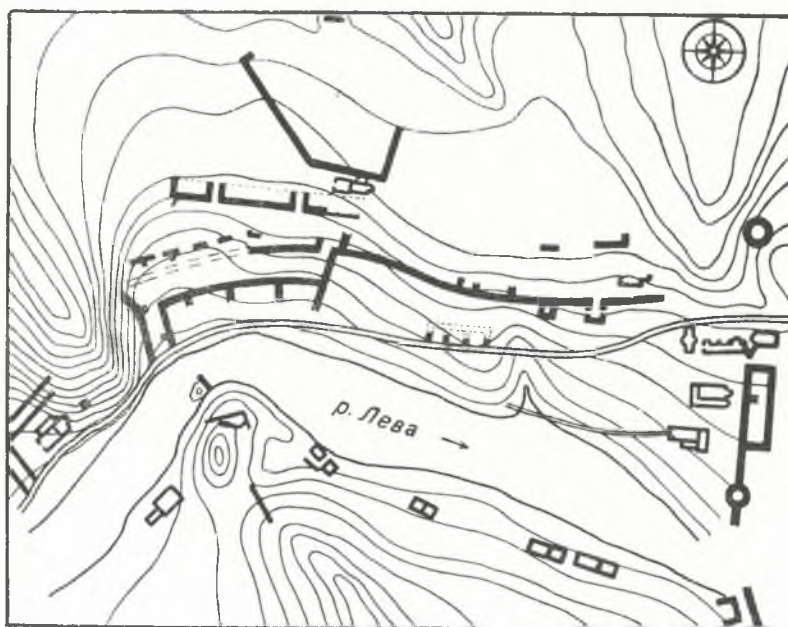
Обр. 2. Част от крепостната стена в местността „Кемеркале“
Fig. 2. Partie du mur d'enceinte au lieu dit „Kemer kale“

Обр. 3. Находки от средновековни гробове в местността „Кемеркале“
Fig. 3. Trouvailles de sépultures du Moyen Age au lieu dit „Kemer kale“

Обр. 4. Част от крепостната стена в местността „Градището“
 Fig. 4. Partie du mur d'enceinte au lieu dit „Gradištë“

Обр. 5. Скица на местността „Градището“ при „Врагцата“ (по В. Атанасов)
 Fig. 5. Esquisse du lieu „Gradištë“ près de „Vratzata“ (d'après V. Athanassov)

гдето някога се е издигала крепостта, сега се нарича „Градището“. Ние разполагаме с една скица на това място, съставена още в 1890 г. от покойния Васил Атанасов, който е бил учител в гр. Враца, а по-късно става уредник на музея в гр. Видин. На нея са нанесени всички постройки и зидове, които са били запазени по негово време (обр. 5). От тая скица се вижда, че крепостта при „Вратцата“, макар и разположена на стръмен склон, е била гъсто застроена. През 1941 г. вътре в крепостта е била разкопана еднокорабна църква със следи от стенописи и украса от глинени гледжосани панички и розетки (обр. 1, № 4, в). В насипа са били намерени фрагменти от трапезна „sgraffito“ керамика и няколко къса от каменна плоча със старобългарски надпис от XIII в.¹ В надписа се чете името „Вратица“, както по всяка вероятност е било названието на средновековното поселение. Това название се е запазило почти непроменено чак до наши дни като Враца.

Извън крепостната стена до самия бряг на реката в плана на В. Атанасов са нанесени четири успоредни зида, които са принадлежали към някаква постройка, разделена на отделни помещения. На това място през 1942 г. е била разкопана четириъгълна постройка, градена от ломени варовикови камъни. Намерените в нея съоръжения и дребни находки ни даваха основание да предполагахме, че тук е имало златарска работилница през епохата на Втората българска държава. При предприетите от нас на това място допълнителни проучвания бяха намерени още няколко златарски инструмента и произведения, между които особен интерес представлява едно каменно калъпче за отливане от бронз на обеци с гроздовидна украса (обр. 6). В насипа имаше фрагменти от средновековна българска керамика и от трапезна „sgraffito“ керамика. Това потвърди нашето предположение, че тук през епохата на Втората българска държава е имало златарска работилница. Разкритата през 1942 г. постройка е била разрушена при разширяването на шосето, което води покрай реката към селото Згориград. На същото място по-навътре в склона бе разкрито друго помещение с настлаи с тухли в единия ъгъл огнище, в което бяха намерени късчета

от топена мед. Вероятно тук също е имало някаква работилница (обр. 1, № 8).

На отсрещния бряг на реката, който представлява малка равна полянка, заградена отвсякъде с отвесни скали, в плана на В. Атанасов са нанесени няколко ка-

Обр. 6. Каменно калъпче за отливане на обеци
Fig. 6. Moules en pierre pour couler des boucles d'oreilles

менни постройки. Останки от зидове си спомнят на това място и някои стари жители на град Враца (обр. 1, № 9). При оглеждането на полянката зидовете вече не личаха, обаче в профила на брега, който се спуска отвесно към реката, забелязахме, че на няколко места черната хумусна пръст се вдълбава в жълта пръст на около $1\frac{1}{2}$ м дълбочина. Ние разчистихме две вдлъбвания, при което се оказа, че те са били полуземлянки. Западната е била 3 м дълга, 1 м широка и $1\frac{1}{2}$ м вдълбана в земята. Изградена е била от дървени греди, замазани с глина, които са били закрепени върху зид от два реда ломени камъни. Пред нея се откриха следи от основите на дървен навес. Следващата полуземлянка, която е била също $1\frac{1}{2}$ м вдълбана в земята, се е намирала на самия край на брега, който сега е отнесен от реката. Запазена е малка част от нея с част от грънчарска пещ, която е имала формата на обикновена пещ с диаметър 90 см. В средата ѝ се е издигала глинена преграда, широка в основата 30 см, стесняваща се нагоре до 25 см. Отгоре преградата е слабо закръглена и добре заградена, като не се забелязват следи от скара. Възможно е това да е един по-примитивен тип грънчарска пещ без скара, като съдовете са били поставяни и закреп-

¹ В. И в а н о в а. Два надписа от Асеновци — Батожевският и Врачанският. ИАИ, XV, 1946, 136 сл.

Обр. 7. Съдове от средновековна българска керамика
Fig. 7. Vases de céramique bulgare du Moyen Âge

вани върху средната преграда. В пръстта, запълваща двете землянки, бяха намерени много фрагменти от керамика, между които преобладаваха тези от средновековна славянска и средновековна българска керамика, която е едно по-късно развитие на средновековната славянска керамика.¹ В първата землянка бяха намерени частите на две съдчета от този вид керамика (обр. 7). Те са от ясночервена глина, добре пречистена и добре изпечена. Устията им са украсени с вдълбани прави хоризонтални успоредни линии, а тялото им — с ромбовидна мрежа от излъскани линии. Въз основа на керамиката двете землянки могат да се датират от X до XIV в.

При направения трети сондаж в края на полянката при самите скали се оказа, че горният хумусен пласт е почти напълно измит от стичащата се от скалите дъждовна вода. Пръстта е камениста, с много малко фрагменти от керамика. Фрагменти от средновековна керамика липсваха. Имаше няколко къса от тракийски глинени съдове с релефни ленти с езичести дръжки, няколко фрагмента от съдове от бронзовата епоха, част от устие на римска амфора и няколко фрагмента от светлосива глина, които са принадлежали на плитки паници с широки ръбове на устията. Върху един от тях се забелязва излъскана вълниста линия. Направените на този бряг сондажи показват, че той е бил населяван през един много дълъг период от време — от праисторическата епоха чак до къс-

ното средновековие. През времето на българската държава той е представлявал част от средновековното поселение.

Обаче животът на средновековното селище не е бил съсредоточен само във и около двете укрепления. Изглежда, че то се е простирало надълго по дефилето на река Лева между двете укрепления, а също така и извън „Вратцата“ по посока към Згориград, гдето личат следи от стари зидове и от културни пластове. Извън „Вратцата“ до шосето, което води за Згориград, личат основите на еднокорабна църква, оградена с двоен зид (обр. 1, № 10). До нея в подножието на скалите извира буйна вода, гдето някога е имало каменна чешма. Сега в скалата се виждат само няколко вдлъбнатинки. Западно от „Вратцата“ в местността „Манастирски яз“ някога е имало манастир, развалините на който и досега се наричат „Св. Неделя“ (обр. 1, № 11). Наблизо има стара чешма, водата на която се смята от населението за лековита. Тук на велики четвъртък се стичат болни от цялата околност да пият вода за здраве. Наблизо са били намерени оброчни плочки на тракийския конник, което показва, че е имало наблизо тракийско светилище. Наоколо личат основи на зидове от други постройки. Близко до „Вратцата“ още се помнят основите на старата църква „Св. Никола“, които са били разрушени, за да се построи воденица (обр. 1, № 7). При разрушаването ѝ са били намерени зидани гробници. В чертите на днешния град Враца в местността „Дарсокак“ е имало стара църква, превърната в джамия (обр. 1, № 12). През 1942 г.

¹ С. Георгиева. За керамичното производство в средновековен Преслав. ИП, IX, 1953, 631.

при изкопни работи са били разкрити абсидата на църквата и престолният ѝ камък. При сегашната църква „Св. Никола“, строена през 1863 г., се е запазила почти изцяло затрупана в земята стара църква, наричана „Болярската“ или „Съборната църква“. По предание тя е била изградена от някой си боляр Георги, поради което се нарича Болярска. През 1942 г. Д. Бучински е разкрил входа на църквата и разчистил широко правоъгълно помещение с прозорец с желязна решетка, около който е имало стенописи. Намерени са били много човешки кости, нахвърляни вероятно при изкопни работи от намиращия се наоколо некропол. Имало е и накитни предмети, между които вити телени гривни, които датират некропола около църквата от преди турското робство.

Между крепостта при „Вратцата“ и сегашния град по левия бряг на реката при изкопни работи са намирани погребения със средновековни накити в тях, което показва, че тук се е намирал некрополът на средновековното селище. За да добием представа за характера на този некропол и за неговата големина, направихме три сондажни изкопа по протежението на левия бряг (обр. 1, №14). При първия изкоп бяха разкрити около 70 погребения, които са били положени направо в земята, някои с дървени козчези, а други, обградени с камъни. Ориентирани бяха с посока запад — изток, с ръце скръстени пред гърдите. Над главите на някои от погребаните се намираха долните части на надгробни паметници, дялани от варовик или от бигор. Самите паметници отдавна са унищожени, понеже не са запомнени от сегашните жители на Враца. Разкрити бяха и две зидани от камък гробници, разделени помежду си с тънка тухлена преграда. Около тях личаха основи на някаква постройка, която без съмнение е била гробничната църква, сега напълно разрушена. Гробниците са били вдълбани в североизточната част на църквата. Те са били отваряни и вероятно ограбени, тъй като при скелетите в тях нямаше никакъв инвентар. При повечето от другите погребения бяха намирани пръстени, обеци, гривни и други накитни предмети, които са били носени и приживе от погребаните. В две погребения имаше средновековни византийски монети от XII—XIII в. и в две други — римски императорски монети, които са били поставени в средновековни погребения. В около два-

десет гроба бяха намерени турски монети от XVII до XIX в. включително. Вторият изкоп бе направен на най-високата част на една антична надгробна могила (обр. 1, №15), гдето бяха разкрити осем погребения, в четири от които имаше по една византийска медна корубеста монета от XII и XIII в. Всички погребения от този изкоп бяха със сравнително богат инвентар от гривни, пръстени и обеци. Върху черепа при едно погребение имаше останки от сърмена лента, която е била украсена с метални пластинки. Л. Нидерле отбелязва, че било стар славянски обичай девойките да украсяват главите си с ленти от скъп плат с втъкани златни или сребърни нишки и украсени с метални пластинки.¹ В третия изкоп, който бе направен между първите два изкопа (обр. 1, №16), бяха разкрити 12 погребения с турски монети и търговски жетони на австрийска фирма от XVII и XVIII в. и с накитни предмети.

Въз основа на намерените в гробовете накити и монети засега могат да се направят следните изводи за некропола на средновековното селище при град Враца: най-ранни са погребенията върху повърхността на надгробната могила, които датират от XII докъм XIV в. Погребенията от първия изкоп имат по-разнороден характер. Намерените при тях монети и накитни предмети ги датират от XII до XIX в. В третия изкоп погребенията са сравнително късни, от XVII—XIX в. Накитите, разкрити при сондажните разкопки на този некропол, дават много ценен материал за изучаване на материалната и художествената култура на средновековния град у нас. След системни по-продължителни разкопки ще имаме възможност да проследим по-пълно и по-точно появата и употребата на отделни видове накити през един много дълъг период от време — от XII чак до средата на XIX в., когато вероятно този некропол е престанал вече да се използва.

Предприетите от нас разкопки, макар да имаха само ориентировъчен характер, показваха, че Враца в миналото е представлявал значителен феодален градски център и че неговото системно проучване ще допринесе да се изяснят много страни от културата на средновековния град у нас.

С. Георгиева, Д. Бучински

¹ Л. Нидерле. Быт и культура древних славян. Прага, 1924, 191; История культуры древней Руси. М.—Л., 1948, обр. 153.

Étude sur les sites du Moyen Age près de la ville de Vraca

En connexion avec les études de recherche sur la cité du Moyen Age en Bulgarie faites en 1956, on procéda à des sondages et des fouilles afin de découvrir les sites du Moyen Age des environs de Vraca. La situation de cette ville au pied du Balkan et les riches gisements miniers qu'il contient contribuèrent à intensifier la vie à cet endroit et cela depuis la plus haute antiquité. Le site s'étendait tout le long du défilé de la Leva où s'élevaient deux grandes forteresses (fig. 1). Par endroit les murs sont bien conservés (fig. 2 et 4), ailleurs seuls les fondements subsistent. Du côté nord, dans la forteresse, les travaux effectués ont livré des monnaies bulgares et byzantines du Moyen Age. De même on a mis au jour quelques sépultures contenant des parures de la même époque (fig. 3). La seconde forteresse était érigée dans le défilé de la Leva, près de la gorge de „Vracata“. Cette appellation provient du vieux site de „Vratca“. Sous le deuxième Royaume bulgare ce nom figure dans une inscription lapidaire du XIIIe siècle qui se trouvait dans la forteresse près du lieu dit „Vracata“.

Près du mur d'enceinte on a découvert les fondements d'un atelier d'orfèvre du deuxième Royaume bulgare avec des outils d'orfèvrerie, des objets fabriqués et un petit moule de pierre pour couler des boucles d'oreilles (fig. 6). Sur la rive opposée du fleuve deux cabanes à demi enterrées furent mises au jour; elles livrèrent de la céramique du IXe au XIIIe siècle. La première d'entre elles contenait un grand nombre d'objets de fer, la seconde — les restes d'un four de potier. C'étaient très probablement des ateliers. Sur la rive gauche de la Leva, dans la nécropole du Moyen Age, on a découvert des sépultures contenant un inventaire funéraire, relativement riche en parures et en monnaies. Toutes ces trouvailles nous permettent d'affirmer que cette nécropole existait et était utilisée au cours d'une longue période s'étendant du Xe au XVIIIe siècle.

S. Georgieva, D. Bucinsky

Един неизвестен надпис от Батошевския манастир

Преди години случайно се добрахме до един препис на къс от каменен надпис от Батошевския манастир. Самата плоча, която била дълга 73 см, широка 52 см и дебела 15 см, била намерена от Д. Кацев-Бурски зад олтара на църквата. Той преписал надписа, а самата плоча предал на игумена да я пази. Впоследствие плочата изчезнала. Сега от този надпис притежаваме само препис, който според Д. Кацев-Бурски предавал точно начертанията на буквите и формата на редовете.

След известния от по-рано Батошевски надпис, който съобщава за основаването на манастира, новонамереният къс се явява като негово допълнение, защото ни дава сведения за построяването на самата манастирска църква от двама майстори — Гено от Хотел и Петър от Търново.

На обр. 1 ние предаваме новия Батошевски надпис точно според преписа на Кацев Бурски.

Ред 1. В първата дума вероятно ще трябва да разчетем {ЪЗД}А от глагола създатн, форма, засвидетелствувана в 3-ия ред на големия къс от първия Батошевски надпис и в Боянския надпис. Втората дума е снн, вместо сн, вероятно грешка на писача или резача. Третата дума е Храммъ.

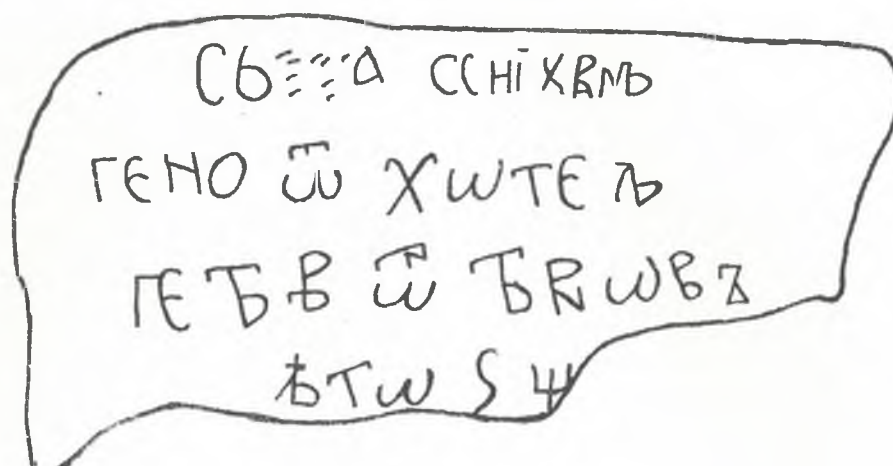
Ред 2 е ясен: Гено ѿт Хотелъ.

Ред 3 съдържа: Петъръ ѿт Търновъ.

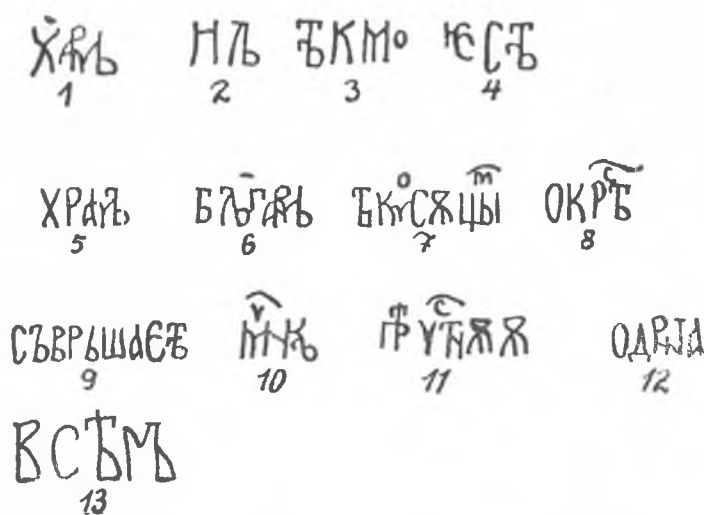
Ред 4 Лѣтъ сѣ..., последните две цифри от годината липсват поради счупване на камъка.

По отношение на предпочитанието на ѿ пред о надписът стои извънредно близко до Ватопедската и Дубровнишката грамота на Ив. Асен II. В Дубровнишката грамота срещу 69 знака о само 4 са о, а 65 — ѿ.

В надписа са характерни лигатурите на р с ѡ, на в, л, т с ѡ. Лигатурата на р с ѡ в думата „Храммъ“ се намира под из-

Обр. 1. Препис от Батошевския надпис
Fig. 1. Copie de l'inscription de Batoševo

Обр. 2. Свързани букви в Батошевския и други надписи
Fig. 2. Ligatures des inscriptions de Batoševo et autres

вивката на ϣ, докато в първия Батошевски надпис (3-и ред) ѡ е пред ϣ (обр. 2₁). Подобно изписване срещаме в Търновския надпис на Ив. Асен II в 5-ия ред в думата „храмъ“ (обр. 2₃), гдето втората отвесна черта на м е такава и за ѡ, само че горната чертица на ѡ стърчи по-високо от средната на м. Пълно съответствие при свързването на м с ѡ намираме във Врачанския надпис в 3-ия ред на първия откъс

в думата „къмъ“¹ (обр. 2₁₃). Лигатурата на ѡ с ѡ в „хотѡъ“ намира аналогия в Търновския надпис — 2-ия ред в „блѡгомъ“ (обр. 2₆), — в първия Батошевски надпис в 9-ия ред в окончанието -нѡъ (обр. 2) от Мнѡхнѡъ.

¹ В. И в а н о в а. Два надписа на Асеновци — Батошевският и Врачанският. ИАИ, XV, 1946, 138, обр. 49.

За свързване на т с з в „Петъръ“ и „Търновъ“, гдето лявата половина на хоризонталната чертица на т служи за хоризонтална и на з, намираме аналогия в Търновския надпис в 8-ия ред в „тъкмъ“ (обр. 27), в 9-ия ред в „окръ[ъ]стъ“ (обр. 28).

Налице е и едно свързване на р с з в „Петъръ“, гдето з е прикачен към долния край на р, като малката хоризонтална чертица на з е заловена от лявата страна на отвесната черта на р. Подобни случаи, но с други букви намираме в Търновския надпис — 12-ия ред в „свършаштъ“, гдето з е изразено чрез прекъсване на т (обр. 29); в 4-ия ред в „м[ж]и[ъ]н[и]къ“ з е заловено за к (обр. 210), а в първия Батошевски надпис з е заловено и пресича т в 7-ия ред в „тъкмъ“ (обр. 23) и в 8-ия ред в „стъ“ (обр. 24).

Накрая в думата „Търновъ“ ще трябва да се посочи свързването на ниското дребно н с р, чието подобие срещаме пак в Търновския надпис на Ив. Асен: в 3-ия ред на думата „пръч[ъ]стнжж“ (обр. 211) и в 7-ия ред в „одрина“ (обр. 212).

По отношение на правописа на еровете надписът показва консерватизъм и стои по-близо до Търновския надпис, отколкото до първия Батошевски, който тук е отишъл напред: крайният ер не само в лигатурите, но и на много места в отвесни срички в краесловието липсва. По лигатурите и правописа новият Батошевски надпис се сближава с горепосочените средновековни надписи.

Докато по външни палеографски особености надписът е близък до официалните средновековни паметници, по съдържание той има светски, народен характер: „сзгради този храм Гено от Хотел, Петър от Търнов лато 67...“

Не е в духа на средновековието строителите, живописците и каменарите да оставят имената си около своите творения, но все пак има доста такива случаи. Между 3-ия и 4-ия ред на Ив. Асеновия надпис в църквата „Св. 40 мъченици“ в

Търново плахо и полуграмотно се е сгушило името и на резача: „Дз Драган писъ“; вляво на Боженския надпис личи също името на резача: „Азъ Др[аг]ом[н]ръ пнсахъ.“ В нашия надпис от Батошево ние намираме не само имената на майсторите зидари, но и имената на техните родни селища. За разлика от официалния канцеларски език, на който е написан първият надпис, тук е отразен говоримият език на строителите. За това ни говорят и формите „wt Хwtелъ“ и „wt Търновъ“, които вместо с родителен падеж единствено число след предлога от са предадени с общия именителен падеж.

В последния ред на надписа прави впечатление цялостното изписване на лѣтѣ с това ѡ на края, нещо, също не много обичайно за официалните ни средновековни паметници.

С крайно ѡ намираме година, написана в скалната църквица „Кръшалната“ при с. Иваново, Русенско, от времето на Георги Тертер I (1281—1292): „†Дамнѣнъ вата Гергѣ црѣ напнса ватѡ сѣчѣ.“¹

Нека разгледаме името на Търново „Търновъ“, с -ѣ-, вместо -ѣ-, -ѣ-, както обикновено се означава в другите средновековни паметници. През средновековието името на града най-често срещаме под формата „Тръновъ“ „Тъновъ“ или „Тръновъ“, „Тръновъ[ъ].“ С -ѣ- наименованието срещаме в Житието на св. Сава от Доментиана, което говори, че светецът бил погребан в „Търново“.

А сега трябва да отговорим на основния въпрос, дали е съществувало селище Хотел и где се е намирало то. За такава селище досега не споменава никой от местните историци на Севлиевско.

У нас съществуват селища с подобни названия — с. Хотал, Люляковска община, Бургаско, и Хоталере (Стаевци, Калъкчий), Толбухинско. Според В. Миков в Северна България с „хотал“ означават дебел пробит дънер, който се поставя на кладенците. В Сливенско „хутул“ значи „улей от дърво“; Н. Геров в речника си дава „футул“ като кладенец със

¹ А. Василев. Новооткрити надписи и ктиторски образи при с. Иваново. ИАИ, XV, 1946, 201-

стубел, дърво, чучур, каче; стубла, стублица, като го свързва и с „футия, хутия“ — чебур. Несъмнено етимологията на селището ще се дири с някакви приспособления от дърво, поставени край изворите, кладенците, чешмите.¹

Селище Хотел в района на Севлиево несъмнено е съществувало. За такова говори турският географ Мустафа бен Абдулах Хаджи Калфа (1609—1657). В географския си пътепис, като изрежда селищата в беглербеглиците на Румелия и Босна, той пише:

„Хуталидж, между Тирнава (Търново), Пилавна (Плевен), Никопол, 10 дена далеч от Цариград.“² Така определено местоположението на Хуталидж съвпада със Севлиево или около Севлиево. Това се потвърждава и от дневните преходи-разстояния, дадени на селищата, мерени от Цариград: Никопол — 13 дни, Плевен — 12 дни, Ловеч — 11 дни (грешно 12 дни) и Хуталидж — 10 дни.

За Хоталидж-Хотел ни говорят и редица турски документи, на които ни обръща пръв внимание туркологът В. Шанов. В един документ от Ориенталския архив при НБВК — София — „Списък на подлежащите на кръвен данък (джидзие) немюсюлмани в Търновски вилает (област) за годината 1027 (наша 1618)“ — се дават редица селища. В каза Хоталич като първо селище в първия ред се сочи Селви, а при Търновска каза — Търново.³ Отделно селище Хоталич в списъка липсва, отгдето може да се извади заключение, че Селви е най-важното селище в казата, тъй като стои на първо място в списъка, както Търново за Търновска каза. Поновото име на селището Селви е изместило старото Хоталич, което се е запазило като общо название на казата (околията). Втори турски документ от 1698 г. говори, че Шагир Зааде Сюлейман бил натоварен да събере кръвния данък от 28 530 души в околията: Никопол, Търново, Плевен, Ескиджумая и Хоталич.

¹ В. Миков. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. София, 1943, 268; Ив. Кочев. Думи от говора на с. Твърдица. Сливенско. Сп. Език и литература, X, 1956, кн. 2, 148; Н. Геров. Речник на българският език. Пловдив, 1904, ч. 5, 277, 477.

² С. Аргиров. Румелия и Босна. АПП, I, 1938, кн. 2, 92.

³ НБВК (Ориенталска архивна каса), п. 89, док. 57, инв. № 819, 1951 г.

Само в последната околия подлежали на данък 1820 души.⁴

Изводът ни, че Хоталич и Селви са едно и също селище, все пак би бил съмнителен, ако не бе открит трети турски документ, който напълно потвърждава предположението. Това е „Ферман от 29 мохарем 1242 г. (2. IX. 1826 г.) за преброяване на овците в дясното крило на Румелия“; тъй е в североизточната част на Дунавския вилает. Този ферман гласи: „До почитаемите кадии и наиби (замсъдии) в Никопол, Златица, Русе, Плевен, Разград, Шумен, Бяла черква, Свишов, Ескиджумая, Ловеч, Хоталич с друго име Серви, Търново и Оряхово...“ Свидетелството „Хоталич нам и дигер Серви“ — Хоталич или с друго име Серви⁵ ясно отъждествява някогашния Хотел — Хоталич със Селви — Серви — Севлиево.

За Хоталич имаме и известни изследнели домашни сведения: помни се от стари хора, че с. Сухиндол, Търновско (до неотдавна Севлиевско), се е числяло към нахия (сборна съставна община Оталъч в Търновска каза (околия)).⁶ По време на Априлското въстание в 1876 г. тази нахия обхваща полските села по долното течение на р. Росица: Бяла черква, Мусина, Яларе, Дичин, Михалци и др.⁷ В миналото част от тези селища са влизали в Севлиевска околия, така че името на някогашната околия Хоталич се е запазило за северната ѝ покрайнина.

Остава да отговорим и на въпроса, дали първичното селище Хотел се е намирало на мястото на днешния град Севлиево, или някъде в околността му. На югозапад от града на около 1 км в северозападните склонове на хълма „Балъкя-масть“ от двете страни на пътя за с. Ловнидол из нивите често се изравят пръстени, гърнета, сгурия, намирани са пещи за печене на съдове. На самия връх на хълма има следи от зидове, споявани с

⁴ НБВК, ОАК, папка 94, инв. № 1333, 1951 г. При разчитане на документите бяхме подпомогнати от др. В. Шанов, Б. Недков и Н. Попов, за което им изказваме сърдечна благодарност.

⁵ НБВК. Русенски кадийски регистър № 16, стр. 9.

⁶ Юбилеен сборник на Сухиндолското читалище. Мусина, 1896, 35.

⁷ Ю. П. Теодоров. Възпоминания от въстанията в Търновския санджак през 1876 г. и по съденето на българските въстаници в Търново. Русе, 1897, 9; Сборник Априлското въстание 1876. София, т. 3, 1956, 42, 66, 112, 142.

бял хоросан, намирани са и железни стрели. При „Делимариновата круша“ над „Ловджийската чешма“, някога стар геран с дънер, преди 150 години са разкопани основи на „църква“, за което е оставена летописна бележка на миней за м. януари в църквата „Пророк Илия“.

1843: того же мѣца *Ганнѣварѣ*

ДА СѦ ПАМАТИ КАКЪ СѦ НАМѢРН ЦѢРКВА ѿ ПРАВЪ
СЛАВНОТО ВРЕМА БЕЛА: ТѢЩИТИ РАСКЪПАХЪА
ѿ ВОСНОВАННОТО КАМАНИТЪ ЗЕХА: БѢША НА НѢВА
ТѢРСКА НА БАЛАКЪАМАСА ѿ ГРАДАТЪ НА
ВОХТОКЕ.

Като имаме пред вид разположението на някогашните български и турски квартали в самия град, установява се, че централната му част е била заета от българско население. Тук се намира и най-старата църква „Св. пророк Илия“, чието първоначално съграждане не се помни, а възобновяването ѝ е станало през 1834 г.

Турските квартали се намират в горната и долната махала, а джамиите са били в края на града, с изключение на една, която е била на мястото на днешния читалищен дом. При това положение засега ще трябва да приемем, че старото селище Хотел е било северно от хълма „Балъкямъсъ“ и южно от шосето за Търново. Кога е станало заселването точно на днешното място на града, не може да се каже, но с малки закъснения това е станало почти едновременно от българи и турци. Турците са осмислили старото славянско селище Хотел в Хоталич, а на новото са дали името Селви по множеството пирамидални тополи, прилични на кипариси. Двете имена на близките селища дълго са се борили за надмощие, като Хоталич е останало за означение на околията, а Селви, Серви — за града.

От казаното дотук можем да направим следните изводи: новооткритият каменен надпис от Батошевския манастир трябва да се приеме за автентичен, въпреки че преписвачът Бурски не ще да е спазил напълно при преписването палеографските му и правописни особености. Надписът е допълнение към първия Батошевски надпис и ни дава на прост народен говорим език имената на майсторите, строители на манастирската църква,

Гено и Петър. Паметникът ни дава и името на едно средновековно селище — Хотел.

Н. Ковачев

Une inscription inconnue du monastère de Batoševo

Sur une plaque de pierre sont inscrits les noms des constructeurs de l'église du monastère de Batoševo — Guéno de Hotel et Petâr de Târnovo. De la date ne sont conservées que les deux premières lettres *SY.*, qui autorisent à situer l'inscription au XIII s. Le texte est écrit en langue populaire bulgare. Le mot Hotel est l'ancien nom de la ville de Sevlievo.

N. Kovachev

Колективни находки от монети през 1956 и 1957 г.

1956

Алтимир, Врачанско. От близката околност на с. Алтимир произхожда една колективна находка от римски републикански денари. За съжаление не са известни нито обстоятелствата, при които тя е била открита, нито съдържанието ѝ, преди то да бъде разпръснато между селяните. На М. Стоянов от Оряхово били показани от находката около тридесет екземпляра с имената на членове от следните фамилии: Antonia, Cassia, Cordia, Julia, Scribonia и Vibia.

Аспарухово, Варненско. В местността „Козя река“ до с. Аспарухово било намерено гърне с голям брой бронзови монети от македонските царе Филип II и Александър III Велики. От тази находка били прибрани за музея в с. Дългопол 202 монети от Филип II и 10 монети от Александър III. Тия монети са с 47 различни монограми и знаци. За находката дължим сведения на Д. Златарски.

Край пътя, водещ от с. Аспарухово за с. Дългопол, в един от блоковете на ТКЗЗ в с. Аспарухово тракторът изровил над 200 сребърни римски монети. От тази находка били прибрани за музея в с. Дългопол 120 екземпляра. Между тях има монети от I в. (Тит), от II в. (Адриан,

Антонин Пий и др.) и антониниани от Гордиан III и Филип баща. По сведения на Д. Златарски.

Белица, Благоевградско. При копане варница в един двор в с. Белица било изкопано на дълбочина два метра едно гърне с множество антични монети, които собствениците си поделили. От тази находка можаха да се откупят за сбирките на музея само 28 тасоски тетрадрахми от II в. пр. н. е., 27 атински тетрадрахми от II в. пр. н. е., 7 с името на квестора Езилас, 2 цистофора, 12 драхми от Дирахсион и 36 римски републикански денари. Допълнително двама селяни от Белица ми показаха още няколко тасоски и атински тетрадрахми, няколко от Дирахсион, републикански денари. Единият от тях съобщи, че в гърнето имало и няколко слитъка от сребро във вид на пръчки и една сплескана сребърна позлатена чаша.

Бенковски, Старозагорско. В околността на с. Бенковски един селянин намерил случайно около 60 тасоски тетрадрахми от II в. пр. н. е. От тази находка били купени за музея в Стара Загора два екземпляра. По сведения на Д. Николов, директор на музея.

Веселиново, Коларовградско. При прохода при с. Веселиново са намерени случайно стотина медни монети от византийските императори Мануил I (Wroth, Imperial Byzant. Coins II, pl. LXX, 4) и Исак II (Wroth, LXXII, 5).

Гаврилово, Сливенско. Не са известни обстоятелствата на намиране на една значителна находка от римски бронзови и сребърни монети от землището на с. Гаврилово. От находката ми показаха два дупондия от Домициан и пет антониниани от Гордиан III.

Гарван, Силистренско. Един селянин намерил на пътя във от селото гърне с 18 сребърни монети от голям номинал от султан Махмуд II (1803—1839) и три малки златни монети от султан Абдул Меджид (1839—1861). Тия монети постъпили в музея на гр. Силистра.

Гиген, Плевенско. В един от блоковете на ТКЗС в с. Гиген при оран през м. октомври 1956 г. тракторът изровил множество републикански денари. Един селянин прибрал 17 екземпляра. Те са от монетарски фамилии от II—I в. пр. н. е. Изглежда, че плугът е закачил гърне с монети, което е разчупено и съдържанието му е разнесено из браздите.

Долни Вадин, Врачанско. При риголване лозе в околността на селото била намерена находка с около 700—800 броя римски републикански денари. В тях били застъпени имена на членове от монетарските фамилии: Cornelia, Julia, Minucia, Naevia, Thoria и пр. Сведения за тази находка дължим на М. Стоянов от гр. Оряхово.

Драгоман, Софийско. В местността „Чапалеина падина“ при Драгоман било намерено при оране едно гърне с 22 големи и две по-малки сребърни монети от султан Селим III (1774—1788), 960 много дребни турски парици, всички пробити (несъмнено от косичник), един половин талер от австрийския император Йосиф II (с дата 1789) и един половин талер от М. Терезия (1780), две дребни сребърни монети от Карл VI (1715), един дукат от венецианския дож Л. Манин, един сребърен пръстен с надпис МИТО 1809, една сребърна обеща и три части от обеща и висулки. Цялата находка постъпи в сбирките на Народния музей в София.

Драгошиново, Софийско. Един селянин, като орал, намерил в една от браздите около 30 римски денари и антониниани. Показа ми следните денари: Каракала — 2, Гета — 1, Север Александър — 1, Юлия Мамея — 1 и Юлия Меда — 2, а от антонинианите Гордиан III — 4 и от Отацилия Севера — 1. Изглежда, че на същото място е имало съд с повече монети, но са разнесени от плуга из разораната пръст.

Дългопол, Варненско. През м. май 1956 г. при копане основите за къща в това село един от работниците намерил на дълбочина 70 см каничка с около 1500 дребни сребърни турски акчета. Според сведения на Д. Златарски, който прибрал от находката 1050 акчета за музея в с. Дългопол, по-голямата част били от султан Мурад IV (1623—1640), а останалите от султаните Мехмед III (1594—1609), Ахмед I (1603—1617), Мустафа I (1617—1622) и Осман II (1618—1622). Освен тези монети имало и един грош и един талер от полския крал Сигизмунд III.

При събаряне на една къща в с. Дългопол работниците намерили зазидани в една малка ниша до огнището сребърни и медни турски и западноевропейски монети. Според Д. Златарски, който прибрал находките в местния музей, монетите се разпределят така: Селим III (1788—1807)—

1 от голям номинал; Махмуд II (1808—1839) — 14 от голям номинал и 20 помалки и 3 медни; Абдул Меджид (1839—1861) — 18; Карл IV — 1 талер от 1729; Максимиан — 3 (1754); Йосиф II, Австрия (1770), М. Терезия — 3 (1764); Карл IV — 1 (1729); Фердинанд I, Австрия — 1 (1745); Франц II — 1 (1816); Александър, Пруссия — 1 (1770); Карл Теодор, Бавария (1784), Александър I, Русия (1818), Александър II (1876). Всички с изключение на последната монета са пробити и произхождат от нажит.

Д-р Йосифово (Вълкова Слатина), Михайловградско. Полският пазач в с. Йосифово намерил в землището на селото едно гърне с римски денари и антониниани. Намервачът ми показва от находката един денар от Септимий Север, един от Каракала и един от Максимин Тракиец и четири антониниана от Филип баща, два от Отацилия Севера и три от Траян Деций.

Козлодуй, Врачанско. Като копали пръст за тухли край брега на Дунав, един от тухларите изровил гърне с 200 западноевропейски сребърни монети от голям номинал. От тях прегледах 99 талера от Белгийската конфедерация и един от австрийския император Фердинанд III. Находката е разнесена между разни лица.

Костанденец, Русенско. При копане край с. Костанденец изровили случайно множество тетрадрахми, подражания на тетрадрахмите на Филип III Аридей. От тази находка могли да придобият за сбирката на музея само два екземпляра. Те са с полуизтрита повърхност.

Краново, Силистренско. През м. юни 1956 г. в един от блоковете на ТКЗС при с. Краново изкопали случайно едно малко гърненце с 12 тетрадрахми от Александър III Велики. Находката е прибрана в музея в гр. Силистра. По съобщение на уредницата Цв. Друмева.

Кръстина, Бургаско. От околността на с. Кръстина произхожда една находка от 39 сребърни западноевропейски монети от XVI—XVIII в. Монетите се разпределят така: Белгийска конфедерация — 3 талера (1639 и 1665), Фердинанд II, Австрия — 1, Фердинанд III — 1, Матей I — 1, Сигизмунд III, Полша — 18 четвърт талера (1600, 1601, 1605, 1612, 1613, 1615, 1620, 1623 и 1624), Георг Вилхелм, Пруссия — 4, Саргел (?), Лотарингия — 1, Хенрих, Франция — 1 и 10 гроша от Людвик XIV.

Някои от монетите са продупчени. Находката е откупена от музея в гр. Бургас.

Курило, Софийско. До зида на една къща в Курило стопанинът изровил случайно една паничка с пет талера от Дубровник (Рагуза) от 1768 г., един от Фридрих Август, Саксония, от 1768 г. и пет големи сребърни монети от султан Мустафа III (1758—1774).

Кюстендил. Един жител на гр. Кюстендил, като прекопавал овощна градина в околността на града, изровил случайно десетина тетробола от гр. Истиея на о. Евбея. От тази находка прегледах пет екземпляра, всички от различни двойки монетни печати и с полуизтрита повърхност.

Лопушна, Михайловградско. При риголване лозе в местността „Под село“, гдето има следи от старо селище, изровили 80 римски сребърни монети. От находката видях два денара от Каракала, два антониниана от Гордиан III и един от Филип баща. Находката е пръсната от намервачите.

Мадан, Михайловградско. Иманяри копали в гората до с. Мадан през нощта срещу Гергьовден и случайно разровили някаква колективна находка с монети и на разсъмване се разбягали, без да забележат откритите монети. На сутринта селяни дошли да берат в гората на същото място цветя за празника и намерили изровените монети. От тази находка един от селяните ми показва десет драхми от гр. Дирахон на Адриатическо море.

Никюп, Търновско. При преораване едно лозе в землището на селото намерили съд с римски денари. От находката ми показаха един от Галба, един от Веспасиан и един от Нерва. Вероятно и останалите денари са все от I в. от н. е.

Огоя, Софийско. Ив. Коцев Иванов от с. Огоя намерил в местността „Говежди дол“ едно гърненце с 30 тетрадрахми от Александър III Велики и една от Филип III Аридей. Находката се откупи за сбирката на Народния музей в София.

Палаузово, Ямболско. В една нива край с. Палаузово били изровени случайно осем тетрадрахми — подражания на тасоски тетрадрахми от II в. пр. н. е. Намервачът ми показва пет екземпляра от тази находка.

Пателеница, Пазарджишко. Един селянин, като копал в местността „Дългата межда“, намерил под един камък 70 ме-

дни монети. От тях могли да приберат в музея в гр. Пазарджик само пет броя: една от Юстиниан I (сечена в Никомедия) и четири от Юстин I (сечени в Цариград).

Пловдив. В местността „Лаута“ край Пловдив било изкопано случайно гърне с 85 бронзови монети от тракийския цар Реметалк I с образите на жена му и императора Август. Монетите са с добре запазена повърхност. Находката е прибрана в музея в гр. Пловдив.

Поляна, Силистренско. Един селянин изровил случайно в двора си 180 големи сребърни монети от Султан Махмуд II (1808—1839) и шест от Абдул Меджид (1839—1861). Находката е прибрана в музея в гр. Силистра. По съобщение на уредницата Цв. Друмева.

Разград. От околностите на гр. Разград произхожда една колективна находка от тетроболи на гр. Истиея на о. Евбея. За съжаление не знаем нищо за обстоятелствата, при които тази находка е намерена, нито точния брой на откритите екземпляри. От нея са попаднали в музея в Разград само три тетробола, всички с доста изтрита повърхност.

Рояк, Варненско. Като прекопавали един от кооперативните блокове в местността „Мензийолу“ край с. Рояк, един от селяните намерил случайно в пръстта медни римски монети от III—IV в. Д. Златарски ни съобщава, че е могъл да прибере от тази находка само две монети от Пробус (276—282) и една от Константин II (317—340). Мястото, гдето са намерени монетите, има следи от едно антично селище от римската епоха.

Сталийска махала, Михайловградско. До с. Сталийска махала в местността „Балачина“ били изкопани при оране с трактор голям брой римски републикански денари. Находката е пръсната между разни лица. От нея постъпили в музея в гр. Лом само осем екземпляра.

Стара Загора. През м. март 1956 г. при копане основите на пристройката на пощенската палата в Стара Загора били изкопани непосредствено до външната страна на крепостната стена на античния град Августа Траяна на дълбочина 3 м 21 броя медни византийски монети. По сведения на Д. Николов монетите са от следните императори: Йоан II Комнин (Wroth, LXVIII, 10) — 1; Мануил I Комнин (Wroth, LXX, 3 — 1; LXX, 12 — 8 броя; LXX, 16 — 1; LXX, 18 — 3

и LXX, 19 — 4 броя). Цялата находка е прибрана в музея в Стара Загора.

Стражица, Търновско. На 18. IV. 1956 г. при оране в местността „Гюрляка“ в землището на с. Стражица бил изровен от плуга един голям меден съд с около 35 кг (около 12 000 монети) медни корубести монети. От тази находка прегледах множество екземпляри от византийските императори Мануил I Комнин (Wroth, LXX, 4), Исак II Ангел (LXXII, 5—7) и Алексей III Комнин (LXXIII, 7—12). Почти цялата находка е прибрана в музея в Търново. Доста екземпляри от нея са попаднали и в музея в гр. Варна.

Студено буче, Михайловградско. От околността на с. Студено буче произхожда една случайно намерена колективна находка от сто тетрадрахми от I македонска област. Всички екземпляри са от различни двойки монетни печати и с много добре запазена повърхност.

Тарнава, Врачанско. Един селянин от това село, като орал в нивата си, нахождаща се в местността „Върха“, изровил едно гърне със 195 тетрадрахми от II в. пр. н. е. От тази находка били прибрани 138 броя (105 от I македонска област и 35 от Тасос) в музея в гр. Враца. От същата находка учителят Богдан Николов изпрати в Народния музей в София седем броя от I македонска област и два от Тасос. Четири екземпляра тетрадрахми от I македонска област са попаднали и в музея на гр. Лом. Останалите екземпляри са пръснати между разни лица в селото.

Тенево, Ямболско. В землището на с. Тенево било намерено случайно едно гърне с около 150—200 броя сребърни антични монети. От тази находка били прибрани в музея на гр. Ямбол две тетрадрахми от гр. Атина от V в. пр. н. е., шест тетробола от Аполония на Черно море и 37 тетробола от Парион в М. Азия.

Учителят в селото задържал за себе си две атински тетрадрахми и осем тетробола от Парион. Останалите екземпляри от тая важна в научно отношение находка за съжаление са пръснати между разни лица в селото.

Търговище, Сливенско. В една нива в землището на с. Търговище било изкопано случайно едно гърне с множество сребърни монети. От тази находка били купени за музея в гр. Нова Загора

21 тетрадрахми от гр. Бизантион — подражания на Лизимаховите тетрадрахми — и две от I македонска област. Тетрадрахмите от Бизантион са с различни монограми на монетни регистри.

Търговище, Видинско. При копане силажна яма в двора на ТКЗС в с. Търговище един от работниците изровил случайно един голям съд от глина с около 4—5 kg римски сребърни монети и един сребърен пръстен. Находката била разделена между няколко души. От нея бяха представени в музея в София за откупуване следните екземпляри: денари: Веспасиан — 1, Фаустина — 1, М. Аврели — 1, М. Вер — 1, С. Север — 13, Юл. Домна — 3, Каракала — 19, Гета — 6, Елагабал — 2, Юл. Соемия — 1, Юл. Меза — 2, Сев. Александър — 13, Юл. Мамея — 3, Максимин Тракиец — 5, Балбин — 1 и Гордиан — 3; антониниани: Каракала — 3, Гордиан — 54, Филип баща — 56, Отацилия Севера — 6, Филип син — 6, Траян Деций — 42, Етрусцила — 6, Требониан Гал — 17, Емилиан — 2, Волузиан — 8, Валериан — 3 и от Галиен (253—268) — 6.

Търново. По време на разкопките на развалините на Царевец през есента на 1956 г. били открити в едно от помещенията около 950 сребърни гроша от Ив. Александър с Михаил Асен. Грошовете са от най-различни двойки монетни печати. Находката е прибрана в музея в гр. Търново.

Угърчин, Ловешко. При оране с трактор в един блок край селото били намерени множество сребърни римски монети. Находката била разпръсната. От нея постъпили в музея в Русе следните екземпляри: Каракала — 2 денара, Гордиан III — 4 антониниана, Филип баща — 1, Траян Деций — 3 и от Етрусцила — 2.

Хаджидимово (Жостово), Благоевградско. В едно лозе при с. Хаджидимово били намерени неизвестно какво количество златни византийски монети. От тази находка ми показваха следните екземпляри: Александрий I Комнин (Wroth, LXIV₁₋₃) — 8; Йоан II Комнин (LXVI₇; LXVII₁) — 4; Мануил I Комнин (LXVIII_{14, 15}) — 6 и от Исак II Ангел (LXXII, 1, 2) — 2. Всички екземпляри са от най-различни двойки монетни печати и с отлично запазена повърхност, което показва, че са били в обръщение за късо време.

Ясен, Видинско. Едно овчарче намерило в околността на с. Ясен около една шепа медни византийски монети. От тези монети учителят на селото отбрал 10 екземпляра и ги предал в музея на гр. Видин. Те се оказаха всички от византийските императори Андроник II и Андроник III. Те са с необнародвани още типове. Вероятно и останалите екземпляри са били от същите владетели.

1957

Алтимир, Врачанско. През м. юли 1957 г., като риголвали едно лозе край с. Алтимир, работниците намерили случайно едно гърненце с 11 римски денара. От тях два са републикански от средата на I в. пр. н. е., четири от Веспасиан, три от Домициан и два от Траян. Находката е прибрана в музея в гр. Враца.

Арчар, Видинско. В землището на с. Арчар при оране били намерени множество грошове от XIV в. От тази находка били откупени за музея в гр. Варна 310 екземпляра, всички от Иван Александър с Михаил Асен.

Банско, Благоевградско. При разчистване място от храсти до гр. Банско, когато се изкоренявала една шипка, работниците намерили на купчина осем номизми от никейския император Йоан III Комнин (Wroth, Vandals etc., pl. XXIX, 3—8). Те са от различни двойки монетни печати и са с добре запазена повърхност.

Берковица. Като копали канал в една улица в центъра на гр. Берковица, работниците намерили в пръстта на купчина 28 венециански дуката от XVIII в. Те се разпределят така: от дожа Фр. Лоредано (1752—1762) — 1, Алвизо Мочениго IV (1763—1778) — 9 и от Паоло Райнери (1779—1789) — 18.

Благоево (Мария Луиза), Търновско. През пролетта на 1957 г. при оране тракторът изровил в един от блоковете на ТКЗС в селото бронзови монети. Един от работниците събрал из браздите повече от сто монети. От тази находка учителят Н. Мартинов ми показва следните екземпляри: Маркианопол: С. Север — 8, С. Александър — 8, С. Александър и Юл. Мамея — 1, Каракала — 7, Елагабал — 3, Макрин и Диадумениан — 7; Никопол на Росица: Елагабал — 1, Юл. Домна — 1, Макрин — 10 и Диадумениан — 1; Одесос: Каракала — 1;

Анхиало: С. Север — 1; Перинт: Гета — 1. Една част от тия монети постъпили в сбирката на музея в Търново.

Братимир, Силистренско. Една жена, като копала в градината си, изровила 11 бронзови монети от византийския император Лъв VI (Wroth, pl. LI, 12, 13). Показаха ми само осем екземпляра от разни двойки печати с добре запазена повърхност.

Братово, Бургаско. Един селянин, като орал на нивата си, намерил глинен съд, пълен с бронзови монети от Месемврия на Черно море. За музея в Бургас били откупени 550 екземпляра, всички от един тип (Атина Алкидемос), но от различни двойки монетни печати. Между тия монети се оказа и една от Одесос и една от Месемврия с шлем, гледан отпред, и колело със спици върху opakoto. Повечето от монетите са с полуизтрита повърхност. По съобщение на Ив. Гълъбов в Бургас.

Бяла Слатина. В една нива край Бяла Слатина били изровени пет големи сребърни монети от султан Селим III, два талера от М. Терезия, два от Карл IV, Испания (1790—1808) и 12 дребни турски парици, всички пробити. Находката бе предадена от Българската народна банка за сбирката на Народния музей в София.

Велинград. Един жител на Велинград намерил при работа в местността „Милеви скали“ 10 антониниана от Филип баща, Отацилия Севера и Траян Деций (248—251). Намервачът ми показва находката.

Вишовград, Търновско. Д. Д. Долгов и Гр. Бацов от с. Вишовград, като орали в местността „Селища“, гдето имало останки от антично селище, намерили случайно един меден съд с около 13 кг римски денари от II и III в. От тези находка постъпили само 9 кг монети в музея в Търново. Те се разпределят според уредника Н. Ангелов тъй: Юл. Домна — 1 денар, Каракала — 1 денар и 12 антониниана, Макрин и Диадумениан — 1 ант., Елагабал — 53 ант., Юл. Меза — 3, Албин — 1, Максимин — 1 ден., Пупиен — 2 ант., Гордиан III — 1310 ант., Филип баща — 298, Отацилия Севера — 66 и Филип син (247—249) — 36, или всичко 1790 броя монети.

Волуяк, Софийско. Един селянин намерил в нивата си паничка с 18 големи сребърни монети от султан Абдул Хамид I (1774—1780).

Горна Оряховица. В една зеленчукова градина до Горна Оряховица били изкопани десетина солиди от византийския император Хераклий с Хераклий Константин (Wroth, I, pl. XXIII, 9). От тия монети ми показаха 6 екземпляра от различни печати с добре запазена повърхност.

Добриджал, Търновско. Минчо Енев Иванов от с. Добриджал, като копал в местността „Ламбулука“ на 2 км югозападно от селото, намерил един глинен съд със 150 медни византийски монети. Намервачът запазил от тия монети за себе си само 55 броя, а останалите раздал на познати. Пет екземпляра от находката постъпили в музея в Търново, а останалите — в сбирката на училището в споменатото село. По сведения на уредника Н. Ангелов всички монети били от император Мануил I Комнин (Wroth, II, pl. LXX, 4).

Драганово, Търновско. В местността „Стойкабунар“ при с. Драганово била намерена случайно делвичка с около 3,5 кг медни корубести монети. Находката е купена за музея в Търново. Според уредника Н. Ангелов в находката има монети от византийските императори Исак II Ангел (Wroth, pl. LXXII, 5), Мануил I Комнин (Wroth, pl. LXX, 4, 5) и Алексей III Комнин (Wroth, pl. LXXIII, 7, 8).

Емине, Бургаско. Един селянин от с. Емине, като орал на нивата си, изровил случайно с плуга си 11 гроша от Ив. Александър с Михаил Асен. Вероятно тук е имало повече монети, които са разнесени от плуга из пръстта.

Камен, Търновско. Мих. Сминов от с. Камен, като прекопавал царевичата в нивата си, намерил две тетрадрахми от Маронея (II в. пр. н. е.) и два римски републикански денара. По всичко личи, че тук се отнася до някоя по-голяма находка, чието съдържание, както се случва, е било разнесено при орането из пръстта. За находката ни съобщил Н. Стателов, аптекар в с. Камен.

Крива река, Коларовградско. При това село неизвестно при какви обстоятелства са намерени множество тетрадрахми от III—II в. пр. н. е. От тях били показани на д-р Хараланов шест от македонския цар Александър III Велики, една от Филип III Аридей, една от Лизимах и една от Селевк I. Три от Александровите тетрадрахми са с титлата ΒΑΣΙΛΕΥΣ.

Къпиново, Търновско. През м. март 1957 г. при поправка на пътя в местността „Биволярка“ работниците намерили около 150 бронзови монети. От тази находка могли да се приберат за музея в Търново 103 броя. Те са от следните градове в Долна Мизия и Тракия: Дионисопол: Север Александър — 1, Гордиан III със Серапис — 1; Маркианопол: Септ. Север — 6, Сев. Александър — 8, Елагабал — 7, Елагабал и Меза — 5, Диадумениан — 1, Гордиан III — 3, Гордиан със Серапис — 1 и неопр.; Никопол на Росица: С. Север — 7, Комод — 1, Плавтила — 1, Каракала — 3, Елагабал — 7, Гета — 1, Макрин — 8, Диадумениан — 1 и Гордиан III — 7; Одесос: Елагабал — 1, Гордиан III със Серапис — 1; Томи: Каракала — 1 и Гордиан III с Транквилина — 1; Адрианопол: С. Север — 3, Каракала — 2, Гордиан — 4; Анхиало: С. Север — 1 и Каракала — 2; Сердика: Каракала — 1; Августа Траяна: С. Север — 1, Каракала — 1 и Елагабал — 1; Пауталия: Каракала — 1; Филипопол: С. Север — 1 и Елагабал — 1; неопределени 8 броя. По сведения на Н. Ангелов от музея в Търново.

Малък Поровец, Разградско. В един от блоковете на селото тракторът изровил повече от 30 тетрадрахми и драхми от Александър III Велики. На другия ден селският овчар, като пасъл овците, забелязал монетите из браздата и ги събрал. От тази находка могли да приберат само три тетрадрахми и три драхми. По сведения на В. Димова от музея в Русе.

Осетиново, Старозагорско. Селянин, като копал в едно лозе край с. Осетиново, изровили случайно една тремиса от Анастасий I (Wroth, I, pl. I, 4) и една от Флавия Евдоксия. Може би се касае и тук до някоя колективна находка, чието съдържание е разнесено из пръстта. Двете монети са купени за сбирката на музея в Казанлък.

Попина, Силистренско. Една жена от с. Попина, като копала, намерила случайно медно съдче с множество тасоски тетрадрахми от II в. пр. н. е. От тази находка били купени за музея в Силистра 170 броя тетрадрахми. По сведение на Цв. Друмева, уредница на музея.

Продановци, Софийско. Като копали основи на къща, работниците намерили на дълбочина 1,5 м гърне с брон-

зови монети. От тази находка ми показаха само следните монети: Никопол на Места: Каракала — 1; Августа Траяна: Септ. Север — 1, Каракала — 1; Пауталия: Каракала — 4; Сердика: Каракала — 7, Гета — 2; Филипопол: Каракала — 2 и 7 броя с много развалена повърхност. Останалите монети са пръснати между разни лица в селото.

Пясъчево, Хасковско. При обръщане за лозе в землището на с. Пясъчево един от работниците изкопал гърненце с около 85 тетробола от Парион от V в. пр. н. е. По съобщение на Д. Аладжов от музея в Хасково.

Ракитница, Старозагорско. По съобщение на Д. Николов, директор на музея в Стара Загора, при с. Ракитница били намерени в гърне около 300 броя медни римски монети от IV в. За музея в Стара Загора могли да приберат само 50 екземпляра от Константин Велики и Лициний баша.

Русе. В един от блоковете на ДЗС били изровени при копане четири тетрадрахми от Александър III Велики. Две от тях прибрали в музея в гр. Русе. По сведения на В. Димова, уредница в музея.

Садовец, Плевенско. Един селянин от Садовец намерил в местността „Скока“ множество драхми от Дирахийон и Аполония на Адриатическо море, тетрадрахми от Тасос (II в. пр. н. е.). От тази находка ми показаха 21 тетрадрахми от Тасос, 8 драхми от Аполония и 14 от Дирахийон.

Самоводене, Търновско. От околността на с. Самоводене произхожда находка от златни статери от македонските царе Филип — 51 и Александър III Велики — 15. Статерите от Филип са със следните знаци: мълния — 9 екземпляра, бръшлянов лист — 9, керикейон — 3, кантарос — 4, кривак — 2, полумесец — 2, тризъбец — 16, Нике — 3 и 2 неясни. Тия от Александър са със следните знаци: тризъбец — 3, кантарос — 3, керикейон — 3, кривак — 1, светкавица — 1, харпун — 1, без знак — 2 и 1 неопределена. Находката е постъпила в музея в Търново. По сведения на Н. Ангелов, уредник на музея.

Сестримо, Пазарджишко. Един селянин от с. Сестримо, като копал царевица в местността „Манастира“, намерил счупено гърне с три килограма медни и сребърни римски монети (антониниани) от III в. За сбирката на музея в Пазарджик

успели да приберат от находката само 152 монети от Гордиан III, Клавдий II, Галиен и др.

Силистра. През март 1957 г. при копане на плувния басейн в града работниците намерили на дълбочина 1,40 м до старинни разрушени зидове три гърнета едно до друго с 2500 медни корубести монети. Те са от византийските императори Мануил I Комнин (Wroth, LXX, 4 и 7) и Исак II Комнин (Wroth, LXX, 4 и 7). Съдовете заедно с монетите са прибрани в музея в Силистра. Сведенията за находката дължим на уредницата Цв. Друмева.

През м. юли 1957 г. при копане на градския канал по улица „Любен Каравелов“ в Силистра работниците намерили гърненце с 40 сребърни средновековни монети. От тях 32 екземпляра постъпили в музея в Силистра. Те се разпределят така: 8 — от Роберт Анжу (1309—1343), 1 — от Джованна и Лудвик Тарантски, 2 — неопр.; от владетелите на Родос: Хелион де Вилньов (1319—1346) — 3; Диодоне де Гозон — 1, Пиер де Конейан — 3, Роже де Пин — 5, Жан Фернандез де Еродия — 2 и 1 от Сион; Джустиниани, владетели на о. Хиос — 8 броя. На 80 см от трите глинени съда, изровени в изкопа за плувния басейн в Силистра, били намерени на куп 12 медни и сребърни средновековни монети. От тях пет са имитации на медни монети на българския цар Ив. Срацимир, а останалите са италиански монети от XIV в. И тази находка е постъпила в музея в Силистра. По сведения на Цв. Друмева.

Смолян. При този град били намерени неизвестно при какви обстоятелства 30 талера и 1 половин от М. Терезия, 4 от Франц II, 2 от Макс Йосиф, 2 от гр. Нюрнберг и 1 голяма монета от султан Махмуд.

Сухатче, Врачанско. Селяни от с. Сухатче намерили в местността „Селището“ 21 антониниани от III в. От тия монети видях само две от Гордиан III. Находката е разпръсната.

Тодоричане, Плевенско. Един селянин, като орал в местността „Золота“, намерил гърне с бронзови монети. В тази находка имало екземпляри от следните градове: Пауталия — 35, Сердика — 90, Августа Траяна — 25, Филипопол — 11, Никопол на Места — 3, Перинт — 4, Траянопол — 3, Месемврия — 1, Нико-

медия — 2, Никея — 1. Освен тези монети имало и други, но ги разнесли между разни лица.

Черпаев (Царски извор), Търновско. В един блок в землището на с. Черпаев тракторът изровил 51 тетрадрахми от Александър III Велики. От тази находка ми показва един селянин три екземпляра с един и същ знак — роза (о. Родос), но от различни двойки монетни печати. Тия тетрадрахми правят впечатление с много добрата си запазеност.

Честименско, Толбухинско. През м. март 1957 г. в един от блоковете на ТКЗС в с. Честименско били изровени около 400 римски денари от II—III в. от Комод до Траян Деци (249—251). Находката е постъпила в музея в гр. Варна.

Чипровци, Михайловградско. От околностите на Чипровци произхожда находка с 48 талера от Белгийската конфедерация.

Т. Герасимов

Trouvailles de monnaies de Bulgarie recueillies en 1956 et 1957

1956

Altimir, arrondissement de Vraza. — Trouvaille de deniers républicains (Antonia, Cassia, Cordia, Julia, Scribonia, Vibia). Le contenu a été dispersé.

Asparuhovo, arrondissement de Varna. — Important trésor de monnaies de bronze de Philippe II et d'Alexandre le Grand. Le Musée du village de Dalgopol a fait acquisition de 202 monnaies de Philippe II et 10 d'Alexandre.

Asparuhovo, arrondissement de Varna. — Lors de travaux de labour on a trouvé 200 deniers romains du Ier, IIe et IIIe siècles et des antoniniens de Gordian III et Philippe II le père. De cette trouvaille 120 exemplaires sont entrés au Musée de Dalgopol, arrondissement de Varna.

Belica, arrondissement de Blagoevgrad. — Trouvaille composée de 28 tétradrachmes de Thasos (IIe siècle avant notre ère), 27 d'Athènes (IIe siècle), 7 du questeur Ezilas, 2 cistophores, 12 drachmes de Dyrrachion, 36 deniers républicains, deux lingots d'argent et cinq fragments d'un petit vase en vermeil. Acquis pour le Musée de Sofia.

Benkovsky, arrondissement de Starazagora. — 60 tétradrachmes de Thasos

(IIe siècle avant notre ère). Dix exemplaires sont conservés au Musée de Stara-Zagora.

Vesselinovo, arrondissement de Kolarovgrad. — Une centaine de monnaies de cuivre de Manuel II Comnène.

Gavrilovo, arrondissement de Sliven. — Monnaies romaines de bronze et d'argent du IIe et IIIe siècle. La trouvaille est dispersée.

Garvan, arrondissement de Silistra. — 3 monnaies d'or turques et 18 d'argent du XIXe siècle.

Gigen, arrondissement de Pleven. — Trésor de deniers républicains. Son contenu a été éparpillé par la charrue. Dans les sillons on a trouvé 17 exemplaires.

Dolni Vadin, arrondissement de Vraza. — Trésor d'environ 800 deniers républicains (Cornelia, Julia, Minucia, Naevia, Thoria, etc.). Le contenu a été dispersé parmi les paysans.

Dragoman, arrondissement de Sofia. — Trésor de thalers autrichiens du XVIIIe siècle, 1 ducat de L. Manin, monnaies d'argent de Selim III, une bague en argent datant de 1809 et des fragments de boucles d'oreilles et de pendeloques. Acquis pour le Musée de Sofia.

Dragošino, arrondissement de Sofia. — Des travaux de labour ont déterré 30 deniers romains et des antoniniens du IIIe siècle.

Dalgopol, arrondissement de Varna. — 1500 menues monnaies d'argent turques du XVIIe siècle.

Josifovo, arrondissement de Mihaïlovgrad. — Trésor de deniers romains et d'antoniniens du IIIe siècle. Dispersé.

Kozlodui, arrondissement de Vraza. — Trésor de 200 thalers de la Confédération belge et de Ferdinand III d'Autriche. La trouvaille est dispersée.

Kostandenez, arrondissement de Roussé. — Trouvaille d'un grand nombre d'imitations de tétradrachmes de Philippe III Aridée.

Kranovo, arrondissement de Silistra. — Trouvaille de 12 tétradrachmes d'Alexandre le Grand. Conservée au Musée de Silistra.

Krastina, arrondissement de Bourgas. — Trouvaille de 39 thalers d'argent occidentaux du XVIIe siècle. Elle appartient au Musée de Bourgas.

Kourilo, arrondissement de Sofia. — Trouvaille de 6 thalers d'argent occidentaux et 5 monnaies de Moustapha III.

Kustendil. — Trouvaille de 10 tétrachmes d'Histiée de l'île d'Eubée. Dispersée.

Lopoušna, arrondissement de Mihaïlovgrad. — Trouvaille de 80 deniers romains du IIIe siècle.

Madan, arrondissement de Mihaïlovgrad. — Trouvaille de drachmes de Dyracclion. Dispersée.

Nikup, arrondissement de Târnovo. — Trouvaille de deniers romains du Ier siècle. Dispersée.

Ogoja, arrondissement de Sofia. — Trouvaille de 30 tétradrachmes d'Alexandre le Grand et 1 de Philippe III Aridée.

Palauzovo, arrondissement de Yambol. — Trouvaille de 8 imitations de tétradrachmes de Thasos du IIe siècle.

Patelenica, arrondissement de Pazardjik. — Trouvaille de 70 monnaies de cuivre de Justinien Ier et Justinien II.

Plovdiv. — Trouvaille de 85 monnaies de bronze du roi thrace Rhoemetalces Ier. Elle se trouve au Musée de Plovdiv.

Razgrad. — Trouvaille de nombreuses monnaies d'Histiée dont 4 exemplaires se trouvent au Musée de Razgrad.

Rojak, arrondissement de Varna. — Lors de travaux de labour, on a découvert de nombreuses monnaies romaines de cuivre des IIIe et IVe siècle. La trouvaille est dispersée.

Staliiska mahala, arrondissement de Mihaïlovgrad. — Lors de travaux de labour, on a découvert de nombreux deniers républicains. Trouvaille dispersée.

Stara-Zagora. — A proximité du mur d'enceinte de l'« Augusta Trajana » on a trouvé 21 monnaies de cuivre de Manuel I et Jean II Comnène. Ce lot est conservé au Musée de la ville.

Studenobuče, arrondissement de Mihaïlovgrad. — Une trouvaille de 100 tétradrachmes de la première province macédonienne. Le contenu a été dispersé.

Tarnava, arrondissement de Vraza. — Trésor de 195 tétradrachmes de Thasos et de la première province macédonienne. Une partie se trouve au Musée de Vraza (140 pièces) et une autre à celui de Sofia (10).

Tenevo, arrondissement de Yambol. — Trésor d'environ 150 tétradrachmes d'Athènes (Ve siècle avant notre ère) et des tétradrachmes d'Apollonia sur la Mer Noire et de Parion. Le Musée de Yambol a acquis 2 tétradrachmes d'Athènes, 6 tétrachmes d'Apollonia et 37 de Parion.

Targovište, arrondissement de Sliven. — Trésor de tétradrachmes de Byzantion et de la Première province macédonienne. Le Musée de Nova-Zagora a acquis 2 tétradrachmes de Byzantion et 2 de la Première province macédonienne.

Targovište, arrondissement de Vidin. — Trésor de 4—5 kg de deniers romains et antoniniens des IIe et IIIe siècles. La trouvaille est dispersée.

Tărnovo. — Les fouilles des vestiges du Palais Royal ont livré 950 groches d'Ivan Alexandre et de Michel Assen.

Ugarčin, arrondissement de Lovetch. — De nombreux deniers romains et antoniniens du IIIe siècle ont été trouvés à proximité de ce village; 10 exemplaires sont conservés au Musée de Roussé.

Hadjidimovo, arrondissement de Blagoevgrad. — On a trouvé dans une vigne des monnaies d'or d'Alexis I Comnène, Jane II Comnène, Manuel I Comnène et Isaac II Ange.

Jassen, arrondissement de Vidin. — Dans les environs de ce village un berger a trouvé des monnaies de cuivre d'Andronic II et d'Andronic III Paléologue.

1957

Altimir, arrondissement de Vraza. — Dans une petite urne on a découvert 11 deniers romains du premier siècle.

Arčar, arrondissement de Vidin. — 310 grosches d'Ivan Alexandre et Michel Assen. Acquis par le Musée de Varna.

Bansko, arrondissement de Blagoevgrad. — 8 nomismes d'or de l'empereur de Nicée Jean II Comnène.

Bercovica. — 28 ducats vénitiens du XVIIIe siècle.

Blagoevo, arrondissement de Tărnovo. — Environ 100 monnaies de Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum, Odessos, Anhialo et Périnthe.

Bratimir, arrondissement de Silistra. — On a trouvé dans une cour 11 monnaies de bronze de Léon VI.

Bratovo, arrondissement de Bourgas. — Trésor de 550 monnaies de bronze de Messembria sur la Mer Noire du IIIe siècle avant notre ère. Acquis par le Musée de Bourgas.

Bela Slatina. — 4 thalers occidentaux et 5 de Selim III.

Velinograd. — 10 antoniniens de Philippe le père, Sévère et Trajan Decius.

Višovgrad, arrondissement de Tărnovo. — Lors de travaux de labour, on a trouvé 13 kg de deniers romains des IIe et IIIe siècles. De cette trouvaille 9 kg (1790 monnaies) sont entrés au Musée de Tărnovo.

Gorna-Orehovica. — 10 monnaies d'or d'Héraclius et Héraclius Constantin ont été découvertes dans un jardin.

Dobri Djal, arrondissement de Tărnovo. — 150 monnaies de cuivre de Manuel I Comnène ont été trouvées dans une mine.

Draganovo, arrondissement de Tărnovo. — Un vase en argile contenant 3,5 kg de monnaies de cuivre d'Isaac II Ange, Manuel I Comnène et Alexis III Comnène.

Kamen, arrondissement de Tărnovo. — 2 tétradrachmes de Maronée (IIe siècle avant notre ère) et 2 deniers républicains ont été trouvés dans un champ.

Kriva reka, arrondissement de Kolarovgrad. — De nombreuses tétradrachmes ont été découvertes à proximité de ce village. Elles sont d'Alexandre le Grand, Philippe III Aridée, Lisimaque et Selecius I.

Kapinovo, arrondissement de Tărnovo. — Lors de travaux de réfection routière, on a découvert 150 monnaies de Dionisopolis, Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum, Odessos, Adrianopolis, Anhialo, Serdica, Augusta Trajana, Pautalia, Philippopolis. De ce lot 103 monnaies sont entrées au Musée de Tărnovo.

Malak Porovec, arrondissement de Razgrad. — 30 tétradrachmes et drachmes d'Alexandre le Grand. Dispersées. Seules 3 tétradrachmes et 3 drachmes sont conservées au Musée de Roussé.

Ossetinovo, arrondissement de Stara-Zagora. — On a trouvé dans une vigne un trémissa d'Anastase I et un de Flavia Eudoxie. Acquis par le Musée de Kazanlak.

Popina, arrondissement de Silistra. — Trésor de tétradrachmes de Thasos (IIe siècle). 170 exemplaires ont été acquis par le Musée de Silistra.

Prodanovci, arrondissement de Sofia. — Urne contenant des monnaies de Nicopolis ad Istrum, Augusta Trajana, Pautalia, Serdica et Philippopolis. La trouvaille est dispersée.

Pjassăcevo, arrondissement de Haskovo. — 85 tétroboles de Parion d'Asie Mineure ont été trouvées dans une vigne.

Rakitnica, arrondissement de Stara-Zagora. — On a découvert à proximité de ce village une urne avec 300 monnaies romaines de cuivre du IVe siècle. De ce lot 50 exemplaires de Constantin le Grand et Licinius sont conservés au Musée de Stara-Zagora.

Roussé. — Dans les environs de la ville on a trouvé 4 tétradrachmes d'Alexandre le Grand.

Sadovec, arrondissement de Pleven. — De nombreuses drachmes ont été trouvées dans une vigne. Elles sont de Dyrachion et d'Apollonia sur l'Adriatique, ainsi que des tétradrachmes de Thasos (IIe siècle avant notre ère).

Samovodene, arrondissement de Târnovo. — Trésor de 51 statères de Philippe II et 15 d'Alexandre le Grand. Le trésor a été acquis par le Musée de Târnovo.

Sestrimo, arrondissement de Pazardjik. — Urne contenant 3 kg antoniniens du IIIe siècle. De cette trouvaille 152 exemplaires sont conservés au Musée de Pazardjik.

Silistra. — Près d'un ancien mur trois urnes ont été déterrées avec 2500 monnaies de cuivre de Manuel I Comnène et

Isaac II Comnène. La trouvaille est conservée au Musée de Silistra.

Silistra. — Les travaux de canalisation ont découvert une urne avec 40 gigliati des grands maîtres de Rhodos: Hélios de Villeneuve, Dieudonné de Gozon, Pierre de Coneillan, Roger de Pins, Jean Fernandès de Hérédia, Guistiniani, seigneur de Chios, et de Robert d'Anjou.

Smoljan. — 30 thalers autrichiens du XVIIIe siècle et 1 monnaie de Mahmoud I.

Suhače, arrondissement de Vraza. — 21 antoniniens découverts dans des labours. Ils sont du IIIe siècle. Dispersés.

Todorichane, arrondissement de Pleven. — Urne avec des monnaies de Pautalia, Serdica, Augusta Trajana, Philippopolis, Nicopol sur la Mesta, Périnthe, Trajanopolis, Messembria, Nicomède et Nicée.

Čerpaev, arrondissement de Târnovo. — 51 tétradrachmes d'Alexandre trouvées dans un sillon.

Čestimensko, arrondissement de Tolbouchin. — 400 deniers du IIe — IIIe siècle. La trouvaille est conservée au Musée de Varna.

T. Gerassimov

ОЦЕНКИ НА КНИГИ

Ljubiša Popović. *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebevišta.* Beograd, 1956. Narodni muzej. — Beograd, Antika, I.

Работата обхваща 128 страници текст и 44 таблици илюстрации и е посветена на тези шест гроба от некропола при с. Требенище, Охридско, материалите от които се пазят в сбирките на Народния музей в Белград. Текстът е паралелно даден на сръбски и френски. Бележките на автора към находката обхващат 25 страници, а самият каталог 36 страници. Предшествуван е от кратък предговор на уредника на античния отдел при Белградския народен музей Мано-Зиси. Тази книга е каталог на откритите при Требенище неща, които се пазят в музея в Белград. Съставен е с оглед да се даде представа за проникването на гръцката архаична култура между варварските народи и да се хвърли нов поглед върху проблемите на некропола при Требенище.

След като повтаря известното досега върху откриването на некропола и разкопките в него и известното вече върху начина на погребението (65—69 стр. във френския текст), авторът под заглавие „Мнения и хипотези“ разглежда мненията на Филов, Вулич, Пикар, Нойгебауер, Прашникер, Липолд и Г. Рихтер — всички съгласни в това, че некрополът трябва да се датира въз основа на импортираните бронзови съдове, керамика и съдове от стъкло през втората половина на VI в. пр. н. е. Той се спира също на мнението на Керамопулос за микенските традиции при златните маски и на фантастичното

мнение на Чайанович, който обявява некропола за келтски (от III в. пр. н. е.), като авторът справедливо отхвърля последните две мнения и вмениява в грешка на всички досегашни изследвачи обстоятелството, че те датират некропола само въз основа на внесените от Гърция материали. Той прави резерви и относно техния коринтски произход. Нов елемент в хронологията на некропола според него внася заниманието именно с местните материали, които той нарича илирийски и на които пръв е обърнал внимание Вулич. След това той изтъква, че датата на Требенище може да се промени, ако се обърне внимание на някои изследвания. Попович има пред вид мнението на Мано-Зиси, Гарашанин и Васич. Според Мано-Зиси гробовете от Требенище трябва да се смъкнат с един век и да се поставят във втората половина на V в. По-краен е Гарашанин, който, базирайки се на други местни предмети от Требенище, поставя датата на тези предмети в началото на Латен, т. е. в IV в. пр. н. е.

Въпросът с тъй наречените местни елементи в Требенище действително е важен. На първо място тук стоят двойните халки с издатыци (табл. XXI) — части от колани, погрешно смятани от автора за части от юзди. Вън от Македония те се срещат рядко в Босна през IV в., в Тракия по същото време, а също така и в Южна Русия. Но както тракийските, така и южноруските и босненските находки се отличават от тези от Требенище по своята лека и не така грижлива изработка, както и по много по-малките си размери. При вида на бронзовите двойни халки от Тре-

бенище ние чувствуваме грижливия майстор от халщатската епоха на северозапад, който работи с хубава сплав и грижливо. Това не се чувства нито в двойните халки от Брезово и Панагюрище, нито в оскъдните паметници от този вид в Босна. Като имаме пред вид, от друга страна, че в една голяма област извън Македония те се датират в IV в. и че в Македония са намерени с неща, които са явно от VI в., ние имаме всичкото основание да наричаме тези двойни халки не скитски, тракийски или илирийски, а македонски. Друг местен елемент са фибулите (табл. XI), от които няколко следват по форма фибулите от типа Букьовци (Р. Попов. Съкровището от Букьовци, ГНМ, 1922—25) и имат паралели от Кюстендилско, Трънско и Ломско. Тези фибули в Босна също се датират в IV в., у нас в V—IV в., а се срещат и в Гърция за съжаление в несигурно датирани находки. Обстоятелството, че в Македония те се датират по-рано, отколкото в Босна, трябва да ни накара да говорим за македонски елементи в културата на илирите в Босна. Това е едно неразбиране в същност на ролята на Македония в ранножелязната култура на Балканския полуостров, от което дълго е страдала и все още продължава да страда науката. Един неправилен начин за датирание, използван често, се прилага и тук. Вземат се две културни области, напълно различни по характер и развитие: Македония, пропита от гръцка култура, и Босна със своите типични халщатски и северноиталийски форми, и се сравняват. Ако изследвачите бяха използвали находки от други места в Македония, ние можехме да им повярваме. Подобни са и другите местни илирийски паралели на находката от Требенище. И затова Попович основателно не им е дал голямо доверие, макар че те му служат като опорна точка, за да започне дискусията върху хронологията на Требенище.

Поставена веднаж задачата да се търсят местни елементи в Требенище, Попович я разширява. Първото нещо, което веднага идва на ум на изследвача, са шлемовете в Требенище. Понеже шлемове от същия тип са намерени и в земите на илирите на север от Македония и илирийските находки станаха известни през края на миналия и началото на този век, те са наречени още и илирийски. Общият брой на шлемовете от този тип на север

от Македония е седем. Толкова са и шлемовете, открити само в некропола на Требенище. Това ни дава основание да смятаме този тип шлемове за характерни за Македония, още повече че те се срещат и в други македонски некрополи. Следователно и тук ние имаме работа с местни, македонски елементи, които са възникнали под влиянието на Северна Гърция върху Македония и са проникнали на север чак в земите на илирите — северните съседи на македонците. Ние няма да сгрешим никак, ако наречем този шлем „македонски тип“.

Попович отделя голямо внимание на шлема от Требенище, пазен в Белград. Въз основа на апликацията от златен варак, прилепена на страните му, изобразяваща конник, той се мъчи да датира шлема. Тази апликация е според него дело на местен майстор. От нея е запазен само контурът ѝ. Фигурата е дадена в пълен профил, третирана спокойно, не в движение и без обръщане на главата анфас. Това кара автора да приеме една по-късна дата за този шлем, а именно втората половина на V в. Но и тук ние трябва да се запитаем, щом като тази апликация е произведение на местен майстор, трябва ли от него да искаме да спазва дори и в една пластинка, изрязана от златен варак, винаги всички правила на гръцката скулптура и художествена индустрия.

В числото на местните предмети от Требенище Попович включва и няколко триножника, които имат по-проста украса. Затова той изхожда от разликата в изработката. Това е възможно, но не е сигурно, защото те могат също да бъдат изработени и в Гърция от някое ателие, което не работи добре. И същите различия той установява в накитите, които също трябва да се разделят на две групи. В тези две групи обаче няма тези фрапирани различия, които отделят незапознатия с гръцкото изкуство примитивен майстор: неразбиране или самостоятелно търкуване на орнамента и украсата. Има само лошо изпълнение. А върху тези наблюдения Попович строи големи заключения. Той говори за едно изкуство в Македония, създадено по образец на гръцкото, със свои особености, подобно на онова, което съществува в Южна Русия. И за да може да сниши датата на Требенище, той поставя като една от способностите на това изкуство запазването на старите форми до късно. Така местните имитации

на гръцкия импорт трябва да се явят по-късно и следователно се явява цяла група паметници, които трябва да бъдат смятани за по-късни.

Попович в своята работа е направил цяла редица интересни наблюдения, които доказват, че той има набито око на добър изследвач. Принуден да приеме датата на импортираните материали, той се съгласява, че те са от втората половина на VI в. Това са бронзовите съдове, изработени от добри ателиета, керамиката и стъклото. Материалите, които той отдава на местното производство, се срещат не само между материалите от петте гроба, разкопани от Вулич, но и в останалите гробове, разкопани по-рано. Следователно проблемата е еднаква за целия некропол. Приемайки за разглежданата от него част от некропола една толкова късна дата — втората половина на V в., — авторът превръща десаретите, които са населявали областта на Охрид в древността, от македонци в илирийски антиквари, които държат в домовете си по един век не само бронзовите съдове, но и керамичните и стъклените предмети, като ги използват в погребенията си, след като прележат един век в жилищата им.

Такива резултати ще се получават винаги през тази епоха, когато за датирането на една по-южна култура, каквато е македонската, се използват паралели от по-северни култури. Голямата култура в древността е гръцката. Тя е влияела върху културата на другите народи и онези от тях, които са били по-близо до нея, са приели по-рано и повече от нейните елементи. Онези, които са се намирали по-далеч, са получавали постиженията на гръцката култура по-късно и през културата на тези народи, които са ги отделяли от гърците.

С културата на Босна всички паметници на Македония ще получават една по-късна дата и затова винаги ще има разногласие и различна дата между местния и импортирания материал. Това разногласие може да се отстрани само ако се приеме, че македонската желязна култура, едно от звената, които съединяват Гърция с Халшат, е по-стара от босненската, че тя е играла ролята на културен посредник между Тесалия и Босна, като е приемала и преработвала елементите на гръцката култура, за да ги предаде след

това на север. Ето защо Македония винаги ще има известна преднина пред Босна.

Изложена изцяло на юг, свързана по суша с Гърция, дала второ отечество на многобройни гръцки колонисти, Македония се подготвя за голямата роля, която ще играе по-късно. Мястото, където обаче най-слабо е проявена оригиналността на македонската култура и гдето тя се чувствува най-добре погълната от гръцката, е тъкмо Требенище.

Ив. Венедиков

И. В. Соколова. Древнеболгарские монеты в музеях СССР (Византийский временник, т. XIII, 1958, 262—281).

Авторката на тази статия е имала щастливата идея да опише и проучи всичките средновековни български монети, съхранявани в нумизматичните сбирки в Ленинград, Москва и Одеса. В първите няколко страници тя разглежда причините за интереса към българските монети в Русия. Търсенето и събирането на българските средновековни монети е стояло във връзка с въпроса за най-старите руски монети. Тук авторката изнася редица данни и изследвания, непознати у нас, и с това прави принос към началото и развитието на българската нумизматика. Подиртия уводни бележки авторката се спира на редица въпроси из българската нумизматика, повечето от които не са разрешени и досега. За изходна точка на разглежданите проблеми тя взема труда на заслужилия нумизмат Н. Мушмов „Монетите и печатите на българските царе“. На първо място е засегнат въпросът за златните монети в средновековна България. Според нея откритата през 1933 г. златна монета от Иван Асен не разрешава окончателно тоя въпрос, тъй като тия златни монети могли да бъдат сечени само по повод на някакво събитие. Но в разрез с това си отрицателно становище за златните български монети през второто българско царство авторката приема безкритично заедно с Мушмов, че през края на първото българско царство са сечени злат-

ни монети от българския военачалник Сермон, като на стр. 266 изтъква доводи, за да подкрепи мисълта, че са сечени по онова време български златни монети. Но ние трябва да предупредим, че обнародваните от Шлюмберже монети са несполучливи модерни фалшификати и в тях не стои името на споменатия у Кедрин, II, 476, български стратилат, а се чете някакво име *Zerion* (*Zēriōs*.)

По въпроса, изобщо имало ли е собствена монета през първото българско царство, авторката застъпва правилното схващане, че по това време в страната господствува натурално стопанство и разменна търговия. Според нея дори и византийските монети са циркулирали в ограничен размер. Че българските владетели през първото българско царство не са ковали собствени монети, авторката подкрепя мисълта си с текста от писмото на Калоян до папа Инокентий, в което той изтъква какви права и привилегии са получили неговите предшественици Симеон, Петър и Самуил. Ако тия негови предци са имали и царската регалия да коват монети, Калоян не би пропуснал да спомене и това. Според авторката решението на въпроса за български монети и циркулацията на византийски монети в тоя период може да се реши въз основа на монетните находки. Тя изтъква, че византийски монети от средата на VII до средата на X в. почти не се срещат на територията на първото българско царство. Доста редки са и находките и през XI в. Но находките с монети от първата половина на XI в. тя обяснява с българо-византийските войни и според нея може би те са оставени от византийците. Това обяснение не е много правдоподобно, тъй като войните между българи и византийци продължили до 1018 г., а монети от втората половина на XI в. (Константин X Дука и др.) се намират често из нашата страна както единично, тъй и в малки съкровища.

В подкрепа на горното са изброени познатите колективни находки от византийски монети от VII и VIII в. По отношение на находката при Садовец трябва да кажем, че така, както е означено съдържанието на двете съкровища със златни монети, читателят би разбрал, че те съдържат само монети от император Маврикий Тиберий. А в същност в едната има само една, а в другата — три монети от Маврикий. Останалите монети

са от няколко византийски императори от VI в.

Присъствието на монетите на Маврикий Тиберий (582—602) е указание, че по това време укрепеното средновековно селище при Садовец е разрушено от нападащите през Дунав славяни или от авареите.

Второто съкровище от с. Акалан няма значение за тезата на авторката, тъй като Акалан, Чаталджанско, не е влизало в територията на първото българско царство (понеже се намира на десетина километра пред Цариград). На стр. 268 по недоглеждане с. Садовец е поставено при гр. Преслав.

На стр. 278 в заб. 49 авторката изказва предположението, че грошовете на Михаил Асен, които са с развалени латински надписи, са сечени във Венеция или от доведени у нас венецианци. Ние мислим, че по-скоро монетните печати за въпросните монети, както и тия на Ив. Асен и на Георги Тертер с погрешни славянски надписи са гравирани от някои славянин в Далмация, където латинският език и романската култура в Италия отрано са упражнили влияние. Ние опитахме в статията, посочена от авторката, да докажем, че една емисия от Михаиловите грошове са ковани в монетарницата на сръбските крале в Бръсково.

Като минава към въпроса за класификацията на българските монети, авторката правилно изтъква, че белезите, въз основа на които се класифицират от Мушмов монетите, не са достатъчни и съществени, а трябва за целта да се използват съвкупно типовете, теглото, качеството на метала, от който са направени, и пр. Тя не е съгласна също тъй с Мушмов, че в България била въведена византийската монетна система. На това твърдение противоречат сребърните грошове, сечени по подражание на твърде популярния на Балканския полуостров венециански грош (матапан). Ето защо трябва да се приеме, че в България е била създадена собствена монетна система, на която поради все още недостатъчния нумизматичен материал не може засега да се даде по-точна характеристика. Интересни са наблюденията, които авторката прави върху грошовете на Ив. Александър и Михаил. Те със своето ниско тегло и груба фактура, препечатване върху чужди монети, издават едно кризисно явление по това време в България. Тя забеле-

лязва правилно, че все пак този въпрос трябва да се реши въз основа на проучване съдържанието на повече съкровища с монети от сребро на Ив. Александър с Михаил Асен.

След посочените и някои други критични бележки във връзка с българската нумизматика авторката е дала един системен опис на познатите засега български монети от злато, сребро и мед, като е направила допълвания и размествания в класификацията на тия монети въз основа на проучвания и изправки, които отчасти Мушмов и авторът на тия бележки са направили в редица приноси след обнародване на въпросния труд.

Срещу описаните по Мушмов монети на българските царе от XIII и XIV в. е означен съответстващият екземпляр от нумизматичните сбирки в Ленинград, Москва и Одеса.

В описанието на сребърния грош от Ив. Асен, стр. 269, 2, образът на владетеля е посочен неправилно като фигура до колене; той е в цял ръст. Предметът, който държат царят и св. Димитър в медната монета (стр. 269, 3), не е хоругва (знаме), а жезъл, увенчан с многолъчна звезда. Авторката, доверявайки се на Мушмов, описва като монета на Ив. Асен една от Ив. Александър, подобна на тия от последния цар (срв. Мушмов, 132, обр. 164—166 и 133, обр. 171). На стр. 269 под № 6 авторката е означила монета „Ив. Асен със семейството си“. Такава монета от Ив. Асен II няма. Това е заглавието на една популярна статия на Мушмов — „Монетите на Ив. Асен и на неговото семейство“, — в която са описани монети от Ив. Асен, от Ирина с Михаил Асен и от Михаил.

Пак в същия каталог на стр. 270 под № 20, следвайки Мушмов (стр. 90, обр. 44), авторката е вмъкнала описанието и на една медна монета от византийския император Мануил I Комнин, върху опакото на която е представена Богородица Агиосоритиса в профил надясно и с ръце, дигнати за молитва. В рисунката и описанието у Мушмов този образ от опакото е даден като изображение на цар Тодор Светослав. Във византийската и българската

нумизматика гравьорите на монетните печати, следвайки законите на монументалната живопис, винаги представят владетеля в тържествена поза, обрнат към зрителя. Освен това образът е с нимб. Нимбът около главата на владетеля се явява по-късно във византийските и българските монети (Андроник III, Йоан VIII, Мануил II Палеолог, Ив. Срацимир и Ив. Шишман). Остатъкът от МНТНР е изтълкуван от първия издател като титлата ЦР, а в няколкото букви по-долу, остатък от епитета *ΑΓΙΟΣΟΡΗΤΙΣΑ*, е видно името *ΘΕΟΔΩΡ*.

Медните монети, описани от стр. 273 под 26 и 27, трябва да се прехвърлят към монетите на Ив. Срацимир.

На стр. 275, 46 под описанието на един грош от Срацимир авторката с право отхвърля твърдението на Мушмов, че сребърните монети от този български цар със знаците звезда, брадва и шлем (човешка глава!) са аспри. Тия знаци под фигурата на владетеля според нас са знаци на монетни чиновници и не служат за означаване на по-дребен номинал (аспри). При описанието на стр. 277, 50 на медната монета с гръцки надпис $\dagger$ Δεσπότης Ιω. Τ. авторката не се е решила да възприеме изказаното от нас твърдение, че тия монети, намирани изключително в Добруджа, са на деспот Иванко, син на Добротица, а запазва и това на Мушмов, че са на Ив. Александър, като с буква Т било означено името на Търново. Ние знаем, че името на Ив. Александър винаги се пише

в надписите по монетите му с *iw* и началните три букви на фамилното име *Δεσπότης*. Освен това във всички негови монети надписите са на български език. На края на статията е даден един списък на всички трудове по българска нумизматика.

С тази статия покрай описанието на новия нумизматичен материал от съветските сбирки авторката прави важен принос към нашата средновековна нумизматика с наблюденията и критичното изказване по редица въпроси върху българските монети, които чакат разрешение.

Т. Герасимов

Ileana Băncilă. Despre groșii „скаска“ de la Ioan Sracimir (Studii și cercetări de bibliologie, II, 1958, 314—319).

В една статия върху няколко необнародвани български монети Мушмов описва и два гроша от Ив. Срацимир с непознат дотогава знак под фигурата на седналия цар, представляващ човешка глава.¹ Тая глава въпреки ясните ѝ очертания авторът назовава шлем. Младата румънска нумизматка обнародва в горепозначеното изследване други четири екземпляра от същия тип грошове на Срацимир. Според нея образът под фигурата на Срацимир не е шлем, а глава на мъж с къса коса и калпак. За съжаление дадените образи на монетите на стр. 316 не са достатъчно ясни и читателят не може да види дали действително в тия монети главите имат калпаки. Авторката цитира грошове от Ст. Душан с образа на брадата глава с корона върху опаката им страна и въз основа на това много далечно сходство тя прави извод за някакво мнимо влияние на сръбската нумизматика върху монетните типове на Срацимир. Посполучливи паралели обаче тя е намерила в монети на унгарския крал Владислав I. Върху една емисия Владислав е представен седнал на престол под балдахин и държи жезъл с лилия и кълбо с кръст. Под нозете му има човешка глава наляво. Цялото изображение е поместено в рамка от два кръга с бисерни зрънца, в която се намира надписът с името и титлата на владетеля. В грошовете на Срацимир царят също е представен седнал на престол и в дясната ръка държи жезъл с лилия, а в лявата — свитък. Неговото изображение е също тъй в рамка от два зрънчести кръга с надпис.

Но за разлика от изображението в споменатите Владиславови монети Срацимир е с полусферична корона и нимб. Докато Владислав е с бръснато лице, царят носи дълга брада с два върха. Близката прилика между фигурата на Срацимир и тая на Владислав ни кара да допуснем, че гравьорът, който е изработил печатите за грошовете на Срацимир, е взел за образец именно такива монети на унгарския крал, като е видоизменил или отстранил някои подробности, като балда-

хина над престола, короната с три шипа, несвойствени за одеянието на българския цар, и пр. Буквите в надписите от двете страни на Срацимировите грошове имат характерното начертание на славянския шрифт от XIV в.

Изтъкнатото сходство между типа от лицето на Срацимировите грошове и монетите на Владислав авторката на горепосочената статия търси да обясни с положението на Видинското царство след завръщането на Срацимир в 1369 г. от плен в Унгария. Според нея Срацимир е продължил да признава върховенството на Владислав над него и затова е отсякъл грошове с тип, зает от монетите на Владислав. Но в тия образи няма никакъв белег, с който да е изразена тая феодална зависимост на Срацимир. Наистина както в монетите на унгарския крал, тъй и в споменатите Срацимирови грошове има човешка глава. Но тя не представлява никакъв хералдически елемент, както подчертава и самата авторка. Следователно главата не представлява нито личен герб на самия Владислав, нито на унгарската държава. Но и самото положение на занимаващия ни образ под нозете на българския владетел показва, че той има второстепенно значение в монетния тип. Според нас образът на човешка глава има същия смисъл и предназначение, каквото имат и още други четири белега, поместени от гравьорите на монетните печати също тъй под седящата фигура на Срацимир: секира, звезда от бисери, лилия и розетка. Те представляват отличителни знаци на разни монетни чиновници, натоварени с надзора на коването на разни емисии Срацимирови грошове или твърде е вероятно да са знаци на гравьори. Те отговарят на главата с корона в някои от грошовете на Ст. Душан и на сина му Ст. Урош, на инициалите във венециански матапани (грошове), инициалите, комбинирани с образи в номизмите на византийските императори Михаил VIII Палеолог, Андроник II, Андроник III и пр. Върху опакото на една емисия грошове на Ив. Александър също тъй са гравирани инициали на имената на гравьор или контролор по коването на тия сребърни монети.

С обнародването на въпросните четири гроша от българския цар авторката прави важен принос към българската нумизматика не само като дава едно правилно тълкуване на знака под фигурата

¹ Н. Мушмов. Неиздадени български монети. ИАИ, VI, 1930—1931, 231 сл.

на Срацимир, но и посочва отгде е инспириран типът върху лицевата страна на тия сребърни монети, който въпрос досега не бе засегнат в нумизматичната литература въпреки ясно подчертания западен характер на тия български монети.

Т. Герасимов

Р. А. Канцельсон. К вопросу о взаимоотношениях архитектуры восточных и южных славян и Византии (Византийский временник, XII, 1957, 242—262).

Този труд е посветен на въпроса за тридъговия завършък на фасадите на архитектурните паметници у източните и южните славяни от XII до XV в. Авторът се старее също да изясни в каква зависимост и в какви взаимоотношения се намира тази архитектурна форма в Русия с архитектурата на Византия, България и Югославия.

Канцельсон отбелязва, че върху тези проблеми е малко работено. Не е проследено началото на въпросната форма, защото времето е разрушило част от паметниците, а друга част е достигнала до нас не в първоначалния им вид, а преустроена, поради което първоначалните форми на завършъка на фасадите са силно изменени. Такъв е случаят с много южнославянски и византийски църкви, чиито фасади са изменени от по-късни преправки, особено преправки на покрива.

В СССР са били предприети реставрационни работи в Новгород, Чернигов, Смоленск и други градове, при което се е установило, че тридъговият завършък на фасадите е бил широко разпространен в руската архитектура още от XI—XII в. Авторът изброява няколко такива църкви, чиито фасади са завършвали с три дъги — една средна като полукръг и две странични като $\frac{1}{4}$ кръг. Много от тези църкви са били по-късно преустроени и са получили съвършено друго покритие. Такъв е случаят с църквата на Перинския скит на Юревия манастир до Новгород, чиито тридъгови фасади са били скрити по-късно под четирикатен покрив, над който е останал да стърчи само висок цилиндричен подкуполен барабан.

Проучванията на църквата на „Св. Никола на Липна“ (1292) са показали, че нейните фасади са завършвали първоначално също с три дъги и че и тук стените са били надзидани по-късно вследствие на което тридъговият завършък е бил заменен с четирикатен покрив. Такъв е случаят и с църквите „Успение на Волоотово поле“ (1352), „Теодор Стратилат“ (1361) и др.

Тази архитектурна форма не се среща във Византия. Според автора тя е възникнала в Русия на основата на византийската кръстокуполна църква. Руските майстори в съответствие със своите функционални и художествени нужди дали нов художествен облик на този тип църкви, като преработили техния план и изменили конструктивната им система. Под влияние на дървената архитектура те изработили динамически живописна архитектура, като една от особеностите на която се явяват многоглавите (многокуполните) покрития на първите каменни църкви и тридъговото завършване на фасадите при редица помалки църкви. Създаден бил нов своеобразен тип на руския кръстокуполен храм с една купола и тридъгово увенчаване на фасадите.

Авторът смята, че преработка на византийски архитектурни форми е трябвало да се извърши и се е извършила и в архитектурата на южните славяни в България, Сърбия и Далмация. Във връзка с това той изказва много правилни съждения за историческото развитие на южнославянската църковна архитектура. Според него преработката на византийските архитектурни форми показва тук няколко съществени особености: 1) Върху развитието на каменната архитектура у южните славяни дървените постройки са оказали много по-малко влияние, отколкото върху развитието на руската каменна архитектура, защото пред очите на южнославянските майстори са се намирали антични и византийски каменни постройки, които са могли да служат като образци на южнославянските архитектурни постройки. 2) Противно на източните славяни, които възприели от Византия готов тип на храма, южните славяни сами участвували непосредствено във формирането на византийското строителство. Както и византийската архитектура, архитектурата на България и Сърбия се явила като наследница на античните и елинистическите традиции, които са съществували на Балканския полуостров. Но тези традиции са били оплодотворени от

традициите на народното изкуство на южните славяни и затова по-нататъшното развитие на архитектурата на южнославянските държави тръгнало по път, различен от развитието на византийското строителство. Народните традиции на изкуството на южните славяни имали много общо с традициите на източните славяни и затова създали в тяхната архитектура ред черти, характерни и за руското строително изкуство. Канцельсон не посочва тия общи черти в южнославянската и руската архитектура. Той се задоволява само да изтъкне, че една от тези черти е именно динамичното пирамидално построение и съсредоточаване на основните композиционни средства в горните части на сградата.

Но тук той веднага поставя въпроса, дали е съществувал в архитектурата на южните славяни тридъговидният завършък на фасадите и до каква степен той е характерен за славянското строителство въобще.

За да отговори на този въпрос, Канцельсон привежда архитектурни паметници от България, Македония, Сърбия и Далмация. Ние ще се спрем тук само на она част от статията, която засяга българските паметници и която разсейва едно невярно твърдение в българската и съветската археологическа литература, възникнало по ненаучен път и без критичен анализ на конструктивните детайли. Въпросът се състои в следното:

Най-старите съставни части на Боянската църква и на Земенския манастир (и двете с кръстополна конструкция) вместо обичайните разклонени според разположението на сводовете покрития имат четириискатни покриви с равна стряха. В средата на покрива се издига куполен барабан. Църкви с такива покриви няма във Византия, но паралели за Бояна и Земен се намират в руското църковно строителство. От това бе направен у нас извод за връзки между българското и руското строителство, и то в смисъл, че българската архитектура е оказала в това отношение влияние върху руската. Този извод намери прием и у някои съветски изкуствоведи, защото се приемаше положението, че четириискатните покриви с равна стряха на редица руски църкви и на двете български църкви са първични.

Канцельсон обаче изнася убедително опровержение на този извод. От направените

през 1945—1948 г. грижливи изследвания на редица руски паметници с четириискатен покрив и равна стряха се оказва, че този покрив е късна преправка и че първоначално тези църкви са имали фасади с тридъгов завършък. Такива са били църквите на Перинския скит (XII — начало на XIII в.), на Николо-Дворищенския събор в Новгород (1113), на Георгиевския събор в Юревския манастир в Новгород (1119), на „Св. Никола на Липна“ (1292), на църквата „Успение на Волотово поле“ в Новгород (1352), на църквата „Св. Теодор Стратилат“ в Новгород (1361) и др.

Изхождайки от това положение и от факта, че слепите арки по фасадите на църквите в Бояна и Земен не са еднакво високи до подпокривния корниз, Канцельсон, без да му са известни никакви други данни, допуска и за тези църкви, че първоначално те не са имали равен и четириискатен покрив, а покрив, разчленен според сводовата конструкция както във византийските кръстополни църкви. Предполагането на Канцельсон е съвсем близо до истината. В моята рецензия на книгата „Боянската църква“ от Г. Стойков (ИАИ, XX, 1955, 616) аз писах: „Знае се, че Боянската църква е била препокривана веднъж в началото на XVII в. и втори път през 1845 г., когато тя е била в запустение и по сводовете ѝ е расла трева. Ние имаме основание да допускаме, че при тези ремонти са били направени някои промени на външния (особено покрива) и вътрешния вид на сградата.“ Подобно сведение притежаваме и за църквата на Земенския манастир, според което към средата на XIX в. покривът ѝ бил отчасти съборен, както и половината ѝ кубе (Й. Иванов. Старински църкви в Югозападна България. ИАД, III, 59).

Следователно общите черти — равният четириискатен покрив — в българската и руската архитектура не са първични и не се дължат на взаимни влияния. Те са съвсем случайни и нямат помежду си никаква историческа връзка.

Но все пак Канцельсон не може да се освободи от мисълта, че на българската архитектура е бил известен тридъговият завършък на фасадите, и търси, макар и предпазливо, да намери тази архитектурна форма във фронтоните на някои несербски църкви. Той вижда следи от тридъгов завършък на новата митрополия

„Св. Стефан“ (погрешно датирана от него в XV в.). Допуска го в църквата „Арх. Михаил и Гаврил“ (погрешно датирана в XII в.) в Несебър и дори в църквата в Колуша. Той завършва обаче с думите: „Разбира се, това предположение изисква проверка на паметниците, натурното обследване на които може и да го опровергае.“

Тази предпазливост на автора показва, че той е далеч от мисълта да прави категорични изводи въз основа на необследван материал. Неговата статия има за цел само да постави една нова проблема из областта на руско-българските културни отношения, без да предлага някакво решение.

Кр. Миятев

КНИГОПИС

Алексиева А. и В. Велков. Гаврил Илиев Кацаров. Био-библиография, София, 1953, 156 с. *Рец.*: Archeologia, VII/1 (1955), 1957, 165 (J. Wielowiejski).

Ангелов В. Римският град Абритус. В. Земеделско знаме, бр. 3178 от 14. XI. 1956.

Ангелова Р. Как да съставим и оформим регистъра за недвижимите паметници на културата. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 4, 23—25.

Ангелова Р. Вж. Рачев Р. и Р. Ангелова.

Антонова В. Откриване на новата музейна експозиция на музея в Плиска. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 1, 31.

Антонова В. Из миналото на стария Шумен. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 3, 31—32. За крепостта над гр. Коларовград (б. Шумен).

Антонова В. В едно славянско селище. Из археологическите разкопки на Окръжния народен музей. В. Коларовградска борба (Коларовград), бр. 91 от 16. XI. 1957.

Апостолова К. Ценен паметник на културата в Пазарджик. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 4, 35—38. За къщата на Станислав Доспевски.

Ацев Г. Къде изчезна „Еркесията“? В. Отечествен фронт, бр. 4183 от 6. II. 1958. За нейното запазване и реставриране.

Балканска А. Един център на археологическа култура и просвета. Памет-

ници на културата и музеи, II, 1957, кн. 2, 35—36. За библиотеката при Археологическия институт.

Баришић Фр. Цар Фока (602—610) и подунавски Авари-Словени. Сборник Радова САН, 49, Визант. и-т, кн. 4, 1956, 73—88. Авторът смята, че масовото нахлуване на славяните в Балканския полуостров започва не при Фока, но при Ираклий (след 610).

Бешевлиев В. Епиграфски приноси. София, 1952. *Рец.*: Studii și cercetări de istorie veche, VII, 3/4, 1956, 459—461 (I. I. Russu).

Бобчев С. Н. Един митреум в Сердика. Сб. Г. И. Кацаров, II, 1955, 207—217. *Рез.*: Ein Mithrasheiligtum in Serdica, BCO, II, 1957, Hft. 4, 246—247.

Бобчева Л. Въоръжението в нашите земи през късноримско време (IV—VII в.). ВИСб, 1957, кн. 2, 37—67.

Бобчева Л. Въоръжението на славяните и първобългарите от VII до началото на IX в. ВИСб, 1957, кн. 3, 41—77.

Боев П. Върху изкуствените деформации на главата. ИИМ, II, 1957, 263—290 + 3 табл. По материали от Нови пазар и Видин.

Боев П. Енеолитични черепи от Деветашката пещера. ИИМ, II, 1957, 291—302 + 2 табл.

Божинев Г. Интересни археологически находки в Гоцеделчевско. В. Отечествен фронт, бр. 4000 от 6. VII. 1957. Колони, капители, мозайка, надписи, монети и др.

Борисов В. и Д. Куцаров. Ценни археологически находки. В. Работническо дело, бр. 288 от 15. X. 1957. За златни находки от селищна могила при с. Хотница, Търновско, и за раннохристиянска гробница в Хисаря.

Ботушарова Л. Нови данни за Филипопол през римската епоха. ГМПО, II, 1956, 111—140. За разкрит жилищен квартал на мястото на дн. хотел Тримонциум.

Ботушарова Л. Нови археологически данни за древните траки. В. Отечествен глас (Пловдив), бр. 3858 от 10. III. 1957.

Ботушарова Л. По въпроса за опазване на нашите паметници на културата. Наша родина, кн. 3, 1957.

Ботушарова Л. Тракийски релефи в с. Труд. В. Отечествен глас (Пловдив), бр. 3980 от 3. VIII. 1957. Релефи на Аполон.

Ботушарова Л. Археологическа находка във фермата на ВСИ „Васил Коларов“. В. Отечествен глас (Пловдив), бр. 4000 от 27. VIII. 1957.

Ботушарова Л. За името Тримонциум. В. Отечествен глас, бр. 4002 от 29. VIII. 1957.

Ботушарова Л. Паметници на античното изкуство. В. Отечествен глас (Пловдив), бр. 4063 от 10. XI. 1957.

Ботушарова Л. Грънчарското производство във Филипопол. В. Отечествен глас (Пловдив), бр. 4116 от 12. I. 1958.

Ботушарова Л. Вж. Водач за Народния археологически музей в Пловдив.

Бошковић Ђ. Проблем манастира св. Ђорђа-„Горга“ на Серави. Старинар, V/VI, 1954/1955 (1956), 73—82.

Бошковић Ђ. Архитектура средњег века. Београд, 1957, 348 с. Съдържа и една глава за българската архитектура.

Бояджиев Ст. Разкопки в центъра на София. Следи на селище от преди 4000 години. В. Вечерни новини, бр. 2021 от 15. II. 1958. Във връзка с находки от площад „9 септември“ при неговото изравняване.

Василиев Ас. Факийските надгробни плочи. Изкуство, 1957, кн. 3/4, 59—64.

Надгробни плочи от XVIII в. от с. Факия, Бургаско.

Василиев Ас. Двамата просветители в нашето изобразително изкуство. В. Вечерни новини, бр. 1792 от 18. V. 1957. За Кирил и Методий.

Василиев Ас. Неоценим паметник от тракийско време. В. Работническо дело, бр. 12 от 12. I. 1958. За Казънлъшката гробница.

Велков В. Въпроси из старата история и археология на България в един чешки сборник. ИПр, XIII, 1957, кн. 2, 98—100. За някои статии, поместени в сборника в чест на акад. А. Салач (Прага).

Велков В. Фауната на древна Тракия, отразена в античната литература. Природа, V, 1956, кн. 1, 75—79. *Рез.:* Die Fauna des alten Thrakiens im Licht der antiken Literatur. ВСО, II, 1957, Hft. 2, 72—73.

Велков В. Какво можем да видим в Софийския археологически музей. В. Учительско дело, бр. 83 (519), 15. X. 1957.

Велков В. Мадарский барельеф и надписи. Новая Болгария, февраль, 1957, кн. 4, 18—19.

Велков В. Нашите планини в старите писания. Турист, II, 1957, кн. 5, 23.

Велков В. Вж. Алексиева А. и В. Велков.

Велков В. Вж. Георгиева С. и В. Велков.

Велков Ив. Боснек. Един стар рударски център край Витоша. Antidoron M. Abramčić septuagenario, Aspalathi (1954/1955), 1957, 163—168.

Велков Ив. По дирите на вековете. София, 1957. *Рец.:* AR, IX, 1957, S. 5, 722 (T. Štefanovičová).

Велков Ив. Застрашени археологически паметници. В. Отечествен фронт, бр. 3852 от 15. I. 1957. За надгробните могили.

Велков Ив. В защита на надгробните могили. В. Отечествен фронт, бр. 4093 от 23. X. 1957. Във връзка с предходната статия.

Велков Ив. Мелник. Турист, I, 1956, бр. 11/12, 9.

Велков Ив. Самоков. Турист, II, 1957, кн. 1, 7—8.

Велков Ив. Под южните склонове на Ком. Турист, II, 1957, кн. 9, 18.

Велков Ив. По река Тополница. Турист, II, 1957, кн. 11, 20.

Велков Ив. Да пазим паметниците на културата! Световно известни паметници — в мочурището! В. Отечествен фронт, бр. 3960 от 21. V. 1957. За надписите от тържището Дискодуратера.

Велков Ив. Римска вила край София. В. Вечерни новини, бр. 1895 от 19. IX. 1957. Останки от римска постройка в Слатина.

Велков Ив. Научни издания на музеите. В. Народна култура, бр. 39 от 19. X. 1957. Отзыв за Годишник на музеите в Пловдивски окръг, II и за Известия на Археолог. д-во в град Варна, X.

Велков Ив. Римски останки във Витоша. В. Вечерни новини, бр. 1948 от 21. XI. 1957.

Велков Ив. Придобивки на нашата археология. В. Народна култура, II, бр. 1, от 4. I. 1958. За излезлите през 1957 г. по-важни археологически трудове.

Велков Ив. Вж. Динев Л. и Ив. Велков.

Венедиков Ив. Аполония на Черно море. Сб. Археологически открития в България, София, 1957, 93—110. Материалната култура и история на града главно въз основа на разкопките от 1946—1949 г.

Венедиков Ив. Тракийските колесници. Наука и техника за младежта, 1957, кн. 4, 16—17.

Венедиков Ив. Два новооткрити паметника за религията на траките през римската епоха. Сб. Г. И. Кацаров, II, 1955, 195—205. *Рез.*: Zwei neuentdeckte Denkmäler zur Religion der Thraker in römischer Zeit. BCO, II, 1957, Hft. 3, 182—183.

Воронин Н. Да опазваме архитектурното наследство. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 3, 22—26.

Выжарова Ж. Н. О происхождении болгарских пахотных орудий (к вопросу об этногенезе болгарского народа). Москва, Институт этнографии АН СССР, 1956, 56 с.

Въжарова Ж. Н. Славяно-българското селище край с. Попина, Силистренско. София, БАН, 1957. *Рец.*: Studii și cercetări de istorie veche, VIII, 1/4, 1957,

401—403 (P. Diaconu); AR, IX, 1957, s. 5, 751—752 (R. Haken).

Гарашанин Др. Студије из металног доба Србије. Старианар, V/VI, 1954/1955 (1956), 335—347.

Гарашанин М. Разматрања о македонском халштату (материјална култура, хронологија, етнички проблем). Старианар, V/VI, 1954/1955 (1956), 29—41.

Генов Ц. Към историята на музейното дело в България. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 2, 9—13. Изнасят се факти за унищожаване на археологически паметници през последното столетие и се посочват грижите на възрожденци и други за запазването им.

Георгиев Вл. Тракийският език. София, БАН, 1957, 102 с.

Георгиев Вл. За произхода на древното население от североизточната част на Балканския полуостров. Сб. Г. И. Кацаров, II, 1955, 305—325. *Рез.*: Die Herkunft der Urbevölkerung des nordöstlichen Teils der Balkan-Halbinsel. BCO, II, 1957, Hft. 3, 137—142.

Георгиев Г. Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България. Сб. Археологически открития в България, 1957, 31—59. Преглед на културата в България през IV/III хил. пр. н. е. Авторът прави нови заключения за хронологията на неолита в България.

Георгиев Г. Вж. Миков В. и др.

Георгиева С. и В. Велков. Библиография на българската археология (1879—1956). София, БАН, 1957, 383 с.

Георгиева С. Археологическите разкопки в Търново. В. Студентска трибуна, бр. 6 (146) от 22. X. 1957.

Георгиева С. Разкопките на Археологическия институт в Търново. В. Учителско дело, бр. 102 (539) от 24. XII. 1957.

Герасимов Т. Портрет на Севт III (323—311) върху монети. Сб. Г. И. Кацаров, II, 1955, 123—127. *Рез.*: Ein Porträt Seuthes' III (323—311 v. u. Z.) auf Münzen. BCO, II, 1957, Hft. 3, 132—133.

Герасимов Т. Декадрахма на тракийското племе дерони. ИАИ, XX, 1955, 576. *Рез.*: Ein Dekadrachmon des thrakischen Stammes der Derronen. BCO, I, 1956, Hft. 3, 196—197.

Герасимов Т. Една фалшива монета на тракийското племе дантелети. ИАИ, XX, 1955, 578. *Рез.*: Die Fälschung einer Münze des thrakischen Stammes der Dentheleten. BCO, I, 1956, Hft. 3, 197.

Герасимов Т. Една монета от Сердика с изображение на чешма. ИАИ, XX, 1955, 581. *Рез.*: Eine Münze aus Serdica mit dem Bild eines Röhrenbrunnens. BCO, I, 1956, Hft. 3, 197—198.

Герасимов Т. Преполовени антични монети от Aquae Calidae. ИАИ, XX, 1955, 579—581. *Рез.*: Halbierte antike Münzen aus Aquae Calidae. BCO, I, 1956, Hft. 3, 198.

Герасимов Т. Едностранна златна монета на Константин Велики. ИАИ, XX, 1955, 583. *Рез.*: Eine einseitige Goldmünze Konstantins des Grossen. BCO, II, 1957, Hft. 2, 65—66.

Герасимов Т. Монета от Андроник II и Андроник III с надпис ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ. ИАИ, XX, 1955, 584. *Рез.*: Eine Münze Andronikos' II und Andronikos' III mit der Inschrift ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ. BCO, II, 1957, Hft. 3, 132.

Герасимов Т. Медна монета от Андроник IV Палеолог (1376—1379). ИАИ, XX, 1955, 584. *Рез.*: Eine Kupfermünze Andronikos' IV. Palaeologos. BCO, II, 1957, Hft. 3, 132.

Герасимов Т. Монетна теглилка с образите на Реметалк, жена му и Август. ИАИ, XX, 1955, 588. *Рез.*: Ein Münzgewicht mit den Bildnissen des Rhometalkes, seiner Gemahlin und des Augustus. BCO, II, 1957, Hft. 1, 3.

Герасимов Т. Златен тракийски пръстен. ИАИ, XX, 1955, 589. *Рез.*: Ein thrakischer Goldring. BCO, II, 1957, Hft. 1, 28.

Герасимов Т. Колективни находки на монети през 1951—1954. ИАИ, XX, 1955, 602—611. *Рез.*: Die Funde von Münzschatzen während der Jahre 1951—1954. BCO, II, 1957, Hft. 1, 1—3.

Герасимов Т. Кой са най-често намираните у нас старинни монети. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 1, 1—10.

Герасимов Т. Някогашната кула-часовник в София. В. Вечерни новини, бр. 1715 от 16. II. 1957.

Герасимов Т. Съкровища, намирани у нас. Наука и техника за младежта, 1958,

кн. 1, 16—17. За вълчитрънското и панагюрското съкровища.

Герасимов Т. Старата стена в кв. „Долни Лозенец“. В. Вечерни новини, бр. 2009 от 1. II. 1958. Смята, че стената е останка от турско тюрбе.

Герасимова М. М. Скелеты древних болгар из раскопок у с. Кайбелы. Антропологический сборник (Труды и-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая), н. с. XXXIII, 1956, 146—165.

Гечев М. М. и К. Т. Колев. Троянският манастир — забележителен паметник на българската култура. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 3, 27—30.

Гошев Ив. Рилски глаголически листове. София, БАН, 1957, 150 с. + 10 таблици.

Гошев Ив. Заветът на св. Иван Рилски в светлината на старобългарското и византийското литературно предание от IX—XIV в. Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“, 4(30), 1954/1955, 429—507.

Грбић М. Прекрасна грнчарија средњег Балкана. Старијар, V/VI, 1954/1955 (1956), 1—27.

Гълъбов Ив. Каменни гробници от Несебър. Сборник Г. И. Кацаров, II, 1955, 129—147. *Рез.*: Steingräber aus der Nähe von Nesseber. BCO, II, 1957, Hft. 3, 172—173.

Гълъбов Ив. Вълхело—Анхиало, Атия—Антея (Топонимични приноси). ИИБЕ, V, 1957, 407—409.

Гълъбов Ив. Грижи за Несебър и неговите паметници. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 2, 9—14.

Гълъбов Ив. Един град, който чака своето бъдеще. В. Народна култура, бр. 23 от 29. VI. 1957. За Несебър.

Гълъбов Ив. Още един стар град излиза от забравата. В. Черноморски фронт (Бургас), бр. 2237 от 20. VII. 1957. За Поморие.

Гълъбов Ив. В Несебър преди шест века... Наша родина, юли 1957, кн. 7, 18—19. За историята на града през XIV в. Дадени са снимки от савойски герб и кораби върху стените на църквата „Алитургетос.“

Давидов С. За научния метод за реставрация на архитектурните паметници. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 2, 32—34.

Делирадев П. Кратък географско-исторически преглед на Панагюрска околия. Сб. Панагюрище и Панагюрско в миналото, София, 1956, 7—44.

Дероко А. Маркови кули — град Прилеп. Старица, V/VI, 1954/1955, (1956) 83—104.

Детев П. Характерни черти на глинените съдове от бронзовата епоха. ГМПО, II, 1956, 101—110. Находки от могилите при с. Маноле, Пловдивско, Кап. Димитриево, Пазарджишко, Биково, Сливенско, Пловдив.

Детев П. Принципи за изграждане на експозиция за праисторията на областта. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. I, 11—14.

Детев П. Праисторични паметници от Пловдив. Паметници на културата и музеи, II, 1957, бр. 4, 34, 39.

Детев П. Праисторични инструменти за свирене. ИИ Музика, IV, 1957, 215—217.

Детев П. Произход на облеклото. В. Отечествен глас (Пловдив), бр. 3802 от 4. I. 1957.

Детев П. Какво са сеели първобитните хора? В. Отечествен глас, бр. 3846 от 24. II. 1957.

Детев П. Един образ на първобитно жилище от Пловдив. В. Отечествен глас (Пловдив), бр. 3861 от 14. III. 1957.

Детев П. Впечатления от Народния археологически музей в Пловдив. В. Отечествен глас (Пловдив), бр. 3869 от 23. III. 1957.

Детев П. Първобитен съд. В. Отечествен глас (Пловдив), бр. 3895 от 23. IV. 1957.

Детев П. Историята на хляба. В. Отечествен глас (Пловдив), бр. 3911 от 14. V. 1957.

Детев П. Най-старите жилища. В. Отечествен глас (Пловдив), бр. 3967 от 19. VII. 1957.

Детев П. По въпроса за възникването на Пловдив. В. Отечествен глас, бр. 4046 от 20. X. 1957.

Детев П. Вж. Водач за Народния археологически музей в Пловдив.

Джамбазов Н. Пещерите в България. София, „Наука и изкуство“, 1958, 132 с.

Джамбазов Н. Първите обитатели на нашата страна. Сб. Археологически открития в България, София 1957, 7—29. За палеолита в България.

Джамбазов Н. Вж. Миков В. и др.

Джамбазов Н. Скалните рисунки в пещерата Магура. Наша родина, 1957, кн. 10, 17.

Джамбов Хр. Раннохристиянска църква при с. Исперихово, Пещерска околия. ГМПО, II, 1956, 175—192.

Джамбов Хр. Находки в Момчиловци, Смолянско. В. Отечествен глас (Пловдив), бр. 3868 от 22. II. 1957.

Джамбов Хр. Богата монетна находка в с. Брестовица. В. Отечествен глас (Пловдив), бр. 3925 от 31. IV. 1957.

Джамбов Хр. Български надпис за цар Асен. В. Отечествен глас (Пловдив), бр. 3950 от 29. VI. 1957.

Джамбов Хр. Важни извори за нашата средновековна история. В. Отечествен глас (Пловдив), бр. 3986 от 10. VII. 1957.

Джамбов Хр. Филипополис. Наука и техника за младежта, 1957, кн. 12, 6—7.

Джамбов Хр. Хисарската гробница. В. Народна култура, бр. 1 от 4. I. 1958. От късноантичната епоха.

Джамбов Хр. Вж. Водач за Народния археологически музей в Пловдив.

Джидров Др. Към въпроса за запазване на архитектурните паметници от миналото. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 2, 1—8. За Боянската църква, Казанлъшката и Силистренската гробница.

Джонев Б. Към въпроса за зараждането на музейното дело в България. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 4, 12—16. Сочи, че началото на музейното дело е сложено през 1856 г. в Свищов.

Димитров Д. Ил. „Грижи“ за културните ценности. В. Народна култура, бр. 44 от 23. XI. 1957, 2. За разрушаване на т. нар. Римска кула във Варна и за крепостта при с. Крушари, Толбухинско.

Димитров Д. Ил. „Грижи за паметниците на културата“. В. Народно дело (Варна), бр. 189, VIII. 1957.

Димитров Д. П. Увод в археологията. София, „Наука и изкуство“, 1958, 202 с. +54 обр.

Димитров Д. П. Севтопол — фракийският град близ с. Копринка, Казанлъкския район (Кратко предварително съобщение). СА, 1957, кн. 1, 199—216.

Димитров Д. П. Материалната култура и изкуството на траките през ранната елинистическа епоха (IV—III в.). Сб. Археологически открития в България, София, 1957, 61—92.

Димитров Д. П. Към въпроса за религията на траките от ранноелинистическата епоха. ИПр, XIII, 1957, кн. 2, 65—81. За култа на Кабирите и Артемида в Севтополис и Кабиле.

Димитров Д. П. Международно съвещание по въпросите на класическата древност в Либлице, Чехословакия. ИПр, XIII, 1957, кн. 4, 136—140.

Димитров Д. П. На границата на античната и средновековната живопис. Наука и техника за младежта, 1957, кн. 5, 7—8. За Силистренската гробница.

Димитров Д. П. Последните археологически разкопки в България. София, 1955. Рец.: AR, IX, 1957, S. 5, 720—721 (V. Němejcová).

Димитров Ф. Софийското сребро и сребърни монети от XVI—XVII в. В. Вечерни новини, бр. 1780 от 4. V. 1957.

Димова В. Селищната могила край Русе. Наука и техника за младежта, 1956, кн. 7, 3—4.

Динев Л. и Ив. Велков. Люлин планина. Турист, II, 1957, кн. 2, 1—2.

Добрев Стр. Гложанският манастир. Турист, I, 1956, кн. 10, 9.

Доков Г. Върху някои исторически паметници на медицината в нашите земи. Научни трудове на Висшия медицински институт. София, Клинични катедри, IV, 1955, вип. 1, 123 сл.

Доцев В. Един културен паметник пред срутване. В. Отечествен фронт, бр. 4093 от 23. X. 1957. За средновековна църква в Никопол.

Драганов К. Към по-нататъшни успехи на музейното дело. В. Отечествен фронт, бр. 3927 от 11. IV. 1957.

Драганов К. Седмица на паметниците на културата и музеите. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 4, 15—16.

Драганов К. За развитие на музейната мрежа през 1957—1960 г. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 2, 25—28.

Дремсизова Цв. Научноизследователската дейност на Коларовградския музей. Разкопки и проучвания. В: Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 2, 15—17. За тракийски некропол при с. Браничево, при с. Янково, за римска постройка при с. Мадара.

Дремсизова Цв. Принос към историята на Мадара. В. Народна култура, бр. 1 от 4. I. 1958. За разкопките в голяма римска постройка.

Дуйчев Ив. Бележки върху историята на българската архитектура през средновековието. Изв. и-та град. и архитектура, X/XI, 1957, 48—73. Разглежда историческите сведения за строителството в България през средновековието.

Дуйчев Ив. Осеновица—Асеновица. Сб. в чест на А. Т. Балан. София, 1955, 251—256. За историята на Рилския манастир в XIII—XIV в. и за Иван Асен II.

Дуйчев Ив. За първообразността и достоверността на Рилската грамота. Изв. на Архивния институт, I, 1957, 45—75. Смята, че издаденият от Иван Шишман хрисовул е автентичен документ.

Дуйчев Ив. Рилският манастир. Турист, II, 1957, кн. 8, 26—27.

Ефимова А. М. К вопросу о происхождении городов Волжской Болгарии. Казань, 1957, 18 с.

Желев З. и М. Маринов. Да пазим паметниците на културата. И Трявна има оригинални старини, но... В. Отечествен фронт от 21. V. 1957.

Жуглев К. Разкопки и проучвания на могила № 1 — Копринка. Ч. II. ГСУФИФ, 49, 1955, кн. 2, 33—243.

Загорев Н. Пещерата Магура. Турист, II, 1957, кн. 9, 9—10.

Иванов Св. Мадара. Турист, II, 1957, кн. 5, 18—19. Дават се и някои резултати

от проучването на скалните дупки (т. нар. килии).

Иванов Т. Два надписа от античния град при Разград. Сб. Г. И. Кацаров, II, 1955, 167—186. *Рез.*: Zwei Inschriften aus der antiken Stadt in der Nähe von Razgrad. BCO, II, 1957, Hft. 2, 66—71.

Иванов Т. Ескус в светлината на последните проучвания. Сб. Археологически открития в България. София 1957, 111—133.

Иванов Т. Римска мозайка от Улпия Ескус. София, 1954. *Рец.*: СА, 1958, кн. 1, с. 279—282. (М. М. Кобылина); Südost/Forschungen XIV/1, 1955, 328 (B. Saria); Byzantinoslavica, XVIII, 1957, 176—177 (Iv. Duičev).

Иванов Т. Всред развалините на Абритус. В. Учителско дело, бр. 53 от 2. VI, 1957.

Иванов Т. Разкопки в античния град Истрия. В. Вечерни новини, бр. 1869 от 17. VIII. 1957.

Иванов Т. Древният град Германия при с. Сапарева баня. В. Вечерни новини, бр. 1897 от 21. IX. 1957.

Иванов Т. Разградският музей и неговата експозиция. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 3, 17—22.

Иванова В. Велики Преслав. Сб. Археологически открития в България, София, 1957, 151—194. Преглед на материалната култура и историята на Преслав въз основа на последните археологически разкопки.

Иванова В. Преслав. Наука и техника за младежта, 1957, кн. 11, 16—17.

Иванова Ю. В. Изучение паметников иллирийской эпохи в Албании. ВДИ, 1957, кн. 1, 183—192. За могилни находки от V—IV в.

Игнатов Б. Несебър—град музей. В. Отечествен фронт, бр. 3952 от 11. V. 1957.

Јовановић Др. Неки топографски подаци о старом Нишу. Старице, V/VI, 1954/1955 (1956), 365—373.

Јона, агатонийски епископ. Бачковски манастир, София, 1956, 61 с.

Јорданов К. Стенописната украса в копривщенската къща и грижите за запазването ѝ. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 1, 21—25.

Каждан А. П. Основные проблемы истории Византии (в свете новейших исследований). Вестник истории мировой культуры, май—июнь, 1957, кн. 3, 64—80. Засяга и българските земи.

Каранетров П. Повече внимание към старините. В. Вечерни новини, бр. 1998 от 20. I. 1958. За Никюп, Търново, Урвич.

Кисъв Ив. Вж. Райчев М. и Ив. Кисъв.

Кишваси-Комша М. Некоторые исторические выводы в связи с несколькими археологическими памятниками VI—XII вв. н. э. на территории РНР. Dacia, n.s.I, 1957, 309—327. Засяга и материали от България.

Ковачев Н. Новооткрит фрагмент от Батошевския надпис. Български език, 1957, кн. 2, 143—146.

Ковачевић Ј. Средновековна ношња балканских словена. Студија из историје средновековне културе Балкана. Београд, 1953, 361 с. + XI цв. таблици + XXIII табл. *Рец.*: Südost/Forschungen, XIV/1. 1955, 488—490 (L. Kretzenbecher). Разглежда и средновековното облекло в България.

Кожухаров Г. Народностният произход на арбанашката къща. Изв. и-та град. и архитектура, X/XI, 1957, 87—155.

Кожухаров Г. Към въпроса за характера на българската къща от епохата на Възраждането и за чуждите заемки и влияния върху нея. Изв. и-та град. и архитектура, X/XI, 1957, 161—194.

Койчев Н. Материали от гробни находки в Новозагорско. Сб. Г. И. Кацаров, II, 1955, 55—59. *Рез.*: Grabfunde aus der Umgebung von Nowa Zagora. BCO, II, 1957, Hft. 3, 173.

Койчев Н. Разкопки на Дипсизката могила. В. Септември (Стара Загора), бр. 756 от 12. XII. 1956.

Коларова В. Вж. Водач за Народния археологически музей в Пловдив.

Колев Б. За някои връзки на арбанашката къща от миналото с албанската архитектура. Изв. и-та град. и архитектура, X/XI, 1957, 81—86.

Колев К. Т. Вж. Гечев М. и К. Т. Колев.

Кръстанов Г. Методи за заздравяване на паметниците на културата чрез вкар-

ване на разтвор под налягане в каменни и тухлени зидове. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 4, 26—28.

Кръстев П. Вж. Петров Г. и П. Кръстев.

Кръстева З. Музей за историята на София. В. Вечерни новини, бр. 1752 от 1. IV. 1957.

Кръстева З. Възстановяване на археологическите паметници в София. В. Вечерни новини, бр. 1808 от 5. VIII. 1957.

Кунчев К. Египетските пирамиди. Наука и техника за младежта, 1957, кн. 6, 13—15.

Куртев Д. Римски саркофаг, открит в с. Арчар, Видинско. В. Отечествен фронт, бр. 3861 от 25. I. 1957.

Куцаров Д. Вж. Борисов В. и Д. Куцаров.

Кънчев В. Ценна находка. В. Вечерни новини, бр. 1828 от 1. VII. 1957. За монетна находка от Деций Траян от с. Честименско, Толбухинско.

Леви-Ангелова и Ст. Стамов. Паметници на културата в Пиринския край и грижите за тяхното опазване. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 3, 12—21.

Леричи К. Археологията в подем, Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 3, 33—35; 39. Превод на статия, в която се разглежда използването на нови електрически, електромагнитни и други методи в италианската археология.

Лицов Хр. [Разкопки в Разград.] В. Вечерни новини, бр. 1817 от 18. VI. 1957.

Лицов Хр. Нови открития в Абритус. В. Дунавска правда (Русе), бр. 136 от 12. VI. 1957.

Лицов Хр. Съкровищница на античната култура. В. Отечествен фронт бр. 4025 от 4. VIII. 1957.

Лицов Хр. Исторически бележки за Разградския народен музей. В. Дунавска правда (Русе), бр. 244 от 17. X. 1957.

Мавродинов Н. Казанлъшката гробница. Наша родина, 1957, кн. 1, 16.

Мавродинов Н. Консервиране и реставриране на паметници на културата. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 1, 12—20.

Мавродинов Н. Изкуството на българското Възраждане. София „Наука и изкуство“, 1957, 456 с.

Мавродинов Н. Тракийската гробница в Казанлък и нейните стенописи. Славяни, 1957, кн. 4, 37—39.

Мано-Зиси Ъ. Изкопаваня на Царичином граду 1953 и 1954 године. Стари-нар, V/VI, 1954/1955 (1956), 155—180.

Маринов М. Вж. Желев З. и М. Маринов.

Марков Б. Нов ценен паметник на културата от национално значение. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 1, 36—37. За разкопан жилищен квартал в Пловдив.

Мелюкова А. И. Вж. Пассек. Т. С. и А. И. Мелюкова.

Мерперт Н. Я. К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казань, 1957, 38 с. За тяхната поява, разселване, материална култура и етнически взаимоотношения с други племена.

Меченов Л. Общият народен музей в Панагюрище и съхраняваните в него археологически, исторически, художествени и етнографски паметници. Сб. Панагюрище и Панагюрско в миналото, София, 1956, 286—302.

Миков В. Култура неолита, енеолита и бронзи в България (по данным раскопок за последние годы). СА, 1958, кн. 1, 47—55.

Миков В. Надгробните могили в България. Сб. Археологически открития в България, София, 1957, 217—241.

Миков В. Античната гробница при Казанлък. София, 1954. *Рец.*: Südost /Forschungen, XIV/1, 1955, 327—328 (R. Noll); AR, IX, 1957, S. 5, 721 (T. Štefanovičová).

Миков В., Г. Георгиев и Н. Джамбазов. Бит и култура на докласовото и раннокласово общество в България. София, 1952. *Рец.*: Südost /Forschungen, XIV/2, 1955, 507—508 (G. Schischkoff).

Миљковик-Пепек П. Материјали за македонската средновековна уметност. Зборник арх. музеј, Скопје, I, 1956, 37—70.

Милчев Ат. Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско. ГСУФИФ, 50, 1956, кн. 1, 445—539. *Рец.*: AR, IX, 1957, S. 4, 599 (J. Vladár).

Милчев Ат. Как Музеят на българо-руската и българо-съветската дружба в София работи. с актив от нещатни сътрудници. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 2, 27—29.

Милчев Ат. Отношение на руските освободителни войски и руската общественост към паметниците на културата в нашите земи. В. Отечествен фронт, бр. 4204 от 2. III. 1958.

Мирковић Л. Старохришћанска гробница у Нишу. Старинар, V/VI, 1954/1955 (1956), 53—72.

Мирчев М. и Г. Тончева. Исторически бележки за Марцианопол. ИПр, XII, 1956, кн. 6, 69—79.

Мирчев М. Хубавицата Варна. Историко-географски очерк. Турист, II, 1957, кн. 6, 16—17.

Мирчев М. Нов тракийски некропол. В. Народно дело (Варна), бр. 272 от 13. XI. 1956.

Мирчев М. Новооткрити старини във Варненския музей. В. Народно дело (Варна), бр. 114 от 16. V. 1957.

Михайлов Г. Към историята на Тракия през IV—III в. пр. н. е. Сб. Г. И. Царов, II, 1955, 149—165. *Рез.*: Zur Geschichte Thrakiens in 4. und 3. Jahrhundert v. u. Z. BCO, I, 1956, Hft. 3, 206—209.

Михайлов Ст. Археологически материали от Плиска (1948—1951). ИАИ, XX, 1955, 49—170. *Рез.*: Archäologisches Material von Pliska. BCO, II, 1957, Hft. 1, 50—56.

Михайлов Ст. Един старинен некропол при Нови пазар. ИАИ, XX, 1955, 293—330. *Рез.*: Ein altes Gräberfeld bei Nowi Pazar. BCO, II, 1957, кн. 1, 56—59; *Рец.*: Dacia, I, n. s. 1957, 369—371 (M. Chişvasi-Comşa).

Михайлов Ст. Плиска — столицата на първата българска държава. Сб. Археологически открития в България. София, 1957, 135—159. Въз основа главно на археологическите разкопки през последните години.

Михайлов Ст. Сердика—Средец—София. Сб. Археологически открития в България, София, 1957, 197—216. Преглед на материалната култура и история на града въз основа главно на последните

археологически разкопки в центъра на града.

Михайлов Ст. Останки от турско тюрбе в София. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 2, 38—39. За т. нар. „Римска стена“ в кв. Долни Лозенец в София.

Михайлов Ст. Кратко упътване за съставяне на археологическа карта на България. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 2, 18—24.

Миятев Кр. Вж. Христов Хр., Г. Стойков, Кр. Миятев.

Миятев П. Османотурски епиграфски паметници в Добруджа. Сб. Комплексна научна Добруджанска експедиция през 1954 г., София, 1956, 243—263.

Мурыгина Н. Ф. Сопротивление фракийских племен римской агрессии и восстание Андриска. ВДИ, 1957, кн. 2, 69—84. За събития от II в. пр. н. е.

Николајевић-Стойковић Ив. Прилог проучавању византийске скулптуре од X до XII века из Македоније и Србије. Зборник Радова САН, 49, Виз. инст., кн. 4, 157—186. Разглежда паметници и от Нерези, Охрид, Дреново, Стоби.

Николов Д. Августа Траяна — Вера. Наука и техника за младежта, 1956, кн. 11, 7—9.

Николов Д. Ценна археологическа находка. В. Септември (Стара Загора), бр. 671 от 18. I. 1956. За мраморна главичка на Зевс от Стара Загора.

Николов Д. Старозагорски минерални бани. В. Септември (Стара Загора), бр. 689 от 21. III. 1956.

Николов Д. Тракия през дълбоката древност. В. Септември (Стара Загора), бр. 742 от 22. IX. 1956. За праисторически находки от Старозагорско.

Николов Д. Да пазим паметниците на миналото. В. Септември (Стара Загора), бр. 757 от 14. XI. 1956.

Николов Д. Какво разказват древните монети. В. Септември (Стара Загора), бр. 781 от 6. II. 1957.

Николов Д. Ценна гробна находка. В. Септември (Стара Загора), бр. 780 от 9. III. 1957. За могила гробна находка от с. Калояновец, Старозагорско, състояща

се от медна каничка, железен сгъваем стол и др.

Николова Я. и Т. Тунев. Търново. Пътеводител. София, „Наука и изкуство“, 1957, 83 с. *Рец.*: AR, IX, 1957, s. 5, 721—722 (J. Pavúk).

Огненова Л. Сребърни съдове от деценията на император Лициний. Сб. Г. И. Кацаров, II, 1955, 233—243. *Рез.*: Silberschüsseln von zehnjährigen Regierungsjubiläum des Kaisers Licinius. BCO, II, 1957, Hft. 4, 199—200.

Огненова Л. Казанлъшката гробница. Наука и техника за младежта, 1957, кн. 2, 16—17.

Панайотова Д. Червената църква при Перушица. Опит за реставрация. София, „Наука и изкуство“, 1956, 81 с. + 14 илюстр.

Пандурски В. И. Църковната живопис в България и нейното културно-възпитателно значение. Исторически поглед. Год. дух. академия „Св. Климент Охридски“, 5 (31), 1955/1956, 375—416.

Пандурски В. И. Възкресение и Възнесение Христово и Петдесетница в иконографията. Год. дух. академия „Св. Климент Охридски“, 5 (31), 1955/1956, 417—475.

Папазоглу Ф. Македонски градови у римско доба. Скопје, 1957, III + 377 + 6 табл. и 4 карти.

Пассек Т. С. и А. И. Мелюкова. Археологическата наука в България е извършила голяма и плодотворна работа. В. Вечерни новини, бр. 2037 от 6. III. 1958.

Пеев В. Пловдив. Турист, II, 1957, кн. 8, 16—17.

Пеев Хр. Възстановяване на архитектурните паметници в Пловдив. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 4, 29—30.

Пеев Хр. Д. Филип Македонски из българските планини. Наша родина, 1957, кн. 7, 19.

Пенчев Сев. Да опазим музейните предмети от дърво. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 4, 17—21.

Петканов Ив. Географското име Бояна. Български език, 5, 1955, 325—355. *Рез.*: Der Ortsname Boiana. BCO, II, 1957, Hft. 1, 12—13.

Петканов Ив. Към надписа върху керемидата от Главиница. Сб. Г. И. Кацаров, II, 1955, 271—278. *Рез.*: Zu der Inschrift auf dem Dachziegel aus Glawiniza. BCO, II, 1957, Hft. 4, 198—199.

Петков Хр. Археологически находки в окръга през 1956 г. В. Септемврийска победа (Плевен), бр. 92 от 17. XI. 1956. Находки от Плевенско.

Петров Г. и П. Кръстев. Опазването на старините — основна задача на народните съвети. Бележки от едно обследване в Банско и Разлог. В. Земеделско знаме, бр. 3208 от 20. XII. 1956.

Петровић Н. Пиротски град. Стари-нар, V/VI, 1954/1955 (1956), 295—304.

Попов Н. Български врати и порти. София, БАН, 1954. *Рец.*: Архитектура, 1956, кн. 6, 237—238 (Ем. Момиров).

Радојчић Св. Црква у Коњуху. Сборник Радова САН, XXI, Виз. и-т, кн. 1, Београд, 1952, 148—167. *Рец.*: ИАИ, XXI, 1957, 332—334 (Кр. Миятев).

Райчев М. и Ив. Кисъов. Книгопис. Статии, репортажи и други, отпечатани през седмицата на музеите и паметниците на културата (11—18. XI. 1956). Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 1, 39—40.

Райчев М. Експозицията на съветските музеи. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 3, 27—39.

Райчев М. Против шаблона. В. Народна култура, бр. 16 от 11. V. 1957. Против шаблона в подреждането на музеите.

Ракева-Морфова Зл. Тухларството в нашите земи през римската епоха. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 1, 24—28.

Рачев Р. Архитектурни паметници в София, Пловдив, Търново и Копривщица. София, 1956, 171 с. с 74 обр.

Рачев Р. и Р. Ангелова. За нашето архитектурно наследство. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 1, 4—11. Засягат се и антични и средновековни архитектурни паметници.

Рачев Р. Грижливо да пазим паметниците на културата. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 2, 1—8.

Симеонов Св. Хаджиилиевата къща в село Арбанаси. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 4, 35—37.

Славейкова Св. Петко Рачев Славейков и историческите паметници. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 4, 8—11.

Славчев М. Ценни материали за музее „Алеко Константинов“. В. Вечерни новини, бр. 1945 от 18. XI. 1957. Предримска керамика, находки от римски некропол, надписи.

Смирнова Г. И. Поселение култури фракийского галыштата на Буковине. КСИААН, УССР, 1957, вып. 7, 58—59. Селище до с. Магала, Садгорский район.

Стамов Ст. Вж. Леви-Ангелова и Ст. Стамов.

Станчев Ст. Р. Новый памятник ранней болгарской культуры (к вопросу о праболгарах). СА, XXVII, 1957, 107—132. За Нови пазар.

Станчев Ст. Надгробният надпис на чргубиля Мостич от Преслав. Сб. Надписът на чргубиля Мостич, София, 1955. *Рез.*: Die Grabinschrift des cyrgubilja Mostič von Preslav. BCO, II, 1957, Hft. 1, 5—8.

Станчева М. Вж. Събева Е. и М. Станчева.

Стефанов Ст. Старините по долния басейн на Янтра. София, 1956, 86 с. *Рез.*: Die Altertümer des unteren Jantra-Beckens. BCO, I, 1956, Hft. 3, 202—205.

Стефанов Ст. Предримски паметници от Novae. Сб. Г. И. Кацаров, II, 1955, 49—53. *Рез.*: Vorrömische Denkmäler aus Novae. BCO, II, 1957, Hft. 3, 167.

Стефанов Ст. Свищов през вековете. В. Септемврийска победа (Плевен), бр. 91 от 14. XI. 1956.

Стойков Г. Боянската църква, София, БАН, 1954. *Рец.*: Изв. И-та град. и архитектура, IX, 1956, 525—527 (Хр. Пеев); пос. съч., 527—529 (Й. Пантелеева).

Стойков, Г. Вж. Христов Хр., Г. Стойков, Кр. Миятев.

Събева Е. и М. Станчева. Опис на изданията на Българската академия на науките, 1869—1953. София, 1957. Дадени са и изданията на Археологическия институт.

Танев Т. Плочата от Разлог. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 3, 36—39. Съобщение за една голема плоча, украсена с орнаменти, паралели на която авторът намира в микенски находки.

Теофилов П. Копривщица. Турист, II, 1957, бр. 5, 16—17, 20.

Тодоров Вл. За старините край Русе. Турист, I, 1956, кн. 11/12, 19. За запазването на една оцеляла крепостна врата.

Тонев Л. За някои неизяснени въпроси от нашето градоустройство наследство. Изв. И-та град. и архитектура, X/XI, 1957, 251—352. Разглежда главно развитието на града от тракийско време до наши дни. Има доста данни и снимки от антични и средновековни градове.

Тончева Г. Риболовството край античния Одесос. Рибно стопанство, II, 1956, кн. 5, 7—8.

Тончева Г. Към въпроса за художественото оформяне на Бургаския музей. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 1, 33—34.

Тончева Г. Физическата култура и игрите в Одесос през римското владичество. Трета научна сесия на ВИФ, София, „Медицина и физкултура“, 1957, 198—217.

Тончева Г. Одесос. Наука и техника за младежта, 1956, кн. 2.

Тончева Г. Аладжа манастир. Исторически очерк. Турист, II, 1957, кн. 6, 18.

Тончева Г. Нови археологически находки. В. Народно дело (Варна), бр. 116, от 18. V. 1957.

Тончева Г. Вж. Мирчев М. и Г. Тончева.

Трофимова Т. А. Антропологическият состав населения города Болгары в X—XI вв. Антропологический сборник (Труды И-та этнографии), н. с., XXXIII, 1956, 73—145.

Тунев Т. Заздравяване на часовниковата кула в град Елена. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 4, 31—34.

Тунев Тр. Вж. Николова Я. и Т. Тунев.

Федоров В. И. Указания за състава на разтворите, които се препоръчват за консервационно-реставрационната работа на отбранителните стени на древния Херсонес.

Паметници на културата и музеи, II, 1956, кн. 4, 26.

Христов Хр., Г. Стойков, Кр. Миятев. Рилският манастир. История, архитектура, резби, стенописи. София, БАН, 318 с.

Христофоров А. Г. Изчезнал град. Турист, I, 1956, кн. 4, 20. За селище в м. Надарица и за други селища по склоновете на Рила.

Цермановић А. Златне „сандале“ из Требеништа и њихово симболично значење. Жива антика, VI, 1956, св. 2, 307—313.

Цолов Д. Арбанашката къща. Изв. И-та град. и архитектура, X/XI, 1957, 75—80.

Цонев К. Стенописите в Боянската църква. София, „Български художник“, 1957, 17 с. + 48 репродукции.

Цонев К. Методи на работа и материали, които се прилагат при реставриране на стари стенописи. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 3, 1—11.

Цончев Д. Принос към проучването на римската архитектура в Южна България. ГМПО, II, 1956, 141—174. Публикация на 110 паметника (архитрави, корнизи, бази, пиластри и др.).

Цончев Д. Подготвителната работа за изработване на археологическа карта на края. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 1, 30—31.

Цончев Д. Плавателността на р. Марица в древността. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 4, 32—33.

Цончев Д. Фракийският склеп в кургане близ села Строево. ВДИ, 1956, кн. 1, 166—173. *Рез.*: Eine thrakische Grabkammer in einem Kurgan in der Nähe des Dorfes Stroievo. ВСО, I, 1956, Hft. 3, 230—233.

Цончев Д. Паметници от античното селище при Исперихово. Сб. Г. И. Кацаров, II, 1955, 168 сл. *Рез.*: Denkmäler aus dem antiken Dorfe bei Isperrichovo. ВСО, II, 1957, Hft. 3, 168.

Цончев Д. Преминаването на река Марица в района на Пловдив през различните епохи. В. Отечествен глас (Пловдив), бр. 3873 от 28. III. 1957.

Цончев Д. Вж. Водач за Народния археологически музей в Пловдив.

Чайковски Г. Научно и ненаучно консервиране и реставриране на музейни

предмети. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 4, 1—6.

Черноколев Т. За нови успехи на нашата наука. В. Народна култура, бр. 1 от 4. I. 1958. Засяга и успехите на археологията през 1957 г.

Чичикова М. Тухлено строителство в Тракия през ранноелинистическата епоха. Паметници на културата и музеи, II, 1957, кн. 4, 27—30.

Чудомир. За събирателската работа в Казанлъшкия народен общ музей. Паметници на културата и музеи, I, 1956, кн. 2, 19—22.

Чудомир. Из историята на нашите градове — Казанлък. В. Работническо дело, бр. 132 от 12. V. 1957.

Шелов Д. Б. Античный мир в Северном Причерноморье. Москва, 1956, 194 с.

* * * Археологическа находка в Кайлъшката долина. В. Вечерни новини, бр. 1851 от 27. VII. 1957. За разкрит край Плевен средновековен некропол.

* * * Археологически находки във Варна. В. Работническо дело, бр. 87 от 28. III. 1957.

* * * Археологически находки в Пловдив. В. Вечерни новини, бр. 1993 от 14. I. 1958. До Пловдив са открити 11 римски глинени съда.

* * * Археологически открития в България. Сборник. София, „Наука и изкуство“, 1957, 241 с. (със статии от: Н. Джамбазов, Г. Георгиев, Ив. Венедиков, Д. П. Димитров, Т. Иванов, Ст. Михайлов, В. Иванова, В. Миков — вж. имената). *Рец.*: В. Вечерни новини, бр. 2017 от 11. II. 1958. (М. Чичикова); Bulgaria today, 1958, 2, p. 22 (М. Chichikova).

* * * Водач за Народния археологически музей в Пловдив. София, „Наука и изкуство“, 1957, 56 с. Съставили: Хр. Джамбов, П. Детев, Л. Ботушарова, Д. Цончев, арх. В. Коларова.

* * * Всемирная история, II, Москва, 1956; III, Москва, 1957. Засяга античната и средновековна история и на българските земи.

* * * Годишник на музеите в Пловдивски окръг, II, София, „Наука и изку-

ство“, 1956. *Рец.*: AR, IX, 1957, S. 5, 728—729 (S. Šiška).

* * * Известия на Археологическия институт при БАН, т. XXII. (Отделение за философия, история и археология), София, 1959 с.

* * * Известия на Археологическото дружество във Варна, VIII, 1951. *Рец.*: Archeologia, VII/1, 1957, 171—172 (J. Wielowiejski).

* * * Известия на Археологическото дружество във Варна, IX. 1953. *Рец.*: AR, IX, 1957, S. 5, 729—730 (R. Haken).

* * * Известия на Археологическото дружество във Варна, X. 1956. *Рец.*: AR, IX, 1957, S. 6, 869—871 (R. Haken).

* * * Интересна археологическа находка на площад „Девети септември“. В. Отечествен фронт, бр. 4185 от 8. II. 1958, За открити късноримски погребения.

* * * История на България, I, София, 1954. *Рец.*: СпБАН, 1957, кн. 1, 105—111 (Ив. Дуйчев). Рецензията е от няколко души. И. Д. разглежда античния и средновековния период.

* * * Мадарският конник (проучвания върху надписите и релефа). София, 1956. *Рец.*: Antik Tanulmányok (Studia antiqua), IV, 1957, 1/2, 156—157 (Gy. Moravcsik).

* * * Мадарският конник в нова светлина. В. Земеделско знаме, бр. 3347 от 31. V. 1957.

* * * Народен музей в Нова Загора. В. Вечерни новини, бр. 1748 от 27. III. 1957.

* * * Нови археологически находки, в Несебър. В. Работническо дело, бр. 76 от 17. III. 1957.

* * * Нови разкопки в Търново. В. Вечерни новини, бр. 1825 от 27. VI. 1957.

* * * Нови ценни археологически находки в Пловдивско. В. Вечерни новини, бр. 1861 от 8. VIII. 1957. За оброчни плочки на Аполон Сгуламенски от с. Труд.

* * * Нови експонати в Старозагорския музей. В. Работническо дело, бр. 28 от 28. I. 1957.

* * * Открити са златни съдове от тракийско време. В. Отечествен фронт, бр. 4206 от 5. III. 1958. Три златни тасчета от с. Даскал Атанасово, Старозагорско.

* * * Открити са нови археологически находки в Несебър. В. Вечерни новини, бр. 1749 от 28. III. 1957.

* * * Панагюрище и Панагюрско в миналото. Сборник от статии. София, „Наука и изкуство“, 1956, 314 с. *Рец.*: Турист, II, 1957, кн. 4, 31 (Ив. Велков).

* * * Работата на Археологическия институт при БАН през 1956—1957 г. В. Работническо дело, бр. 184 от 3. VII. 1957. Беседа с директора на института акад. Кр. Миятев.

* * * Разкопки и проучвания на Народния археологически музей в София, III, IV. София, 1949. *Рец.*: Südost/Forschungen, XIV/2, 1955, 505—506 (B. Saria). Авторът неправилно смята, че в статиите на В. Бешевлиев (IV, 123 сл.) и на Вл. Георгиев (IV, 136 сл.) става дума за два различни надписи от Главиница. В същност се касае за един и същ надпис.

* * * Римска постройка от I в. на н. е. В. Земеделско знаме, бр. 3399 от 31. VII. 1957. Постройка в с. Мадара, Коларовградско.

* * * Рударството в Югозападна България и Югоизточна Македония. София, 1953. *Рец.*: Südost/Forschungen, XIV/1, 1953, 329 (B. Saria).

* * * Там където някога са били Кирил и Методий. Наша родина, 1957, кн. 6, 24. Снимки и текст от последните археологически разкопки в Старе место (Чехословакия).

* * * Ценна археологическа находка. В. Вечерни новини, бр. 1839 от 13. V. 1957. За добре запазена римска пещ до с. Карапелит, Толбухинско.

* * * Ценна археологическа находка. В. Отечествен фронт, бр. 4183 от 6. II. 1958. В Плевенско е изровено съкровище от 9 кг сребърни монети (I—III в.) и железни предмети със знаци.

* * * Ценни археологически находки от Одесос (Варна). В. Вечерни новини, бр. 2020 от 14. II. 1958. Четири съдчета-поти от IV—V в. от н. е.

* * * Ценни археологически находки на хълма Царевец. В. Отечествен фронт, бр. 3995 от 30. VI. 1957.

* * * Ценни археологически находки. В. Вечерни новини, бр. 1844 от 19. VII. 1957. Колективна находка от републикан-

ски и императорски монети от с. Алтимир, Врачанско, и късносредновековен некропол при с. Търнава, Врачанско.

Alexandrescu P. Izvoarele grecești despre retragerea lui Darius din expediția scitică. Studii și cercetări de istorie veche VII, 3/4, 1956, 319—342. Спира се и на скитски находки в България.

Alföldi A. Etudes sur le trésor de Nagyszentmiklós, 5. Les aiguïères nos 3 et 4 du trésor. Cahiers arch., VII, 1954, 61—67.

Alföldi M. R. To the Question of Limes Fortifications in the 4th Century. Acta antiqua, 3, 1955, 245—259. Засяга положението и в долнодунавските земи.

Barb A. A. Bois du sang, Tântale. Syria, XXIX, 1952, 271—284. На стр. 275—276 разглежда плочите от с. Чеканчево.

Barnea I. Un vicar de Odessos la Tomis. Studii și cercetări de istorie veche, VIII, 1957 1/4, 347—352. Публикация на надпис от Томи, където се споменавал някакъв „викарий на Одесос“.

Barnea I. Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure. Dacia, n. s. I, 1957, 265—288.

Battisti C. I Balcani e l'Italia nella preistoria (con riguardo alle origini preindoeuropee dell'Illirico). Studi etruschi XXIV (ser. II), 1955/56, 271—300.

Berciu D. și E. Comșa. Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu (1949 și 1950), 3. Descoperiri din epoca orînduirii feudale. Materiale și cercetări arheologice II, București, 1956, 460—461. Публикува монети от Срацимир.

Beševliev V. Les inscriptions du relief de Madara (Nouvelle lecture, complément et interprétation). Byzantinoslavica, XVII/2, 1955, 212—254. *Рец.*: Südost /Forschungen, XV/1, 1956, 618 (B. Saria).

Boev P. Die Anthropologie in Bulgarien (Ein Sammelbericht). Homo, VIII, 1957, Hft. 3, 173—177.

Boev P. Protobulgarische künstlich deformierte Schädel. Homo, VIII, 1957, Hft. 3, 154—157. Находки от Нови пазар.

Britschkoff M. Une question d'architecture antique. Serta Kazaroviana, II, 1955, 261—268. *Рец.*: Eine Frage der antiken Architektur. BCO, II, 1957, Hft. 3, 163—164.

Bukowski Z. Złoty skarb z Panagjuriszte (Bułgaria). Z otchłani Wieków (Wrocław—Poznań), XXIII, 1957, z. 2, 109—111.

Bukowski Z. Napisy mykeńskie na terenie Bułgarii. Z otchłani Wieków, XXIII, 1957, z. 4, 240. Надписът е от Бургаско

Canard M. Les aventures d'un prisonnier arabe et d'un patrice byzantin à l'époque des guerres bulgaro-byzantines. Dumbarton Oaks Papers, IX/X, 1956, 49—72. Търси отражение на борби между византийци и българи около 668—705 г.

Chișvasi-Comșa M. Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din secolele VI—XII. Studii și cercetări de istorie veche, VIII, 1957, 1/4, 267—294. Разглежда типове керамика от VI—XII в. с оглед на произтичащите исторически заключения за етногенезиса на местното население.

Čičikova M. Seuthopolis — nowo odkryty gród tracki. Z otchłani Wieków, XXIII, 1957, z. 5, 269—277.

Čičikova M. Cupola Tumuli in Thrace. Bulgaria today, 19/20, 1957, 35. Същото на френски и есперанто.

Čičikova M. Antická skulptura v sofijskom archeologickom múzeu. Bulharsko ve výstavbě (Praha), VI, 1957, 11/12, p. 16—17.

Comșa E. Bж. Berciu D. și E. Comșa.

Constantinescu Șt. Pescuitul în bălțile Dunării în lumina săpăturilor arheologice de la Garvăn (sec. X/XII). Studii și cercetări de istorie veche, VII, 1956, 3/4, 407—419.

Concev D. Notes sur quelques témoins matériels de la culture romaine en Bulgarie. Latomus, Revue d'études latines. 19, 1957, 465—467, p. XX. За тухли от XI Клавдиев легион.

Concev D. Le culte d'Hécate à Philippopolis. Hommages à Waldemar Deonna (Coll. Latomus, XXVIII), 1957, 470—473, p. XLVII.

Concev D. Die Schiffbarkeit des Flusses Hebros—Maritza im Altertum. Wiss. Zft. d. Ernst Moritz Arndt Universität Greifswald, Ges. und sprachwiss. Reihe, nr. 1/2, Jahrg. VI, 1956/57, 137—139. По повод монета от Луций Вер от Пловдив с образ на кораб.

Concev D. Der Goldschatz von Panagjuriste. Altertum, III, 1957, Hft. 3, 150—159.

Cončev D. Вж. **Svoboda B.** und **D. Cončev.**

Cončev D. Вж. **Zontchev D.**; **Tsonchev D.**

Cvetler J. Konstantin Jireček-byzantinologue (A l'occasion du 100^e anniversaire de sa naissance). *Byzantinoslavica*, XVIII/2, 1957, 189—201. Разглежда и трудовете на Иречек за средновековна България.

Detev P. Late neolithic ritual vessels. *Bulgaria today*, march 5, 1957, 24. Същото на френски и есперанто

Detschew D. Die thrakischen Sprachreste (Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung XIV). Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil. hist. Kl., Wien, 1957, 584 p. *Рец.*: Beiträge zur Namensforschung, 9. Jahrg., 1958, 118—122 (A. Heubeck); *Bulgaria today*, may 10, 1957, 25 (V. Velkov); В. Народна култура, бр. 8 от 16. III. 1957 (Ив. Велков).

Detschew D. Thrakisches, 1. *Δαλοσακος* — *Σακεδαλλος*. 2. *Βελισσαριος* — *Σαρβαλος* в: *Μνήμη χάριν* (=Gedenkschrift Paul Kretschmer), I, Wien, 1956, 89—92. Тълкуване на имената.

Dimitrov D. P. Neuentdeckte epigraphische Denkmäler über die Religion der Thraker in der frühellenistischen Epoche. *Hommages à Waldemar Deonna* (Collection Latomus, vol. XXVIII), Bruxelles, 1957, 181—193. Taf. XXX—XXXI. За надписи и монети от Севтополис и Кабиле.

Dimitrov D. P. Begrüßungsaussprache. Das Institut für Griechisch/Römische Altertumskunde. Protokoll der Eröffnungstagung vom 23—26 Oktober 1955, 1957, 26—27.

Dölger Fr. Die Kreuzfahrerstaaten auf dem Balkan und Byzanz. *Südost/Forschungen*, XV, 1956, 141—159.

Dremslzoza Cv. Le premier état bulgare. *La Bulgarie*, 1957, n. 2, 24—25.

Dulčev Iv. Bulgarian Culture in the 13th and 14th Centuries. *Bulgaria today*, 1958, n. 2, 16—19. Същото на френски и есперанто.

Dvorniković Vl. Altserbische Nekropolen (Neue Funde in Studenica). *Südost/Forschungen*, XV/1, 1956, 363—371.

Egger R. Die Balkankommission der Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Südost/Forschungen, XIV/2, 1955, 456—457. И за издаване на книги, имащи отношение към българските земи.

Filipović M. Trački konjanik u običajima i verovanjima savremennih balkanskih naroda. *Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Matica Srpska*, Bd. IV, Neusatz, 1950, 51 p. *Рец.*: *Südost/Forschungen*, XIV/1, 1955, 301—302 (L. Kretzenbecher).

Florescu Fl. B. Apartenența etnică dacică a presupușilor sarmați roxolani depe coloana lui Traian și monumentul de la Adamklissi. *Studii și cercetări de istorie artei*, IV, 1957, 1/2, 13—24. Смята, че т. нар. сармати и роксолани, изобразени на Траяновата колона и Адамклинси, са даки.

Florescu Gr. Einige neue Beobachtungen über den Donaulimes entlang der Dobrudscha. *Dacia*, n. s. I, 1957, 237—244.

Frova A. Peinture romaine en Bulgarie. *Cahiers d'art*, XXIX, 1954, 25—40; 246—259 et 24 fig. За Силистренската гробница.

Grabar A. La peinture byzantine. Etude historique et critique. Les grands siècles de la peinture, Genève, 1953. *Рец.*: *Byzantinoslavica*, XVIII/1, 1957, 113—115 (Iv. Dulčev).

Grbić M. Preclassical Pottery in the Central Balkans. *AJA*, 61, 1957, n. 2, 137—149.

Grbić M. Vorklassische Keramik des Mittleren Balkans. *Bull. de l'Acad. Serbe des sciences*, XIX, n. s., n. 5, 1957, 19—21.

Gulubov Iv. On the Track of Antiquity. *Bulgaria today*, 1957, n. 16, 14—15. Същото на френски и есперанто.

Gulubov Iv. Treasure trove near Burgas. *Bulgaria today* n. 24, 1957, 21. За месемврийски монети от III в. до н. е.

Ivanov T. Antické město Eskus. *Bulharsko ve výstavbě* (Praha), VI, 1957, 5/6, 20—21.

Ivanov T. Abrittus, staré antické město v Bulharsku. *Bulharsko ve výstavbě*, VI, 1957, 9/10, 20.

Ivanov T. The Ancient City of Germania. *Bulgaria today*, 1958, n. 1, 24.

Kahlke D. Die Bestattungssitten des Donauländischen Kulturkreises der jüngeren Steinzeit. Teil I. Linienbandkeramik. Berlin, 1954, 158 p. + 48 Taf.

Kazarow G. I. Einige Bemerkungen zur Religion der alten Thraker. *Antidoron*

M. Abramč septuagenario, Aspalathi (1954/1955), 1957, 45—47. За тракийския конник.

Kerényi K. „Herr der wilden Tiere“? Symbolae Osloenses, 33, 1957, 127—134. За Дионис (Zagreus).

Kissling H. J. Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrh. Wiesbaden, 1956, XI+126 p. *Рец.*: BZ, 50/2, 1957, 478—479 (F. Taeschner). Във връзка с пътеписите на Хаджи Калфа и Евлия Челеби.

Korošec J. Sloveni i drvena Kultura. Glasnik zem. muzeja u Sarajevu VI, 1951, 65—79. Разглежда и въпроса за славянската керамика в България.

Krandžalov D. O nejstarším slovanském hlavním městě Plisce. Sbornik Vysoké Školy pedagogické v Olomouci, Historie III, 1956, 43—83. *Рец.*: BZ, 50/2, 1957, 546 (Iv. Duičev).

Labarre B. W. How the Greeks Sailed into the Black Sea? AJA 61, 1957, n. 1, 29—33.

Lemerle P. Autour d'un prostagma inédit de Manuel II. L'aulé de Sir Guy à Thessalonique. Silloge Bizantina in on. di S. G. Merkati (Rom, 1957). 271—286. За историята на Солун от началото на 15 в., за фамилията Цамблак и др.

Macrea M. Burebista și Celtii de la Dunărea de mijloc. Studii și cercetări de istorie veche, VII, 1956, 1/2, 119—136.

Michaelis H. Die Bulgarien-Exkursion der Arbeitsgruppe Byzantinistik des Institut für Griechisch/Römische Altertumskunde. Mitteilungsblatt f. d. Mitarbeiter der Dt. Akademie d. Wiss. zu Berlin, II, Hft. 9, 1956, 14—20. Екскурзията стана през юни 1956 г.

Michaelis H. Eine Abendmahlsikone in der kirchlichen Sammlung zu Sofia. Byzantinoslavica XVIII/2, 1957, 224—232. За една икона от края на XVIII в. в Църковния музей в София.

Michaelis H. Sanctus Christophorus Cynocephalus. Zwei Ikonen aus dem Sofioter Nationalmuseum. Forschungen und Fortschritte, 31, Hft. 10, Oct. 1957, 311—317.

Michaelis H. Pharmakon athanasias. Ein neuer Beitrag zur spätantik/frühchristlichen Kultsymbolik. Forschungen und Fortschritte, 31, Hft. 11, November 1957, S. 346—350. За релефи от Варненско.

Mihailov G. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. I. Inscriptiones orae Ponti Euxini. Serdicae, 1956. *Рец.*: CA, 1957, n. 2, 293—296 (Т. В. Блаватская); Listy Filologické, V (LXXX), 1957, 292—293 (L. Vidman); Dacia, n. s. I, 1957, 357—359 (D. M. Pippidi).

[Mijatev, Kr.] Tirnovo im Laufe der Jahrhunderte. Bulgarien, 1956, n. 6, 18—19.

Mikoff W. Die Bewohner Bulgariens. Bulgarien, 1957, n. 1, 18—19.

Millet G. La peinture du Moyen Age en Yugoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro). Album présenté par A. Frolow, fasc. I, Paris, 1954, XIII p. + Tab. et 400 fig. *Рец.*: Byzantinoslavica, XVI, 1955, 131—133 (D. Talbot Rice); BZ, 48, 1955, 420—422 (S. Radojčić); REByz, XIII, 1955, 294—295 (V. Grumel).

Miltner Fr. Die Grenzmarke zwischen Antike und Mittelalter. Südost/Forschungen, XIV/1, 1955, 21—34. От значение и за късноантичната история на балканските земи.

Năsturel P. Ș. Torna, torna fratre. O problemă de istorie și de lingvistică. Studii și cercetări de istorie veche, VII, 1/2, 1956, 179—188. *Рец.*: BZ, 50/1, 1957, 208 (V. Laurent). За народно латинския език в източнобалканските земи.

Nicolescu C. Dekorative Keramik in der alten rumänischen Architektur. Antiquity and Survival, 6, 1956, 474—487. Паметници от 12—13 в.

Palicarova-Verdeil R. La musique byzantine chez les Bulgares et les Russes (du IXe au XIVe). Copenhagen/Boston, 1953, XI + 249 p. + XXI pl. *Рец.*: Speculum, 30, 1955, 499 (W. Apel); Theol. Lit.-Zeitung, 80, 1955, 472—473 (R. Schlötherer); JHS, 74, 1954, 235 (E. J. Wellesz).

Pippidi D. M. Tiberius Plautius Silvanus Aelianus și frontiera Dunării de Jos în secolul I al erei noastre. Studii și cercetări, VI, 1955, 3/4, 355—383.

Pippidi D. M. Hotărnicia lui Laberius Maximus (La patruzeci de ani de la descoperire). Studii și cercetări de istorie veche, VII, 1956, 1/2, 136—158. Важно и за епиграфиката на Мизия от I в. от н. е.

Pippidi D. M. Beiträge zur römischen Prosopographie des 3. Jhdts. Philologus,

101, 1957, 154—158. Засяга надписи от Мизия.

Popovitch VI. Sur la chronologie de la civilisation protohistorique dans la péninsule des Balkans. RA, I, 1957, 129—146; II, 1957, 1—24.

Ralegn Radford C. A. Justiniana Prima (Tsaritsin Grad): a 6th Century City in Southern Serbia. Antiquity, 109, march 1954, 15—18.

Russu I. Dispariția limbi și a populațiilor thraco-dace. Studii și cercetări de istorie veche VIII, 1957, n. 1—4, p. 253—265. За съдбата на тракийския език и траките в ранното средновековие.

Stričević Dj. Meister der Baukunst des VI. Jahrhunderts im Ostillyricum. Actes du X. Congrès d'Etudes Byzantines, Istanbul, 1957, 171—180, pl. XXXIV—XXXV. За раннохристиянски църкви в Царичин град, Куршумлия и др.

Svoboda B. und D. Cončev. Neue Denkmäler antiker Toreutik. Praha, 1956. *Рец.*: AJA, 61, 1957, n. 4, 389—392 (H. Hoffmann); Studii și cercetări de istorie veche, VIII, 1957, 1/4, 394—395 (P. Alexandrescu).

Tsonchev D. Вж. Cončev D

Velkov V. Nowe inscrylicje łacińskie z Montany. Archeologia, VII/1 (1954/1955), 1957, 91—101.

Velkov V. Staří Thrákové. Věda a Život (Praha), 1957, n. 7, 361—363.

Velkov V. Eightieth Anniversary of Eminent Scientist. Bulgaria today, 1957, n. 22, 21. За акад. Д. Дечев. Същата статия на френски и есперанто.

Velkov V. A reposing Satyr. Bulgaria today, 1957, n. 23, 21. Същото на френски и есперанто.

Velkov V. Dionysus in Balchik. Bulgaria today, 1958, n. 3, 21. Същото на френски и есперанто.

Venedikov Iv. Our Oldest Building. Bulgaria today, 1957, n. 9, 25. За църк-

вата „Св. Георги“. Същата статия на френски и есперанто.

Venedikov Iv. Land of Chariots. Bulgaria today, 1957, n. 22, 20. За тракийските колесници. Същото на френски и есперанто.

Vermaseren M. Corpus Inscriptionum monumentorum religionis Mithriacae. Hagae, 1956, 366 p. + 238 fig. Разглежда и откритите паметници в България.

Vukanović T. P. Nošnje balkanskih Slovena u srednjem veku. Glasnik muzeja Kosova i Metohije, I. Priština, 1956, 179—206.

Vetters H. Dacia Ripensis. Wien, 1950. *Рец.*: Arch. Ert., 84/1, 1957, 107—108 (A. Radnoti).

Wielowiejski J. Archeologia bułgarska w latach 1944—1953. Archeologia, VII/1, (1954/55), 1957, 59—90.

Werner J. Beiträge zur Archäologie des Attila Reiches. A. Textteil. B. Tafelteil. Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Abh. N. F. H. 38, A—B. München, 1956, 138 p. *Рец.*: BZ, 50/2, 1957, 480—482 (Gy. Moravcsik).

Zontschev D. Вж. Cončev D.

* Handbuch der Achäologie im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft, II, Textband, München, 1954, 43—67; II, Tafelband. Засяга паметници от България.

* Pracovní konference klasických studií. AR, IX, 1957, S. 5, 717—718. Съобщение за археологическите доклади, изнесени от членовете на българската делегация на конференцията в Либлице в Чехия.

* Přednáška o thrácké archeologii. AR, IX, 1957, S. 5, 718. За доклада на проф. Д. П. Димитров в Прага през май 1957 г. относно последни археологически находки в България.

Приключен на 6. III. 1958 г.

Велизар Велков

БИБЛИОГРАФСКИ СЪКРАЩЕНИЯ

АИМ, АИНМ	Археологически известия на Народния музей в София
АН	Академия наук
АП	Абоба—Плиска = ИРАИК, т. X
ВДИ	Вестник древней истории
Висб	Военно-исторически сборник
ГМПО	Годишник на музеите в Пловдивски окръг
ГНМ	Годишник на Народния музей в София
ГНАМП	
ГПНБМ	Годишник на Народния археологически музей в Пловдив
ГПлНМ	
ГПНБ	Годишник на Пловдивската народна библиотека
ГСУ ИФФ	Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет
ГСУ ФИФ	Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет
ИАД(ИБАД)	Известия на Българското археологическо дружество
ИАИ (ИБАИ)	Известия на Българския археологически институт
ИАК	Известия Археологической комиссии
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество
ИГАИМК	Известия Государственной академии истории материальной культуры
ИИБЕ	Известия на Института по български език
ИИД	Известия на Българското историческо дружество
ИИМК	Институт истории материальной культуры АН СССР
ИИМ	Известия на Института по морфология
ИИ Музика	Известия на Института по музика
ИНМ Бургас	Известия на Народния музей в Бургас
ИП (ИПр)	Исторически преглед
ИРАИК	Известия русского археол. института в Константинополе
КСИИМК	Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях ИИМК
МИА СССР	Материалы и исследования по археологии СССР
Мсб (СбНУ)	Сборник за народни умотворения
ОАК	Отчет Археологической комиссии
РП	Разкопки и проучвания. Народен археологически музей — София
РАО	Русское археологическое общество
СА	Советская археология
СбАН	Сборник на Българската академия на науките
СпБАН	Списание на Българската академия на науките
Сообщения ГАИМК	Сообщения Государственной академии истории материальной культуры
СЭ	Советская этнография
Труды ИГН АН СССР	Институт геологических наук
АА	Archäologischer Anzeiger
АВ	Archäologisches Beiblatt
AJA	American Journal of Archaeology
AJNum	American Journal of Numismatics
ASPR Bull.	American School of Prehistoric Research

BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
Bonn. Jahrb.	Bonner Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunde im Rheinlande
BCO	Bibliotheca classica orientalis
CIL	Corpus inscriptionum latinarum
D—A	Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romanes
Dessau, ILS	Déssau, Inscriptiones latinae selectae
JDAI	Jahrbuch des Deutschen archaologischen Instituts
JHS	Journal of Hellenic Studies
Kalinka ADB	Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien
RA	Revue archéologique
RE	Pauly — Wissowa Realenzyklopädie
Rev Num	Revue Numismatique
RLV	Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte

ПОКАЗАЛЕЦ

- Августалии, колегия, от Улпия Ескус, 127 сл.
 Августа Траяна, монети, византийски, медни, 359.
 агатирси, 57.
 Алтимир, Врачанско, денари, римски, републикански, 356, 360.
 амфори, от южната порта, в Преслав, 147; средновековни, 243 сл.
 аномалии, в паметници, посветени на богини, от Тракия, 92 сл.
 антониниани, 357 сл.; 360, 362 сл.
 Аполон Зерденски, от светилището при Крън, до Казанлък, 96, 103 сл.
 Аспарухово, Варненско, монети, македонски, бронзови, 356; римски, сребърни, пак оттам, 356; антониниани, пак оттам, 357.
 аспекти, на Бендида, върху паметници от Тракия, 81 сл.
 Банско, номизми, 360.
 Белица, Благоевградско, монети, антични, 357.
 Бендида, плочка, оброчна, от Западните Родопи, 81 сл.; богиня, тракийска, 81 сл.
 Бенковски, Старозагорско, тетрадрахми, тасоски, 357.
 Берковица, дукати, венециански, XVIII в., 360.
 Благоево (Мария Луиза), Търновско, монети, римски, бронзови, 360.
 бозайници, домашни и диви, от южната порта, Преслав, 212 сл.
 бравичка, двуостра, медна, от Обручище, Старозагорско, 333; медна „унгарски тип“, от Лозен, Хасковско, 333.
 Братимир, Силистренско, монети, византийски, бронзови, 361.
 Братово, Силистренско, монети, антични, бронзови, 361.
 Бургас, надпис, латински, 342.
 Бяла Слатина, монети, турски, средновековни, 361.
 Велинград, Пазарджишко, антониниани, 361.
 венец, златен, от курган, 57 сл.
 Веселиново, Ямболско, монети, византийски, медни, 357.
 вести, археологически, 329 сл.
 Вишовград, Търновско, денари, римски, 361.
 Волюяк, Софийско, монети, турски, средновековни, 361.
 врати (части), железни, от Преслав, 148.
 Враца, селище, средновековно, проучвания, 345 сл.; системи, укрепителни, 345 сл.
 възстановка (реставрация), на южната порта, в Преслав, 162.
 Гаврилово, Сливенско, монети, римски, бронзови и сребърни, 357; антониниани, пак оттам, 357; дупондии, пак оттам, 357.
 Гарван, Силистренско, монети, златни и сребърни, турски, 357.
 гвоздеи, железни, от землянки, от Плиска, 285 сл.
 Гиген, Плевенско, денари, републикански, 357.
 говедо (*Bos sp. I.*) от пещерата Моровица, 25; от южната порта, в Преслав, 212 сл.
 Голяма Брестница, Плевенско, уреди за сигниране, антични, от желязо, 339 сл.
 Горна Оряховица, солиди, византийски, 361.
 градеж, на южната порта, в Преслав, 165 сл., 184 сл.
 графити, върху амфори, 252 сл.
 гробници, каменни, при крепостта „Вратица“, 351.
 губерни железни, от землянка, от Плиска, 286.
 гърнета, „славянски“, от Преслав, 150; със знаци, пак оттам, 151.
 гъска, от южната порта, в Преслав, 212 сл.
 Датиране, на културни останки, от пещерата Моровица, 26 сл.; на първобитното селище при Мадара, Коларовградско, 29 сл.
 Д-р Йосифово (Вълкова слатина), Михайловградско, денари, римски, 358; антониниани, пак там.
 денари, римски, 356 (колективна находка), 361, 363.
 диадеми, бронзови, 60 сл.
 дискос, златен, черковен, с надпис, от Преслав, 147 сл.
 Добридял, Търновско, монети, византийски, медни, 361.
 документация, на изследванията на палеолитическите поселения, 12.
 Долни Вадин, Врачанско, денари, римски, републикански, 357.
 драган, 354.
 Драганово, Търновско, монети, византийски, медни, 361.
 Драгоман, Софийско, монети, турски, сребърни, 357; австрийски талери, пак оттам, 317.
 Дукат, венециански, пак оттам, 357.
 Драгошиново, Софийско, денари, римски, 357; антониниани, пак оттам, 357.
 драхми, 357 сл., 362.
 дръжки, на съдове, от каменно-медната епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 45 сл. зооморфни, пак оттам, 47; от медната епоха, от центъра на София, 331.
 дукати, венециански, от XVIII в., 360.
 дупондии, 357.
 Дългопол, Варненско, акчета, турски, сребърни, 357; полски (грош, талер), пак оттам, 357.
 Електрон, от Трансилвания, 78.
 елен, от пещерата Моровица, 25; от южната порта, в Преслав, 212 сл.
 Емине, Бургаско, грошове, български, 361.

- епоха, палеолитна, 19 сл.; каменно-медна (медна), от пещерата Моровица, 25 сл.; в центъра на София, 329; латенска, Г. Пасарел, Софийско, 54.
- Жертвеник, посветен на Митра, от Байкал, Плевенско, 429 сл.
- животни, домашни, от южната порта, в Преслав, 216.
- жилища, от Г. Пасарел, Софийско, от каменно-медна епоха, 51 сл.
- Заек, от южната порта, в Преслав, 212 сл.
- закрепване, на южната порта, в Преслав, 199 сл.
- земеделие, каменно-медна епоха, Г. Пасарел, Софийско, 50.
- землянки, от Плиска, 269 сл.
- Зеренос Аполон, от светилището при Крън, до Казанлък, 103 сл.
- знак (ци), върху амфорни стомни, 255; върху гърнета, от Преслав, 150 сл.; върху блокове, 152 сл.
- Зоне, на Бяло море, монети, антични, бронзови, 334.
- зъби, кучешки, от пещерата Моровица, 22.
- Игли, железни, от землянка, от Плиска, 286.
- идоли (глинени фигурки), каменно-медна епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 50.
- изкопи, сондажни, на средновековното селище до Враца, 345 сл.
- изследване, на културния слой на палеолитическите поселения, 7 сл.
- иконография, на стенописите на църквата Св. Петка Самарджийска в София, 319 сл.
- Истиея, тракийски подражания на тетраболи, 335 сл.
- Кабиле, монети, 113 сл.
- калъпче, каменно, от бронз, за отливане на обеци, от златарска работилница, при „Вратица“, 349.
- Камен, Търновско, тетрадрахми, денари, римски, републикански, 361.
- камъни, огладени (брусове) от землянка, от Плиска, 285; хромелни, от пещерата Моровица, 25; от Мадара, 33 сл.
- капази, от паравет, от Преслав, 141 сл.
- керамика, от каменно-медната епоха, от пещерата Моровица, 25; с графитен и врязан орнамент, с червена охра, от каменно-медната епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 42 сл.; от медната епоха, от центъра на София, 331; от латенската епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 54; „сграфито“. от южната порта, в Преслав, 139; рисувана от южната порта, в Преслав, 147 сл.; „среднобългарска“, от Преслав, 150 сл.; глазирана, от южната порта, в Преслав, 151; тракийска, от римската епоха, от Патлейна (Преслав); от печи, от Патлейна, 239 сл.; славянски тип, от Патлейна, 240 сл.; глазирана, от землянки, от Плиска; 278 сл., неглазирана, пак оттам; битова, от землянки, от Плиска, 278 сл.; средновековна, при „Вратица“, 350.
- керемиди, от Преслав, 140, 150 сл. (южната порта); от Плиска, 278, извити (imbrices), пак оттам, плоски (tegulae), пак оттам.
- коза, от южната порта, в Преслав, 212 сл.
- Козлодуй, Врачанско, монети, западноевропейски, сребърни, 358.
- кокошка, от южната порта, в Преслав, 212 сл.
- колорит, на стенописите на църквата Св. Петка Самарджийска в София, 324.
- композиция, на стенописите на църквата Св. Петка Самарджийска в София, 324 сл.
- консервация, на южната порта, в Преслав, 173 сл.
- Костанденец, Русенско, тетрадрахми, 358.
- кости, от диви и домашни животни, от каменно-медната епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 51; от южната порта, в Преслав, 210 сл.; от землянка, от Плиска, 273.
- Краново, Силистренско, тетрадрахми, 358.
- крепости, средновековни, във Врачанския Балкан, 345 сл.
- Крива река, Коларовградско, тетрадрахми, 361.
- Кръстина, Бургаско, монети, сребърни, западноевропейски, 358.
- кука, желязна, от землянка, от Плиска, 285.
- кули, входни, на крепости, 158 сл.
- културен пласт, на пещерата Моровица, профил и съдържание, 16 сл.
- курган, 57 сл.
- Курило, Софийско, талери (дубровнишки, саксонски); монети, турски, сребърни, 358.
- Кюстендил, тетраболи, 358.
- Къпиново, Търновско, монети, антични, бронзови, 362.
- късове, керамични, от Мадара, медна епоха, 33; от центъра на София, от същата епоха, 331; от латенска епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 54.
- Лампа, глинена, каменно-медна епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 49.
- Лозен, Хасковско, бравичка, медна, „унгарски тип“, 333.
- Лопушна, Михайловградско, монети, римски, сребърни, 358.
- Мадан, Михайловградско, драхми, 358.
- Малък Поровец, Разградско, тетрадрахми, драхми, 362.
- масички, от каменно-медната епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 49.
- материал, костен, от палеолитната епоха, от пещерата Моровица, 22 сл.; от каменно-медната епоха, от същата пещера, 26; от южната порта, в Преслав, 146; праисторически, от Г. Пасарел, Софийско, 41 сл.; от центъра на София, 331 сл.
- методика, на полевите (теренните) изследвания на палеолитическите поселения, 3 сл.
- мечка, пещерна (Ursus spelaeus), от пещерата Моровица, 22.
- Митра, жертвеник, от Байкал, Плевенско, 129 сл.; култ, в Улпия Ескус, 131.
- монети, антични, на гр. Зоне на Бяло море, 334; 357, 362 сл.; бронзови и сребърни, на Кавар, 111 сл.; на Кабиле (монетарница), 113 сл.; македонски, бронзови, 356; тракийски, 359; византийски, от Преслав, 139; български и византийски, пак оттам, 148; византийски, от Андроник II и Андроник III, Мануил II и Андроник IV Палеолог, 336 сл.; при „Вратица“, 351; медни, 359; златни, 360; бронзови, 361, 363; римски, сребърни, 358; римски, императорски, при „Вратица“, 351; римски, бронзови, от Аспарухово, Варненско, 356, римски, републикански, денари (колективна находка), 356; талери (дубровнишки, саксонски), 358; турски, при „Вратица“, 351; турски, златни и сребърни, 357 сл.; турски, акчета, сребърни, 357; турски, сребърни, 361; западноевропейски (белгийски, австрийски и др.), сребърни, 357 сл.; полски, 357; средновековни и западноевропейски, сребърни, 363.
- Мнѣхъ, 363.
- Моровица, пещера край Гложене, Ловешко, разкопки, 15 сл.
- мотичка, от еленов рог, от каменно-медната епоха, от Г. Пасарел, 50.
- Надписи, латински, от Улпия Ескус, 119 сл., 129 сл.; официален, от Несебър, 342; надгробен,

от Порой, Бургаско, 343 сл.; гръцки, върху черковен дискос, от Преслав, 147 сл.
накити, средновековни, при „Вратица“, 351.
находки, археологически, от курган на р. Калитве, 57 сл.; от южната порта, в Преслав, 145 сл., 174 сл.; от монети, колективни, 356 сл.
некропол, средновековен, при крепостта „Вратица“, 351.

Несебър, надпис, латински, 342.

Никюп, Търновско, денари, римски, 358.

нож(ове), кремъчни, от пещерата Моровица, 19 сл.; от каменно-медната епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 50; ножчета, от землянка, от Плиска, 285.

номизми, 360.

Обеца(и), от електрон и сребро, от южната порта, в Преслав, 146; от бронз, от землянка, от Плиска, 287;

Обручище, Старозагорско, брадвичка, двуостра, медна, 333.

овца, от южната порта, в Преслав, 212 сл.;

огнище, от землянка, от Плиска, 268.

Огоя, Софийско, тетрадрахми, 358.

Одринна, 354.

орнамент(и), инкрустирани, от медната епоха, от Мадара, 35; геометрични, от същата епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 45 сл.; върху съдове, от същата епоха, от центъра на София, 331; в стенописите на църквата Св. Петка Самарджийска в София, 321 сл.

оръдия за производство, от кремък, камък и кост, от пещерата Моровица, 19 сл., 25; от медната епоха, от Мадара, 31 сл.; от същата епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 50, 52.

Осетиново, Старозагорско, тремиси, 362.

отпечатъци, върху рогозки, от медната епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 50; от мрежи, от ленени влакна, пак оттам, 50 сл.; от плетки, от центъра на София, от същата епоха, 331.

Палаузово, Ямболско, тетрадрахми, 358.

памятник, надгробен, от Улпия Ескус, 119 сл.

парици, монети, турски, 361.

Пателеница, Пазарджишко, монети, византийски, 358 сл.

патица, от южната порта, в Преслав, 212 сл.

пейзаж, на стенописите на църквата Св. Петка Самарджийска в София, 320 сл.; архитектурен, пак там, 321.

Петър, 354.

печат(и), върху тухла, от Преслав, 140; върху амфори, 252 сл.

пещ(и), грънчарски, от Патлейна, 224 сл.; каменна, от землянка, от Плиска, 271 сл.

пили, от кремък, от медната епоха, от Мадара, Коларовградско, 31.

план, на крепостна порта, в Преслав, 133 сл., 179 сл.

пластинки, кремъчни, от палеолита, от пещерата Моровица, 21 сл.

пластове, културни (профил и съдържание), 16 сл. Плиска, разкопки, 263 сл.

Пловдив, монети, тракийски, бронзови, 359.

Поляна, Силистренско, монети, турски, сребърни, 359, от Западните Родопи, 81;

плочка(и), оброчна, на Зевс и Хера, 88 сл.; на Зевс и Атина, 90; с изображение на тракийски конник-ловец, от светилището при Крън, до

Казанлък, 97 сл.; фрагменти, на тракийския конник, пак оттам, 98 сл. (с патера, със спътници, връща се от лов); на Артемида = Атина, от Габровско, 99 сл.; на тракийския конник, с надписи, от Крън, 101 сл.; на Аполон, пак оттам, 101; мраморни, от стенна облицовка, от южната порта, в Преслав, 146.

плоча (памятник), надгробна, от Улпия Ескус, 119 сл., 123 сл., 126 сл.

погребения, вторични, от римска и средновековна епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 42; средновековни, от крепостта при „Вратица“, 351.

полуземлянки, от крепостта при „Вратица“, 349.

Попина, Силистренско, тетрадрахми, тасоски, 362.

Порой, Бургаско, селище, надпис, латински, 343 сл. порта(и), южна, на Вътрешния град в Преслав, 135 сл.; 141 сл. (устройство), на крепости, 158 сл.; 133 сл. (архитектурен тип и градеж).

похлупаци, от каменно-медната епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 48; на съдове, от медната епоха, от центъра на София, 331.

предмети, железни, от землянка, от Плиска, 285 сл. преживни, животни (малки), от южната порта, в Преслав, 212 сл.

Преслав, порта, южна, архитектурен тип и градеж, 133 сл.

храна, животинска, от южната порта, 209 сл.

прешлени, за вретено, от каменно-медната епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 49; глинени и каменни, от землянка, от Плиска, 284 сл.;

Продановци, Софийско, монети, антични, бронзови, 362.

производство, керамично, в Преслав, 223 сл.

проучване, на погребения, при палеолитически изследвания, 10 сл.

пръстен, бронзов, от землянка, от Плиска, 287.

птици, домашни, от южната порта, в Преслав, 213 сл., 216 сл.

Пясъчево, Хасковско, тетраболи, 362.

Работилница, златарска, средновековна, при крепостта „Вратица“, 349.

Ракитница, Старозагорско, монети, римски, медни, 362.

Разград, монети, тетраболи (колективна находка), 359.

разкопки, методика, на палеолитически поселения и погребения, 3 сл.; в пещерата Моровица, 15 сл.;

на южната порта в Преслав, 175 сл.; в Плиска, 262 сл.; на пещи, в Преслав, 224.

реконструкция, на южната порта на вътрешната крепост в Преслав, 188 сл.

релефи, ажурни, на тракийски конник, от светилището при Крън, до Казанлък, 100 сл.

реставрация, на южната порта на Вътрешния град в Преслав, 173 сл.

риба(и), кости, акулова (*Elasmobranchii*), от южната порта в Преслав, 212 сл.; 216; есетрови (*Acipenseridae*), пак оттам, 212 сл.

рисунък, на стенописите на църквата Св. Петка Самарджийска в София, 323 сл.

Рояк, Варненско, монети, римски, медни, 359.

Русе, тетрадрахми, 362.

Савино, Ямболско, уред за сигниране, античен, 341.

Садовец, Плевенско, драхми, тетрадрахми, 362.

Самоводене, Търновско, статери, македонски, златни, 362.

сведения, писмени, за южната порта, в Преслав, 154.

светилище, на Аполон Зерденски, от Крън, до Казанлък, 97 сл.

- свиня, от южната порта, в Преслав, 212 сл., дива, пак оттам.
- Селви, 354 сл.
- селище, първобитно, от медната епоха, при Мадара, Коларовградско, 29 сл.; от неолитната епоха, в Слатина (София), 332; антично, при Порой, Бургаско, 343; средновековно, до Враца, проучване, 345 сл.
- Сестримо, Пазарджишко, антониниани, 362.
- Силистра, монети, византийски, 363; средновековни, сребърни, пак там.
- системи, укрепителни, средновековни, около Враца, 345 сл.
- Смолян, талери, 363.
- сом (*Silurus glanis*), от южната порта, в Преслав, 212 сл.
- сондажи, на селището от медната епоха, при Мадара, 31 сл.
- Сталийска махала, Михайловградско, монети, римски, денари, републикански, 359.
- Стара Загора, монети, византийски, медни, 359.
- статери, македонски, златни, 362.
- статуйки, на тракийски конник, от Крън, до Казанлък, 101 сл.; мраморна (част) от Улпия Ескус, 127 сл.
- стенописи, в църквата Св. Петка Самарджийска в София, 291 сл.
- стил и техника, на стенописите на църквата Св. Петка Самарджийска в София, 322.
- стомни, от южната порта, в Преслав, 146 сл.; амфоровидни, в Преслав, 254 сл.
- Стражица, Търновско, монети, византийски, 359.
- стриди (*Ostrea taurica*), от южната порта, в Преслав, 212 сл.
- Студено Буче, Михайловградско, тетрадрахми, македонски (колективна находка), 359.
- стъкълца, от землянка, от Плиска, 287.
- стълбище, на южната порта, в Преслав, 164; стълби, на крепостни порти, 193 сл.; на южната порта в Преслав, 194 сл.
- стъргалки, кремъчни, от каменно-медната епоха, от Г. Пасарел, 50.
- Сухатче, Врачанско, антониниани, 363.
- съдове, късове, стъкленни, от южната порта, в Преслав, 146, среднобългарски, пак оттам, 150 сл.
- сърна, от южната порта, в Преслав, 212 сл.
- Талери, белгийски и други, 363.
- Тарнава, Врачанско, тетрадрахми, 359.
- тежести, глинени, от каменно-медната епоха, от пещерата Моровица, 25.
- Тенево, Ямболско, монети, антични, сребърни, 359.
- тетрадрахми, на Кавар, келтски владетел, 111 сл.; атински, 357; 358 сл.; македонски (колективна находка), 359; 361 сл.; тасоски, 357, 362 сл.
- тетроболи, 358 сл., 362; на гр. Истиея, тракийски подражания, 335 сл.
- тип, архитектурен, на южната порта, в Преслав, 157.
- Тодоричане, Плевенско, монети, антични, 363.
- токичка, бронзова, от землянка, от Плиска, 287.
- тремиси, 362.
- Трънък, Трънък, Трънък[ъ], 354.
- тур, от южната порта, в Преслав, 212 сл.
- тухли, от Преслав, 140; от Плиска, 278.
- Търговище, Сливенско, монети, тетрадрахми, 359 сл.
- Търговище, Видинско, монети, римски, сребърни, 360.
- Търново, монети, грошове, български, сребърни, 360.
- Търнък, 354.
- Угърчин, Ловешко, монети, римски, сребърни, 360.
- украза, с графит, от медната епоха, от Мадара, 35.
- улейчета, на съдове, от каменно-медната епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 49.
- Улпия Ескус, надписи, латински, 119 сл.; статуйка (част), мраморна, 127 сл.
- уреди, антични, от желязо, за сигниране, от Голяма Брестница, Плевенско, 339 сл.; от Савино, Ямболско, 341; от различни места в Южна България, 341.
- Фигурка (торсо), глинена, на жена, от медната епоха, от Моровица, 25 сл. човешка, фрагментирана, от медната епоха, от центъра на София, 331.
- филигран, техника, 76 сл.
- фрагменти, от съдове, от каменно-медната епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 43 сл.
- Хаджидимово (Жостово), Благоевградско, монети, византийски, златни, 360.
- Херос, тракийски конник, от Крън, до Казанлък, 103 сл.
- хиена, пещерна (*Hyaena spelaea*), от пещерата Моровица, 23 сл.
- Хоталич, 355 сл.
- Хотел, 353.
- Хотел, 354 сл.
- Храм, 353.
- храна, от животински произход, от южната порта, в Преслав, 209 сл.
- Цедачки, от каменно-медната епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 48.
- педка, бронзова, от южната порта, в Преслав, 151.
- цистофари, монети, антични, 357.
- църква, Св. Петка Самарджийска, в София, стенопис, 291 сл.; пейзаж, архитектурен, пак там, 321; орнаменти, пак там; стил и техника, 322.
- Черпаев (Царски извор), Търновско, тетрадрахми, 363.
- Честименско, Толбухинско, денари, римски, 363.
- Чипровци, Михайловградско, талери, белгийски, 363.
- чукалки, каменни, от пещерата Моровица, 25.
- Шаран (*Syrpinus carpio*), от южната порта, в Преслав, 212 сл.
- шило(а), костено, от каменно-медната епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 50; от землянка, от Плиска, 283 сл.
- шлем, бронзов, от първия Келермески курган, 62 сл.
- Юзда, средновековна, от южната порта, в Преслав, 148.
- Ясен, Видинско, монети, византийски, медни, 360.

ГРЪЦКИ ИМЕНА

* *Ἀπολλων Ζεοδηγος*, 103.
ΒΑΣΙΛΕΩΣ, 113, 361.
ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΑΥΡΟΥ, 111.
 * *Προς πληκοος*, 103.
Θεός ἥρωος Βιρο . . , 103.

ЛАТИНСКИ ИМЕНА

Acipenseridae, риби, есетрови, от южната порта в Преслав, 212 сл.
Acutus, когномен, от Улпия Ескус, 121.
ala Pansiana, военна част, от Улпия Ескус, 121.
Attia Romana, име, женско, от Улпия Ескус, 127.
Bos primigenius, от каменно-медната епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 51.
Cazalet, станция, 343.
Cuprinus carpio, шаран, от южната порта, в Преслав, 212 сл.
Elasmobranchii, риба, акулова, от южната порта, в Преслав, 212 сл.
G(aius) Iulius Hermes, освободенец, от Улпия Ескус, 126.
G(aius) Iulius Longinus, от Улпия Ескус, 124 сл.
Iscius, име, родово, от Улпия Ескус, 121.
litteras A[ugusti ?], 342.
Lucius Fabrius Pacatus, име, мъжко, от Улпия Ескус, 127.
L(ucius) Gavi(us) Maximus, от Улпия Ескус, 131 сл.
L(ucius) Val(erius) Eutyches, 127.
Meninia, триба, от Улпия Ескус, 124 сл.
Ostrea taurica, стриди, от южната порта, в Преслав, 212 сл.
sgraffito, керамика, от крепостта при „Вратицата“, 349.
Silurus planis, сом, от южната порта в Преслав, 213 сл.
Ti(berius) Julius Acutus, от Улпия Ескус, 121 сл.
Tipha angustifolia, отпечатьци от листа, от каменно-медната епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 50.
Tipha latifolia, отпечатьци от листа, от каменно-медната епоха, от Г. Пасарел, Софийско, 50.
Viator, роб, от Улпия Ескус, 130 сл.

Съставил: Г. Г.

ИЗВЕСТИЯ
 НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

Книга XXII

Технически редактор: В. Кънев
 Коректори: Т. Георгиева и Ю. Миндова
 Дадена за набор на 17. III. 1959 г. Подписана за печат на 10. VII. 1959
 Формат 59/84/8
 Печатни коли 50-50, Издателски коли 41-92
 Тираж 700
 ЛГ—II—6—1959

Книжно тяло 48-20 лв. Подвързия 2-60 лв. Цена 50-80 лв.
 Набор и печат на печатницата на Българската академия на науките
 София, ул. „Ив. Вазов“ 13
 Поръчка № 33

